

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI

**EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ'NİN HAYÂTI VE
RİVÂYETLERİ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Emre YAVUZ

ANKARA-2011

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI

**EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ'NİN HAYÂTI VE
RİVÂYETLERİ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Emre YAVUZ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar

ANKARA-2011

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI

**EBU MÛSA EL-EŞ'ARÎ'NİN HAYÂTİ VE
RİVÂYETLERİ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

Emre YAVUZ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

Tez Jürisi Üyeleri

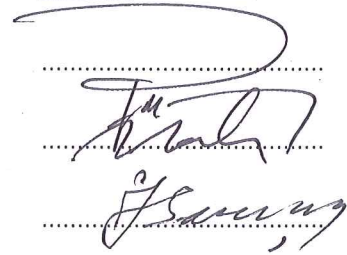
Adı ve Soyadı

Prof. Dr. M. Emin ÖZAFŞAR

Prof. Dr. İ. Hakkı Ünal

Prof. Dr. İbrahim Sarıçam

İmzası

Tez Sınavı Tarihi 05.01.2011

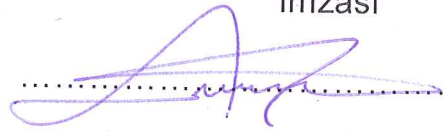
**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(.19../01../2011.)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

EMRE YAVUZ

İmzası

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	IV
ÖNSÖZ	V
GİRİŞ.....	1
I- Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
II- Kaynaklar ve Araştırmalar	2
III- İslam Tarihine Kaynak Olmak Bakımından Hadis Rivayetlerinin Ehemmiyeti	4
IV- İslam Öncesi Dönemde Yemen'in Genel Durumu	10

I. BÖLÜM

EBU MUSA EL-EŞ'ARÎ'NİN HAYATI

A. MENSUP BULUNDUĞU EŞ'AR KABİLESİ	16
B. NESEBİ VE AİLESİ.....	18
C. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ.....	19
I. Müslüman Oluşu	20
II. Hicreti	21
III. Medîne'de İkâmeti	23
IV. Yemen'e Gidişi	26
V. Vedâ Haccı'na İştirâki.....	28
D. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ.....	29
I. İcra Ettiği Askerî ve İdârî Vazîfeler.....	30
A. Askerî Vazîfeleri	30
B. Basra Vâliliği.....	32
C. Kûfe Vâliliği.....	38
a. Hz. Osman Dönemi	39
b. Hz. Ali Dönemi	40

II. Hakem Oluşu	45
E. İLMÎ YÖNÜ VE KİŞİLİĞİ	53
I. İslâmî İlimlerdeki Yetkinliği	53
II. Eğitimci Yönü	55
III. Kişiliği Ve Takvâsı	56
F. VEFÂTI	58

II. BÖLÜM

EBU MUSA EL-EŞ'ARÎ'NİN RİVÂYETLERİ VE HADİS TEKNİĞİ BAKIMINDAN ÖZELLİKLERİ

A- EBU MUSA EL-EŞ'ARÎ VE HADİS RİVÂYETİ	60
B- RİVÂYETLERİN HADİS TEKNİĞİ BAKIMINDAN ÖZELLİKLERİ	62
I- Râvîleri	62
II- Kaynakları	63
III- İsnad ve Sıhhat Durumları	65
IV- Sayısı	71

III. BÖLÜM

EBU MUSA EL EŞ'ARÎ'NİN RİVÂYETLERİNİN TEMATİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

A- TEMATİK DEĞERLENDİRMENİN ÖNEMİ	73
B- RİVÂYETLERİN TEMATİK DEĞERLENDİRMESİ	74
I- Allah-Varlık İlişkisi	74
A- Allah (cc)	74
B- İnsanın Yaratılışı	76
C- Peygamber (sas)	77
D- Hidâyet ve İlim	80
E- Kul Olma Yönünden İnsan	82
II- Sosyal Hayat	86
A- Sosyal Yapının Te'sisi	87

a- Diğer İnsanlarla İlişkiler	87
b- Güven Duygusunun Te'mîni.....	91
c- İyiliğin Yaygınlaştırılması	95
B- Günlük Hayat	99
a- Doğum ve Ölüm	99
b- Yeme İçme	105
c- Giyim Kuşam	110
d- İzin Âdâbı.....	113
C- Hukûkî Mevzûlar	115
a- Nikah-Talak.....	115
b- Yemin.....	121
c- Diyet.....	123
III- Âhiret	124
A- İnsanların Durumu	125
B- Cennet	130
a- Ameller ve Cennet İrtibâtı.....	130
b- Cennetin Tasvîri	134
c- Cennetle Müjdeleme	137
C- Cehennem	139
a- Cehennemde Bir Vâdi	140
b- Cehennemin Derinliği	141
SONUÇ	143
ÖZET	147
ABSTRACT	148
KAYNAKÇA.....	149
EK: EBU MUSA EL-EŞ'ARÎ'NİN MÜSNEDİ	159

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dpn.	: Dipnot
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
h. no	: Hadis numarası
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
M.	: Milâdî
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan önce
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radıyallâhu anh
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
tsz.	: Târihsiz
trc.	: Tercüme eden
tahk.	: Tahkik eden
vd.	: Ve devâmı

ÖNSÖZ

İnsanoğlu, âdeta bir okyanusun kenarında durmakta ve kıyıya vuran dalgalarla okyanus hakkında bilgi sâhibi olmaya çalışmaktadır. Daha fazla bilgi sâhibi olmak içinse bir gemiye binip okyanusa açılmayı, gerekli durumda derinliklere dalmayı göze almalıdır.

Târih, insan ve gelecek...

İnsan, târihle geleceğin kesiştiği çizgide hayâtını sürdürmekte. Belki gelecek, kader planında, insan için birçok bilinmeyi birarada bulunduran bir denklem gibi. Bununla berâber geçmişin geleceğe dâir anlatacağı pek çok şey olsa gerek. Bu noktada geçmişin sesine kulak vermeli insan, bugünü ve yarını daha iyi anlayabilmek, geçmişte var olan nice hazînelerin pırıltısından bugün de müstefîd olabilmek için. Bilginin şuurlu muhâfazası ve aktarımı, insanı diğer canlılardan ayıran özellik. İnsan fitrî özelliği olan konuşmayı dâhi, konuşmayı önceden öğrenen insanların yardımıyla öğrenebilmekte. Kitaplar bir şeyler anlatır dinleyen insana, bulutlar bir şeyler söyler, toprak ve toprağın üstündeki yapılar ipuçları verir şâhid oldukları ve olacakları olaylar hakkında. Tüm bunları görmezlikten gelmemeli insan. Bir arının çiçekleri teker teker dolaşıp ardından bal yapması gibi dolaşmalı kitapları, bulut ve toprağı, ardından bugüne dâir temiz ve besleyici gıdâlar ortaya koymalı, hayâtı daha yaşanılır kılmak ve değerli çalışmalarla insanlara faydalı olmak için.

Zaman, sanki bir elek, varlığı süzgeçten geçiren. Kolay değil bilginin zamânı aşır çağlar boyunca sıhhatli kalması ya da silinmeden durması. Eski çağlarda nice medeniyetler vardır devâsâ, varlıkları ile dünyâyı etkileyen. Bugün sâdece adları bilinmekte ya da hiç bilinmemekte. Zamânın karşısında varlık, öğütülen bir buğday gibi parçalanıp un hâline gelmektedir. Sanki her şeye hükmeden oymuş gibi; ama gerçekte öyle mi? Sâdece öyle zannediliyor. Bilginin olmadığı yerde cehâlet alır başını gider. Meydan ilme değil, zanna kalır böylece. Zan ise hakikat adına hiçbir şey ifâde etmez. Târih bize bir şeyler fısıldar, binlerce sesin, gürültünün ardından. Kulak vermek gerek ne dediğine, ibret almak gerek söylediklerinden, bugünün târihini daha mükemmel yazabilmek, düşülen binlerce çukura tekrar düşmemek için. Neler anlatıyor târih, geleceğin eşiğinde duran insana? Belki geleceğin neler getireceğini kimse (insan) bilemez ama bir fikir verir değil mi ona, geleceklerini yaşamış binlerce insanın hayâtı. Evet evet, bu yüzden bahseder Kutsal Kitap, yaşanmış hayatlardan, kurulan devletlerden, yıkılan insanlıktan ve zaaflarından kurtulan insanın mûteber oluşundan.

Bâzı zamanlar vardır geçmişte, tüm çağlara damgasını vuran. Bu döneme âit bilgiler şuurlu bir şekilde muhâfaza edilmiştir bir Kitap'ta veya ettirilmiştir. Ya yazdırılmıştır doğrudan ya da Konuşan konuştuğunu tekrar etmiştir, üç kere yazılmıştır zihinlere. Rüyâ gibi bir zaman

diliminde gökten yağmıştır bilgi, yeryüzüne. İnsanlar giderek çoğalmış, dinlemişler, öğrenmişler iyice öğretileni, okumuşlar kâinâtı bir Kitab'ın satırları arasında, çözmüşler varlığın çetin bilmecesini. Ardından dağılmışlar yeryüzüne ki biz bugün onları tanıyoruz. Öğrendiklerinden zamânın aşındıramadığı nice inci ve elmaslar saklamışlar bugünler ve yarınlar için. Biz ne yapsak, ne etsek de avuçlasak hazîneyi. Burada böyle durmakla olmaz tabî. Önce tozu silmek gerekiyor sandığın üzerinden, sonra bir anahtar gerek sandığı açmak için. Gayret gerek, akıl gerek, zahmet gerek. Otursak mı yoksa oturduğumuz yerde? Kımıldatamasa mı bizi yerimizden en sert rüzgârlar? Yoksa kazık mı çaksak yeryüzüne çakılan kazığın söküleceğini bile bile? Giden gitse de biz saksak mı yerimizde?

Dünü aydınlatan güneş bugünü de aydınlatacaktır elbet ve aydınlatmaktadır da. Ancak durduğumuz yer önemli. Neredeyiz biz? Mağarada mıyız yoksa güneş almayan kuytu köşelerde mi dolaşıyoruz? Yoksa kör müyüz güneşi göremiyoruz? Ya da görüyoruz da gösteremiyor muyuz? Geçmişten gelen kutlu hazînenin sandığını açmak gerek, bizi tekrar zengin ve güçlü kılması için ya da ortaya çıkmak gerek güneşi görmek için. Bu iş, cesâret ister tabî. Ortaya çıkınca biz güneşi gördüğümüz gibi bütün insanlar da bizi görecekler. Samîmiyet ister, vakûr bir duruş ister. Anlatabilmek için insanlara geçmişte olup biteni ve O'nun bugüne seslenişini.

Dile getirmek istediğimiz bu birkaç kelâmın ardından çalışmamızdan genel olarak bahsetmek istiyoruz. Konumuzun sahâbe-i kiramdan Peygamberimiz (sas)'in dostlarından biriyle alâkalı olması bizi heyecanlandırmaktadır. Nitekim, Hz. Peygamber'le arkadaşlık etmiş, İslam'ın doğuşuna doğrudan şâhid olmuş bir isimdir Ebu Musa el-Eş'arî. Bununla berâber o, Hz. Peygamber Dönemi ve sonrasında yaptığı vazîfeler, elde ettiği muvaffâkiyetlerle bu dönemde yapılan çalışmaların ya doğrudan içinde yer almış ya da çok yakınında bulunmuş bir kimsedir. Bu özelliklere sâhip olan Ebu Musa el-Eş'arî'nin gelişen olaylar karşısında takındığı eleştirel ve tarafsız tavrı daha iyi anlama isteği işte Ebu Musa el-Eş'arî'nin hayâtı ve rivâyetleri konulu bu çalışmayı bizim açımızdan ilgi çekici kılmaktadır. Bu çalışmanın aynı zamanda bize o dönemi farklı bir açıdan tahlil imkânını sunacak olmasını da önemsemekteyiz. Diğer taraftan bir râvi olarak Ebu Musa el-Eş'arî kanalıyla bize ulaşan rivâyetleri daha yakından inceleme imkânını elde etmiş olacağız. Böyle bir yaklaşımın onu ve rivâyet ettiği hadisleri daha iyi anlamamıza yardımcı olacağı düşüncesindeyiz. Çalışmaya konusu cihetinden bakıldığında biri daha ziyâde İslam târihi ile alâkalı olan kısım, diğeri ise Hadis İlmi'nin yapı taşları olarak isimlendirebileceğimiz rivâyetlerle ilgili kısım olmak üzere iki önemli başlık karşımıza çıkmaktadır. Genel çerçeve böyle olmakla beraber tezimiz, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Buna göre birinci bölümde Ebu Musa el-Eş'arî'nin hayâtı ele alınmış, ikinci bölümde kendisi kanalıyla nakledilen rivâyetlerin hadis tekniği bakımından özellikleri râvîleri,

kaynakları, sayısı gibi alt başlıklar altında belirtilmiş üçüncü bölümde ise bu rivâyetlerin tematik değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmanın sonuna Ebu Musa el-Eş'arî'nin rivâyetlerini bir araya getirerek oluşturduğumuz Musnedu Ebu Musa el-Eş'arî isimli bölüm ek olarak ilâve edilmiştir. Böyle bir çalışmanın dünün, bugünün ve yarının anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Ortaya koyduğumuz gayretler, bu doğrultuda ufak bir semere elde etmemizi netice verse dâhi kendimizi bahtiyar addedeceğiz. Son olarak Bu çalışma süresince değerli vakitlerini ayırarak kıymetli tavsiye ve fikirleriyle yol gösteren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar'a şükranlarımı sunmak isterim. Gayret bizden, muvaffâkiyet Allah'tandır.

Emre YAVUZ

Ankara-2010

GİRİŞ

I- Araştırmanın Önemi ve Amacı

İslam, sadece ortaya çıktığı zaman ve coğrafyayı değil günümüze kadar tüm asırları, çeşitli coğrafyalardaki kültür ve medeniyetleri etkileyen bununla birlikte sâfiyetini muhafaza eden alemşumul bir dinin adı olmuştur. Bu durumu İslam'ın ortaya koyduğu bakış açısı, düşünce ve fikir yapısının ne derece sağlam olduğunu ortaya koyması bakımından önemli bulmaktayız. Çağlara meydan okuyan böylesi bir dine mensup olanların tarih içersinde kurdukları devletler, inşa ettikleri kültür ve medeniyetler düşünüldüğünde bu dinin tarihin akışına ne derece müsbet bir etki yaptığını daha somut olarak görmemiz mümkün olacaktır. Gerek ferdi, gerekse toplumsal manada medenî ve çağdaş oluşun, ileri bir seviyenin şiarlarından kabul edebileceğimiz sanat, bilim ve hukuk gibi alanlarda ortaya konan gelişimin de bu durumu desteklediği görülmektedir.

Şüphesiz İslam, göklere ve yeryüzüne, buralarda bulunan canlı ve cansız varlıklara özellikle insana ve hayata dair söyleyecek pek çok sözü olan bir dînin adıdır. Bu bakımdan İslam, insanın görüş açısını hal-i hazırda görebildiği en son noktadan alır mazi ve istikbalin hallerine, kainatın oluşumundan insanın yaratılışına, fert ve toplumu ilgilendiren hemen her türlü hadiseden ahirette vuku bulacak hadiselerle kadar genişletir. Böyle bir görüş ufkuyla sahip olmanın ise O'nun çağları aşan sesine kulak vermekle mümkün olacağı açıktır. En temel manada Kur'an-ı Kerim bu sesin somut ifadesi olarak önümüzde durmaktadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in söz, fiil, ikrar ve davranışlarını ifade eden, dönemin sosyal ve kültürel yapısını en canlı şekilde muhafaza eden hadisleri de bu sestten ayrı düşünmemiz mümkün gözükmemektedir. Diğer taraftan bu kaynaklardan zaman içinde neşet eden fıkıh, tefsir, kelam, islam tasavvufu ve felsefesi gibi ilimlerin ortaya koydukları işlevleri düşündüğümüzde bu ilimlerin İslam sadasının farklı tonları mesabesinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede İslam çatısı altında büyüyen hem sosyal ilimlerde hem de fenni ilimlerde ortaya konan ilmi çalışmaların günümüze zengin ilmî bir mirasın aktarılmasına olanak sağladığı görülmektedir. Bu mirastan istifadenin en iyi bir şekilde olabilmesi için ise mevcut çalışmaların tarihi dönemlerine ait değerlerini ortaya koymanın yanı sıra günümüze yansımalarının tesbitinin de gerekli olduğu düşüncesindeyiz. Söz konusu mirası çağları aşıp gelen koca bir çağlayana benzetecek olursak bu çağlayanın sahip olduğu coşkunluğu ve enerjiyi daha iyi kavramak için kaynağına gitmek gerekecektir. Biz de çalışmamızın el verdiği ölçüde meselenin

bu yönüne eğilmek istiyoruz. Genel manada konumuzun İslam Tarihi ile alakalı olan yönünü sahabe-i kiramdan Ebu Musa el-Eş'arî'nin hayatına, hadis rivayetleri ile alakalı olan yönünü ise yine Ebu Musa (ra)'ın rivayetlerine hasretmeye çalışacağız. Farklı bir deyişle, bu dönemi kaynaklar el verdiği ölçüde Ebu Musa'nın yürüdüğü yollardan yürüyüp, geçtiği yerlerden geçerek O'nun izini takip etme gayreti içinde ele alıp değerlendirmeyi istiyoruz. Bu bakımdan gerek Hz. Peygamber'in hayatı, gerek de vefatı sonrasında meydana gelen bir kısım hadiselerle Ebu Musa el-Eş'arî'nin hayatı ve rivayetleri penceresinden bakmanın bu hadiseleri sağlıklı bir şekilde yorumlamak açısından önemli olduğu kadar gerekli de olduğu kanaatindeyiz.

II- Kaynaklar ve Araştırmalar

Konumuz itibâriyle tezimizin birinci bölümü, Ebu Musa el-Eş'arî'nin hayâtına ayrılmıştır. Çeşitli başlıklar altında ele alıp değerlendirdiğimiz bu bölümü yazarken daha ziyâde İslam Târihi kaynaklarından istifâde ettik. Diğer bölümlerde ise rivâyetler ana mevzûyu teşkil ettiğinden ağırlıklı olarak Hadis ilmine dâir kaynaklara başvurduğumuzu söyleyebiliriz. Hayâtını ele aldığımız bölümde mensup bulunduğu kabîleden başlayıp, genel olarak âilesi, müslüman oluşu, Hz. Peygamber ile Hulefâ-i Râşidin dönemleri üzerinde durulmuştur. Ardından ilmî yönü ve kişiliğine dâir dikkat çeken bâzı mâlumat aktarılmıştır. Vefâtıyla hitâma erdirilen bu bölümde nesebine ve âilesine dâir mâlumat aktarılırken çoğunlukla Belâzurî'nin Ensâbu'l-Eş'râf, Kurtubî'nin et-Ta'rif fi'l-Ensâb ve İbn Hazm'ın Cemheretu Ensâbi'l-Arab'ından istifâde edilmiştir. Ayrıca hayâtıyla ilgili mâlumat toplanırken ilgili ansiklopedi maddeleri ile bu konuda yazılan makâleler büyük ölçüde gözden geçirilmiştir.

Birinci bölüm yazılırken tabakat tarzı eserlerden, ilk dönem ve son dönemde yazılan genel târih kitaplarından büyük oranda istifade ettik. İstifâde edilen Tabakât'a dâir eserlerden olarak İbn Sa'd'ın (230/884) Tabakât'ı, İbni Abdilberr'in (463/1071), el-İstiâb'ı, İbnu'l-Esîr'in (630/1232) Üsdü'l-Gâbe'si, Zehebî'nin (748/1374) Siyeru A'lâmi'n-Nubelâsı ve İbni Hacer'in (852/1448) el-İsâbe'sini zikredebiliriz. En çok başvurduğumuz genel târih kitaplarından olarak ise Taberî'nin (310/922) Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk'u, İbnu'l-Esîr'in (630/1232) el-Kâmil fi't-Târihi, İbni Kesîr'in (774/1373) el-Bidâye ve'n-Nihâye'si, Ya'kubî'nin (292/904) Târîhi, Mes'ûdî'nin (345/956) Murûcu'z-Zeheb'i gibi eserler zikredilebilir. Ayrıca İbni Asâkir'in (571/1175), Târîhu Medîneti'l-Dımeşk'inin otuz ikinci cildinde yer alan Ebu Musa el-Eş'arî ile ilgili bölümden büyük oranda istifâde ettiğimizi söyleyebiliriz.

Özellikle Hz. Peygamber Dönemi ele alınırken yeri geldikçe Abdurrezzak b. Hemmam'ın (211/826) ve İbni Ebi Şeybe'nin (235/849) Musannefleri, Ahmed b. Hanbel'in

(241/855) *Müsned*'i, Buhâri (256/870), Müslim (261/875), Ebu Dâvud (275/888), ve Tirmizî (279/892) gibi müelliflerin kitapları da mürâcaat ettiğimiz kaynaklardan olmuştur. İdâri ve askeri faâliyetler veya fetihler söz konusu olduğunda Belâzurî'nin (278/892) *Futûhu'l-Buldan*'ı ve Halîfe b. Hayyat'ın (240/854), târihi de bu konuda istifâde edilen kaynak eserlerden olarak sayılabilir.

Söz konusu rivâyetlerin râvileri, kaynakları, isnad durumları ve sayısı gibi genel başlıklar altında hadis tekniği bakımından özelliklerinin belirtildiği ikinci bölüm ile mevzularına göre oluşturulan bir tasnif üzere tematik değerlendirmenin yapıldığı üçüncü bölüm yazılırken bâzı temel hadis kitapları esas alınmıştır. Bu kitapları ve müelliflerini şu şekilde sıralamamız mümkündür : Enes b. Mâlik (179/795), Muvattâ; Ebu Dâvud et-Tayâlisî, (204/819), *Müsned*; Abdurrezzak b. Hemmam (211/826), Musannef; İbni Ebi Şeybe (235/849), Musannef; Ahmed b. Hanbel (241/855), *Müsned*; Buhâri (256/870), Sahih, Müslim (261/875), Sahih; İbni Mâce (273/886), Sünen; Ebu Dâvud (275/888), Sünen; Tirmizî (279/892), Sünen; Nesâî (303/915), Sünen; Ebu Ya'lâ el-Mevsîlî (307/919), *Müsned*.

Sonraki iki bölümde yapılan araştırmalar zikri geçen bu on iki kaynak eser merkezinde yürütülmüştür. Bununla berâber bir rivâyet ele alınırken bu veya bunların dışındaki kaynaklarda yer alan farklı rivâyetlerin varlığına da dikkat çekme gayreti içinde hareket edilmiştir. Son bölümde hadislerin taşıdıkları mânânın tespiti noktasında daha ziyâde şerh edebiyâtından istifâde edildiği gibi metinlerde zikri geçen bâzı garib kelimelerin tahlili açısından İbnu'l-Esir'in (606/1208) *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser* ile Zemahşerî'nin (583) *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs* adlı eserlerine başvurulmuştur. Senette yer alan bâzı râvilerin durumlarının cerh ve ta'dil cihetinden tespiti söz konusu olduğunda ise çoğunlukla başvuru edilen eserler olarak İbni Ebi Hâtim'in *Cerh ve Ta'dîli*, Mizzî'nin (742/1341) *Tehzîbu'l-Kemali*, Zehebi'nin (748/1347) *Mîzânu'l-İ'tidali* ve İbni Hacer'in (852/1448) *Tehzibu't-Tehzibi* zikredilebilir. Diğer taraftan yine istifâde edilen eserlerden olarak Heysemî'nin (807/1404) *Mecmau'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid* adlı kitabını zikretmek gerekir. İlgili rivâyetlerin biraraya getirilmesi ve farklı tariklerden nakledilen benzer rivâyetlerin yerinin belirlenmesi noktasında ise *Mektebetu's-Şâmile* adlı arapça programdan büyük oranda istifâde edildiğini belirtmek isteriz.

Genel olarak bakıldığında Ebu Musa el-Eş'arî'nin hayâtına dâir son dönemde yapılan bir takım çalışmaların var olduğu görülmektedir. Bu konuda mustakil bir çalışma olarak arapça te'lif edilmiş olan Abdulhamid Mahmud Tahmaz'ın "Ebu Musa el-Eş'ari es-Sahâbi el-Âlim el-

Mücâhid” adlı kitabı bulunmaktadır. Bu kitaba İsam Kütüphânesi’nden ulaşip göz atma imkânımız oldu. Bununla berâber yurt içinde Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesinde Zeki Kandemir tarafından Ebu Musa el-Eş’arî’nin hayâtına dâir İslam Târihi alanında hazırlanan bir yüksek lisans çalışması ile Atatürk Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda İsmâil Altun tarafından hazırlanmış “Ebu Musa el-Eş’arî’nin Hayatı Ve Kişiliği” adlı, 2002 târîhli bir doktora çalışması mevcuttur. Rivâyetlerin değerlendirilmesi noktasında ise Selçuk Üniversitesi İlähiyat Fakültesinde Musa Mert tarafından hazırlanmış “Ebu Musa el-Eş’arî Kökenli Hadisler” adlı, 1999 târîhli bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Sonradan farkına varıp göz atma imkânı elde ettiğimiz bu tezde çoğunlukla rivâyetlerin senetlerine yoğunlaşmış ve ulemânın rivâyetlerin sıhhati noktasında yaptıkları değerlendirmeler göz önünde bulundurularak her rivâyetin sonunda sahih, hasen, zayıf gibi ifâdelerle kanaat belirtme usûlü takib edilmiştir.

III- İslam Tarihine Kaynak Olmak Bakımından Hadis Rivayetlerinin Ehemmiyeti

Tezimize geçmeden önce konumuzla ciddi şekilde alakalı olduğunu düşündüğümüz Hadis ilminin temelini oluşturan hadis rivayeti ile İslam Tarih ilminin ilk dönemlerde birbirleri ile olan irtibatı üzerinde biraz durmak istiyoruz. Ele alacağımız konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşündüğümüzden böyle bir değerlendirmeyi önemli bulmaktayız. Bu düşünce doğrultusunda öncelikle tarihin genel olarak ifâde ettiği mânâ üzerinde durulacak ve ardından islam tarih ilminin teşekkülü aşamasında hadis rivâyeti ile olan ilişkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tarih deyince neyin anlaşılması gerektiği hususunda çeşitli tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlar tarih kelimesine yüklenen manaya göre değişiklikler arz eder. Genel manada yapılan tanımlarda çoğunlukla, hadiselerin seyrinden, hatta madde ve eşyanın mazi ve halinden bahseden her yazı ve her hikayenin tarih olduğu vurgulanır.¹ Bu duruma göre tabii hâdiselerin tarihinin yanında altın, gümüş, demir gibi madenlerin, muhtelif ağaç envanının veya taşların tarihinden dahi söz etmek mümkün olmaktadır. Biraz daha özel manada yapılan pekçok tanımda ise insan merkezli bir tarih anlayışının ortaya konulduğu görülür. Bu yöndeki tanımlarda, tarihin insanlığın geçmişinden bahseden bir ilim olduğu vurgusu ön plana çıkar. İnsanlığın geçmişi dendiğinde de toplum ve fert olarak insanın ortaya koyduğu bütün faaliyetleri sosyal, siyasi, askeri, kültürel ve bilimsel bütün değerleri akla gelmektedir.² Bu durumda insanlığın geçmişine ait bütün bu faaliyetlerin bilgisi tarih ilminin kapsamına dahil

¹ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 2.

² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 1.

olmaktadır. Bu bilginin günümüze aktarılmasını sağlayan temel kaynaklar ise merhum Babanzâde Ahmed Naim tarafından merviyat (anlatımlar), âbidat (tarihi eserler) ve mektubat (yazılı kaynaklar) olarak tespit edilmiştir.³ Bu kaynakların yazılı olarak aktarımı söz konusu olduğunda da tarihin yazılış tarzına göre rivâyetçi, öğretici, nedennasılıcı ve ictimâî olarak dörde ayrıldığı bilinmektedir.⁴ Bu ayırım yapılırken tarihi aktaranın tarihî bilgi değeri taşıyan kaynak malzemesine yaklaşımının ön planda tutulduğu görülür. Şüphesiz böyle bir ayırım yazılı belge niteliğindeki kaynak malzemesinden istifadeyi kolaylaştırır. Diğer taraftan günümüze aktarılan bu tarihî malzemenin sıhhat değerinin tesbîtinin de gözardı edilmemesi gereken bir çalışma olduğunu düşünüyoruz. Nitekim Tarihî olaylarla ilgili kaynaklardan elde edilen bilgilerin doğrudan duyularla algılanan; görülüp şahid olunan veya bizzat işitilen bilgiler olmadıkları malumdur. Bu olaylarla ilgili bilgiler sadece olaya bizzat şahid olan kimseler tarafından görülüp, işitilmiştir. Bu olayları labarotuvâr gibi her hangi bir özel ortamda birebir tekrarını elde ederek incelemenin imkansızlığı da göz önünde bulundurulduğunda tarih ilmini matematik, fizik, kimya, biyoloji gibi bir takım deney ve işlemlerle ulaşılan ve bazı özel ortamlarda test edilebilen bilgilere sahip ilimler mertebesinde değerlendirmenin yanlış olacağı anlaşılabacaktır.

Herhangi bir geçmişin tarihini çıkartmak isteyen insan nasıl bir usul takib eder? sorusunun yöntemin nasıllığını belirlemede sorulması gereken önemli bir soru olduğu düşüncesindeyiz. Bu çerçevede Ahmet Cemal genel hatlarıyla muhtemel iki durumun altını çizer.⁵ Bunlardan ilki, geçmişte olup bitenlerin hepsinin bir dökümünü yapmak ve bunu belgelemektir. Bilinen herşeyi aralarında bir bağ kurmaksızın bir torbaya tıkarcasına bu şekilde bir araya getirmenin ne gibi bir yarar sağlayacağı hususunda Ahmet Cemal'in tereddütleri vardır. O, ikinci durumu ise araştırmacının ulaşabildiği kadarıyla ilgili geçmişte olup bitenleri inceledikten sonra aralarından neden sonuç ilişkilerine göre yerleştirebileceği ve ele aldığı dönem açısından kendi düşüncesine göre en belirleyici olan olguları seçmesi olarak ifâde eder. Diğer taraftan İbn Haldun'un usul meselesinde tamhîsu'l-ahbar (kaynakların tenkidi) ve ta'lîlu'l-vakayî' (hadiseler arasında illî 'sebepe ve müsebbebe bakımından' münâsebetlerin tesbiti) olmak üzere iki esası kaydettiği ifade edilmiştir.⁶ Buradaki tamhîsu'l-ahbar tâbirinden İbni Haldun'un tarihte bil fiil olup bitmiş olayları değerlendirirken söz konusu olayla haber arasındaki uygunluğa ciddî önem verdiği anlaşılmaktadır. Velîdi Togan'ın aktardığına göre

³ Babanzâde Ahmet Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, I, 85.

⁴ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, 3; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, s.14.

⁵ Ahmet Cemal, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, s.29.

⁶ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s.159-160

Birûnî ise Tarihte hakîkati meydana çıkarma yolunun akılla istidlâl ve görüp hissedilen şeylerle mukayese olduğunu belirtmiştir.⁷ Bütün bunlarla beraber Tarih ilmine asıl şeref kazandıran durumun akla geniş bir hareket alanı sağlayan ve bizzat tarihin kendi içinde sakladığı incelemek, düşünmek, araştırmak, hâdiselerin meydana gelişinin sebep ve tertîbini öğrenmek gibi mânâlar olduğu söylenmiştir.⁸ Bu mânâda, Ahmet Vefik Paşa tarafından tarih ilmi, hâdiselerin sebep ve hikmeti zuhurunu, milletlerin yükselişinin, inişinin ve inkırâzının sebeplerini aydınlatarak istikbâli düşünmeye yol açtığından bütün ilimlerin en büyüğü ve en faydalısı olarak düşünülmüştür. Ona göre, Hikmeti tarihten haberdar olanlar, akıl mizanına müracaat ettiklerinden efsâne ve safsataya aldanmaktan kurtulurlar ve bu sâyede her devrin fikir cereyanlarına tenkidî nazarla nüfuz edebilirler.⁹

Bütün bunlarla birlikte şüphesiz târihle iştilal eden ve nakledici pozisyonunda bulunan bir kişinin sâhib olması gereken vasıflarda önem arz etmektedir. Subkî (ö. 1370), Tabakâtında “Kâidetun fi’l Muerrihîn” başlığı altında bu meseleye ve önemine değinmiştir.¹⁰ Bu mesele önemlidir zîra, ehli târih zaman zaman insanların bir kısmını alçaltabilmekte, bir kısmını ise yüceltebilmektedirler. Bu konumdaki bir târihçi ise kesinlikle taassup, cehâlet, güvenilmeyen bir kimsenin nakline tam bir îtimad veya bunun dışında adâleti zedeleyecek her hangi bir sebep ile hareket etmemelidir. Ona göre tarihçi, doğru olmalı, naklettiği mânâyı bozacak şekilde lafızlarda değişiklik yapmamalı, naklettiği bilgilerin doğruluğunu müzâkare ettikten sonra onu kayda geçmeli ve nakilde bulunduğu kaynağı belirtmelidir.

Târih ilmi hakkında bu genel mâlumat ve önemli bulduğumuz birkaç husûsu belirttikten sonra şimdi İslam Târih ilminin Teşekkülü ve bu aşamada Hadis ilmi ile olan münâsebeti çerçevesinde hadis rivâyetlerinin târihî bakımdan önemi mevzuuna geçmek istiyoruz.

Sabri Hizmetli, İslam Târihinin bir ilim olarak teşekkülünü Kur’ân’ın nâzil olması ve hadislerin tedvîninin yanı sıra çeşitli İslam ilimlerinin yazılışı ile birlikte başlatmaktadır.¹¹ Bu yaklaşımda temel kaynak olarak Kur’ân-ı Kerim ve hadislerin ön plana çıktığı dikkat çekmektedir. Nitekim müslümanlar, ilk zamanlar bu iki temel kaynağı muhâfaza adına ciddi

⁷ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s.153.

⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 5.

⁹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, İstanbul, 1940, s. 458.

¹⁰ Subkî, *Tabakâtü’s-Şâfiyyeti’l-Kübrâ*, II, 22-23.

¹¹ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi* s. 5. Hizmetli ilerleyen sayfalarda İslam’da târihçiliği yazılı ve sözlü olmak üzere ikiye ayırmıştır. O, sözlü târihçiliğin m. 610 yılında Rasûlullah’ın kalbine ve lisânına ilâhi vahyin inmesinden hemen sonra başlatılabileceğini söyler. Yazılı târihçilik hakkında ise “Târihin ilk yazılı malzemesi ve vesikaları olan vahyin yazılması ve hadislerin tedvin-tasnif edilmesi, hadis ilminin teşekkülü ve kitaplarının yazılmasıyla birlikte başlamıştır.”, der. Ardından siyer, megâzi, tabakat ve terâcim kitaplarını yazılı târihçiliğin ilk örnekleri olarak zikreder. Bkz. Sabri Hizmetli *a.g.e.*, 11.

çabalar ortaya koymuşlardır. Bu gâye doğrultusunda Kur'ân'ın tek bir mushaf altında biraraya getirilme çalışması, İslam târihinde târihle ilgili yapılan ilk çalışma kabul edilir.¹² Zaman içinde hicrî takvimin kabûlü, resmî evraka târih atılması ve dîvanların tertîbi ise târihle ilgili ortaya konan farklı çalışmalardır. Bu çalışmaları da göz önünde bulundurmakla berâber İslam târihinde gerçek anlamda kronolojiye ve coğrafyaya dayanan, yazılan malzemenin tenkit süzgecinden geçirildiği târih ilminin Medîne'de tefsir ve hadisle uğraşan din âlimleri arasında ortaya çıktığını söylemeliyiz. İlk İslam âlimleri, Hz. Peygamber'in hayâtı ve gazveleri incelendiğinde bâzı âyet ve hadislerin izâhının kolaylaşacağını düşünmekteydiler.¹³ Bu bakımdan ilk târih çalışmaları sîret ve megâzi dallarında başlamış olmaktadır.¹⁴ Bu duruma göre başlangıçta târih çalışmalarının hadis çalışmalarıyla paralel yürüdüğünü söylememiz mümkündür. İbn Şihab ez-Zuhrî (124/742) ve İbn İshak'la (150/767) başlayan bu çalışmalar, Vâkıdî (207/823) ile devam etmiştir.¹⁵

Temelde var olan bu paralellik göz önünde bulundurulduğunda henüz şekillenmekte olan hadis ilminin, ardı sıra teşekkül edecek olan târih ilmine olan etkisini anlamak daha kolay olacaktır. Nitekim başlarda icra edilen hadisleri bir araya getirme çalışmaları, târihin kaynak malzemesinin toplanması olarak değerlendirilmiştir. Hatta, Hz. Peygamber'in hadîsi onun yaşadığı devir için doğrudan İslam Târihi kabul edilir.¹⁶ Meselenin bu yönünü de göz önünde bulunduran Muhammed Hamidullah, ilk müslümanların târih ilmine kendilerinden önceki dünyâda benzeri görülmemiş iki açıdan katkıda bulunduklarını belirtmektedir. Bunlardan birincisi, onların hayâtın bütün yönleriyle içinde yaşadıkları çağın târihini toplamış olmalarıdır. İkincisi ise İslam'dan önce sâdece kazâî meselelerde uygulanan şâhit getirme usûlünü târihî meselelerde de uygulamış olmalarıdır.¹⁷ Onlar, bir haberi veya sözü bir cümle veya iki cümlelik

¹² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Târih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 18.

¹³ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁴ Ali Özek, kısaca ifâde edecek olursak Siyer İlminin Peygamberimizin hayâtını, Megâzi İlminin ise yalnız Medîne dönemindeki gazvelerini bahis konusu ettiğini belirttikten sonra bu ilimlerin Hadis İlmi ve İslam Târihi ile olan alâkalarını şu şekilde tespit eder: "...Megâzi ilmi Siyer-i Nebeviyye'nin bir şubesi, Siyer ve Megâzi ise İslam tarihinin bir şubesidir. Ayrıca Siyer ve Megâzi, Hadis İlmi'nin bir bölümünü teşkil eder." ardından hadis ile siyer arasındaki ilişkiyi "Aralarında umum husus min vecih vardır." şeklinde formule ederek bu ikisinin ayrı ayrı ele alınan birer ilim olarak mutâlea edildiklerini belirtir. bkz. *Hadis Ricâli*, s. 6-7.

¹⁵ Tâbiin neslinden özellikle siyer ve megâzi âlimleri ve onların yazdıkları metinler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Josef Horovitz, *İslâmî Târihçiliğin Doğuşu*, (çev. ler, Ramazan Altınay, Ramazan Özmen), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002. Bu çalışmasına Horovitz, ilk dönem tâbiîn arasında megâzi bilgisiyle dikkat çeken Hz. Osman'ın oğlu Eban bin Osman ile başlamaktadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 20. Ebban'ın hicrî 20 senesinde doğmuş olabileceği yönünde fikir yürüten Ömer Rıza Doğrul ise onun aynı zamanda ilk megâzi muharriiri olduğu kanaâtindedir. Bkz. Mevlâna Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, terc. Ömer Rıza Doğrul, 22. Dpn., s. 30.

¹⁶ Sabri Hizmetli, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁷ *Mukaddimetu Sireti İbni İshak*, (tahk. Muhammed Hamidullah), s. ح Hamidullah da az önce belirtilen tarzda hadîsin asrû'n-nebîye âit İslam târihinden başka bir şey olmadığını vurgulamaktadır. O, böyle olduğu için İmam Buhârî'nin kitabına "el-Câmiu's-Sahîh el-Müsneû'l-Muhtasaru min Umûri Rasûlillah ve Eyyâmihî" adını verdiğine dikkat çeker. Bkz. *a.g.e.*, s. ۲.

olsa dâhi ancak olaya bizzat şâhit olan kimse, sonra da olaya doğrudan şâhid olmasa bile şâhid olandan bizzat işiten kimse naklettiği zaman kabul etmişlerdir. Bu doğrultuda hadislerin senetlerinin araştırılıp tespit edilmesi zarûretinin ortaya çıkması üzerine, senette yer alan râvîlerin hayatları hakkında çeşitli mâlumatları konu edinen Tabakat ve Terâcim kitapları ortaya konmaya başlamıştır. Diğer taraftan, müslümanların Peygamber (sas)’in hadislerini toplamak ve doğruluklarını tespit etmek gâyesiyle, büyük bir titizlikle hadis rivâyetlerini değerlendirme çalışmalarını başlatmaları bir yandan “Hadis Usûlü” ilminin teşekkül etmesini sağlarken, diğer yandan tenkitçiliğin (cerh ve ta’dîl) müslümanlar arasında yerleşmesine önemli etkide bulunur.¹⁸ Netice olarak hadis ilminde yaşanan bu yöndeki gelişmelerin bir çok müslüman târihçinin rivâyet anlayışı üzerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Meseleye bu açıdan bakıldığında görülen, hadis metodolojisinin târih ilmine etkisinin büyük olduğudur. Bunun bir sonucu olarak hadis rivâyetlerinin güvenilirliğini sorgulamak için kullanılan İsnad yöntemi, târihi haberlerin değerlendirilmesinde de kullanılmıştır. Müslüman bir târihçinin naklettiği târihî haberle ilgili sağlam “kişi eleştirileri” ve kesintisiz “isnad” zincirlerini kullanması sonucunda, haberin doğruluk derecesi genellikle yüksek olabilmektedir.¹⁹ Bununla berâber hadiste olduğu gibi her târihî haber, diğer târihî olaylardan bağımsız olarak ele alınıp sıhhat bakımından tek olarak değerlendirilmiştir. Pratikte bu durum târih kitaplarına aynı konu hakkında farklı rivâyet zincirlerine sâhip haberlerin ard arda zikredilmesi olarak yansımıştır. Bu böyle olmakla birlikte tenkitçilik noktasında hadislerin toplanmasında gösterilen titizliğin, târihî rivâyetlerin toplanmasında gösterilmemiş olduğunu da belirtmek gerekecektir. Bunun bir netîcesi olarak ise en eski İslam Târihi kaynakları, hadis eserleri derecesinde bir güvenilirliğe sâhip olamamışlardır.²⁰ Mevlânâ Şiblî, bu duruma İbni Hacer’in üstâdı Hâfız Zeynuddin Irâkî’nin “Öğrenmek isteyen bilmelidir ki, siret kitapları, sahih ve gayri sahih rivâyetleri bünyesinde toplamıştır.” sözlerini aktararak dikkat çeker.²¹ Bununla berâber hadisleri kaydedenlerle târihi haberleri nakledenler arasında olaylara yaklaşım farkının bulunduğunu unutmamak gerekir. Söz konusu yaklaşıma göre hadisçi, rivâyet ettiği olayı belli bir zaman ve mekâna yerleştirmeye çalışmadan sâdece sahih veya gayri sahih olup olmadığını tespit etme gayreti içinde hareket eder. Târihçi ise naklettiği olayı bir zaman ve mekan içine yerleştirir. Bu

¹⁸ Sabri Hizmetli, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁹ Ahmet Arslan, *İbni Haldun’un İlim Ve Fikir Dünyası*, s. 70-71.

²⁰ Sabri Hizmetli, *a.g.e.*, s. 14, 19.

²¹ Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I, 53.

noktada Ramazan Şeşen, İbn İshak ve Vâkıdî gibi büyük târihçileri tenkit eden pek çok hadis âlimini, bu hususun önemini fark etmemeleri yönünden eleştirmektedir.²²

Başlarda çoğunlukla rivâyetçi ve nakilci bir anlayışla yazılan târih kitapları bu günün târih anlayışıyla değerlendirildiğinde zaman zaman kuru bir uslûba sahip olmaları veya eleştirisiz bir metod izlemeleri gibi yönlerden eleştiri almışlardır.²³ Ayrıca, ilk târihçilerin haberleri tenkitsiz ve tertipsiz aktarmalarının sonraki târihçilerin karşısına büyük güçlükler çıkardığı da söylenmiştir.²⁴ Aynı konu hakkında farklı yönde nakledilen rivâyetler bâzen temyiz edilememiş ve birleştirilememişlerdir. Bunun sağlanması için kitaplara ilâve edilen bâzi temelsiz rivâyetlerde mevzûyu iyice işin içinden çıkılmaz bir hâle getirmiştir. Bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda Taberî'nin (ö. 310) İslam târihinin temel kaynaklarından kabul edilen târih kitabının girişinde yapmış olduğu uyarı daha bir önem kazanmaktadır.²⁵ O, burada "...Kitabımda, hakîkatte mânâsı olmadığı halde sıhhatini tespit noktasında bir yol bilinmediğinden dolayı aktarılan, okuyanın kötü, dinleyenin çirkin bulacağı bizden öncekilerin naklettiği bizimde yer verdiğimiz bâzi haberler hakkında bilinsin ki, bu haberler bizim tarafımızdan uydurulmamıştır. Sadece bâzi kişiler nakletti, biz de onların naklettiği şekilde aktardık.", demektedir. Buna göre Taberî, olayların sebeplerini tahlille uğraşmamakta, bütün târihî hâdiselere âit okuduğu, işittiği ve gördüğüne kendinden bir şeyler ilâve etmeden eserine almaktadır. Bu yazım tarzını göz önünde bulunduran Velîdi Togan ise, bu dönemdeki târihçileri "Eski zamânın vak'anüvisleri" olarak isimlendirmiştir.²⁶

İslam târihi kaynaklarını günümüzde târih alanında kabul gören bâzi metod ve kalıplar çerçevesinde değil de kendi tutarlılığı içinde bir durum tespiti yapma düşüncesiyle ele aldığımızda karşımıza çıkan durum ne olacaktır? Şüphesiz ortaya konan eserler, bugünün bilimsel anlayışına göre metodik birer târih kitabı sayılamazlar. Ancak muhâfaza ettikleri belli dönemlere âit zengin târihî bilgiler bakımından taşıdıkları değeri göz ardı etmek mümkün

²² Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 18. Hamidullah, hadis kitapları ile târih kitaplarının olayları aktarış tarzlarından bahsederken belki konunun bu yönünü de vurgulamış olmaktadır. O, hadis kitaplarının Nebî (sas)'in hayâtından birbiriyle irtibatlı bir hikâye gibi bahsetmeyip aksine bu zamanda meydana gelen çeşitli hâdiseleri pek çok küçük hikâyeler şeklinde aktardığını belirtir. Târih kitaplarının ise olayları aktarırken konuları birbirine bağlayıp, rivâyetleri hulâsa etmek ihtiyâcından bahseder. Ardından "Müslümanlar birinci hicrî asrın ilk yarısından itibaren târih kitapları te'lif etmeye işte böyle başladılar.", der. Bkz. *Siretu İbni İshak*, tahk. Muhammed Hamidullah, *Mukaddime*, s. ٢٠.

²³ Çoğunlukla Avrupalı eleştirmenler tarafından dile getirilen bu düşüncelerin ilki hakkında Şemsettin Günaltay, "Doğunun dili ve ruhuyla kaynaşmamalarının bir sonucudur." değerlendirmesinde bulunur. Onların eleştirel düşünceye yer vermemiş olmalarına dâir İslam târihçilerine yükledikleri kusur hakkında ise "bu yön doğru, fakat genel değildir." açıklamasını dile getirir. Bkz. Şemseddin Günaltay, *İslam Târihinin Kaynakları*, s. 12-13.

²⁴ Sabri Hizmetli, *a.g.e.*, s. 17.

²⁵ Taberî, *Târih*, I, 5.

²⁶ A. Zeki Velidi Togan, *Târihte Usul*, s. 4.

değildir. Bu bakımdan eski zamânın müverrihlerine duyduklarını, araştırdıklarını toplayarak, hiçbir tahrifatta bulunmaksızın eserlerine kaydeden birer haber ve bilgi kolleksiyoncusu gözüyle bakmak sanırım gerçeğe daha uygun olacaktır.²⁷ İşte bu noktada Şemseddin Günaltay, eski târihî kitapları, “modern metodlara uygun olarak târihî araştırmalarda bulunacaklar için değerli birer vesîka hazînesi”, olarak tanımlamaktadır.²⁸

Toparlayacak olursak İslam târihçiliğinin teşekkülünde ve İslam târihi kaynaklarının te’lifinde hadis rivâyetlerinin bir araya getirilme ve tedvîn edilmesinin büyük paya sâhib olduğu görülmektedir. Nitekim henüz Hz. Peygamber (sas) hayattayken ve âhirete irtihâlinden hemen sonraki dönemlerde dâhi hadislerin gerek hâfızalarda, gerek de bir kısım sahâbe tarafından tutulan bâzı defterlerde muhâfaza edildiği bilinmektedir.²⁹ Bu rivâyetlerin gelecek nesillere aktarımı noktasında gösterilen gayretler ve titiz çalışmalar daha önce bilinen dünyâda hiçbir haber ve bilginin muhâfazası adına yapılmamıştır. Yapılan çalışmaların eşsizliğine ve yazılan tabakat ve terâcim kitaplarına dikkat çeken İmâduddin Halil, bu konuda şu ifâdeleri kullanmaktadır : “Şurası bir gerçektir ki, İslam ümmeti kadar kaynaklarını ince eleyip sık dokuyan bir ulus henüz yeryüzüne gelmiş değildir. Târihsel bilgi veya haberin sunulmasına katılan yarım milyon kadar kimsenin biyografisi söz konusudur...”.³⁰ Mevlânâ Şiblî ise batılı yazarların Rasûl-i Ekrem’e dâir yazdıkları hakkında “Avrupalı Muharrirlerin Hatâya Düşmelerinin Sebebi” başlığı altında yaptığı değerlendirmede hadis rivâyetlerine de dikkat çekmektedir. Burada o, “Batılı yazarlar bu zengin ve çok feyizli defîneyi hiç tanımıyorlar.” tespîtinde bulunur.³¹ Kanaâtımızce yirmi birinci yüzyılda yaşayan müslümanlar olarak bizlerde asr-ı saâdeti târihî bakımdan ve diğer pek çok bakımdan daha iyi analiz edebilmek için o “zengin ve çok feyizli defîne” yi iyi ve en doğru şekilde tanımaya her zamankinden daha fazla muhtâcız.

IV- İslam Öncesi Dönemde Yemen’in Genel Durumu

Ebu Musa el-Eş’arî’nin doğup büyüdüğü yer olan Yemen, Cezîretü’l-Arab’ın büyük bölümünde hüküm süren çöl iklimine rağmen gerek ziraate elverişli iklim şartları, denizin ve dağların konumu gibi coğrafi özellikleri, gerek de ma’mûr bir yer oluşu ve târih içinde pek çok medeniyete ev sâhipliği yapması gibi yönleri itibâriyle dikkat çekicidir. Bizi Yemen’e

²⁷ Şemseddin Günaltay, *İslam Târihinin Kaynakları*, s. 14.

²⁸ Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 12.

²⁹ Hamidullah, Mustafa el-A’zâmî’nin incelemesine atfen Hz. Peygamber’in hadîsinden bildiklerini bir kitap hâlinde toplayan ve bizzat kendilerinin bir kitap sâhibi olduğu söylenen sahâbe sayısının elliden az olmadığını söylemektedir. Bkz. İbni İshak, *Sîre, Mukaddime*, s. 5 .

³⁰ İmâduddin Halil, *İslam Târihi*, s. 213.

³¹ Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I, 79.

yönlendiren asıl mevzû ise bu toprakların Ebu Musa el-Eş'arî'nin memleketi durumunda olmasıdır. Bu bakımdan tezimizin birinci bölümünü teşkil edecek olan EbuMusa el-Eş'arî'nin hayâtına geçmeden önce Yemen'in coğrafi, târihi, sosyal ve kültürel yapısı üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Yemen, coğrafi bakımdan Arab Yarımadası'nın güney köşesinde yer almaktadır. Doğudan Hadramevt, kuzeyden de Hicaz bölgesine komşu olan bu bölge güneyden Aden Körfezi, batıdan ise Kızıl Deniz ile çevrilidir. Eski târih kitaplarında yunanlıların bu bölgeyi “Arabia Felix”, yâni Mes'ud Arabistan mânâsında “el-Arabiyyetu's-Saîde” olarak isimlendirdikleri bilinmektedir.³² Bu tâbirin, bereket mânâsına gelen “el-yumn” kelimesinin tercümesi olabileceği üzerinde durulmuştur. Bölge iklim ve bitki örtüsü cihetinden değerlendirildiğinde gerçekten Arab Yarımadası'nın diğer bölgelerine göre değişiklik arz etmektedir. Arab Yarımadası, çöl, dağlık ve münbit Arabistan olmak üzere tabiat örtüsü bakımından üç bölgeye ayrılır.³³ Bu taksimde münbit bölge ile kastedilen bölüm Güney Arabistan yâni Yemen olmaktadır. Bölgenin genel yapısına bakıldığında Kızıl Deniz sâhilinden içeri doğru geniş düzlüklerin bulunduğu ve Yemen'in coğrafi bakımdan önemli bölümlerinden olan bu bölgenin Tihâme olarak adlandırıldığı görülür. Burada yer alan Zebid şehri, Kızıl Deniz'den 25 km. kadar içerde yer almaktadır. Ebu Musa el-Eş'arî'nin de doğduğu yer olan bu mevkiî, deniz ve dağlar arasındaki konumu itibâriyle ziraate elverişli bir yerdir.³⁴ Şüphesiz, yer altı su seviyesinin yüksek oluşu, kolayca kuyular açılmasına olanak sağlaması bakımından hem yaşamı hem de ziraati olumlu yönde etkilemiştir. Zebid'in, Tihâme'nin diğer bölgelerine göre daha verimli bir arâziye sâhip olduğunu söyleyebiliriz. Yemen'in iç bölgeleri istikametinde dağ eteklerinden yukarılara doğru ilerlerken, gittikçe hava serinler, sular çoğalır, ma'mûriyet artar. Dağların üstünde bulunan ve dört mevsimin yaşandığı bu yerlerde ise senede iki defa ziraat yapılabilmektedir.³⁵ Bu özellikleri göz önünde bulundurulduğunda Yemen'in el-hadrâ (yeşil) olarak isimlendirilmesinin gâyet yerinde olduğu anlaşılabacaktır.

³² Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, I, 103. Ayrıca Adnan Tersîsi, bu bölgenin Tevrat'ta “el-Arabiyyetu'l-Ganiyye” olarak zikredildiğini belirtir. Yine yunanlılar tarafından bölgenin bilâdu'l-buhur, utur, ve kusur gibi adlarla da anıldığı bilinmektedir. Araplar ise bölgeyi yeşilliğinden dolayı el-Arabiyyetu'l-Hadrâ, bilâdu'l-yumni ve'l-hayr, Beytullah'ın konumuna nisbetle sağda kaldığından dolayı da bilâdu'l-yemîn gibi adlarla isimlendirmişlerdir. Bkz. Adnan Tersîsi, *Bilâdu Seb'e Ve Hadârâtü'l-Arabi'l-Ülâ*, s. 24-25.

³³ Sabri Hizmetli, *a.g.e.*, s. 46.

³⁴ İhsan Süreyya Sırma, “Zebid”, İA, XIII, 479.

³⁵ Seydişehrî, *Târih-i Din-i İslam*, s. 63. Genel olarak ziraatin ne üzerine olduğuna dâir şu bilgileri de aktarabiliriz. Sâhildeki ovada başlıca darı ve mısır ziraati mümkündür. Ancak, iklim bakımından daha müsâit, bitki bakımından da zengin olan çıkıntılarda tarâca hâlindeki tarlalarda gerçekten zahmetli olmakla berâber geniş bir ziraatin yapıldığı söylenmiştir. Burada en verimli bitki kahve ağacıdır. San'a yakınındaki Vâdi Zahr'da ise elma, ayva, limon, mango, muz, kayısı, .şeftâli, armut, portakal gibi çok çeşitli meyvenin yetiştiği ve burada eskiden beri

Arap Yarımadasının beşerî durumu göz önünde bulundurulduğunda burada yaşayan halkın yâni arapların sâmi ırkına mensup oldukları görülmektedir. Başlıcaları Asurlular, Keldâniler, Süryâniler, İbrâniler, Fenikeliler ve Araplar olan sâmi milletler³⁶, soy bilginleri tarafından, nesep itibâriyle Hz. Nuh'un büyük oğlu Sam'a dayandırılmaktadır. Hz. Nuh'un torunlarından Ya'rub b. Kahtan ise bütün yemenlilerin babası kabul edilmiştir.³⁷ Ahmed Emin, Neseb bilginlerinin bu yöndeki söylemlerinin Tevrat'ın Sefer Tekvininde zikredilen bir habere dayandığını belirtir.³⁸ Kahtan'a olan nisbetlerinden dolayı güney ahâlîsi, âdet olarak kahtânîler olarak anılmışlardır. Ahmed Emin ayrıca, Arap kavmini ictimâî durumu itibâriyle göçebeler ve iskan edip yerleşenler olarak iki kısma ayırır.³⁹ Yerleşik hayat süren ikinci kısmı aktarırken bu kimselerin İslâmiyetten önce Yemen gibi yerlerde medenî memleketler kurduklarından bahseder. Bu bağlamda târîh içinde Güney Arabistan'da kurulan devletlerin en önde gelenleri olarak Main, Sebe ve Himyeriler devletleri zikredilebilir.⁴⁰ Bu bölgede kurulan söz konusu devletlerin ekonomisi çoğunlukla tarım ve ticârete dayanmaktadır. Nitekim, yemenliler sâdece düz arâzide değil meyve ve bahçeciliğe elverişli dağ yamaçlarında da çiftçilik yapmaktaydılar.⁴¹ Suları buralara çıkarmak içinse su kanalları ve sedler inşa etmişlerdir. Bu sedlerin belki en meşhûru Sebe devletinin başkenti Me'rib'te inşa edilen ve Arim Seddi olarak da bilinen Me'rib Seddi'dir.⁴² Diğer taraftan Yemen, Çin ve Hindistan'dan Bizans ve Roma'ya kadar uzanan kara ve deniz ticâret yolları üzerinde bulunmaktaydı. Bu konumun kazandırdığı avantajla eski çağlarda yemenliler, ticârette söz sâhibi olmayı başardılar. Hadramevt ve Zafar'ın ürünleri ile Hint'ten gelen ticâret malları, onların vasıtasıyla Şam'a ve Mısır'a aktarılıyordu. Sonraları Yemenlilerin ticâretteki etkinliklerinin zayıflamasıyla birlikte Hicaz Arapları bu alanda ön plana çıkmaya başladı. Buna göre Hicazlılar, Yemenlilerden ve Habeşlilerden satın aldıkları ticâret eşyâsını kendi hesaplarına Şam, Mısır ve Fars pazarlarında satmaktaydılar. Hicazlıların ticârî alanda gerçekleştirdikleri bu yenilenmeyle ilgili Ahmed

hurma ağaçları ve üzüm bağlarının bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca, Güney Arabistan'daki eski kitâbelerde daha o zamanlarda bile bağlardan sık sık bahsedildiğine dâir bkz. Adolf Grohman, "Yemen", İA, XIII, 372.

³⁶ Seydişehirî, *a.g.e.*, s. 75.

³⁷ İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 27.

³⁸ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, s. 32.

³⁹ Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 36-39.

⁴⁰ Bu devletler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Corci Zeydan, *el-Arabu Kable'l-İslam*, 111-125. Ayrıca, son zamanlarda yapılan târîh araştırmalarının Himyeriye devletinin kuruluşu ile son bulan Seb'e devletinin M.Ö. 9. veya 10. yüzyılda kurulduğunu gösterdiğine dâir bkz. S. Hizmetli, *a.g.e.*, 59.

⁴¹ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Târihi ve Câhiliye Çağı*, s. 33-34.

⁴² Kur'an'da Sebe süresinin 15 ve 16. Âyetlerinde zikri geçen hâdise, çoğunlukla bu sedde ve yıkılışına işâret ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Elmalılı, Ebu'l-Fidâ'nın Târihi'nden naklen bu seddi Me'rib'te Sebe ibni Yeşub'un yaptığını ve ona yetmiş kadar çay akıttığını belirtmektedir. Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 3957. Seydişehirî, bu seddin yıkılış zamânıyla ilgili "mîlâdî 120 târihine doğru" ifâdesini kulanır. Seydişehirî, *a.g.e.*, 108.

Emin, milâdi birinci yüzyıla işâret etmektedir.⁴³ Uluslar arası olarak nitelendirebileceğimiz bahsi geçen bu ticârî ilişkiler netîcesinde Arap Yarımadası'nın pek çok yerinde, senenin belli zamanlarında panayırlar kurulmuştur. Bu panayırlardan Sûku'l-Aden ve San'â gibi doğrudan Yemen topraklarında kurulanlar da vardı.⁴⁴ Yemenli idârecilerin buraya katılan tüccarlardan vergi aldıkları bilinmektedir. Tâif ile Nahle arasında kurulan Sûku'l-Ukaz ise bu panayırların en büyüklerinden kabul edilmektedir. Bu panayır, h.129/m. 746 târihine kadar kurulmaya devam etmiştir. Özellikle Fil Vakası'ndan sonra Mekke'nin büyük bir prestij kazanmasıyla Arabistan'ın en önemli panayırı olma özelliğini kazanmıştır.⁴⁵ Arabistan'ın iç bölgelerinden Mekke'ye gelen ticâret yolları ile Yemen'e giden yolların Ukaz civârından geçmesi, Kureys, Hevâzin, Gatafan, Huzâa ve Ehâbiş gibi çeşitli kabîlelere mensup her taraftan tüccarın buraya akın etmesine olanak sağlamıştır.

Son zamanlarda yapılan kazılarla ortaya çıkarılan Ma'in ve Seb'e kitâbelerine dâir araştırmalar, bölgenin ictimâî ve dîni yapısı hakkında da yeni bilgilerin elde edilmesini sağlamıştır.⁴⁶ Neşet Çağatay, bu bilgileri de göz önünde bulundurarak Eski Yemen Medeniyeti üzerinde bâzı tespitlerde bulunur. Buna göre Güney Arabistan'da halk askerler, çiftçiler, sanatkarlar ve tüccarlar olmak üzere dört sınıftan müteşekkildir. Eski zaman ticâretinin daha ziyâde deniz ticâretine dayanması, Yemen kıyılarında yer alan Aden, Kane, Zefar ve Maskat limanlarını Hind-Kızıl Deniz ticâret yolunun başlıca merkezleri konumuna getirmiştir. Deniz yoluyla gelen mallar buradan San'a'ya veya Ma'rib'e götürülüp, oradan da büyük deve kervanlarıyla Suriye, Irak, Mısır ve Akdeniz memleketlerine ulaştırılmaktaydı. Bu dönemde Hindistan'dan gelen dokumacılığa âit ham maddeler ise Yemen'de işlenmektedir. Yemen'de dokunan meşhur yemen kumaşları, şöretini m. VII-IX. yy.a kadar devam ettirmiştir. En az bunun kadar meşhur Yemen'in bir ikinci sanâyî maddesi ise kılınçtır. Diğer taraftan Yemen halkının yapı yapma ve taş kesme işlerinde de epey mâhir olduğunu söyleyebiliriz. Onların sed, saray, kale, şehir, tapınak ve su havuzları gibi eserleri açıkça bunu göstermektedir. Yemen'de son devirlere kadar örenleri durmakta olan yüzlerce büyük kasr vardı. Bunların en meşhurları olarak Gumdan Sarayı, Nait Sarayı, Reyde, Amir, Sırvak sarayları zikredilebilir.⁴⁷

Güney Arabistan'da eskiden dînî bakımdan ptuperestliğin oldukça yaygın olduğu dikkat çekmektedir. Bununla berâber zamanla ilâhi dinlerden Yahûdilik ve Hristiyanlık da bu bölgede

⁴³ Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁴ Câhiliyye Dönemi'nde kurulan meşhur panayırlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Habib, *el-Muhabber*, s. 263-268.

⁴⁵ Ahmet Turan Yüksel, "*Yakın Doğu'da Ticâret Merkezleri Ve Panayırlar*", V, 310, SÜİFD, Konya 1994.

⁴⁶ İhsan Süreyya Sırma, "*Yemen*", İA, XIII, 373.

⁴⁷ Neşet Çağatay, *a.g.e.*, 28-34.

varlık alanı bulabilmiştir. Ayrıca Mecûsiliğin varlığından da söz etmek gerekir. Bunun böyle olmasında Yemen'in dışardan gelebilecek değişik ırk, millet ve dine mensup toplumların etkisine açık bir yapıda oluşunun etkili olduğunu düşünebiliriz.⁴⁸ Nitekim bu topraklar üzerinde gerek ticârî, ekonomik, gerek de siyâsî, kültürel ve sosyal alanlarda bâzen Habeşliler, bâzen Farslılar, bâzen de Bizanslılar etkili olabilmışlardır.

İslâm'ın Hicaz bölgesinde ortaya çıktığı mîlâdî VII. yüzyılın başlarında Yemen'in durumu siyâsi bakımdan büyük karışıklık içindedir.⁴⁹ Nitekim Himyeri hükümdârı Zû Nuvas zamânında Hristiyanlara yapılan zulümler sebebiyle Mîlâdî 525 yılında Habeşliler, Yemen'e girerek Zû Nuvas'ı yenilgiye uğratmışlardır.⁵⁰ Himyerilerin hükümranlığının sonunu getiren bu mücâdelelerin akabinde siyâsi otorite Hristiyan Habeşlilerin eline geçmiştir. M. 570 dolaylarında fil hâdisesini gerçekleştiren Ebrehe, Habeşistan Krallığı'nın Yemen Vâlisi konumundadır. Ancak onların buradaki otoritesi fazla uzun süreli olmamıştır. Hüsrarla sonuçlanan Fil Vak'asından sonra Habeşliler, bölgedeki eski güçlerini muhafaza edememişlerdir. Seyf b. Zî Yezen'in Habeşlilere karşı Sâsânilerden yardım istemesi üzerine ise Vihriz komutasındaki İran Ordusu Habeşlileri yenip bölgeye hâkim olur ve merzuban denilen vâlileriyle İran Sasani İmparatorluğu Yemen'i idâre etmeye başlar. Bu durum Yemen Merzubanlarından Bâzan'ın hicrî onuncu yılda İslâm'ı kabul etmesine kadar devam etmiştir.⁵¹

Genel olarak Yemen hakkında serd edilen bütün bu durumlar düşünüldüğünde bu toprakların gerek coğrafi ve jeopolitik, gerek de târihî ve kültürel konum itibâriyle dünyâ târihi açısından göz ardı edilmemesi gereken bir anlam taşıdığını söyleyebiliriz. Eski zamanlarda pek çok medeniyete beşiklik yapmış olması yönüyle Yemen, bugün zengin târihi bir mîrâsa sâhip bulunmaktadır. Yemen'in su kuyuları açılmasına imkan veren ziraate elverişli toprakları, ticârî konumu, denizle olan irtibâtı, dîni ve kültürel çeşitliliği içinde bulunduran şehirli yapısı gibi sâhibi olduğu özelliklerin farkında olmak, sanırım günümüze bakan yönüyle bu topraklarda İslam sonrası dönemde meydana gelmiş pek çok hâdiseyi daha iyi anlamamızı kolaylaştıracaktır. Bu bakımdan Yemen'de doğup, büyümüş olan Ebu Musa el-Eş'arî'nin

⁴⁸ Abdullah b. Becâş, *el-Hadis ve'l-Muhaddisun fi'l-Yemen*, I, 66.

⁴⁹ Abdullah b. Becâş, Rasûlullah'a gelen Yemenli heyetlerin çokluğunun bu parçalanmışlığa bir delil teşkil ettiğini söyler. Abdullah b. Becâş, *a.g.e.*, I, 64.

⁵⁰ Zû Nuvas'ın başlangıçta Ateşperest olduğu sonradan Yahûdî olduğu hakkında bilgi için bkz. Dîneverî, *Ahbârü't-Tıval*, s. 62. Habeşistan'ın Yemen'e saldırmasının gerekçesi olarak târihçiler çoğunlukla Kur'an'da Buruc 4-6. âyetlerde de zikri geçen Ashâb-ı Uhdud hâdisesini zikretmişlerdir. Buna göre m. 515 lerde Zû Nuvas, Hristiyanlığı tamâmen ortadan kaldırmaya teşebbüs etmiş ve hristiyanları içini ateşle doldurduğu hendeklerde yanmak ile yahudi olmak arasında tercih yapmaya zorlayarak toplu öldürme hareketine girişmiştir. Bkz. Sabri Hizmetli, 59; Seydişehrî, *a.g.e.*, s. 105.

⁵¹ Bâzan'ın h. Onuncu yılda müslüman olduğuna dâir bkz. Suheyli, *Ravzu'l-Unuf*, I, 54.

hayâtı boyunca gerçekleştirdiği gerek idâri ve askerî, gerek de ilmî icraatlar değerdendirilirken bu topraklarda yer alan memleketinin, onun kişiliğine ve kâbiliyetlerinin inkişâfına olan etkisinin de göz önünde bulundurulması gerektiği düşüncesindeyiz.

I. BÖLÜM

EBU MUSA EL-EŞ'ARÎ'NİN HAYATI

A. MENSUP BULUNDUĞU EŞ'AR KABİLESİ

Eş'ar kabilesi Arap Yarımadası'nın güney bölümünü içine alan Yemen'in önde gelen kabilelerindendir. Soyları Kahtan oğullarından Uded bin Nebt'e dayanmaktadır.⁵² Nebt'e, doğduğunda vücudunda var olan kıllar sebebi ile kıllı mânâsına gelen "Eş'ar" lakabının takıldığı söylenmiştir.⁵³ Görüldüğü kadarıyla kabilenin adı buradan gelmektedir. Kaynaklarda Eş'arîlerin önceleri Me'rib'te ikamet ettikleri ancak aynı bölgede yer alan Me'rib Seddi'nin yıkılışı ile Tihâme olarak adlandırılan ve Kızıldeniz Sâhili boyunca uzanan düzlüklere göç ettikleri zikredilir.⁵⁴

İslâmî dönemde Eş'arîlerin hicretin yedinci yılında vuku bulan Hayber Savaşı esnâsında elli küsur kişilik bir grupla Hz. Peygamber'e mülâki olmaları neticesinde ilk defa tarih sahnesine çıktıklarını söyleyebiliriz. Onların günlerce süren uzun bir yolculuğun ardından Medîne'ye yaklaştıklarında "Yarın, sevgililere, Rasûlullah ile ashabına kavuşacağız.", şeklinde topluca şiir okudukları nakledilir.⁵⁵ Medine'ye ulaştıklarında Hz. Peygamber'in ashâbıyla birlikte Hayber'de olduğu haberini alınca bir an evvel onlarla buluşma iştîyâkıyla Medine'den Hayber'e doğru yola çıkmışlardır. Hayber'e Habeşistan'dan dönen son muhâcirler ile birlikte vâsıl olurlar.⁵⁶ Hayber'in fethi sonrasında gerçekleşen böyle bir buluşma ise müslümanlar arasında bir bayram coşkusu yaşanmasına vesile olmuştur. Bu kavuşma ve kucaklaşmanın bir remzi olarak değerlendirebileceğimiz Eş'arîlerin İslam'da ilk musâfaha eden kişiler oldukları bilgisi böylece kitaplarda yerini almıştır.⁵⁷ Kuşatmaya katılamamış olmalarına rağmen islamla müşerref olmuş olan bu kimselere Hz. Peygamber tarafından ganimetten pay verilmiştir.⁵⁸ Hayber'in fethi sonrası gerçekleşen bu buluşmanın akabinde Ebu Musa'nın bir grup Eş'arî ile birlikte Medîne'ye yerleştiği rivâyetlerden anlaşılmaktadır.⁵⁹ Kaynaklarda Eş'arîlerin seslerinin

⁵² Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, s.30.

⁵³ Zebîdî, *Tâcu'l-Arus*, XII, 181.

⁵⁴ Ahmed Hüseyin, *Dirâsat fî Ensâbi Kabâili'l-Yemen*, s. 69. Bu mevzuda Muhammed bin İbrahim el-Kurtubî, Kelaî'den naklen, câhiliyye döneminde Eş'arîlerin yurdunun Hadramevt bölgesi olduğunu ancak İslam'dan önce Zebid ve Rima'ya intikal ettiklerini aktarır. Bkz. *Et-Ta'rif fi'l-Ensab ve't-Tenviye li Zevi'l-Ehsab*, s. 243.

⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, s. 300; Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, II, 17; El-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, c. XV, 450.

⁵⁶ Enes bin Mâlik'ten nakledilen bir rivâyete göre Hz. Peygamber bu esnâda gelmekte olan kimseleri ashâbına sizden daha yumuşak kalpli kimseler diyerek tavsif etmiştir. Enes (ra), rivâyetin devamında bu gelenler içinde Eş'arîlerin, onların içinde de Ebu Musa'nın bulunduğunu özellikle belirtir.

⁵⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, I, 300; Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, h.no: 12122; Ebu dâvud, *Edeb 153*, h.no: 4537.

⁵⁸ Buhari, *Farzu'l-Humus 15*, h.no: 2903.

⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 100; Buhârî, *Megâzi 75*, h.no: 4063; Müslim, *Mesâcid ve Mevâdu's-Salât 40*, *Eyman 3*, h.no: 1014, 3110.

güzelliği⁶⁰, cesâretleri⁶¹, kıtlık zamanındaki uygulamaları⁶² ve kalplerinin yumuşaklığı⁶³ gibi sahibi oldukları bir takım vasıflar itibâriyle zaman zaman Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar oldukları görülür.⁶⁴

Hicri dokuzuncu yıla gelindiğinde islamiyet Arap Yarımadası'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Yemen'de de hemen her yerde duyulmuştu. Bunun bir neticesi olarak Tecib, Havlan, Sadif, Cu'fi gibi bölge kabileleri Hz. Peygamber'le görüşmek üzere heyetler gönderdiler.⁶⁵ Bunun üzerine Hz. Peygamber hicrî onuncu senede Ali bin Ebu Talib'i bir mektupla Yemen'e gönderdi. Hz. Ali'nin Yemen halkına tebliğ ettiği bu mektup⁶⁶ neticesinde ilk olarak Hemdan halkının tek günde bunun akabinde de diğer kabilelerin ard arda İslâm'a girdiği görülür.⁶⁷ Bu açılımın hemen ardından diyebileceğimiz bir zamanda Peygamber (sas) dahi henüz hayatta iken peygamberlik iddiasında bulunan Esved-i Ansî'nin başı çektiği bir isyan hareketi ortaya çıkar.⁶⁸ Yaşanan bu ilk irtidat hadisesinde Eş'arîlerin bir kısmının da yer aldığı bilinmektedir. Tarih kitaplarında Esved-i Ansî'nin öldürülmesiyle son bulan bu hadisenin akabinde tekrar İslâm'a dönen Eş'arîlerin Hz. Peygamber'in vefâtı sonrası yaşanan sıkıntılı günlerde Beni Ak ile birlikte bu kez Halife Ebu Bekir'e karşı isyana kalkıştıkları da zikredilmektedir.⁶⁹ Ortaya çıkan bu ikinci irtidat hâdisesi ise Tahir bin Ebu Hale kumandasındaki İslam ordusu tarafından bastırılmıştır.

Gerçekleştirilen fetihlerle birlikte Beni Eş'ar soyundan kimselerin dünyanın değişik yerlerine intikal ettikleri göze çarpmaktadır. Bu bakımdan en başta Basra ve Küfe gibi ilk hicrî

⁶⁰ Buhârî, *Megâzi* 36, h.no: 3906; Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe* 39, h.no: 4555.

⁶¹ Hz. Peygamber (sas) aynı rivâyetlerin devâmında Eş'arî'lerin cesâretine vurgu yapmak için onlardan Hakîm adında bir adamdan bahseder. Bu adam düşmanla karşılaştığında arkalarından “ arkadaşlarım size onları beklemenizi emrediyor.” diye seslenirmiş.

⁶² Buhârî, *Şerike* 1, h.no: 2306; Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe* 39, h.no: 4556.

⁶³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 524; Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, h.no: 11588.

⁶⁴ Mâide 54. Âyette vasıflarından bahsedilen kavmin Ebu Musa'nın kavmi olduğu belirtilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, s. 100. Ayet meâlen şöyledir : “Ey iman edenler, içinizden kim dininden dönerse, bilsin ki, Allah onların yerine, kendisinin sevdiği, onların da kendisini seveceği, mü'minlere karşı boyunları aşağıda, kafirlere karşı başları yukarıda, Allah yolunda savaşıyor, dil uzatanın kınamasından korkmayan bir kavim getirir. İşte o, Allah'ın bir lütfudur ki, onu dilediğine verir. Allah, ihsanı bol, herşeyi bilendir.”

⁶⁵ Yemen'den giden heyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, I, 277-309; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, s. 364 vd.

⁶⁶ Belâzürî, bu mektupta Hz. Peygamber'in Yemen halkına müslüman oldukları taktirde sâhibi oldukları malların, toprakların ve hazinelerin yine ellerinde kalacağını bildirdiğini ifâde eder. bkz. *Futuhu'l-Buldan*, s. 79-80.

⁶⁷ Taberî, *Târihu Taberî*, III, 131-132; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 300.

⁶⁸ Taberî, *a.g.e.*, III, 318; İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, 374.

⁶⁹ Taberî, *a.g.e.*, III, 320. Taberî, mevzunun devâmında, o günden sonra bu isyan hareketine katılanların “Ehâbis” (kötü insanlar), isyan esnâsında kullandıkları yolun da “Tarîku'l-Ehâbis” olarak isimlendirildiğini belirtir. Ayrıca Hz. Ebubekir zamanında pek çok irtidât hareketinin vuku bulduğuna dâir ayrıntılı bilgi için bkz. Ya'kubî, *Târihu Ya'kubî*, II, 128-129.

asrın önde gelen merkezleri⁷⁰, Sudan, Irak, Horasan beldeleri⁷¹, İran'ın Kum, Ürdün'ün Taberiyye bölgesi⁷² ve Endülüs'ün Rayye şehri⁷³ olmak üzere farklı coğrafyalarda bu nesepten gelen insanların varlığını görmek mümkündür.

B. NESEBİ VE AİLESİ

Ebu Musa el-Eş'arî'nin Yemen'in Tihâme bölgesinde yer alan Zebid beldesinin Rima' köyünde dünyâya geldiği bilinmektedir.⁷⁴ Görüldüğü kadarıyla onun doğduğu tarih ile alâkalı biri dışında kaynaklarda net bir bilgi mevcut değildir. Bu doğrultuda el-Kâmûsu'l-İslâmî'de onun hicretten 21 yıl önce milâdi 602 yılında doğduğuna dâir net ifâdeler yer almaktadır.⁷⁵

Görüldüğü kadarıyla Ebu Musa'nın neseb zinciri hakkında bazı ihtilaflar olmakla birlikte soyunun Eş'ar lakabı ile anılan Nebt bin Üded'e dayandığında ihtilaf yoktur. Nebtin neslinin adları Cumâhir, Etagam, Ergam, Edgam, Cudde, Abdüşems ve Abdussüreyya olan yedi oğlundan çoğaldığı nakledilir.⁷⁶ Bu yedi oğuldan Cumâhir'in neslinin daha güçlü olduğu ve İslam'dan önce Yemen'in Tihâme bölgesindeki Zebid ve Meha civârında yaşadıkları ifâde edilmiştir.⁷⁷ Ebu Musa'nın da Cumâhir'in neslinden geldiği görülür. Onun neseb zinciri, İbn Sa'd tarafından Abdullah bin Kays bin Süleym bin Haddar bin Harb bin Âmir bin Anz bin Bekr bin Âmir bin Uzr bin Vâil bin Nâciye bin Cumâhir bin Eş'ar olarak aktarılmıştır.⁷⁸ Burada, asıl adının Abdullah bin Kays olduğu görülmektedir. Onun Ebu Musa olarak künyelenmesi, Peygamber (sas)'in amca oğlu Fadl bin Abbas'ın kızı Ümmü Gülsüm ile evliliğinden⁷⁹ doğan oğlu Musa sebebiyledir.⁸⁰

Ebu Musa, baba tarafından Eş'ar, anne tarafından Ak kabîlesine mensuptur.⁸¹ Babasının adının Kays, annesinin adının ise Zabye bint Vehb⁸² olduğu bilinmektedir. Onun Ebu Ruhm, İbrâhim, Âmir (Ebu Burde) ve Mecdi olmak üzere dört kardeşinin olduğu nakledilir.⁸³ Söz konusu kardeşlerden Ebu Ruhm ve Ebu Burde'nin Hayber'in fethi akabinde Hz. Peygamber'e

⁷⁰ İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-Arap*, 398

⁷¹ Kurtubî, *et-Ta'rîfu fi'l-Ensâb*, s. 244

⁷² Mustafa Murad ed-Debbag, *el-Kabâilu'l-Arabiyye*, s. 104

⁷³ İbn Hazm, *a.g.e.*, s. 398

⁷⁴ Yakut, *Mu'cemu'l-Buldan*, II, 817; Zirikli, doğduğu yeri aktarırken sadece Zebîd'i belirtir. Bkz. *A'lam*, IV, 254.

⁷⁵ Ahmed Atıyyetullah, *el-Kâmûsu'l-İslâmî*, s. 117 (el-Eş'arî maddesi).

⁷⁶ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, I, 31; İbn Hazm, *a.g.e.*, s. 397.

⁷⁷ Cengiz Kallek, "*Eş'ar*", *DİA*, XI, 442.

⁷⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, s. 98.

⁷⁹ İbn Abdilber, *İstiab*, I, 392.

⁸⁰ Kurtubî, *et-Ta'rîfu fi'l-Ensâb*, s. 244.

⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kübra*, IV, 98.

⁸² Müslüman olarak Medine'de vefat ettiğine dâir bkz. *Usdû'l-Gabe*, III, 380.

⁸³ İbn Hazm, *a.g.e.*, s.397. Mecdî bin Kays'ın Ebu Burde olabileceğine dâir, bkz. Kurtubî, *a.g.e.*, s. 246.

vâsıl olan grup içinde yer aldıkları ilgili rivâyette zikredilen Ebu Musa'nın sözlerinden anlaşılmaktadır.⁸⁴ Bir de onun Ebu Âmir adında yine o grupta yer alan ve Evtas savaşında şehid olmuş olan bir amcasının olduğunu bilmekteyiz.⁸⁵ Diğer taraftan Ebu Musa'nın yaşamı boyunca hanımlardan üç kişi ile izdivaçta bulunduğu görülür. Bu hanımlardan biri Ümmü Abdillâh binti Ebi Devme⁸⁶, diğeri Ümmü Gülsüm binti Fadl bin Abbas bin Abdulmuttalip'tir.⁸⁷ Bu ikisinin dışında ise kitaplarda Şam'da Ameves⁸⁸ Taunu sırasında hayatını kaybeden bir hanımından daha söz edilmektedir.⁸⁹ Ancak söz konusu olay aktarılırken bu hanımın adı zikredilmez.⁹⁰ Ebu Musa'nın İbrâhim, Ebu bekir, Musa, Ebu Burde, Abdullah ve Muhammed adlarında erkek çocuklarının yanında kız çocuklarının da olduğu bilinmektedir.⁹¹

C. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ

Tarıma elverişli olmayan ve ıssız bir vâdide ikâmet eden Mekke toplumunun ticaretle olan meşguliyeti, onu zamanla içine kapanık bir toplum olmaktan çıkarmış, Arap Yarımadası'ndaki diğer kabilelerle ve hatta bu yarımada dışındaki ülkelerle gerek ticârî, gerek siyâsî, gerek de kültürel yönden ilişki içinde bulunan bir toplum haline getirmiştir. Bu vesileyle Mekkeliler, pek çok ticari anlaşmalar yapmışlar ve yazın Şam, kışın Yemen taraflarına olmak üzere büyük ticari seferler düzenlemişlerdir. Yaşanan bu gelişmeler onların tüccar bir toplum olarak temeyyüz etmelerini sağlamıştır. Peygamberlik gelmeden önce Hz. Peygamber'in ticaretle meşguliyetini de belki bu durumun bir neticesi olarak düşünebiliriz. Yine bu dönemde Yemenli olan Ebu Musa el-Eş'arî'nin Mekke'ye gidip geldiğine ve burada bâzı kişilerle anlaşma yaptığına dâir haberleri de dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekecektir.

⁸⁴ Buhârî, *Farzu'l-Humus* 15, h.no: 2903; *Megâzi* 36, h.no: 3905; ayrıca Ebu Burde için bkz. İbn Sa'd, V, 274.

⁸⁵ İbn sad, *a.g.e.*, IV, 357; İbni Abdilber, *İstiab*, II, 46.

⁸⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 108; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, VIII, 430. Onun Ebu Musa ile birlikte hicret edenlerin içinde olduğuna ve Ebu Burde'nin annesi olduğuna dâir bkz. *İsâbe*, IV, 105.

⁸⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VIII, 387; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 119

⁸⁸ Ameves'in Ramle ile Beyt-i Makdis arasında yer alan bir köy olduğuna dâir bkz. İbn Abdilber, *İstiab*, III, 1405.

⁸⁹ Diğer haberler göz önünde bulundurulduğunda burada vefat eden eşinin diğer iki eşinden birinin olmadığı anlaşılmaktadır. Zîra kaynaklarda Musa'nın annesi olan Ümmü Gülsüm'ün Ebu Musa'dan sonra vefat ettiği, (İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, III, 459); Ebu Burde'nin annesi olan Ümmü Abdillâh'ın ise Ebu Musa'nın vefâtı esnâsında yanında olduğu, (İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 108) yer almaktadır.

⁹⁰ Taberî, *a.g.e.*, IV, 61; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 78.

⁹¹ İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-Arap*, s. 397. Kızları için ayrıca bkz. İbn sad, V, 164; Taberî, IV, 569; *Lisanu'l-Mizan*, III, 97.

I. Müslüman Oluşu

Ebu Musa'nın ne zaman, nerede ve kimin vâsıtasıyla müslüman olduğu kaynaklardaki bilgi yetersizliği sebebi ile tam olarak bilinmemektedir. Bu konudaki birkaç yaklaşım üzerinde meseleyi ele almak istiyoruz. Onun müslüman oluşuyla ilgili Vâkıdî'ye dayandırılan bâzı haberler, iki abisinin de yer aldığı Eş'arîlerden bir grup içinde Mekke'ye gelen Ebu Musa'nın, burada müslüman olup daha sonra memleketine döndüğü şeklindedir.⁹² Bu durumda Hz. Peygamber'le görüşüpte müslüman olduğunu kabul etmek gerekecektir. Ebu Musa'nın İslam öncesi dönemde ticâretle iştigal ettiği bilgisi sâbit olduğu taktirde dönemin dînî ve ekonomik merkezi konumunda olan Mekke'ye onun gidip gelme durumları ve bu gidişlerden birinde müslüman olduğu mevzuu bizce mâkul gözükmektedir. Ancak bu durumu destekleyen başka bir bilgi kaynaklarda görüldüğü kadarıyla bulunmamaktadır. Söz konusu haberlerde Ebu Musa'nın Mekke'den Said bin As bin Umeyye ile anlaşmalı olduğu bilgisi de yer almaktadır.⁹³ Ebu Musa'nın Mekke'de müslüman olduğu şeklindeki haberlere Mustafa fayda, temkinli yaklaşıp.⁹⁴ O, bu konuda, eğer böyle olsaydı Ebu Musa Hz. Peygamber tarafından Yemen'e vazîfeli olarak gönderildiğine dâir haberleri naklederken bu durumdan da bahsederdi, çıkarımında bulunur. Muhammed Hamidullah ise Ebu Musa'nın müslüman olmasında Tufeyl bin Amr'ın etkili olduğuna vurgu yapar.⁹⁵ Tihâme bölgesindeki Devs kabîlesine mensup bulunan Tufeyl, Mekke döneminde İslam'ı kabul ettikten sonra Hz. Peygamber tarafından kabîlesine dönüp İslâm'ı tebliğ etmekle vazîfelendirilmiştir.⁹⁶ Tufeyl bin Amr'ın müslüman olmasına vesile olduğu pekçok kişinin var olduğu gerçeğini göz önünde bulunduran Hamidullah, yine devsli olan Ebu Hureyre ve Eş'ar kabîlesine mensup bulunan Ebu Musa (ra) ın bu vesîleyle müslüman olan kimselerden olduklarını özellikle belirtmektedir. Bu konuyla ilgili, bir fikir vereceğini düşündüğümüz, müslüman olmuş olan elli küsur kişilik Eş'arî grubun Hayber'in fethi akabinde Hz. Peygamber'e vâsıl oldukları aynı anda devs kabîlesinden de, seksen âilenin oraya ulaştıkları târihi bilgisi bizce dikkat çekicidir.⁹⁷ Tufeyl bin Amr'ın aynı bölgede yer alan Eş'ar kabîlesine mensup olan bâzı kişilere İslâm'ı ulaştırmış olma durumu kuvvetle muhtemel ise de kesin değildir. Ancak Eş'arîlerin Medîne'ye gelmeden önce

⁹² İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübra*, IV, 98; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, III, 62

⁹³ İbn Abdilber, *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, III, 979.

⁹⁴ Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, AÜİFD, 1982, VII, 86-87.

⁹⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), I, 506.

⁹⁶ Tufeyl bin Amr'ın müslüman oluşu ve yakınlarını İslâm'a dâveti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 29-31.

⁹⁷ Vâkıdî, *Megâzî*, I, 637; İbn Sa'd, *a.g.e.*, II, 102.

müslüman oldukları, Hz. Peygamber'in müslümanları hicrete teşvik ettiğini bildikleri ve bu gâye ile yola çıktıkları açık bir şekilde anlaşılmaktadır.⁹⁸

II. Hicreti

Ebu Musa'nın hicreti dendiğinde akla öncelikli olarak onun Habeşistan'a veya Medine'ye hicret ettiği ile ilgili nakledilen haberler gelmektedir. Onun Habeşistan muhâciri olup olmadığıyla ilgili farklı yönde rivâyetlerin olması, konuyu sağlıklı olarak değerlendirmeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte bu konuda mevcut genel mâlumat çerçevesinde Ebu Musa'nın hem Habeşistan'a, hemde Medîne'ye gerçekleştirdiği hicret hakkında nakledilen haberleri bir arada değerlendirmeye çalışacağız.

Bu konuyla ilgili, Ebu Musa'nın Câfer bin Ebu Tâlip ve diğer Habeşistan'a hicret edenlerle birlikte bulunduğu dâir, kendisinden nakledilen bâzı rivâyetlerin var olduğu göze çarpmaktadır. Orada ikâmet durumunun vuku bulduğu mevzuu genel olarak târihî verilerde kendisine yer bulsa da, oraya gidiş keyfiyeti hakkında farklı durumlar söz konusudur. Konuyla ilgili bir rivâyetinde Ebu Musa, "Rasulullah bize Ca'fer bin Ebu Tâlip ile birlikte Necâşî'nin topraklarına gitmemizi emretti." demektedir.⁹⁹ Bu ifâde, Ebu Musa'nın erken dönemde müslüman olduğu, o sıralar Mekke'de bulunduğu veya oraya hicret ettiği ve Habeşistan'a gerçekleştirilen ikinci hicrete katıldığı şeklinde ifâde edebileceğimiz muhtemel durumları güçlendirmektedir. Bu doğrultuda *Müsned*'te yer alan ve Abdullah bin Mes'ud'tan nakledilen bir rivâyette¹⁰⁰, Habeşistan'a hicret eden yaklaşık seksen kişilik grup içinde bulunanlardan olarak Ebu Musa el-Eş'arî'nin adının zikredilmiş olması da dikkat çekicidir. İbn İshak'ın Habeşistan muhâcirlerinin isimlerini aktarırken onu Abdişems oğullarından Habeşistan'a hicret edenler içinde göstermiş olduğunu da unutmamak gerekir.¹⁰¹ Habeşistan'a gidiş keyfiyeti ile alakalı olarak kaynaklarda ikinci bir durumdan daha söz edilmektedir. Buradaki hâdisede ise Ebu Musa'nın da içlerinde bulunduğu elli küsur kişilik bir grup¹⁰² Hz. Peygamber'in çıkışını duyunca O'na gitmek için Yemen'den bir gemiyle yola çıkmışlardır. Ancak fırtına sebebiyle Habeşistan sâhiline sürüklenmişlerdir. Câfer bin Ebu Tâlip ve diğer bâzı müslümanlarında burada olduklarını görünce onlarla birlikte bu topraklarda bir süre ikâmet etmişler ve Hz.

⁹⁸ Kenan Ayar, "Dört Halife Dönemi Siyâsetinde Ebu Musa el-Eş'arî", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, s. 14, VII (2007), sayı 4.

⁹⁹ İbn Sa'd, IV, 98; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VIII, 465; Ebu Dâvud, *Cenâiz* 62, h.no: 2790.

¹⁰⁰ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, IX, 203, (4168).

¹⁰¹ İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 241.

¹⁰² Buhârî'de geçen rivâyetlerde bu sayı elli küsur, elli iki veya elli üç olarak ifâde edilmektedir. Bkz. Buhârî, *Megâzi*, h.no: 3905, 2903; İbn Sa'd, bu grubun sayısının bir rivâyetinde 50, bir rivâyetinde 54 olduğunu başka bir rivâyetinde ise 50 civârında olduğunu belirtir. Ayrıca grup içinde Ebu Musa'nın Ebu Ruhm ve Ebu Burde adında iki kardeşinin bulunduğunu ifâde eder. bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, I, 300, IV, 99, IX, 437.

Peygamber'in izni geldiğinde hicrî yedinci senede hep beraber Medîne'ye doğru yola çıkmışlardır.¹⁰³ Bu doğrultuda nakledilen bilgilerin yanında, İbn Sa'd Vâkıdî'den Ebu Musa'nın Habeşistan muhâcirlerinden olmadığı, Mekke'de hiçbir anlaşma yapmadığı, yalnızca Mekke'de müslüman olup memleketine döndüğü ve Eş'arîlerden bir grupla birlikte Resulullah'a gelinceye kadar orada ikâmet ettiği yönünde de bâzı bilgiler aktarmaktadır.¹⁰⁴ Mesele bu yöndeki haberler doğrultusunda ele alındığında ise Ebu Musa'nın ve Eş'arîlerin Habeşistan muhâcirleri ile karşılaşmalarının Habeşistan'da değil, Medîne yolunda, gelişlerinin tevâfuk etmesi netîcesi vuku bulduğunu hesâba katmak gerekecektir.

Meseleyi biraz daha anlaşılır kılacağını düşündüğümüzden Ebu Musa'nın Buhârî'de yer alan¹⁰⁵ “Biz Yemen'deyken Nebî (sas)'ın çıkışı bize ulaştı. Bunun üzerine bir gemiye bindik. Gemimiz bizi Habeşistan'a attı. Burada Câfer bin Ebu Tâlip'le karşılaştık. Oradan dönünceye kadar beraber ikâmet ettik. Hayber feth edildiği zaman Nebî (sas)'e geldik. Bunun üzerine O (sas), şöyle buyurdu: Ey gemi ehli! Sizin için iki hicret sevâbı vardır.” meâlindeki rivâyeti üzerine İbn Hacer'in serdettiği düşünceleri burada aktarmak istiyoruz.

İbn Hacer, *Müsned*'te yer alan İbn Mes'ud'un rivâyetinde Ebu Musa'nın adının Habeşistan'a hicret eden grup içinde zikredilmesinin¹⁰⁶, Sahih'te yer alan geminin Habeşistan'a sürüklenmesi ile ilgili rivâyetten dolayı işkal meydana getirdiğini ancak bu iki durumu cem' etmenin mümkün olduğunu ifâde eder. Buna göre Ebu Musa ilk olarak Mekke'ye hicret etmiş ve orada müslüman olmuştur. Nebî (sas), onu Habeşistan'a gönderdiği kimselerle berâber göndermiştir. O da oradan Habeşistan'ın karşı kıyısında yer alan kavminin yanına geçer. Nebî (sas) ve ashâbının Medîne'de ikâmeti gerçekleşince o ve onunla birlikte kavminden müslüman olan kimseler hicret gâyesi ile bir gemiye binerler. Ancak şiddetli rüzgardan dolayı gemileri Habeşistan'a sürüklenir.¹⁰⁷ İbni Hacer, muhtemel bu yorumu arz ettikten sonra söz konusu rivâyetin başında yer alan Ebu Musa'nın “Nebî (sas)'ın çıkışı bize ulaştı.” sözü üzerinde durur. Ona göre buradaki çıkıştan maksat Nebî (sas)'ın peygamber olarak gönderilişi değil, Medîne'ye hicretidir. Bu durumu, Peygamber (sas)'ın bi'set başlangıcı ile onların O'na Medîne'de vâsıl olmaları arasında geçen yaklaşık yirmi sene te'yid etmektedir. Ancak Medîne hicret haberinin de onlara altı yıl ulaşmamış olma ihtimâli de hemen hiç yoktur. Bu durumun sebebi ise Ca'fer

¹⁰³ Hz. Peygamber'in ashâbından bu tarihte hâlâ Habeşistan'da olan kimseleri göndermesi için Necâşi'ye yazdığı mektuba ve Necâşi'nin bu mektup gereğince iki gemi hazırlatıp müslümanları yolladığına dâir bkz. İbn Sa'd, I, 223. Ayrıca, bu gemilerden birinin Cafer (ra)'ın, diğerinin de Eş'arîlerin gemisi olduğu hakkında bkz. İbnu'l-Esir, *Usdû'l-Gâbe*, III, 62.

¹⁰⁴ İbn Sa'd, a.g.e., IV, 99.

¹⁰⁵ Buhari, *Menâkıb* 91, h.no: 3587.

¹⁰⁶ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, IX, 203, (4168).

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 189.

(ra)'ın Nebî (sas)'den gelecek izne kadar orada ikâmetinin uzamasından dolayı Ebu Musa'nın da oradaki ikâmetinin muhtemelen uzamış olma durumudur.

Netîce itibâriyle Ebu Musa'nın erken dönemde müslüman olup kavminden de pek çok kişinin müslüman olmasına vesîle olduğunu söyleyebiliriz. İlgili haberler ve dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda İbn Hacer'in yapmış olduğu yorumu tamâmen geçersiz kılacak bir karîne de görünmemektedir. Ebu Musa'nın aktardığı bir kısım rivâyetlerde, ikinci Habeşistan hicretinin akabinde Kureys'in müslümanları geri getirmek için yolladığı elçilerle muhâcir müslümanların Necâşî'nin huzurunda gerçekleşen münâzaraları hakkında detaylı bilgiler bulunabilmektedir. Bu tür rivâyetlerde Ebu Musa'nın ikinci bir ağızdan olayları aktarıyor olma ihtimâlini göz önünde bulundursak bile onun Habeşistan'a hicret ettiğine bir şekilde işâret eden değişik kaynaklardaki haberler bizce onun yalnızca Medîne değil, Habeşistan muhâciri de olduğu mevzuunun altını çizmektedir.

III. Medîne'de İkâmeti

Medîne hicretinin vukuundan sonra oraya yerleşen Ebu Musa'nın hayâtında bu dönem kısa gibi görünse de bu yılların onun yaşamını etkileyen en önemli yıllar olduğunu açıkça söylemek mümkündür. Bu vesîleyle onun Hayber'den sonraki bütün gazâlara katıldığı görülür. Medîne'de ikâmeti ona, Hz. Peygamber'in meclisinde bulunup, O'nunla aynı ortamı paylaşma, sohbetlerinden istifâde etme ve icraatlarına doğrudan şâhid olma imkanını bahşetmiştir. Onun Medîne günlerine dâir târihî bakımdan çok da ayrıntılı bilgi bulunmamasına rağmen doğrudan içinde yer aldığı meselelerle ilgili kitaplarda yer alan bâzı mâlumatlar, bu dönemdeki yaşamının genel hatları hakkında bizlere bir bakış açısı sunabilmektedir. Bu bakımdan zaman zaman birbirinden tamâmen bağımsız olarak aktarılan bu nakillerle ilgili bir parantez açmak istiyoruz.

Ebu Musa'nın Medîne'ye geldiğinde kavminden diğer muhâcirlerle birlikte Medîne'nin Buthan mevkiine yerleştirildiği bilinmektedir.¹⁰⁸ Eş'arîlerin Kur'an'ı öğrenmeye ve okumaya çok düşkün oldukları, gece karanlığında dâhi sadece okuyuşlarından yerlerinin tesbit edilebileceği söylenmiştir.¹⁰⁹ Ebu Musa'nın da zaman zaman mescitte Kur'ân-ı Kerim okuduğu Hz. Peygamber'in onun sesini duyunca çok hoş bir sese sâhip olduğunu ve güzel Kur'an okuduğunu belirten takdir edici ifâdeler kullandığı nakledilmiştir.¹¹⁰ Hatta bir gece, Hz.

¹⁰⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 100; Benî Nadir yahudilerinin sürülmeden önce bu bölgede ikâmet ettiklerine dâir bkz. Yakut, *Mu'cemu'l-Buldan*, I, 662

¹⁰⁹ Buhârî, *Megâzi* 36, h.no: 3906; Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe* 39, h.no: 4555.

¹¹⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 100-101.

Peygamber'in eşi Âişe vâlidemiz ile birlikte Ebu Musa'nın evinin önünden geçerken onun Kur'an okuduğunu duyunca bir müddet durup dinledikleri nakledilir. Bu durumu Hz. Peygamber sabahleyin Ebu Musa'yla karşılaşınca ona haber verir. O da "Yâ Nebiyyellâh, dinlediğinizi bilseydim daha güzel okurdum.", der.¹¹¹ Ebu Musa'nın bu dönemde hizada ve seferde mümkün olduğunca Rasulullah'tan ayrılmamaya özen gösterdiği dikkat çeker. Her gece yatsı namazı vakti Eş'arilerden bir grubun Rasulullah'a nöbetleşe olarak gitmelerini, hayatın tüm meşguliyetlerine rağmen onların bu meclise karşı olan iştiaklarının yaşamlarına bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Bu gidişlerden birinde Ebu Musa'nın da yer aldığı grubun yanına Hz. Peygamber bâzı meşguliyetlerinden dolayı gece yarısına doğru gelmiş ve namaz kıldırılmış ardından da "Bu size Allah'ın ni'metlerinden biridir ki bu saatte sizin dışınızda namaz kılan hiç kimse yoktur.", buyurmuştur.¹¹² Sabah namazı vakti âdeten cereyan eden hâdise ise Ebu Musa tarafından şu şekilde ifâde edilir : "Sabah namazını kıldıktan sonra Hz. Peygamber'in etrâfında toplanırdık. Bâzılarımız Kur'an'dan, bâzılarımız farzlardan, diğer bâzılarımızda rüyâdan sorardık."

Medîne'ye geldikleri ilk günlerden bahsederken Ebu Musa, Abdullah bin Mes'ud ve annesinin Nebî (sas)'in yanına çok girip çıkmalarından dolayı onları bir müddet kardeşiyle birlikte ehli beytten sandıklarını dile getirir.¹¹³ Yine bu dönemde İlk oğlu doğduğunda onu Hz. Peygamber'e götürdüğü, Hz. Peygamber'in de bu yeni doğan bebeğe İbrâhim adını koyduğu ve ona tahnîk yaptığı rivâyet edilmiştir.¹¹⁴ Diğer oğlu Ebu Burde'ye yıllar sonra Hz. Peygamber'le birlikteliklerinden bahsederken "Nebî (sas) ile berâberken hâlimizi bir görmeliydin biraz yağmur yağacak olsa giydiğimiz yün elbiselerden dolayı hepimiz koyun gibi kokardık.", der.¹¹⁵ Bir de Ebu Musa o günlere dâir Hz. Peygamber'le çıktıkları ve Zâtu'r-Rika' olarak isimlendirilen bir gazveden bahseder. Onun açıklamasına göre burada karşılaşılan sıkıntılar sebebiyle gazve, "sargılı" mânâsını verebileceğimiz bu isimle anılmıştır. Bu gazveyle ilgili Ebu Musa, kendisinin altı kişilik bir grup içinde bulunduğunu ve sadece bir bineklerinin olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶ Ayrıca karşılaşılan zorluğun şiddetini ortaya koymasından bakımından önemli bulduğumuz "ayaklarımız delik deşik oldu, benim de ayaklarım yarıldı, tırnaklarım

¹¹¹ Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ*, I, 138.

¹¹² İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 100.

¹¹³ Buhârî, *Menâkıb* 51, h.no: 3479; Tirmizi, *Menâkıb* 32, h.no: 3742.

¹¹⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 100. İbrâhim'in Ebu Musa'nın en büyük oğlu olduğuna dâir ayrıca bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, I, 61.

¹¹⁵ İbn Sa'd, IV, 101; Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, h.no: 18923; Ebu dâvud, *Libas* 6, h.no: 3515; Tirmizi, *Sıfatu'l-Kıyâme* 11, h.no: 2403; İbn Mâce, *Libas* 4, h.no: 3552.

¹¹⁶ Buhârî, *Megâzi* 29, h.no: 3816; Müslim, *Cihad ve's-Siyer* 50, h.no: 3387.

düştü.” açıklamasını yapar. Bu sebeple yaralar sargılarla sarılarak yola devam edilmiştir.¹¹⁷ Bir rivâyetinde ise Ebu Musa insanların karada ve denizde gazâyâ çıktıklarından bahsetmiş ve kendisinin de denizde gazâyâ çıkan kimseler içinde bulunduğunu ifâde etmiştir.¹¹⁸

Vâkıdî, hicrî sekizinci yılda gerçekleşen Mekke’nin fethi akabinde Hz. Peygamber’in Muaz bin Cebel ile Ebu Musa’yı insanlara Kur’ân’ı ve fikhî öğretmek üzere vazîfelendirdiğini aktarır.¹¹⁹ Bununla birlikte fetihten kısa bir süre sonra vuku bulan Huneyn savaşı esnâsında Ebu Musa’nın, Hz. Peygamber tarafından Evtas’ta toplanan düşman üzerine gönderilen amcası Ebu Âmir el-Eş’arî’nin komutası altında bulunduğu görülmektedir.¹²⁰ Buradaki savaşta Ebu Musa şartlar gereği ciddi bir sorumluluğun altına girmek durumunda kalır. Çarpışma esnâsında Ebu Âmir okla vurularak ağır bir şekilde yaralanmıştır. Bu esnâda şehid olacağını anlayınca komutayı yeğeni Ebu Musa el-Eş’arî’ye devreder ve ondan Rasulullah’a selam söylemesini ve bağışlanması için dua talep ettiğini O’na iletmesini ister. Üzerine aldığı sorumluluğu hakkıyla yerine getiren ve düşman kuvvetlerini dağıtmaya muvaffak olan Ebu Musa el-Eş’arî, Hz. Peygamber’e gelince O’na olanlardan bahseder ve Ebu Âmir’in selâmını iletir. Bunun üzerine Allah Rasulu abdest alır ve ellerini semâyâ kaldırarak “Allah’ım kulcağızın Ebu Âmir’i affet, Allah’ım onu kıyâmet günü yarattıklarının pek çoğundan üstün eyle.” diye dua eder. Bu esnâda Ebu Musa’da benim için de Yâ Rasulellah diyerek dua talep eder. Hz. Peygamber’de ona “Allah’ım Abdullah bin Kays’ın günahını bağışla ve onu kıyâmet günü şerefli bir makâma

¹¹⁷ Bu gazvenin ne zaman vuku bulduğu mevzuu ulemâ arasında ihtilaflı bir meseledir. Ebu Musa’nın nakletmiş olduğu bu olay, acaba siyer ve megâzi âlimlerinin Hayber savaşından önce vuku bulduğunu naklettikleri yine Zâtu’r-Rika olarak isimlendirilen gazve esnâsında mı cereyan etmiştir? (Vâkıdî ve İbn Hibban bu gazvenin 5. Yılda, Taberî ise 4. Yılda vuku bulduğunu kaydetmektedir. Bkz. Vâkıdî, *Kitâbu’l-Megâzi*, I, 395; İbn Hibban, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 249; Taberî, *Târih*, II, 555.) Yoksa buradaki sâdece isim benzerliği midir? Beyhakî, Ebu Hureyre ve Ebu Musa’nın Hayber sonrası Hz. Peygamber’e vâsıl oluşlarını göz önünde bulundurmuş ve “Şâyet Vâkıdî, bunu kaydettiye Ebu Musa, Ebu Hureyre ve Abdullah bin Ömer’in şâhid oldukları bunun dışında bir gazve olabilir.” diyerek böyle bir benzerliğin olabileceğine işâret etmiştir. Bkz. Beyhakî, *Delâilu’n-Nübüvve*, III, 372. İbn Hacer ise bu gazve esnâsında kılındığı ifâde edilen korku namazının vakti üzerinde mutâlaada bulunarak olayın Hayber savaşı sonrası vuku bulmuş olabileceğini vurgular. Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VII, 293vd.; Ayrıca, İbn Kayyim’in bu gazvenin Hendek’ten ve hatta Hayber’den sonra vuku bulmuş olması gerektiği yönündeki değerlendirmeleri ve Ramazan el-Bûtî’nin de Hendek’ten önce olduğu yönündeki kanaati için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-Meâd*, III, 1217; M.Said Ramazan el-Bûtî, *Fıkhü’s-Sîre*, 281.

¹¹⁸ Abdurrezzak bin Hemmam, *Musannef*, IV, 308, h.no: 7897; İbn Ebî Şeybe, II, 424. Hâkim, bu rivâyeti İbn Abbas’tan nakleder ve Ebu Musa’nın bu seriyyenin başına Hz. Peygamber tarafından vazîfeli tayin edildiğini belirtir. Bkz. Hâkim, *Müstedrek*, III, 530. Târihî bakımdan ise Hz. Peygamber zamanında askerî amaçlı gerçekleştirilen ilk deniz seferine hicrî 8. yılda Mu’ta savaşı sırasında çıkıldığı tespit edilebilmiştir. (Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, 253). Bu konuyla ilgili olarak Eş’ar kabîlesine mensup ve ashabtan olan biri, kendisinin bu savaş sırasında Hz. Peygamber tarafından bir heyetin başında Eyle mıntıkasına gönderildiğini aktarmaktadır. Bu sefere çıkanlar Mu’ta’ye ulaştıklarında İslam ordusuna dâhil olmuşlardır. Bkz. İbn Asâkir, *Tehzîbu Târihi Dimeşki’l-Kebîr*, I, 97. Söz konusu Zâtın Ebu Musa el-Eş’arî olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir.

¹¹⁹ Vâkıdî, I, 960.

¹²⁰ Buhârî, *Megâzi* 52, h.no: 3979; Müslim, *Fedâilu’s-Sahâbe* 39, h.no: 4554.

koy” sözleriyle duâda bulunur.¹²¹ Hicrî dokuzuncu yıla gelindiğinde Bizans’a karşı gerçekleştirilen Tebuk Seferinde de Ebu Musa’nın hazır bulunduğu görülmektedir. Kaynaklarda, bu sefer için hazırlıkların sürdüğü sırada arkadaşlarının Ebu Musa’yı binek talep etmesi için Hz. Peygamber’e gönderdiğini belirten rivâyetler dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber, bu talebi o esnâda yanında hiçbir binek olmadığından dolayı geri çevirmiş¹²² ancak sonradan imkan olduğunda Ebu Musa’yı çağırarak ihtiyaç duydukları kadar bineği ona teslim etmiştir.

IV. Yemen’e Gidişi

Ebu Musa, *Müsned*’te yer alan bir rivâyetinde Eş’arîlerden birkaç kişinin kendisine gelerek bir ihtiyaçları olduğunu ve Hz. Peygamber’le görüşmek istediklerini ifâde eder. Bunun üzerine berâberce kalkıp Hz. Peygamber’e giderler. Gittiklerinde bu kimseler¹²³ Hz. Peygamber’den idâre mevzuunda vazîfe talep ederler. Ebu Musa, onların böyle bir talepte bulunduklarına şâhid olunca Hz. Peygamber’e karşı kendini mahcup hisseder ve bu kimselerin böyle bir arzuyla geldiklerini bilmediğini ifâde ederek özür diler.¹²⁴ Hz. Peygamber, söz konusu kişilerin bu yöndeki taleplerini hoş karşılamayarak geri çevirir. Bununla berâber bu konuda hiçbir talebi bulunmayan Ebu Musa’ya Yemen taraflarında icrâ etmesini istediği bir vazîfe tevdi eder.

Kitaplarda konuyla ilgili nakledilen haberlerden bu hâdisenin Tebuk seferi dönüşü hicrî onuncu yıla tekâbul ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Hz. Peygamber’in sâdece Yemen’e değil Arap Yarımadası’nın değişik yerlerine de pek çok kişiyi vâli veya zekat memuru olarak gönderdiği bilinmektedir. İbn Hacer bu dönemde Ebu Musa’nın Hz. Peygamber tarafından Yemen’e gönderilmiş oluşunu onun ilmine, zekâsına, dindeki vukufiyetine delâlet ettiği şeklinde yorumlamıştır.¹²⁵ Söz konusu vazîfede Ebu Musa, ensardan Muaz bin Cebel ile birlikte hareket etmektedir. Hz. Peygamber, yola çıkmadan önce onlara “Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz.” öğüdünde bulunmuş ve karşılıklı olarak anlayış içinde hareket etmelerini, ihtilâfa düşmemelerini söylemiştir.¹²⁶ Ebu Musa, gidecekleri

¹²¹ Zehebî, *Tezkiretu’l-Huffaz*, I, 23.

¹²² Tebuk seferine hazırlık aşamasında ordunun techizi için bütün müslümanlar büyük gayret göstermiştir. Buna rağmen, bâzı fakir müslümanların binek ve azık yetersizliğinden dolayı sefere katılamamakla karşı karşıya kaldıkları görülür. Tevbe 92. âyetin bu samîmi müslümanlar hakkında indiği nakledilmiştir. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, II, 518; İbn Kayyim, *Zâdu’l-Meâd*, III, 460.

¹²³ Söz konusu kişilerin iki kişi olduklarına dâir bkz. Buhârî, *İcâre* 2, h.no: 2101; Müslim, *İmâre* 3, h.no: 3403; Ebu Dâvud, *Hudud* I, h.no: 3790.

¹²⁴ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, h.no: 18907.

¹²⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, XII, 153 (3996).

¹²⁶ Buhârî, *Cihad ve’s-Siyer* 162, h.no: 2811; Müslim, *Cihad ve’s-Siyer* 3, h.no: 3263.

bölgede kullanılan arpa ve baldan yapılan içeceklerin hükümleri hakkında Hz. Peygamber'e sorular sormuş. O da her sarhoşluk verici şeyin haram olduğunu söyleyerek meselenin nasıl ele alınması gerektiğini veciz bir şekilde ifâde etmiştir.¹²⁷ Hz. Muaz ve Ebu Musa'nın gittikleri bölgeler birbirine yakın olmakla berâber aynı yerler değildir. Bu konuda, Ebu Musa'nın Yemen'in Zebid, Rima', Aden ve Sâhil bölgelerine, Muaz bin Cebel'in ise Cened bölgesine gönderildiği nakledilmiştir.¹²⁸ Kalkaşendî, Hz. Peygamber döneminde Yemen'in kazâî işlerine bakan üç kişinin bulunduğunu belirtir. Bu isimleri ise Ali bin Ebu Tâlip, Muaz bin Cebel ve Ebu Musa el-Eş'arî olarak zikreder.¹²⁹ Diğer taraftan Belâzurî (279/892), Ensab'ta "Rasûlullah'ın Âmillerinin İsimleri" diye bir başlığa yer vermiştir.¹³⁰ Başlıkta zikri geçen "Âmil" tâbiri, rivâyetlerde genel mânâda idâreci, özel mânâda ise vergi tahsildârı anlamında kullanılmıştır.¹³¹ Söz konusu başlık altında Ebu Musa el-Eş'arî'nin de Muaz bin Cebel'in de adı yer almaktadır. Burada Muaz bin Cebel'in sorumlulukları, kadılık, insanlara İslâm'ı ve hükümlerini öğretmek, Kur'an okumayı öğretmek ve Yemen'in âmillerinden topladıkları zekâtı tahsil etmek olarak tespit edilir. En son zikredilen sorumluluk bakımından Muaz bin Cebel'in içlerinde Ebu Musa'nın da bulunduğu Yemen bölgesi âmilleri üzerinde âmir konumunda olduğunu söylemek mümkündür.¹³²

Ebu Musa'nın naklettiği bir rivâyetten onun zaman zaman Muaz bin Cebel'le karşılıklı olarak birbirlerine gidip geldikleri anlaşılmaktadır.¹³³ Aynı rivâyette Ebu Musa'nın mürted olarak tevkif ettiği bir kişiye had cezâsını tatbik ettiği görülmektedir. Bu durum ise Ebu Musa'nın Medîne Devleti'nin hukûkî otoritesini de temsil ettiği keyfiyetini ortaya koyması bakımından kanaatimizce önem arz etmektedir.¹³⁴ Buradaki ikâmeti ile ilgili rivâyetlerden yola çıkarak Ebu Musa'nın vâzîfesi itibâriyle bölgesinde hem bir muallim, hem bir kadı, hem bir zekat âmili ve hemde müslümanlara beş vakit namazlarını kıldırان bir imam olduğunu söyleyebiliriz.

¹²⁷ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, h.no: 18908; Buhârî, *Edeb* 80, h.no: 5659. Musannef' te yer alan bir rivâyete göre Hz. Peygamber, Ebu Musa'ya içki içene had tatbik etmesini söylemiştir. Abdurrezzak bin Hemmam, *Musannef*, VII, 382, IX, 245.

¹²⁸ Halife bin Hayyat, *Târih*, 97.

¹²⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, V, 424. Ayrıca bkz. Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I, 259.

¹³⁰ Belazurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, II, 189. Ayrıca, Hz. Peygamber'in Yemen'i, San'a, Kinde, Hadramevt, Cened ve Zebid, Aden, Sâhil olmak üzere beş bölgeye ayırdığına dâir bkz. İbn Abdilber, *İstîab*, III, 1403.

¹³¹ Mehmet Erkal, "Âmil", DİA, III, 58. Ayrıca, M. Zeki Pakalın "âmil" kelimesini "halife, hükümdar ve emir tarafından emvâlın alınması işine memur edilen kimsenin ünvânı" olarak tanımlar. Ancak, İslam memleketinin büyümesiyle sonradan vâlilere de âmil denildiğini belirtir. Bkz. *Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 57, MEB, İstanbul 1971.

¹³² Bu dönemde Yemen'in genel kontrolünün ise Taberî'nin nakline göre İslâm'ı kabul eden eski vâli Bâzân'da olduğu anlaşılmaktadır. Yemen'de İslâm'ın kabûlüne büyük katkısı olan bu zâtı Hz. Peygamber, o ölünceye kadar bu görevde istihdam etmiştir. Taberî, *Tarih*, II, 247. Ayrıca bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 201.

¹³³ Buhârî, *Megâzi* 57, h.no: 3998.

¹³⁴ Kenan Ayar, *a.g.m.*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, s. 18, VII (2007), sayı:4.

V. Vedâ Haccı'na İştirâki

Câbir bin Abdullah, Hz. Peygamber'in haccını anlatırken pek çok kişinin henüz Mekke'ye doğru yola çıkılmadan önce Medîne'ye geldiğinden bahseder. Bu insanların tek düşüncesi, doğrudan Hz. Peygamber'in kontrolünde, O'nun yaptığı gibi haccı îfâ etmektir. Yolculuk esnâsında yeni katılımlarında olmasıyla kalabalığın muhteşem bir tablo oluşturduğu anlaşılmaktadır. Oluşan bu tabloyu Câbir (ra), 'şöyle bir etrâfıma baktım, gözümün alabildiğine binekli ve yaya insanlar, sağıma baktım böyle, soluma baktım böyle, arkama baktım böyle ve aramızda Kur'ân'ın kendisine nâzil olduğu Allah Rasûlü var... O, bir telbiye getiriyor, ardından bütün insanlar telbiye getiriyordu.' diyerek aktarır.¹³⁵ Bu vazîfeyi îfâ için içlerinde Ebu Musa'nın ve o sıralar Yemen'de bulunan Hz. Ali'nin de bulunduğu pek çok insanın Yemen taraflarından yola çıktığını söyleyebiliriz. Ebu Musa, bu durumu dile getirdiği rivâyetinde hac zamanı gelince yola çıktığını ve Rasulullah'a Ebtah mevkiinde mola verdiği anda vâsıl olduğunu belirtir.¹³⁶ Burada Hz. Peygamber'le görüşür. Hz. Peygamber ona, "Ey Abdullah bin Kays neye niyet ettin?" diye sorar. O da "Rasulullah'ın haccı gibi hacca", der. Hz. Peygamber, ona yanında kurban olup olmadığını sorar. Olmadığı cevâbını alınca da ona Ka'be'yi tavaf edip, Sa'y yaptıktan sonra ihramdan çıkmasını, söyler. Daha sonra Ebu Musa, Yevmu't-Terviye'de yâni zilhiccenin sekizinci günü olan arefe gününden bir önceki gün, hacca niyet eder. Bu durumda Ebu Musa, Hz. Peygamber'in bizzat sevgiyle Umre ve haccı ard arda yapmış olmaktadır. Bu uygulamanın en önemli hikmetlerinden birinin ise câhiliye döneminde var olan hac günlerinde umre olmaz şeklindeki anlayışı tashîhe ma'tûf olduğu söylenmiştir.¹³⁷

Taberî, Vedâ Haccı'ndan sonra Hz. Peygamber'in genel vâli konumunda olan Bâzân'ın da vefat etmesiyle Yemen'i çeşitli bölgelere ayırdığından ve her bölgeye bir kişiyi idâreci olarak atadığından bahseder. Bu dönemde Ebu Musa'nın da Yemen'in Me'rib bölgesine atandığı bilgisini verir.¹³⁸ Bu duruma göre Ebu Musa'nın Vedâ Haccı dönüşü Me'rib'e geçtiğini söyleyebiliriz. Onun peygamberlik iddiâsında bulunan Esved-i Ansî'nin başlattığı ve kısa sürede bölgeye yayılan irtidat hâdisesinin ortaya çıkışına kadar vazîfesinin başında olduğu anlaşılmaktadır. Bu hâdis baş gösterince Hz. Peygamber'in bölge vâlilerine mektuplar yazdığı ve onlara Esved'e karşı savaşmaları yada onu suikastla öldürmeleri şeklinde tavsiyede bulunduğu bilinmektedir.¹³⁹ Yemen bölgesine büyük oranda hâkim olan bu karışıklık esnâsında

¹³⁵ Müslim, *Hac* 18, h.no: 2137.

¹³⁶ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, h.no: 19505; Müslim, *Hac* 21, h.no: 2143.

¹³⁷ Mevlânâ Şiblî, *Sîretü'n-Nebî*, II, 733

¹³⁸ Taberî, *Târih*, III, 228.

¹³⁹ İbnu'l-Esir, *Kâmil*, II, 338; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 307; Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamis*, II, 156.

Ebu Musa, Muaz bin Cebel'le birlikte Hadramevt bölgesine sığınmak zorunda kalmıştır. Burada Muaz bin Cebel'in sekûn, Ebu Musa'nın ise Sekâsik kabîlesine misâfir oldukları nakledilir.¹⁴⁰ Henüz Hz. Peygamber hayattayken ortaya çıkan ve yaklaşık dört ay süren bu ilk irtidat hâdisesi, Esved-i Ansî'nin öldürülmesiyle son bulmuştur.¹⁴¹ Bu yalancı peygamber'in öldürülmüş olduğu haberini Hz. Peygamber'in âhirete irtihâl etmeden birgün önce almış olduğu ifâde edilmiştir.

Hz. Peygamber'in âhirete irtihâlinden birkaç gün önce rahatsızlığından dolayı kendisinin yerine Hz. Ebu Bekir'den mescitte namaz kıldırmasını istediğini ifâde eden bir rivâyetin doğrudan Ebu Musa'nın anlatımına dayandığı görülür.¹⁴² Bu durumda Ebu Musa'nın o sıralar Medîne'ye gelmiş olabileceğini düşünmek gerekecektir. Esved karışıklığının zuhûru günlerinde Ebu Musa'nın Hadramevt bölgesine geçerek burada sekâsik kabîlesine sığınmak durumunda kaldığından az önce bahsedilmişti. Bu karışıklık esnâsında Ebu Musa'nın Hz. Peygamber'in vefâtından az önce Hadramevt'ten Medîne'ye geçmiş olması ihtimal dâhilindedir. Bununla berâber târihî bakımdan bu ihtimâli güçlendirecek farklı bir bilgiye ulaşamadığımızı belirtelim. Diğer taraftan Ebu Musa'nın Hz. Peygamber'in âhirete irtihâlinin hemen akabinde Medîne'de mi yoksa Hadramevt'te mi bulunduğu dâir de net bir bilgi kaynaklarda tespit edilememiştir. Netice itibâriyle, bu esnâda Ebu Musa, Medine'de bulunsun veya bulunmasın ilerleyen günlerde Yemen'de devam etmekte olan vazîfesinin mahalline intikal etmiş olma durumu söz konusudur. Bu durumu ifâdeden sonra Hz. Ebu Bekir'in hilâfetiyle başlayan ve yaklaşık otuz yıl süren Hulefâ-i Râşidin dönemine geçmek istiyoruz.

D. HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİ

Hulefâ-i Râşidin Dönemi'nde Ebu Musa'nın daha ziyâde icrâ ettiği vazîfeler yönünden ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Bu durum ise onun hayâtı hakkında daha fazla mâlumatın târihî kaynaklarda yer bulmasına vesîle olmuştur. Bu bakımdan Ebu Musa'nın hayâtının bu dönemini, ortaya koyduğu vazîfeler cihetinden ele almanın daha uygun olacağı düşüncesindeyiz.

¹⁴⁰ Taberî, *Târih*, III, 229. Yine Taberî'nin naklettiğine göre bölgedeki diğer vâililer, o sıralar Eş'arîlerin ve Ak kabîlesinin vâlisi durumunda olan Tâhir bin Ebu Hâle'nin yanına gitmişler ancak vâilerden Amr bin Hazm ve Hâlid bin Saîd, Medîne'ye dönmüştür. II, 248.

¹⁴¹ Suikast yoluyla öldürüldüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *a.g.e.*, III, 234-236; İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, II, 340-341; Diyarbekrî, *a.g.e.*, II, 157.

¹⁴² Müslim, *Salat* 22, 638.

I. İcra Ettiği Askerî ve İdârî Vazîfeler

Her ne kadar Ebu Musa el-Eş'arî'nin icra ettiği askerî ve idârî vazîfeler hayatın akışı içinde iç içe geçmiş olsa da ele alınan konunun daha açık aktarımına olanak sağlayacağını düşündüğümüzden bu başlık altında askerî vazîfeyi, idârî vazîfeden ayrı olarak ele almanın uygun olacağı düşüncesindeyiz.

A. Askerî Vazîfeleri

Hiz. Ebu Bekir halîfe olunca Hiz. Peygamber zamanında vazîfe tevdi edilmiş olan kimseleri görevden almamayı kendisine genel hareket tarzı olarak benimsemişti. Bu bakımdan bu dönemde Ebu Musa'nın vazîfesinde bir değişiklik olmadığını söyleyebiliriz. Mürtedlerle mücâdele olumlu olarak neticelendiğinde Rasulullah'ın Halîfesi Ebu Bekir, Rumlarla savaşmak üzere Suriye taraflarına bir ordu gönderme düşüncesini ashapla istişâre etmiş ve kısa sürede ordunun techîzi için hazırlıklar başlamıştır.¹⁴³ Bu esnâda Yemen'e de buradaki müslümanların zikri geçen Şam Ordusuna katılmalarını teşvik için bir mektup göndermiştir. Mektup, "Rasûlullah'ın Halîfesi'nden bu mektubumu okuyan yemenli mü'min ve müslüman herkese" hitâbıyla başlamaktadır.¹⁴⁴ Bu vesîleyle Yemen'den pek çok kişinin bu çağrıya olumlu cevap verdiği ve orduya iştirak ettiği bilinmektedir. Bununla beraber ilgili metinlerde Ebu Musa'nın bu orduya dâhil olup olmadığına dâir açık bir ifâdenin bulunmadığı görülmektedir. Ancak sonraları kaynaklarda hicrî 17 yılında Şam'da ortaya çıktığı haber verilen vebâ salgını sırasında yaşanan olaylar aktarılırken onun burada bulunduğu ve bölge komutanı Ebu Ubeyde bin Cerrah'ın emriyle hareket ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

Ebu Musa'nın bâzen komutan, bâzen de bir asker olarak özellikle Hiz. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetihlerin bir çoğunda hazır bulunduğu dikkat çeker. Bu durumun bir sonucu olarak ise bâzı yerlerin fethinin doğrudan onun eliyle gerçekleştirildiği mâlumâtına târihî kaynaklarda şâhid olunmaktadır. Bu bakımdan onun katkısının olduğu bu fetihler üzerinde biraz durmak istiyoruz.

¹⁴³ İbn A'sem, *Futuh*, I, 81-83.

¹⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, II, 61; Muhammed bin Abdullah el-Ezdî, *Târîhu Futûhu's-Şam*, 8.

¹⁴⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 61; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 78. Bu iki kaynak, söz konusu salgın hâdisesini, hicrî 17. Yıl içinde vuku bulan olaylar içinde aktarmışlardır. M. Yaşar Kandemir, bu dönemle ilgili olarak, Hiz. Ebu Bekir'in halifelîği döneminde Ebu Musa'nın Yemen'de kaldığını belirttiikten sonra "...ridde olaylarında Esved el-Ansî ile mücâdele etti. Daha sonra Medîne'ye dönerek Suriye fetihlerine katıldı." İfâdelerini kullanmaktadır. "*Ebu Musa el-Eş'arî*", DİA, X, 191. Burada da görüldüğü üzere Ebu Musa el-Eş'arî'nin ilerleyen zaman içinde Şam ve Irak taraflarındaki fetihlere iştirak ettiği açık olsa da net olmayan onun bu coğrafyaya ne zaman ve ne şekilde intikal ettiğidir. Ancak her ne kadar kaynaklarda bu dönemde onun Suriye taraflarına intikal şekli ve zamanıyla ilgili açık ifâdeler yer almasa da onun da Halife Ebu Bekir'in Şam ordusuna katılma çağrısına uyarak hareket ettiğini söyleyebiliriz. Ancak vazife başında olduğu düşünüldüğünde bunun aksi de söz konusu olabilir. Bu durumda onun Suriye taraflarına intikalini Halife Ömer döneminde düşünmek gerekecektir.

Belâzurî'nin naklettiği bir habere göre Hz. Ömer, Kadisiye Savaşı esnâsında Ebu Musa'ya, Sa'd bin Ebî Vakkas'a yardım göndermesini emreden bir mektup yazmıştır. Bunun üzerine o, Muğîre bin Şu'be komutasında 800, bir rivâyete göre de 400 kişiyi yardımcı kuvvet olarak Sa'd (ra)'a göndermiştir.¹⁴⁶ Bununla berâber Belâzurî, burada Sa'd'a Muğîre ile yardım gönderenin Utbe bin Gazvan olduğu hakkında başka bir rivâyetin daha olduğunu bildirmiştir. Muhtemel her iki durumda da Ebu Musa'nın savaşa doğrudan iştirak etmediği açıktır. Ancak ilk rivâyet esas alındığında gönderdiği yardımcı birlikle savaşa dolaylı yoldan katkıda bulunmuş olmaktadır.

Hicrî 17 yılı geldiğinde Ebu Musa'nın Ehvaz¹⁴⁷ tarafına savaş için gittiği nakledilmiştir.¹⁴⁸ Belazurî'nin aktardığına göre bu bölgeyle daha önce hicrî 15 yılında veya 16 yılının başında Basra vâlisi Utbe bin Gazvan'ın yerine vekil olarak bıraktığı Muğîre bin Şu'be savaşmak durumunda kalır. Yakut'un yer verdiği diğer bir rivâyete göre de bölge ilk olarak Utbe bin Gazvan'ın emriyle Hurkus bin Zuheyr tarafından fethedilmiştir.¹⁴⁹ Basra vâlisi Ebu Musa el-Eş'arî zamanına gelindiğinde ise daha önce Muğîre bin Şu'be tarafından yapılan anlaşmanın onlar tarafından bozulduğu görülmektedir. Bunun üzerine Ebu Musa, bölge üzerine yürüyerek Sûku'l-Ehvaz ile Nehru Tira'yı savaş yoluyla fethetmiş ve buranın idâresini üzerine almıştır.¹⁵⁰ Hicrî 18 yılı içinde ise Surrak, Râmehürmüz ve Sus'un yine Ebu Musa tarafından fethedildiği nakledilir. Onun aynı yıl içinde Urfa, Nusaybin ve Cezîre fetihlerinde de yer aldığı görülür.¹⁵¹ Burada o, Ebu Ubeyde bin Cerrah tarafından Cezîre'nin fethiyle görevlendirilen Iyaz bin Ganem ile birlikte hareket etmektedir.¹⁵²

Hicrî 20 yılında vuku bulan Tüster savaşında Ebu Musa, buradaki İslam ordusuna komuta etmektedir. O, Bâbu's-Şarkıyye'ye geldiğinde Halîfe Ömer'e mektup yazarak ondan yardım ister. Halîfe'nin isteği üzerine Ammar bin Yâsir, o sıralar Hulvan'da bulunan Cerir bin Abdullah'ı bin kişilik bir ordunun başında Tüster'e sevk etmiştir. Ebu Musa yardımın yetersiz

¹⁴⁶ Belâzurî, *Futuh*, 256.

¹⁴⁷ Ehvaz'ın Basra ile Fâris arasında yer alan yedi küçük kasabadan oluşan bölgeye verilen isim olduğuna dâir bkz. Yâkut el-Hemevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, I, 285.

¹⁴⁸ Belazurî, *Futuh*, 370. Ayrıca bkz. Halîfe bin Hayyat, *Târîhu Halîfe*, (terc. Abdulhâlık Bakır), 167; İbnu'l-İmad, *Şezerâtu'z-Zeheb*, I, 165.

¹⁴⁹ Yakut, *Mu'cem*, I, 285.

¹⁵⁰ Belazurî, *Futuh*, 370. Yakut yer verdiği bir rivâyette Ehvaz'ın köylerinin isimlerini Sûku'l-Ehvaz, Râmehürmüz, İzic, Mukrem Kışlası, Tüster, Cundisâbur, Sûs, Surrak, Nehriûrâ, Menâzir olarak saymıştır. Yakut, *Mu'cem*, I, 285. Ayrıca, Ebu Musa'nın Sûs, Tüster, Menâzir ve Râmehürmüz hâric bölgenin bütün topraklarına hâkim olduğuna dâir bkz. Belazurî, aynı yer.

¹⁵¹ Halîfe, *a.g.e.*, 173.

¹⁵² İbnu'l-Cevzî, buradaki fetihlerin hicrî 19 yılında vuku bulduğunu ve Iyaz bin Ganem'i Cezîre'nin ve Ebu Musa'yı Nusaybin'in fethi için gönderenin Sa'd bin Ebî Vakkas olduğunu aktarmaktadır. İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 183.

olduğunu Halîfe'ye yazınca bu kez Halîfe, Ammar'a Tüster'e geçmesini emreder. Ayrıca ona Medîne'den de destek temin eder.¹⁵³ 18 ay kadar süren muhâsaranın ardından Ebu Musa komutasındaki İslam ordusu şehri ele geçirmeye muvaffak olmuş, bu esnâda İran'ın güçlü komutanlarından Hürmüzan, Halîfe Ömer'in şehir halkı ile yaptığı anlaşma mucîbince esir edilerek Medîne'ye gönderilmiştir.¹⁵⁴

Bir sonraki yıl olan Hicrî 21 (642) de İran'a karşı gerçekleştirilen Nihâvend savaşında Nu'man bin Mukarrin, Halîfe tarafından komutan olarak görevlendirilmiştir. Bu savaşta ise Ebu Musa'nın, Nu'man bin Mukarrin'e yardım için gönderilen Basra ordusuna komuta ettiği görülür.¹⁵⁵ Onun buradan dönerken Dînever'e uğradığı burada ikâmet ettikleri beş gün içinde tek bir gün savaş olduğu ve ardından bölge halkının isteği üzere anlaşma yaptığı nakledilir. Buradan ayrılınca Ebu Musa Mâsebezân'a geçmiştir. Buranın halkı onunla savaşmamıştır. Burada, Ebu Musa'nın çevredeki yerleşim yerlerine küçük birlikler göndererek bölge topraklarını kontrol altına aldığı görülür. Hicrî 23 yılına gelindiğinde Ebu Musa'nın Isfahan, Kâşan ve Kum şehirlerinin fetihlerinde bulunduğu nakledilmiştir.¹⁵⁶ Hz. Osman zamânında ise onun hicrî 24 yılında İran'ın önemli yerleşim birimlerinden olan Rey şehrini, 26 yılında ise Sabur'u fethettiği nakledilir.¹⁵⁷

B. Basra Vâliliği

Hz. Ebu Bekir'in hicrî 13. yılda vefatının ardından müslümanlar halîfe olarak Hz. Ebu Bekir'in de vasiyyeti üzere Hz. Ömer'e biat etmişlerdi. Bu dönemde Ebu Musa el-Eş'arî, Basra valiliğine atanmıştır. Basra şehrinin Halife Ömer'in isteği ve onayıyla kurulduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz Halife Ömer, denizden gelebilecek düşman saldırılarına karşı bu mekanın sahip olduğu stratejik konumun farkındadır.¹⁵⁸ Başlangıçta çadırkent görünümünde olan bu ordugah şehrini kuran ve ilk valiliğini yapan kişi, Utbe bin Gazvan olmuştur.¹⁵⁹

Utbe'nin altı ay süreyle valilik yaptığı net olmakla birlikte Basra'nın kuruluş tarihi hakkında kitaplarda farklı bilgiler nakledilmiştir. Belâzurî, bu tarihi hicrî 14 olarak aktarır ve yine bu tarihte Utbe tarafından buralarda çok bulunan şeker kamışlarından ilk mescidin inşa edildiği bilgisini verir.¹⁶⁰ Taberî, Utbe bin Gazvan'ın Basra emirliği ile ilgili olarak hicrî 15 ve

¹⁵³ Halîfe, *a.g.e.*, 179 vd.

¹⁵⁴ Halîfe, *a.g.e.*, 182-83.

¹⁵⁵ Belazurî, *Futuh*, 304.

¹⁵⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, 308.

¹⁵⁷ Rey Şehri için bkz. Halîfe, *a.g.e.*, 157. Sabur için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, 547.

¹⁵⁸ Taberî, *Tarih*, II, 440.

¹⁵⁹ Belâzuri, *Futuh*, 354.

¹⁶⁰ Belâzuri, *Futuh*, 341.

16 tarihlerini zikretmekle beraber hicri 15 tarihinin daha doğru olduğunu belirtmektedir.¹⁶¹ İbn Sa'd ise Utbe bin Gazvan'ın görev süresinin altı ay olduğunu söyledikten sonra onun hicri 17 de Basra'da vefat ettiğini söyler.¹⁶² Yine Taberî, onun vefatının akabinde Basra'ya vali olarak atanan Muğire bin Şu'be'nin iki yıl bu vazifede kaldığına ve onun azledilmesinden sonra Ebu Musa el-Eş'arî'nin Basra'ya atandığına dâir de mâlumat aktarmaktadır. Bununla berâber bazı kaynaklarda Utbe'den hemen sonra Ebu Musa'nın vâli olduğu hakkında bir kısım rivâyetin varlığı da dikkat çekmektedir.¹⁶³ Bu durumda Belazurî'nin Basra'nın kuruluş tarihi olarak aktardığı hicrî 14 tarihini esas alacak olursak Ebu Musa'nın en erken hicrî 14 yılının sonlarına doğru Basra'ya intikal etmiş olması gerekecektir. Ancak, Ebu Musa'nın Basra Valisi oluş tarihi ile ilgili olarak çoğunlukla hicrî 17 yılının zikredildiği görülmektedir.¹⁶⁴ Ayrıca Ebu Musa'nın Utbe'den sonra değil de Muğire bin Şu'be'nin azledilmesinden sonra Basra'ya atandığı hakkında ayrıntılı olarak zikredilen haberler de Taberî'nin yer verdiği rivâyeti güçlendirmektedir.

Bu duruma göre Ebu Musa'dan önce Basra vâliliğini Muğire bin Şu'be yapmaktadır. Şehir halkından bazı kişilerin Muğire hakkında zina isnâdında bulunmalarını Halife Ömer, azl sebebi olarak değerlendirir ve Muğire'nin yerine Ebu Musa'yı Basra vâlisi olarak atamak ister.¹⁶⁵ O sıralar Şam'da bulunan Ebu Musa'ya haber gönderir. Yanına geldiğinde bu düşüncesini Ebu Musa'ya açar. İlk anda o böyle bir sorumluluğun altına girmekten kaçınır. Bunun üzerine Halife Ömer, bu vazîfenin cihâd ve sınır boylarında nöbet tutmakla eşdeğer olduğunu hatırlatarak onu vazifeyi kabule ikna eder.¹⁶⁶ Bununla birlikte Ebu Musa, bu vazîfeyi icra ederken kendisine yardımcı olmak üzere sahâbeden bâzı kişileri yanında götürmeyi Halife'den talep eder ve bu talebi kabul edilir. Böylece Ebu Musa, içinde İmran bin Husayn, Enes bin Mâlik ve Hişam bin Âmir'in de olduğu bir grupla Basra'ya doğru yola çıkmıştır.¹⁶⁷ Ebu Musa, Basra'ya giderken yanında Halife Ömer tarafından biri Vâli Muğire bin Şu'be'ye, diğeri de Basra halkına yazılmış iki mektup taşımaktadır. İlk Mektupta Halife Ömer, Muğire bin Şu'be'ye hakkında şikayet olduğunu ve azledildiğini bildirmekte ayrıca ondan görevi Ebu

¹⁶¹ Taberî, *Tarih*, II, 442.

¹⁶² İbn Sa'd, VII, 8.

¹⁶³ Taberî, *Tarih*, III, 597, II, 442. Ayrıca bkz. İbnu'l-Esir, *Kâmil*, I, 422, II, 336.

¹⁶⁴ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, II, 3; Halife bin Hayyat, *Târih*, I, 94. Ayrıca Belâzurî'nin hicrî 16 ve 17 tarihlerini zikrettiğine dâir bkz. *Futuh*, 341.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, IV, 109; Taberî, *Tarih*, III, 169. Vâli Muğire'ye isnad edilen suç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ya'kubî, *Tarih*, I, 163.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakat*, a.y.; İbn Asâkir, *Tarihu Medîneti Dimeşk*, XXXII, 67.

¹⁶⁷ İbnu'l-Esir, *Kâmil*, II, 541. Taberî, ensar ve muhacirlerden oluşan bu grubun sayısını 29 olarak zikreder. Bkz. Taberî, IV, 71. Diğer taraftan Dineverî, grubun sayısını ensardan 10 kişi olarak aktarmıştır. Bkz. *Ahbârü't-Tival*, 118.

Musa'ya devredip âcilen Medîne'ye intikal etmesini istemektedir.¹⁶⁸ Basra halkına hitâben yazılan mektupta ise Ebu Musa'nın hangi vazîfeler üzere tayin edildiğini belirten şu ifâdeler yer almaktadır : “Zayıflarınızın hakkını kuvvetlilerinizden alması, sizinle birlikte düşmanlarınıza karşı savaşması, zimmîlerin hakkını müdafaa etmesi, vergilerinizi hesab edip onu aranızda taksim etmesi ve yollarınızı temizlemesi için size emir olarak Ebu Musa'yı gönderdim.”¹⁶⁹ Sonradan Halîfe Ömer tarafından kadı olarak Basra'ya Ka'b bin Sur'un tayin edildiği, görülmektedir.¹⁷⁰ Taberî, onun Basra'ya geliş tarihi ile ilgili olarak hicrî 18 yılına işaret etmiştir.¹⁷¹ Buna göre bu dönemde hızla gelişmekte olan Basra'da idârî ve kazâî işlerin birbirinden ayrılmış olduğunu söylememiz mümkündür. Bununla beraber Ebu Musa'nın idârî vazîfesinin yanında bu dönemde icrâ ettiği en önemli vazîfelerden birinin de Allah'ın kitâbını ve Rasulullah'ın sünnetini insanlara öğretmek olduğunu unutmamak gerekir.

Valiliği sürecinde Ebu Musa'nın Utbe bin Gazvan'ın kamışlardan yapmış olduğu mescidi kerpiçten ve daha geniş olarak yeniden inşa ettirdiği, bir Dâru'l-İmâre (hükümet konağı) yaptırdığı ve pekçok evin kalıcı olarak inşâsına olanak sağladığı bu sayede Basra'nın yerleşik bir şehir haline gelmesinde önemli katkıların olduğunu görülmektedir.¹⁷² Diğer taraftan bu yeni kurulmakta olan şehir, civardaki bazı nehir ve su kaynaklarına yakın olmakla birlikte o dönemde henüz şehrin su problemi halledilebilmiş değildi. Bu konuda yaşanan sıkıntılardan Ahnef bin Kays, Halife Ömer'e bahsetme imkânı bulduğunda özetle durumlarını “...şüphesiz hayrın anahtarları Allah'ın elindedir. Ancak başka şehirlerdeki kardeşlerimiz sarmal bahçeler ve tatlı sular arasında diğer ümmetlerden boşalan yerlerde ikamet ettiler. Biz ise yaşı kurumayan, otu bitmeyen, doğu tarafında tuzlu deniz, batı tarafında çöl bulunan bir yerde konakladık. Geçimimizi temin etmek için ne ziraatle ne de hayvancılıkla uğraşabiliyoruz. Bizden zayıf bir adam suya ulaşmak istediğinde iki fersahlık mesâfe gider. Bir kadın bu amaçla yola çıkmak istediğinde düşman saldırısı ve vahşi hayvanların yeme korkusu içinde çocuğunu keçi bağlar gibi bağlar ve öyle gider. Bu durum ise ancak bizim rezilliğimizi artırır....” sözleriyle ifâde eder.¹⁷³ Bunun üzerine Halife Ömer'in bu soruna bir çözüm olarak Ebu Musa'ya şehir için kanal kazmasını emreden bir mektup gönderdiği nakledilmiştir. Ebu

¹⁶⁸ Taberî, III, 170. Ebu Musa'nın Basra'ya ulaşınca Muğire'yi Medine'ye gönderdiğine dâir ayrıca bkz. Belâzuri, *Futuh*, 497; Muğire bin Şu'be'nin bu suçlamayı kesinlikle kabul etmediğine, Halife Ömer'in başkanlığında yapılan mahkemeden beraat ettiğine ve Basra'ya Ebu Musa'ya yardımcı olmak üzere tekrar gönderildiğine dâir bkz. İbnü'l-Esir, *Kâmil*, II, 541.

¹⁶⁹ Taberî, *Tarih*, III, 170.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, VII, 92. (Ebu Meryem el-Hanefî); Muhammed Hamidullah, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I, 260. Basra'nın ilk kadısının (hicrî 14 te) Ebu Meryem el-Hanefî, olduğuna dâir, bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sa*, 241.

¹⁷¹ Taberî, *Tarih*, II, 510; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 93.

¹⁷² Belâzuri, *Futuh*, 341.

¹⁷³ Belâzuri, *a.g.e.*, 350.

Musa'nın valiliği döneminde Basra'da Ubulle ve İccâne adında iki kanal açtırdığı bilinmektedir. Bir de sahabeden Ma'kıl bin Yesar'ın adıyla meşhur olmuş bir kanalın açılışı, Ebu Musa'ya nisbet edilmiştir.¹⁷⁴ Ancak bu kanalın Muaviye bin Ebu Süfyan'ın hilâfeti sırasında Ziyad bin Ebu Süfyan'ın valiliği döneminde kazıldığına dâir de rivâyetler vardır. Ebu Musa'nın açmış olduğu bu kanallar şehirde içme suyu sıkıntısını gidermenin yanında sulama ve ziraatin gelişmesine de büyük katkı sağlamıştır.

Bu dönemde Basra, ekonomik yönden günden güne gelişme göstermiştir. Bu duruma, hicri 14 yılında İran'a karşı girişilen Kadisiye savaşı ve sonrasında elde edilen muvaffakiyetlerin ve zamanla gerçekleştirilen yeni fetihlerin olumlu yönde katkılarının olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Ekonomik yönden yaşanan bu hareketliliğin Ebu Musa'nın Medîne'ye aktardığı devlet gelirine yansıdığını söylemek mümkündür. İmam Ebu Yusuf, bu gelirin meblağını bir milyon dirhem olarak kaydetmektedir.¹⁷⁵ İbnu'l-Cevzî'nin, hicrî 15. yılda vuku bulan olayları naklederken zikrettiği, Ebu Hureyre'nin Bahreyn'den getirdiği beş yüz bin dirhemlik gelirin de hayli yüklü bir miktar olduğu anlaşılmaktadır. Bunu Hz. Ömer'in rakamı ilk duyduğunda yaşadığı şaşkınlık ve sevinçten de anlayabiliyoruz.¹⁷⁶ Netice itibâriyle Ebu Musa'nın ve Ebu Hureyre'nin bölgelerinden merkeze aktardıkları bu gelirler, ilk dîvânın kurulmasına büyük oranda etki etmiştir.¹⁷⁷ Hicri 18 de hilâfet merkezinde baş gösteren kıtlık zamanında ise Hz. Ömer'in talebi üzere Ebu Musa'nın Medîne'ye gıda yardımında bulunduğu görülmektedir. Yine bu dönemde Ebu Musa'nın Medine'de vuku bulan kıtlık sebebiyle büyük şehirlerde yağmur duasına çıkılması yönündeki teklifini halîfenin kabul edip uygulamaya koyduğu görülür.¹⁷⁸

Hz. Ömer dönemine devlet gelirleri açısından bakıldığında bu dönem, ortaya çıkan yeni kurum ve uygulamalarla ekonominin daha sağlam temellere oturtulmaya çalışıldığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde, meslek erbâbından cizye alındığı mâlum olmakla birlikte toprak vergisi diyebileceğimiz haracın da yeni fethedilen yerlerde uygulamaya konulduğu dikkat çekmektedir.¹⁷⁹ Bu uygulamayla ilgili Halife Ömer'in, Basra Vâlisi Ebu

¹⁷⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, 351-352.

¹⁷⁵ Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, 45-46.

¹⁷⁶ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 113.

¹⁷⁷ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, III, 114. Kaynaklarda 15/636 yılı zikredilmekle birlikte güvenilir otoritelerin 20/641 tarihinde kurulduğunu ifade ettikleri divan teşkilatının teşekkülü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulaziz ed-Dûrî, “*Divan*”, DİA, IX, 378. (1994) ayrıca bkz. Celal Yeniçeri, *İslam İktisâdının Esasları*, 444-445.

¹⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakat*, IV, 110.

¹⁷⁹ Haracın, Hz. Ömer'in fethedilmiş toprakları savaşçılar arasında dağıtmayıp muayyen bir vergi karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bırakmak suretiyle hem tecrübesiz kişilerin mülkiyeti altında meydana gelecek verim düşüşünü engellemeyi, hem de müslüman nüfus arasında âdil bir gelir dağılımı sağlayarak kaynakların

Musa'ya Kûfe topraklarından Osman bin Huneyf'in¹⁸⁰ aldığı gibi Harac vergisi almasına dâir bir mektup yazdığı nakledilmiştir.¹⁸¹ Diğer vergiler de düşünüldüğünde bu dönemde Basra'da devlet kasasına katkı sağlayan gelirler olarak harac, öşür, cizye, humus ve yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergisi zikredilebilir.

Hz. Ömer'in valilerini sıkı bir şekilde takip ettiği, onlara sürekli yönetimde dikkat etmeleri gereken hususlarla ilgili tavsiyelerde bulunduğu bilinmektedir. Bununla beraber o, valilerinin herhangi biri hakkında vâki olan olumsuz bir durum karşısında onları azl etmekten çekinmemiştir. Meseleye bu açıdan baktığımızda Ebu Musa'nın Halife Ömer'le sıkı bir irtibâtının olduğu görülür. O, Halifenin mektuplar vesilesiyle aktardığı bir takım îkaz ve tavsiyelere itaat etmenin yanında karşılaştığı bazı yeni ve zor meseleleri ona danışmayı ihmal etmemiştir. Halife Ömer bu mektuplarda Ebu Musa'ya işleri günlük takip etme, biriktirmeme, âhiretle ilgili olan işi dünya işine tercih etme, Allah'tan korkma ve Kur'ân'a yönelme mevzularında hatırlatmalarda bulunur.¹⁸² Diğer taraftan Ebu Musa'dan hastaları ziyaret etme ve cenâzelere katılma mevzularında titiz davranmasını ister. Yine ona, kapısının herkese açık olması, kendini işine vermesi, Allah'ın kendine yüklediği sorumluluk dışında kendinin de onlardan biri olduğunu unutmaması yönünde tavsiyelerde bulunur.¹⁸³ Ve ona, vâliliğin sunduğu maddî imkanlar karşısında temkinli olmasını öğütleyerek "Sakın otu bol bir vâdiden geçerken otlayıp semizlenmekten başka düşüncesi olmayan, semizlenince de kesilip boğazlanan bir hayvan gibi olma..." ikâzını yapar.¹⁸⁴ Abdulhamid Mahmud Tahmaz, bu yöndeki tavsiyelerin ve onlara riâyetin önemini "Belkide onun vâlilikteki başarısının sırrı, Ömer'e karşı olan şiddetli itaatinin bir netîcesiydi." sözleriyle aktarır ve söz konusu mektuplarda hukûkî, edebî, fikrî, büyük bir servetin bulunduğu dikkat çeker.¹⁸⁵ Halife Ömer'in Ebu Musa'ya hitâben yazdığı bu mektupların içinde ulemâ tarafından İslam fıkında yargılama usûlünün temelini teşkil eden bir içeriğe sahip olduğu kabul edilen Kâsânî'nin "kitâbu's-siyâset"¹⁸⁶, Serahsî'nin ise "kitâbu siyâseti'l-kaza"¹⁸⁷ olarak nitelendirdiği bir mektup da yer almaktadır.¹⁸⁸ Bu mektup, İbn

tahsisinde nesiller arası bir denge kurmayı gözetken içtihiadı olduğuna dâir, bkz. Cengiz Kallek, "Haraç", DİA, XVI, 72.

¹⁸⁰ Osman bin Huneyf'in Halife Ömer tarafından Kûfe'de toprakları ölçtürmek için görevlendirildiğine dâir bkz. Belazurî, *Futuh*, 269. Ayrıca bu görevlendirmenin hicrî 22 yılında yapıldığına dâir bkz. Halife bin Hayyat, *Târîhu Halife*, 186.

¹⁸¹ Ya'kubî, *Tarih*, I, 166.

¹⁸² *Hayatu's-Sahabe*, II, 123, 124.

¹⁸³ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, nr. 328, s. 319-320.

¹⁸⁴ İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbar*, I, 11.

¹⁸⁵ Abdulhamid Mahmud Tahmaz, *Ebu Musa el-Eş'arî*, 52.

¹⁸⁶ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi'*, VII, 9.

¹⁸⁷ Serahsî, *Mebsut*, XVI, 60.

Kayyim el-Cevziyye tarafından şerh edilmiştir.¹⁸⁹ İslam yargı hukukunun oluşmasında son derece etkili olan bu mektubun sıhhati ve Ebu Musa'ya hitâben yazılıp yazılmadığı hakkında bir takım tartışmalar bulunmakla birlikte burada meselenin o yönüne girilmeyecektir.

Söz konusu mektupların bir kısmında Ebu Musa, öldürülen mecûsînin diyet miktarının ne olduğu¹⁹⁰, hiçbir akraba ve velîsi olmayan kimsenin mîrasının ne olacağı¹⁹¹, yabancı tüccarlardan vergi alınıp alınmayacağı¹⁹² gibi soruları Halife'ye, yöneltmiştir. Halife Ömer, karşılaştığı bu tarz sorulara çoğunlukla ashabla istişâre ederek çözümler üretmiş ve cevaplar yazmıştır. Ebu Musa, bir mektubunda ise Halife'nin kendisine gönderdiği mektuplarda tarih bulunmamasının ortaya çıkardığı sıkıntıdan bahseder.¹⁹³ Bu ihtiyâcın onun tarafından dile getirilmiş olması ile hicretin tarih başlangıcı olarak kabul edilmesi arasında yakın bir irtibâtın olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, akabinde Hz. Ömer'in öncelikle idârî ve ticârî alanda hissedilen bu eksikliği gidermek için ashabla istişâre ettiği ve netîcede Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretinin tarih başlangıcı kabul edilerek müslümanlar arasında hicrî takvimin kullanılmaya başlandığı bilinmektedir.¹⁹⁴ Halife Ömer'in ilk defa Emîru'l-Mü'minin olarak isimlendirilmesi mevzuunda da Ebu Musa'nın ona yazmış olduğu mektuplardan birinde bu hitabı kullanmasının etkili olduğu söylenmiştir.¹⁹⁵

Bu mektuplarda ve Ebu Musa'nın valiliği döneminde Halife Ömer'le geliştirdiği genel diyalogunda görülen uyumlu ve müsbet yaklaşımın, onun ortaya koyduğu her türlü icraata olumlu yönde etki ettiğini söyleyebiliriz. Yine Hz. Ömer'in kendi vefâtından sonra dâhi Ebu Musa'nın dört yıl daha görevinde bırakılmasını vasiyet ettiği hakkında nakledilen haberleri¹⁹⁶ de bu uyumlu çalışmanın bir neticesi ve Hz. Ömer'in ona karşı olan îtimâdının bir göstergesi olarak düşünmek mümkündür. İbn Asâkir, bu vasiyet üzere, onun Hz. Osman döneminde Basra

¹⁸⁸ Mektubun içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Asâkir, *Tarihu Medîneti Dimeşk*, XXXII, 71-72; İbn Haldun, *Mukaddime*, 594-596; Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Târihi*, I, 325. Ayrıca, mektubun sıhhati hakkında yapılan tartışmaların genel bir değerlendirmesi için bkz. İsmâil Altun, *Ebu Musa el-Eş'arî'nin Hayâtı ve Kişiliği*, (basılmamış doktora tezi), 78.

¹⁸⁹ İbn Kayyim, *I'lâmu'l-Muvakkûn*, I, 86 vd.

¹⁹⁰ Abdurrezzak bin Hemmam, *Musannef*, X, 94.

¹⁹¹ Mâlik bin Enes, *el-Müdevvenetü'l-Kübra*, VIII, 365; İbn Hazm, *el-Muhalla*, XI, 58.

¹⁹² Ebu Yusuf, *a.g.e.*, 135.

¹⁹³ Taberî, *a.g.e.*, I, 426.

¹⁹⁴ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, IV, 227; Halife bin Hayyat, *Tarih*, I, 25; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, VI, 232. İbni Hibban, hicrî takvimin uygulamaya konulduğu târih olarak hicrî 16 yılını zikretmektedir. Bkz. İbni Hibban, *Sîre*, 198.

¹⁹⁵ Söz konusu mektup, "Ebu Musa el-Eş'arî'den Allah'ın kulu, Mü'minlerin Emîri Ömer'e" hitâbıyla başlamaktadır. Mes'ûdî, Ebu Musa el-Eş'arî'nin Hz. Ömer'e bu şekilde mektup yazanların ilki olduğunu belirtir. *Murûcu'z-Zeheb*, I, 291. Ayrıca Halife'nin "Emîru'l-Mü'minin" olarak isimlendirilmesinin ilk defa hicrî 18 yılı içinde vâki olduğuna dâir bkz. Ya'kubî, I, 165.

¹⁹⁶ *Müsned*'te yer alan bir rivâyete göre Hz. Ömer vasiyyetinde kendisinden sonra vâlilerinin en fazla bir yıl daha görevde bırakılmalarını isterken Ebu Musa'nın aynı vazîfesi üzere dört yıl daha bırakılmasını yeni halife olacak kişiden talep etmiştir. Bkz. Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, XXXII, 237, h.no: 19490.

vâililiğinde dört yıl daha bulunduğunu belirtir.¹⁹⁷ Diğer taraftan Taberî, onun Basra Vâililiğinden azledilmesini, hicrî 29. Yılda vuku bulan olayları aktarırken zikretmiştir.¹⁹⁸ Bu durumda ise Ebu Musa, Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde yaklaşık altı yıl Basra vâililiğinde bulunmuş olmaktadır. İşte bu bakımlardan Ebu Musa el-Eş'arî, Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde icrâ ettiği gerek idârî, gerek de askerî vazîfeler cihetinden değerlendirildiğinde mezkur dönemin önemli bir sîmâsı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde, uzun yıllar boyunca üzerine aldığı vazifeleri hakkıyla yerine getirmeye muvaffak oluşu, onun bu alanlarda sahip olduğu üstün yetenek ve zekâyı ortaya koyması bakımından da önemli bir göstergedir.

Halife Osman, onu Basra vâililiğinden azledip yerine henüz 25 yaşında olan Abdullah bin Âmir bin Kureyz'i atamak istediğinde bu durumu Ebu Musa'ya söz konusu değişikliğin kendisinin aczinden veya hıyânetinden kaynaklanmadığını aksine sahibi olduğu fazîletlerin farkında olduğunu belirten bir mektup yazarak bildirmiştir.¹⁹⁹ Onun bu değişikliği güzellikle karşıladığı ve yeni vâliyi halka “Size nineleri, teyze ve halaları çok cömert olan, iki ordunun kendisi için birleştiği, girişken ve çok aktif bir genç geliyor...” sözleriyle tanıttığı nakledilir.²⁰⁰ İbn Sa'd, Ebu Musa'nın Basra vâililiğinden azledildiğinde âilesinin geçimi için bulunan 600 dirhemden başka parasının olmadığını aktarır.²⁰¹ O, Halife Osman'ın kendisine verilmesini emrettiği 30.000 dirhemi almamış ve vazîfeyi yeni vâliye devredip Kûfe'ye intikal etmiştir.²⁰²

C. Kûfe Vâililiği

Ebu Musa'nın Basra'ya ilk gelirken boz bir deve üzerinde geldiği, azledildiği zaman da yine bu deve üzerinde buradan çıktığı söylenmiştir.²⁰³ İbnu'l-Esir (h.630), Kâmil fi't-Târih'te Ebu Musa'nın Hicrî 22 yılında henüz Hz. Ömer dönemindeyken Kûfe'ye vâli olarak atandığını kaydetmektedir. Bu habere göre Ebu Musa, burada bir yıl vazîfe yaptıktan sonra tekrar eski görevi olan Basra vâililiğine iâde edilmiştir. Bu değişikliğin sebebi olarak Kûfeli bâzı kişilerin o sırada kendi vâlileri olan Ammar bin Yâsir'i siyâseti bilmemekle ve bu iş için yeterli olmamakla itham ederek Hz. Ömer'e şikâyetle bulunmaları zikredilmektedir.²⁰⁴ İbn Sa'd da, Ebu Musa'nın hayâtından hızlıca bahsederken Hz. Ömer'in onu Basra vâlisi yaptığı ve sonra onu azlettiği bilgisine yer vermektedir. Bu esnâda onun Kûfe'ye yerleştiği ve orada bir ev inşâ

¹⁹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, XXXII, 82; İbn Sa'd, V, 31.

¹⁹⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 264. Ayrıca bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 153.

¹⁹⁹ İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXII, 82.

²⁰⁰ Taberî, *a.g.e.*, IV, 266.

²⁰¹ İbn Sa'd, *Tabakat*, IV, 111. Ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 391.

²⁰² İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 44.

²⁰³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 389; İbn Asâkir, *a.g.e.*, 67.

²⁰⁴ İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 15.

ettiğini de belirtir.²⁰⁵ Bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda Ebu Musa'nın Hz. Osman döneminde Basra vâililiğinden azledildiğinde orada pek durmayıp Kûfe'ye intikal edişini daha iyi anlamak mümkün olmaktadır. Bu değişikliğin onun ilme, eğitim ve öğretime daha fazla zaman ayırmasına vesîle olduğunu söyleyebiliriz. Yine bu vesîleyle o, uzun yıllardır Kûfe'de ikâmet eden Abdullah bin Mes'ud'tan buradaki ikâmetinin son zamanlarında istifâde etme imkânını elde etmiştir.²⁰⁶ Ancak bu dönem, fazla uzun süreli olmamıştır.

a. Hz. Osman Dönemi

Kûfe'de Said bin As'ın vâililiği zamanında yönetime karşı muhâlif bir hareketin ortaya çıktığı dikkat çeker. Buradaki meselede vâli Said bin As, muhalifler tarafından haraç topraklarını Kureys'in malı gibi görmekle suçlanmıştır. Neticede bu hâdisede başı çekenler Şam tarafına sürgün edilmişlerdir.²⁰⁷ Hicrî 34 yılı içinde vâlilerin Medîne'ye istişâre için çağrılmalarını fırsat bilen muhâlifler, tekrar Kûfe'ye gelerek Medîne dönüşü Said bin As'ı şehre sokmamaya karar vermişler ve Mâlik bin Hâris el-Eşter liderliğinde Cerae mevkiine çıkan silahlı birlik onun Kûfe'ye girmesine engel olmuştur. Said bin As da tekrar Medîne'ye dönmek durumunda kalmıştır.²⁰⁸ Bu olay sonrası Eşter, Ebu Musa'dan insanlara mescitte namaz kıldırmasını, Huzeyfe bin Yeman'dan da haraç ve fey idâresini üstlenmesini istemiştir. Başından beri İnsanları bu konuda sukûnete ve itidallı harekete çağıran Ebu Musa, bu isteği ancak Halîfe Osman'a bağlılıklarını bildirirlerse yerine getireceğini söylemiştir.²⁰⁹ Yaşanan bu olaylar neticesinde Kûfelilerin tekrar halîfeye bağlılıklarını bildirdikleri ve ondan vâli olarak Ebu Musa'yı talep ettikleri görülmektedir.²¹⁰ Bunun üzerine halifenin Ebu Musa ve Huzeyfe'ye "İkiniz Kûfelilerin istediği güvendiğim kişilersiniz. Onların işlerini üstlenin ve hakkıyla yerine getirin. Allah sizi ve bizi bağışlasın." İfâdeleri yer alan bir mektup gönderdiği nakledilmektedir.²¹¹ Bu mektup ise hicri 34 yılında Ebu Musa el-Eş'arî'nin Kûfe vâililiğinin halîfe tarafından onaylandığı ve resmen başladığı anlamını taşır.

Burada muhâlif hareketin önde gelenleri tarafından niçin başkasının değil de Ebu Musa'nın vâililiğe aday gösterildiği üzerinde belki biraz durmak gerekecektir. Muhâlefetin lideri konumunda olan Mâlik el-Eşter'in yemenli bir kabîlenin lideri olduğu bilinmektedir. Ebu

²⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, VI, 16.

²⁰⁶ Abdullah bin Mes'ud'un ömrünün son yıllarında Halîfe Osman'ın isteği üzere Medîne'ye döndüğü, burada üç yıl ikâmet ettiği ve hicri 32 yılında vefat ettiği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Belazuri, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 146-149.

²⁰⁷ Belazurî, *a.g.e.*, VI, 152.

²⁰⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 33.

²⁰⁹ Taberî, *a.g.e.*, III, 372.

²¹⁰ Taberî, *a.g.e.*, III, 375.

²¹¹ Belazuri, *Ensab*, VI, 159.

Musa ise Hz. Peygamber zamanından itibaren çeşitli idâri görevlerde bulunmuş yemen kökenli saygın bir sahâbidir. Bu bakımdan vâli Said bin As'ın kavmiyetçilikle suçlandığı bir dönemde söz konusu seçimde kabile asabiyetinin etkili olmuş olma durumu düşünülebilir. Diğer taraftan Ebu Musa'nın muhâlefetin eleştirilerine katılıp katılmadığı bilinmemekle birlikte Basra'dan azledilmiş olması muhâlefetin onu kendisine daha yakın görmesine sebep olmuş olabilir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda muhâlefetin Kureyş dışından isteyebileceği, kureyş yönetiminin de itiraz edemeyeceği en uygun isim olarak Kûfe'de Ebu Musa gözükmektedir.²¹² Ayrıca Kûfe'de kabilelerin önemli bir kısmının yemen kökenli oluşunun halk nazarında Ebu Musa ismine sıcak bakılmasında etkili olduğunu düşünebiliriz. Bunlarla berâber Ebu Musa'nın merkezi yönetime karşı gerçekleştirilen bu yöndeki hareketleri pek tasvip etmediği ve halkı itaate dâvet ettiği dikkat çeker. Bununla berâber Kûfeli muhâliflerin istekleri halîfe tarafından gerçekleştirilmiş olmasına rağmen aynı yıl içinde Basra ve Mısır'dan gelenlerle birlikte Medîne'nin muhâsara edilişine katılmalarını anlamak güçtür. Burada Ebu Musa'nın bâzı karışıklıkların önüne geçme yönündeki gayretlerinin buna engel olamadığı görülmektedir. Nitekim, Hz. Osman'ın şehid edilişini duyduğunda bu durumu o, "bu fitne karışıklıklarından bir karışıklıktır..." diyerek yorumlamıştır.²¹³

b. Hz. Ali Dönemi

Hz. Ali, halîfe olduğunda Hz. Osman zamanında vazîfe yapan vâlileri değiştirmeyi kendi yönetimi açısından daha uygun bulmuştur. Bu vesîleyle eyâletlere yeni vâliler tayin edilmiştir. Bu bakımdan hicrî 36 da yapılan genel değişiklikte Kûfe'ye Hz. Ali tarafından Umâre bin Şihâb'ın tayin edildiği görülmektedir. Ancak Umâre, Zubâle mevkiine geldiğinde Hz. Osman'ın kanını talep etmek için yola çıkmış olan Talha bin Huveylid tarafından Kûfelilerin emirlerinin değiştirilmesini istemedikleri gerekçesiyle geri çevrilir.²¹⁴ Diğer taraftan Mâlik el-Eşter'in Kûfe halkının vâlilerinden memnun olduklarını belirterek vâlileri Ebu Musa el-Eş'arî'yi vazîfesi başında bırakmasını Hz. Ali'den talep ettiği nakledilmiştir.²¹⁵ Hz. Ali, Ebu Musa'nın vazîfesine devam etmesi yönünde kararını verdiğinde ona, biata dâvet eden bir mektup gönderir. Bunun üzerine o da kendinin ve Kûfe halkının bağlılıklarını haber veren bir mektupla son durumu halîfeye bildirmiştir.²¹⁶ Kendisine aynı amaçla gönderilen mektuba o sırada Şam vâlisi olan Hz. Muâviye'nin olumlu karşılık vermediği bilinmektedir. Burada o, Hz.

²¹² Kenan Ayar, *a.g.m.*, 34-35.

²¹³ Belâzuri, *a.g.e.*, VI, 219.

²¹⁴ Taberî, III, 463; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 103; İbni Kesir, VII, 229.

²¹⁵ İbn Vadih, *Târihu'l-Ya'kubî*, II, 155; Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, I, 329.

²¹⁶ Taberî, III, 464; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 104.

Osman'ın öldürülmesi olayına karışanların henüz cezâlandırılmadıklarını gerekçe göstererek yeni halîfeye biattan kaçınmış ve isyankar durumuna düşmüştür. Zaman içinde Muâviye b. Ebi Sufyan'ın Suriye Ordularının desteğini arkasına almış olması merkezî yönetim açısından hiç de hoş bir durum değildir. Bunun neticesinde Halîfe Ali, gerekirse kuvvet kullanarak Şam vâlisinin azlini gerçekleştirmek veya biatını almak düşüncesiyle askerî hazırlıklara başlamıştır. Bu sırada Halîfe, Hz. Âişe'nin Talha ve Zübeyr (ra)'ı da yanına alarak Mekke'den Basra'ya askerî destek temini için gittiği haberini alır.²¹⁷ Buradaki hareketin gerekçesi de yine Hz. Osman'ın kanını talep etmektir. Bu olayın ardından halife öncelikle Basra'ya yönelmek durumunda kalmıştır.

Şüphesiz, böyle bir ortamda meselenin hassas oluşu ve acil müdâhale gerektirmesi bununla berâber tarafların biraraya gelerek meseleleri yüzyüze değerlendirme cihetine gitmemiş veya gidememiş olmaları, olayların kontrollü bir hal almasını güçleştirmiş ve ortamın hızlı bir şekilde gerilmesine sebep olmuştur. Bu ortamda tarafları birbirlerine karşı silahla müdâhale etme aşamasına getiren bir takım ciddi sebeplerin olduğu muhakkaktır. Bununla beraber, konumuz itibâriyle meselenin bu yönüne fazla girilmeyecektir. Ancak Ebu Musa merkezinde olaylara bakılacak ve onun yaklaşım tarzı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Hicrî 36 yılının sonlarında Hz. Ali, Medîne'den ayrılmış ve Rebeze denilen mevkîye gelerek burada konaklamıştır. Askerî hazırlıkların sürdürüldüğü bu aşamada bir ordugah şehir olan Kûfe'nin vâlisi konumunda bulunan Ebu Musa el-Eş'arî'nin meselelere yaklaşımı, olayların gidişâtını doğrudan etkileyecek durumdadır. Bu bakımdan Hz. Ali yolda karşılaştıkları Kûfeli Âmir bin Matar'a Ebu Musa'nın bu konulardaki görüşünü sormuştur. O da *“Eğer barış isterseniz Ebu Musa, bunun yanındadır, şâyet savaş isterseniz Ebu Musa bunun yanında değildir.”*, der. Bunun üzerine Hz. Ali, kendisinin de sadece ıslahtan yana olduğunu belirtir.²¹⁸ Ancak bu konuşmadan Ebu Musa'nın bir savaş durumunda askerî destek vermeye pek de sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu durumu göz önünde bulunduran halîfe, Kûfe'ye yaklaştığında şehre girmeyerek Zîkar denilen yerde konaklamış²¹⁹ ve Kûfe'ye ard arda elçiler göndererek Vâli Ebu Musa el-Eş'arî'nin ve halkın desteğini temin etmeye çalışmıştır.

Kûfe halkından bazı kişiler Ebu Musa'ya Cemel savaşı hakkında görüşünü sorduklarında o, *“...hakkınızda iki durum söz konusudur. Oturup durmak ahiret için, çıkıp*

²¹⁷ Taberî, III, 493.

²¹⁸ Taberî, III, 495.

²¹⁹ Taberî, III, 496.

savaşa gitmek ise dünya içindir. Dilediğinizi seçin.” diye karşılık verir. Bu dönemde Ebu Musa’nın tarafsız bir tutum sergilemeye çalıştığı dikkat çeker. Bununla beraber onun insanları bu yönde davranmaya teşvik ettiği de görülmektedir. Neticede aralarında savaş söz konusu olan her iki taraf da müslümandır. Bu daha önce görülmemiş bir durumdur. Ebu Musa el-Eş’arî’nin Bu karışıklık esnâsında olaylara karışmama ve tarafsız kalma görüşünde yalnız olmadığı görülmektedir. Sahâbe-i kiramdan önde gelen pek çok kişinin de bu yönde hareketi tercih ettiği müşâhede edilmektedir. Bu kimselerden olarak Sa’d bin Ebi Vakkas, Ebu Hureyre, Ebu Bekre es-Sakafî, Ebu Mesud el-Bedrî, Usâme bin Zeyd, Ebu Said el-Hudrî, İmran bin Husayn²²⁰, Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Zübeyr, Ebu Cuhm bin Huzeyfe, Abdurrahman bin Abd Yağus²²¹ isimleri zikredilebilir.

Hiz. Osman’ın şehid edilmesiyle birlikte ortaya çıkan bütün bu karışıklığı Ebu Musa, bizzat Hiz. Peygamber’in yakında vuku bulacağından bahsettiği fitne döneminin hâdiseleri olarak yorumlar ve bu şartlarda nasıl hareket edilmesi gerektiğine dâir Kûfe halkına Hiz. Peygamber’den duyduğunu ifâde ettiği “Yaylarınızı kırınız, kirişlerini parçalayınız –fitne zamanında- evlerinizde oturunuz. Bu zamanda Âdem’in hayırlı oğlu gibi olunuz.”²²² Sözleriyle nasihatta bulunur. Böyle bir tavrın ise desteğe en fazla ihtiyaç duyulan bir zamanda vuku bulması Halife tarafından tasvip edilecek bir durum değildir. Halkın Ebu Musa’nın bu yöndeki nasihatlarına uygun hareket etmesi Kûfe’ye gelen ilk elçilerin destek sağlayamadan Halife Ali’ye geri gitmelerini netice vermiştir. Bunun üzerine halife, Eşter’e “Sen Ebu Musa’yla iyi tanışan ve her konuda itiraz eden bir arkadaşımızsın. Abdullah bin Abbas’la birlikte git ve bozduğun şeyi düzelt.” tâlimâtını verir. Burada halifenin bu söylemiyle başlangıçta Ebu Musa’nın Kûfe vâlisi olarak kalmasında Eşter’in kendisine ısrarcı davranmasının yanlışlığını yine ona hitâben dile getirdiği müşâhede edilmektedir.

Mâlik bin Hâris el-Eşter ve İbni Abbas Kûfe’de Vâli Ebu Musa el-Eş’arî ile kendilerine Kûfeli insanlarla yardımcı olması gerektiği üzerine konuştuklarında O, insanları toplayarak burada onlara hitâben bir konuşma yapar. Bu konuşmasında, Resulullah’ın ashâbının Allah’ı ve Rasûl’ünü O’nunla sohbet etmeyen kimselerden daha iyi bileceklerine vurgu yaptıktan sonra “Sizin bizim üzerimizde hakkınız vardır. Ben bunu size ödeyen kişiyim.” der. Bunun ardından onlara bâzı nasihatlerde bulunur. Ebu Musa’nın bakış açısını ortaya koyması bakımından buradaki şu ifâdeleri kanaatimizce önem arz etmektedir: “...Bu konuda yapmanız gereken

²²⁰ Abdussettar, *A’lâmu’l-Huffaz ve’l-Muhaddisin*, I, 567.

²²¹ Dineverî, *Ahbâru’t-Tıval*, 201.

²²² Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, XXXII, 433, h.no: 19663.

Medîne’den size gelen bu kimseleri, bir araya gelinceye kadar geri göndermenizdir ki onlar imâmete kimin daha lâîyk olduğunu sizden daha iyi bilmektedirler. Bu işe girmeye kendinizi zorlamayın. Bu son derece şiddetli bir fitnedir...” Bu ifâdelerden Ebu Musa’nın meydana gelen bu olayları sanki Medîneliler arasında vuku bulan bir iktidar mücâdelesi olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Konuşmasına böyle bir dönemde uykuda olanın uyanık olandan, uyanık olanın oturandan, oturanın ayakta durandan, ayakta duranın da ata binenden daha hayırlı olduğunu belirterek devam eder ve onlardan kılıçlarını kınlarına sokmalarını, oklarının uçlarını çıkarmalarını ve yaylarının kirişlerini kırmalarını ister. Bu fitne ortadan kalkıncaya kadar mazlumu ve baskı göreni korumalarını onlara öğütler. Hz. Ali, bu durumdan haberdar olduğunda bu kez oğlu Hasan (ra)’ı Ammar bin Yâsir ile birlikte buraya gönderme ihtiyacı hissetmiştir.

Ammar bin Yâsir, daha önce burada vâililik yapmış olduğundan Kûfelilerin kendisine yabancı olmadığı bir isimdir. Hz. Hasan’la birlikte Kûfe’ye geldiklerinde buradaki insanlar ve Ebu Musa ile aralarında geçtiği nakledilen konuşmalar dikkat çekicidir. Burada, Hz. Hasan, insanları niçin kendilerinden engellediğini Ebu Musa’ya sormuş ve bu işteki gâyelerinin ıslahtan başka bir şey olmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Ebu Musa, “Anam babam sana fedâ olsun, doğru söyledin.”, der. Ancak Hz. Peygamber’i yakında bir fitne olacağını ve bu fitne zamanında oturanın ayakta olandan, ayakta olanın yürüyenden ve yürüyenin ata binenden daha hayırlı olacağını söylerken duyduğunu belirtir. Ardından Allah’ın mü’minleri kardeş kıldığına vurgu yaparak, “Allah mallarımızı ve kanlarımızı bize haram kıldı”, der. Bu konuyla doğrudan ilgili gördüğü “Ey îman edenler mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin...” âyeti ile “Kim bir mü’mini haksız yere öldürürse...” âyetini zikreder.²²³ Bunun üzerine Ammar bin Yâsir’in kızdığı ve Rasulullah’ın fitne hakkındaki bu sözleri herhalde sadece Ebu Musa’ya has olarak söylemiş olduğunu ve Ebu Musa’nın bu zamanda oturmasının ayakta durmasından daha hayırlı olduğunu söylediği nakledilmiştir. Taberî’nin nakline göre Benî Temim’den bir adam da ona “Sus ey köle! Sen daha dün o güruhla berâberdin. Şimdi gelmiş emîrimize hakaret mi ediyorsun.” diye mukâbeledede bulunmuştur. Ardından Ebu Musa insanları yatıştırmaya çalışmıştır. Temimli adamın ifâdesinden Kûfe’de bazı kişiler tarafından, Ammar bin Yâsir’in Hz. Osman’ın ölümüyle sonuçlanan hâdiseler esnasında kargaşanın içinde yer aldığı düşüncesiyle eleştirildiği anlaşılmaktadır. Ancak bunun öncesinde Ebu Musa, ona bu durumu kastederek “Ya Ebu’l-Yakazan, fâcirlerle birlikte olup Mü’minlerin Emîri’ne düşmanlık eden kimseler içinde sen de mi bulundun?” diye sorduğunda o da net olarak böyle bir şey

²²³ KK, *Nisa*, 29, 93. âyet-i kerîmeler.

yapmadığını söylemiştir. İbn Kuteybe'nin aktardığına göre Ammar bin Yâsir, halka hitaben yaptığı konuşmasında Ebu Musa'nın insanları her iki tarafa da katılmaktan nehyetmesinin Allah'ın rızasına uygun olmadığını söyleyerek görüşüne Allahu Teâlâ'nın "Mü'minlerden iki grup savaşırsa aralarını ıslah edin..." ayeti ile "Onlarla fitne kalmayınca ... kadar savaşın." âyetlerini delil olarak zikretmiştir.²²⁴

Bâzen tartışmanın dozu kaçsa da Kûfe'de değişik görüşlere sâhip insanlar tarafından meseleler tartışılıyor ve farklı yönlerden değerlendiriliyordu. Taberî'nin Nasr bin Muzâhim'den naklettiğine göre Abdu hayr el-Hayevânî adında bir kimse kalkarak Ebu Musa'ya "Bu iki adam yâni Talha ve Zübeyr, Ali'ye biat eden kimselerden midir?" diye sorar. O da "evet", der. Bunun üzerine o kişi "Peki onların biatlarını bozmalarını helal sayacak hiçbir hâdise oldu mu?", der. Ebu Musa buna da "bilmiyorum" diye cevap verir. o zaman adam, "Bilinceye kadar seni terk" ediyoruz." der ve ardından "Ey Ebu Musa, iddia ettiğin bu fitnenin dışında kalan hiç kimseyi biliyor musun? Şu an müslümanlar dört gruba ayrıldı: Ali, Kûfe'nin yakınında, Talha ve Zübeyr, Basra'da, Muâviye, Şam'da, bir de Hicaz'da kendilerinden fey alınmayan ve kendileriyle hiçbir düşmanın savaşmadığı bir grup var." Ebu Musa, "işte onlar (sonuncu grup) insanların en hayırlılarıdır ve bu bir fitnedir." deyince adam, "Ey Ebu Musa, sen aldanmışsın.", der.²²⁵

Netice olarak Kûfe'nin bu hassas dönemde merkezî yönetime gereken askerî desteği verebilmesi için Ebu Musa el-Eş'arî'nin Hz. Ali tarafından Kûfe vâililiğinden azledildiği görülür.²²⁶ Burada konuşmalar devam ederken Mâlik el-Eşter'in hükümet konağına girdiği ve içerde bulunan hizmetlileri dışarı çıkarttığı ve Ebu Musa'nın bir daha buraya girmesine müsâade etmediği de nakledilmiştir.²²⁷ Taberî'nin Ömer bin Şebbe'den yer verdiği rivâyete göre ise Halife Ali, Hz. Hasan'la Ammar bin Yâsir'i Kûfe'ye gönderdiğinde onlarla birlikte Karaza bin Ka'b el-Ensârî'yi de yeni vâli olarak göndermiştir. Onun yanında Halife tarafından Ebu Musa'ya hitâben yazılmış bir mektup da bulunmaktadır. Bu mektupta Ebu Musa'ya azledildiği bildirilmekte ve ondan vazifeyi Karaza bin Ka'b'a devretmesi istenmektedir. Burada Halifenin, bunu yapmadığı taktirde Karaza'ya zor kullanmasını emrettiğini bildiren ifâdeler de yer almaktadır.²²⁸ Nitekim Ebu Musa'nın mektubu alınca vâlilikten ayrıldığı ve Kûfe'de

²²⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 111.

²²⁵ Taberî, III, 500. Ayrıca bkz. Kenan Ayar, *a.g.m.*, s. 43.

²²⁶ Bu Dönemde Ebu Musa el-Eş'arî'yi tarafsız kalmaya iten sebeplerle ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Kenan Ayar, *a.g.m.*, s. 45-47.

²²⁷ Taberî, III, 501.

²²⁸ Taberî, III, 512.

durmayıp Şam beldelerinden olan Urz'a²²⁹ gittiği ve burada olayların dışında kalarak münzevî bir hayat yaşamayı tercih ettiği bilinmektedir.²³⁰ Bu değişikliğin akabinde Kûfe'den 9000 den fazla kişinin Hz. Ali saflarında Cemel savaşına (36/656) katıldığı nakledilmiştir.²³¹

II. Hakem Oluşu

Bugüne kadar hakem hâdisesinde yaşananlarla ilgili olarak kitaplarda pek çok şey yazılıp çizilmiştir. Bugün yaşayan insanlar olarak bizlerin o döneme doğrudan şahid olma imkânına sâhip olamadığımızdan mevzû işlenirken yine başvuracağımız kaynaklar, o döneme âit çeşitli bilgileri muhtevî târihî bakımdan yazılı kaynak malzemesi kabul edilen kitaplar olacaktır. Bununla berâber bu konuda târih kitaplarında yer alan haberler aktarılırken zaman zaman meselenin farklı yönleri dile getirilerek aşırı yaklaşımlardan uzak bir şekilde hayâtının bir dönemine tekâbul eden bu hâdiseler karşısında Ebu Musa el-Eş'arî'nin tavrı ve duruşu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Cemel hâdisesinin netîcelenmesinin ardından müslümanların önde gelenlerinin ve büyük çoğunluğunun biatını almış olan Halîfe Ali, bu defa Hz. Ömer döneminden beri Şam vâililiği görevinde bulunan Muâviye bin Ebî Sufyan ile karşı karşıya gelmek durumunda kalır. Burada Hz. Ali açısından meseleye, biat etmeyen ve azli kabul etmeyen Şam vâlisi Muâviye b. Ebi Sufyan'ın itaat etmesini sağlamak ve birliği tesis etmek, Hz. Muâviye açısından ise Hz. Osman'ın katillerinin bir an evvel cezâlandırılması talebi ve gerekliliği açısından yaklaşmıştır. Bu durum İslâm'ın iki büyük ordusunu 36/657 yılının Zilhicce ayında Sıffin Ovası'nda karşı karşıya getirir. Savaşın yoğun bir şekilde başlamasına kadar geçen süre içinde karşılıklı görüşmeler yapılmıştır. Ancak tüm çabalara rağmen uzlaşma sağlanamaz ve savaş vuku bulur. Tahkîme başvuru 10 Safer 37 târihinden hemen önceki birkaç günde çarpışmaların iyice şiddetlendiği söylenmiştir. Bu aşamada Kur'an sahîfeleri mızrakların ucuna takılarak Tahkim teklîfi Hz. Muâviye saflarından ilk olarak ortaya atıldığında Hz. Ali bu durumu bir aldatmaca ve hîle olarak değerlendirir ve kabul etmek istemez. Ancak bu teklif, Hz. Ali safinda görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına sebep olur. Netîce itibâriyle Hz. Ali'nin kendi ordusunda yer alan bâzı etkili isimlerin ısrârı netîcesinde bu teklîfi kabul ettiği görülür.

Ebu Musa el-Eş'arî'nin Kûfe vâililiğinden azledilmesinden sonra meydana gelen olayların gelişimiyle ilgili bu kadarlık bir mâlumattan sonra olayların dışında kalmayı tercih

²²⁹ Yakut, *Mu'cemu'l-Buldan*, IV, 103.

²³⁰ Dineverî, *Ahbârû't-Tıval*, 195.

²³¹ Dineverî, *a.g.e.*, 147.

eden ve köşesine çekilip kendi hâlinde bir hayat süren Ebu Musa el-Eş'arî'nin Hz. Ali'nin hakemi olarak teklif edilmesi ve kabûlü üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Görüldüğü kadarıyla Ebu Musa el-Eş'arî'nin adını ilk olarak zikreden ve onun hakem olmasında ısrar eden kişiler, yemenli komutan Eş'as bin Kays ve onunla aynı görüşü paylaşanlardır.²³² Bu kişilerin Hz. Ali'nin saflarında bulunmakla birlikte yaşanan hâdiselerden büyük üzüntü duyan ve savaşın bir an evvel bitmesini isteyen kimseler olduklarını söyleyebiliriz. Böyle bir aşamada özellikle Kûfe ve taraflarından gelen kişilerin aklına ilk olarak Ebu Musa el-Eş'arî'nin gelmiş olması bizce mâkul gözükmektedir. Nitekim olaylar bu hâli aldığı anda onlar Ebu Musa'nın, bu hâdiseler hakkında daha önce onları defâlarca uyardığını hatırlamışlardı.²³³ Şimdi çözümün ancak onun görüşleri çerçevesinde ortaya çıkacağına inanıyorlardı. İbn Abdirabbih (328/940), herhangi bir isim zikretmeden bu kişileri "أصحاب البرانس" olarak niteler.²³⁴ Onun kaydettiğine göre Hz. Ali'nin ashâbının gözdesi olan bu kimseler, kendileri gibi burnus sâhibi (uzun başlık) olan Ebu Musa'nın hakem olarak belirlenmesine karar vermişler ve bu konuda ısrarcı olmuşlardır. Bununla berâber Hz. Ali'nin Ebu Musa ismine sıcak bakmadığı ve onun yerine Abdullah bin Abbas, Eşter en-Nehaî, Ahnef bin Kays gibi isimleri teklif ettiği nakledilmiştir. Netîce itibâriyle Hz. Ali hakem olarak Ebu Musa el-Eş'arî'yi tâyin eder.

Bu kararın alınmasında etkili olmuş Halîfe Ali tarafından da istekleri göz ardı edilmemiş olan bu kişiler hangi düşünceyle hareket etmektedirler? Kanaâtimizce bu sorunun cevâbı ele alınan konu bakımından önem arz etmektedir. Taberî'nin Ebu Mihnef'ten aktardığı bir nakle göre Hz. Ali, hakem olarak İbn Abbas'ı zikrettiğinde onlar "...ha sen hakem olmuşsun, ha İbn Abbas" diyerek ona itiraz etmişler ve kendilerinin her iki tarafa da eşit

²³² İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 276. Bâzı kaynaklarda bu kişilerin sonradan hâricîler olarak ortaya çıkan kişiler oldukları belirtilmiştir. Bkz. Taberî, V, 51; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 162. Ebu'l-Fidâ İsmâil, Eş'as bin Kays'ı hâricîlerin en büyüklerinden olarak niteler. Bkz. Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I, 186. Eş'as'ın sonradan hâricî görüşüne kaydıgı yönündeki yaklaşım için bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 402. Ya'kubî (284/897) ise hicrî 40 yılında Hz. Ali'yi öldürmek için Kûfe'ye gelen Abdurrahman bin Mülcem el-Murâdî'nin bir ay boyunca Eş'as bin Kays'ın evinde kaldığını söyler. Bkz. *Târih*, II, 188. Ancak bu yöndeki bilgilere biraz temkinli yaklaşmak gerekecektir. Zîra İbn Sa'd, onun ömrünün sonuna kadar Kûfe'de yaşadığını, kızının Hz. Hasan'la evli olduğunu ve vefat ettiğinde cenâze namazını Hasan bin Ali'nin kıldırıldığını aktarır. bkz. İbn Sa'd, *Tabakat*, VI, 22-23. Taberî'nin yer verdiği diğer bir rivâyette ise hâricîlerin taşkınlıkları artınca Eş'as bin Kays'ın Hz. Ali'yi onlarla savaşmak için teşvik ettiği ve doğrudan muhârebeye iştirak ettiği görülür. bkz. Taberî, V, 82-83. Hz. Ali'nin ordusundaki kurrâ ile havâric arasında bağlantı kurulması ile ilgili Sabri Hizmetli, onların Kur'ân'a sıkı sıkıya bağlılıkları, Kelâmullah'ı ezberleyip öğretmeleri, çok düzenli bir dînî yaşayış içinde olmaları yanında ayrı bir dînî ve siyâsî bir zümre teşkil etmediklerini belirtir. Zâten der, havâricin gerçek niyetinin ortaya çıkmasından sonra kurrâ'nın onlarla bir ilişkisi kalmamıştır. Bkz. Sabri Hizmetli, *İslam Târihi*, 221.

²³³ İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 162.

²³⁴ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 347. Aynı sayfanın dipnotunda muhakkik tarafından burnus kelimesi, İslâm'ın başlarında âbid ve zâhid kimselerin giydikleri uzun başlık "طويلة قلنسوة" olarak tanımlanmıştır.

uzaklıkta olan birini istediklerini halîfeye bildirmişlerdir.²³⁵ Hz. Ali, Eşter'in adını zikrettiğinde ise ona "Yeryüzünü cehenneme çeviren Eşter'den başkası mıdır ki?" diye cevap verirler. Diğer bir rivâyette ise Eş'as bin Kays "Biz ancak Eşter'in vereceği hüküm üzere mi olacağız." der. Hz. Ali, "Onun hükmü nedir?" diye sorunca o da, "Onun vereceği hüküm, birbirimizi kılıçlarla kırıp geçirmektir..." cevâbını verir. Bu diyaloglardan Ebu Musa el-Eş'arî'nin hakem olmasını isteyen bu zevâtın haklı bile olursa çözüm için çözümsüzlük olarak gördükleri savaşı arzu etmedikleri ve hakem olduğu taktirde büyük oranda savaşın tekrar vuku bulacağını düşündükleri kişileri istemedikleri anlaşılmaktadır.

Ebu Musa'nın hakem olması yönünde kesin kanaat oluştuğunda bu durum o sıralar urz bölgesinde münzevî bir hayat sürmekte olan Ebu Musa'ya bildirilir. Ona müslümanların sulh yaptıkları bildirilince "el-hamdu lillah" dediği, seni hakem yaptılar denilince de "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn" diyerek karşılık verdiği nakledilmiştir.²³⁶ Bu durumun Ebu Musa'ya tebliğ edilmesinin ardından onun ümmetin arasını bulmak gibi önemli bir vazîfeyi îfâ için Sıffîn'e geldiği bilinmektedir.

Tahkimnâmenin yazılışına geçmeden önce hakemlerin konumlarına dâir bir iki meseleye dikkat çekmek istiyoruz. Burada hakemler Amr bin As ve Ebu Musa el-Eş'arî'dir. Şam cephesinde Amr bin As'ın hakem olarak tâyininde her hangi bir ihtilaf yaşanmamıştır. Amr bin As, bu meselede taraf olmuş ve Hz. Muâviye'nin saflarında yer almıştır. Diğer hakem Ebu Musa el-Eş'arî ise bunun tam aksine bu meselede tarafsız bir tutum sergilemiştir. O bu dönemde yaşanan hâdiseleri fitne dönemi hâdiseleri olarak yorumlayıp her iki tarafa da dâhil olmaktan kaçınmıştır. Bununla berâber insanların bu meseleye dâhil olmamaları yönünde tavsiyelerde de bulunmuştur.²³⁷ Amr bin As'ın hakemi olduğu grubun taraftârı olması, görüşmelerde özellikle kendi grubunun durumunu arz etmesi ve çıkarlarını muhâfazası bakımlarından onlar için bir avantaj gibi görünmektedir. Ebu Musa el-Eş'arî'nin tarafsız bir bakış açısına sâhib olması ise siyâsî cihetten kendi grubu adına olumsuz bir durum arz ediyor gibi görünse de genel olarak ümmetin maslahatı düşünüldüğünde bizce meselenin objektif bir

²³⁵ Taberî, a.g.e. V, 51. Bâzı kaynaklarda İbn Abbâs'ın hakem olmasına itiraz edilirken Eş'as'ın "Râzı olmayız. Bizim hakkımızda aslâ bir mudarlı hüküm veremez.", "Bizim hakkımızda iki mudarlı hüküm veremez." dediği nakledilerek (Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, V, 220; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 402) Ebu Musa'nın seçilmek istenmesi, doğrudan câhiliye döneminde var olan kabîle taassubuyla açıklanmaya çalışılmıştır.

²³⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 402 ; İbni Kesir, a.g.e., VII, 276.

²³⁷ Belki onun bu yönünü göz önünde bulundurduğumuzda Hz. Ali'nin onun hakem oluşuna pek sıcak bakmamasını anlamak daha kolay olacaktır. Ya'kubî, bu konuyla ilgili Hz. Ali'nin Ebu Musa'yı istememe gerekçesini açıklarken onun "Şüphesiz Ebu Musa, düşmandır..." dediğini aktarır ve Hz. Ali'nin düşmanlığını bile bile onu hakem olarak belirlemek zorunda kaldığını söyler. Bkz. *Târihu'l-Ya'kubî*, I, 182. Bu durum ise bizce pek ma'kûl gözükmemektedir. Bu konudaki diğer haberler de göz önünde bulundurulduğunda Hz. Ali ile Ebu Musa arasında düşmanlığın değil sâdece pozisyon ve görüş farklılığının olduğu görülecektir.

şekilde ele alınıp değerlendirilmesi bakımından daha olumlu neticeler ortaya koyabilecek bir durum arz etmektedir.

Bu vesîleyle taraflar, ilk olarak hicrî 13 Safer 37 târihinde biraraya gelmiş ve bir tahkimnâme hazırlanmıştır.²³⁸ Yazıya geçirilen bu tahkimnâmeğe göre hakemler aralarında ancak fâtıhasından hâtimesine kadar Allah'ın Kitabı'na göre hüküm verecekler. Eğer Allah'ın Kitabı'nda bulamazsalar âdil ve birleştirici olan Sünnet'e göre hareket edeceklerdir. Bununla berâber her ne yönde karar verilirse verilsin hakemlerin canları, malları, âile ve akrabaları güvende olacakları, Ali, Muâviye ve iki ordu mensupları tarafından teminat altına alınmıştır.²³⁹ Onlar, hevâlarına tâbi olarak hüküm verdikleri taktirde, müslümanlar onların verdikleri hükümden berîdirler.²⁴⁰ Hakemler, Abdullah bin Kays ve Amr bin As bu ümmet arasında onları tekrar harbe döndürmeden, içinden çıkılmaz bir tefrikaya düşürmeden hüküm vereceklerine Allah adına yemin ederler.²⁴¹ Tahkimnâmede bu yönde verilen teminatların ardından hüküm vaktinin Ramazan ayı olacağı belirtilir. Ancak iki tarafta bu vakti geciktirmeyi uygun gördükleri taktirde karar zamânını erteleyebileceklerdir. Yer olarak ise Kûfe ve Şam'ın ortasında bir yer olacağı bununda Dumetu'l-Cendel bölgesi olduğu belirtilmiştir. Hakemlerden herbiri ile birlikte 400 kişi bulunacaktır. Şâyet kararlaştırılan bu zamanda bir araya gelme olmazsa gelecek yıl Ezruh'ta bir araya geleceklerdir.²⁴²

Müzâkerelerin başladığı yer ve zamanla ilgili olarak çoğunlukla tahkimnâmede de kararlaştırıldığı üzere Dumetu'l-Cendel bölgesi Ezruh mevkii, hicrî 37 yılı Ramazan ayı zikredilmekle birlikte bâzı kaynaklar 38 yılı Ramazan ayı veya Rabîu'l-Evvel ayından bahsetmişlerdir.²⁴³ Burada bunun teferruâtı üzerinde fazla durulmayacaktır. Ancak şunu ifâde edebiliriz ki bu konudaki rivâyetleri ayrıntılı olarak ele alan Ahmet Önkâl, yapmış olduğu değerlendirme sonucunda, hakemlerin h. 37 senesinin Ramazan ayında (Şubat 658) Dûmetu'l-Cendel bölgesinin Ezruh mevkiinde bir araya gelip müzâkerelere başladıkları kanaâtine ulaşmıştır.²⁴⁴

²³⁸ Taberî, V, 57; İbn Kesir, VII, 276. Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca Ahmet Önkâl'ın "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makâlesine bakılabilir. İstem, sayı 2, 2003.

²³⁹ Taberî, V, 53-54; İbn Kesir, VII, 276-277.

²⁴⁰ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 403; Ya'kubî, II, 166; Dineverî, *Ahbâru't-Tıval*, 198.

²⁴¹ İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 162.

²⁴² İbn Kesir, VII, 276.

²⁴³ Dumetu'l-Cendel bölgesi Ezruh mevkii, hicrî 37 yılına dâir bkz. Taberî, V, 67; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 167; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 281. Ayrıca, Taberî, Vâkıdî'nin hakemlerin hicrî 38 senesi Şa'ban ayında bir araya geldiklerini iddia ettiğini söyler. Taberî, V, 71. Du'metu'l-Cendel bölgesi, 38 târihi için bkz. Mes'ûdî, II, 406. Du'metu'l-Cendel bölgesi, Rabîu'l-Evvel ayı, 38 târihi için bkz. Ya'kubî, II, 166.

²⁴⁴ Ahmet Önkâl, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", sy. 2, yıl, 2003, s. 47. Ahmet Önkâl, burada aynı zamanda görüşmelerin gecikmiş olarak Ezruh'ta yapıldığını savunan H. Lammens, Wellhausen, ilki Dumetu'l-

Toplantı zamânı geldiğinde Hz. Ali kararlaştırıldığı üzere başlarına Şureyh bin Hânî el-Hârîsî'yi koyduğu 400 kişiyi toplantının yapılacağı mahalle göndermiştir. Abdullah bin Abbas ve Ebu Musa el-Eş'arî'de onlarla birlikte bulunmaktadır. Amr bin As da toplantı mahalline Şam ehlinden 400 kişilik bir grup içinde gelir. Bununla berâber ashabtan bu meselelere hiç dâhil olmamış olan Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Zübeyr, Ebu'l-Cehm bin Huzeyfe, Muğîre bin Şu'be, Sa'd bin Ebî Vakkas gibi bâzı kişilerde buraya dâvet edilmişlerdir.²⁴⁵ Yapılan bu dâvet üzerine çeşitli yerlerde bulunan bu zevâtın müzâkereleri takip etmek üzere buraya geldikleri nakledilmiştir.²⁴⁶ Bu görüşmelerde, hakemlerin her ne kadar ihtilâfa düşmüş olan ümmetin arasını bulmak üzere bir araya geldikleri bilinse de tahkimnâmede müzâkere edilecek konunun açıkça belirtilmemiş olmasını nasıl değerlendirmek gerekecektir? Herkes tarafından çok iyi bilindiğinden dolayı gerek mi duyulmamıştır? Yoksa Tâhâ Hüseyin'in de dediği gibi iş aceleye geldiğinden dolayı es mi geçilmiştir?²⁴⁷

İbn Kuteybe, müzâkerelerin günlerce sürdüğünü söyler.²⁴⁸ Ancak görüldüğü kadarıyla konuşulanlar hakkında kaynaklarda çok sınırlı bilgiler aktarılmıştır. Hakemler görüşmeye başlamadan önce mutâbık kaldıkları noktaları yazma konusunda anlaşılır. Yaşanan hâdiseler, değişik yönlerden değerlendirilir. Bu konuda aktarılanlara göre müzâkereler daha çok Hz. Osman'ın öldürülmesi ve hilâfet meselesinde yoğunlaşmıştır. Ebu Musa, Hz. Osman'ın şehâdeti hakkında onun mazlum olarak öldürüldüğüne inanmaktadır.²⁴⁹ Bu mesele değerlendirilirken bu durumda, iki hakemin mutâbık kaldığı görüşler arasına kaydedilir.²⁵⁰ Yapılan görüşmeler netîcesinde her iki hakemde Şamlıların Hz. Ali'ye, Iraklıların da Hz. Muâviye'ye ne olursa olsun biat etmeyecekleri düşüncesine sâhip olurlar. Bu durum ise Şam bölgesi dışında ümmetin biatını almış olan Hâlife Ali'nin normal şartlarda bir birlik tesis edemeyeceği anlamına geldiği gibi bu aşamaya kadar biat etmemiş olan Hz. Muâviye'nin de oluşan ortam ve şartlar gereği bundan sonrasında da bu tavrını devam ettireceği anlamını

Cendel'de, ikincisi de Ezruh'ta olmak üzere iki görüşmenin yapıldığını düşünen Montgomery Watt gibi buluşmanın yeri ve zamânı konusunda farklı düşünen bâzı müsteşriklere cevap vermektedir.

²⁴⁵ Dineverî, *Ahbârü't-tıval*, 201.

²⁴⁶ Taberî, V, 67. Burada Taberî'nin nakline göre Sa'd bin Ebi Vakkas dışında zikredilen bu isimler dâvete icâbet etmişlerdir. Oğlu Ömer, Sa'd bin Ebî Vakkas'a bu görüşmelerde hazır bulunması için ona ashabtan olduğunu, şûra üyeleri içinde yer aldığını ve ümmetin kerih gördüğü hiçbir işe karışmadığını söylemiş ve “Şüphesiz sen insanların hilâfete en lâıyk olanısın.” diyerek ısrardabulunmuştur. Bunun üzerine O, Rasûlullah'tan bir fitne olacağını duyduğunu bu sebeple asla bu işe karışmak istemediğini oğluna ifâde etmiştir. Ayrıca bkz. İbn Kesir, VII, 282. Müslim'de yer alan bir rivâyete göre de oğlunu Rasûlullah'tan duyduğunu ifâde ettiği “التَّعْيُ الْعَبْدُ يُحِبُّ اللَّهَ إِنَّ” sözünü söyleyerek susturmuştur. Müslim, *ez-Zühhd ve'r-Rekâik 1*, h.no: 5266. İbnu'l-Esir ise onun buraya geldiğini ancak geldiğine pişman olduğunu ve Umre niyetiyle buradan ayrıldığını söyler. İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 167.

²⁴⁷ Bkz. Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübra*, II, 83.

²⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 216.

²⁴⁹ Taberî, *Târih*, V, 68.

²⁵⁰ Mes'ûdî, *a.g.e.*, II, 408.

taşımaktadır. İş bu noktaya geldiğinde hakemler ümmetin sulh ve selâmete kavuşması adına ashabtan kimin halîfe olmasının daha uygun olacağı mevzuu etrâfında değerlendirmelerde bulunurlar. Bu esnâda Hasan bin Ali, Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Amr bin As, Sa'd bin Ebî Vakkas ve Muâviye bin Ebî Süfyan gibi zevâtın isimlerinin gündeme geldiği ancak hiçbirinde mutâbık kalınmadığı bilinmektedir.²⁵¹ Amr bin As, Hz. Muâviye'nin fazîletlerini sayarak onun halîfeliği mevzuunda Ebu Musa'nın onayını almaya çalıştığında o, bunu kabul etmez ve meseleye liyâkat ve fazîlet cihetinden yaklaşacak olsa halîfelik için Hz. Ali dışında hiçbir ismi düşünmeyeceğini belirtir.²⁵² Netîce itibâriyle çözüm olarak halîfeyi tekrar belirleme işi, ümmetin meşveretine bırakılmaya karar verilir.

Bu kararın insanlara îlânı aşamasında yaşanan olaylar hakkında nakledilen rivâyetler bir takım ulemâ tarafından temkinle karşılanmıştır. Mâlum olduğu üzere bu ilan esnâsında ilk olarak Ebu Musa, aldıkları kararı açıklamıştır. Ancak sıra Amr bin As'a geldiğinde o, kelime oyunu yapmış ve alınan kararın dışına çıkarak Muâviye bin Ebî Süfyan'ı tek yönlü olarak halîfe îlan etmiştir. Ardından ortalık karışır. Netîce olarak Ebu Musa aldanan, Amr bin As ise aldatan pozisyonundadır. Bu konuya yer veren bâzı târih kitaplarında müelliflerin, gerek yaptıkları yorumlar, gerek de aktardıkları mâlumatlarda Amr bin As'ı zekâsı yönünden göklere çıkarırken, Ebu Musa'yı ise tam tersi istikâmette yerin dibine batırma yönünde bir anlatım tarzı benimsedikleri dikkat çeker. Bu yöndeki abartılı mâlumat ise târihî meseleler aktarılırken işe duyguların karıştığı izlenimini uyandırmaktadır. Diğer taraftan Makdisî, içinde hakâretlerden ve Amr bin As'ın Muâviye'yi halîfe tâyin ettiğinden bahsedilen haberleri aktardıktan sonra bâzı kişilerin Amr, Hz. Ali'yi azletti ancak Muâviye'yi de hilâfete getirmedi, dediğine yer verir.²⁵³ Halife bin Hayyat (240/855) ise bu durumu iki hakemin her hangi bir karâra varamadıklarını ve toplantıya katılanların oradan ayrıldığını dile getirerek aktarır.²⁵⁴ Yine İbn Kesir yer vermiş olduğu bir rivâyette, meseleyi ümmetin seçimine bırakma karârından bahsettikten sonra aldatmacayla ilgili hâdiselere hiç girmez.²⁵⁵ İbnu'l-Arabî (543/1148), bu konuda sika imamların

²⁵¹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 408; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, V, 228.

²⁵² Taberî, *Târih*, V, 68.

²⁵³ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, V, 229. Mes'ûdî, bir rivâyete göre o ikisi arasında sahîfede yazdıkları dışında bir şey olmadığına dâir de söylenenlerin varlığına dikkat çekmektedir. Buna göre o ikisi insanlara çıkıp konuşma da yapmamışlardır. Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 411. Bu konuda el-Hudârî'de Mes'ûdî'nin bu yöndeki rivâyetine işâret ederek ortak olarak alınan kararlar dışında bir olayın cereyan etmediğini söylemektedir. Bkz. Muhammed el-Hudârî, *İtmâmu'l-Vefâ*, 305.

²⁵⁴ Halife bin Hayyat, *Târih*, 238.

²⁵⁵ İbn Kesir, VII, 282.

rivâyetine göre Amr b. As'ın Muâviye'yi de hilâfetten uzaklaştırdığı beyânında bulunmaktadır.²⁵⁶

Bu konuda aktarılan rivâyetler, genel olarak düşünülerek müelliflerin bu mesele hakkındaki değerlendirmelerine bakıldığında onların târih kitaplarında aktarılan ilgili rivâyetleri tamâmen kabul veya red husûsunda ikiye ayrıldıklarına şâhid olunmaktadır. Bâzıları bu konuda nakledilen olayları kabul edip, anlama gayreti içinde hareket etmeye çalışır. Bu kimselerden olarak Nedvî, “Ne çâre ki târih kitapları bize Hz. Ebu Musa el-Eş'arî'nin kararı ilan etmesi ile Amr'ın minbere çıkararak karârı ilan etmesi arasındaki fâsılada ne geçtiğini haber vermiyor.”²⁵⁷ şeklinde durum tespiti yaptıktan sonra ancak bunlardan haberdar olduğu taktirde Amr bin As'ın niçin kabul etmiş olduğu bu karardan döndüğünü ve Ali'nin hal'i ile Muâviye'nin ibkâsına lüzum gördüğünü anlamının mümkün olacağını, söyler. Ömer Nasûhi Bilmen ise mevzûyu ictihâdî bir mesele olarak ele almaktadır.²⁵⁸ Bâzı değerlendirmelerde ise hakikat arayışı olmamakla birlikte ahlâkî ölçünün tamâmen yitirilerek kanaatlerin ifâde edildiği görülür. Bu konuda Ahmet Hilmi “Hilekâr Amr, aptal Ebu Musa'yı aldattı. Ali'yi makâmı hilâfetten azlettirdi...” demektedir.²⁵⁹ Diğer taraftan Ömer Rızâ Doğrul'un kitaplarda Amr bin As'a nisbet edilen bu yöndeki davranışı dalavere olarak nitelemekle birlikte Ebu Musa hakkında biraz daha sağlıklı bir bakış açısına sâhip olduğunu söyleyebiliriz. Ona göre Ebu Musa, vazîfesini nâmus ve ciddiyetle yerine getirmiştir. Bununla birlikte hâsıl olan netîceden dolayı onu kınamak, ancak doğruluğu ve dürüstlüğü kınamak olacaktır.²⁶⁰

Bir takım ulemânın ise bu konuda târih kitaplarında nakledilen haberlerin güvenilir olmadığı yönünde kanaate sâhip oldukları görülmektedir. İbnu'l-Arabî (543/1148), tahkim konusunda insanların Allah'ın kendisinden râzı olmayacağı pek çok sözler sarf ettiğini söylemiş, bu durumun ise dînin yokluğundan ve en azından koyu bir cehâletten kaynaklandığını ifâde etmiştir.²⁶¹ Ona göre Ebu Musa'nın takvâ sâhibi, fakih, âlim bir zat olmasına rağmen bâzı gevşek târihçiler onun ebleh, zayıf görüşlü ve sözünde aldanmış bir kişi olduğunu, diğer hakem Amr bin As'ın ise dehâ sâhibi, çok zeki bir kimse olduğunu iddia

²⁵⁶ İbnu'l-Arabî, *el-Âvâsım mine'l-Kavâsım*, 142.

²⁵⁷ Nedvî, *Asr-ı Saâdet*, II, 301.

²⁵⁸ Ömer Nasûhi Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, 130-133. İbn Kesir de meseleyi bu açıdan değerlendirmiş ve Amr bin As'ın ümmetin imamsız kalıp daha büyük ihtilaflara düşmesinden bu yönde hareket etmeyi maslahat gereği uygun gördüğünü, ictihatta ise hatâlı kararın da, doğru karârında söz konusu olabileceğini belirtmiştir. Bkz. İbn Kesir, VII, 283.

²⁵⁹ Şehbenderzâde, Ahmed Hilmi, *Târîhu İslam*, 408.

²⁶⁰ Ömer Rıza Doğrul, *Asr-ı Saâdet*, V, 102-103. Bu yönde Ebu Musa'nın gâfil bir kimse olmadığı ve üzerine düşeni hakkıyla yaptığına dâir farklı bir yorum için ayrıca bkz. Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 101-102.

²⁶¹ İbnu'l-Arabî, *el-Âvâsım mine'l-Kavâsım*, 140-142.

edebilmişlerdir. Öyleki iş, onların fesattan murâd ettikleri şeyi te'kid etmek için İbn As'ın dehâsıyla darb-ı mesel olmasına kadar varmıştır. Bu konuda bâzı câhiller diğer bir kısım câhil kişilere tâbi olmuş ve onun hakkında olmadık hikâyeler tasnif etmişlerdir. Yine Tahkim kıssasında Ebu Musa'ya ihâneti Amr'ın üzerine inşâ etmişler ve bu da onun dehâsı ve hîlekarlığı mevzuunda bir dayanak teşkil etmiştir. İbnu'l-Arabî'ye göre bunların tamâmı açık bir yalandır ve bu konuda tek bir harf bile cereyan etmemiştir. Bunlar da günahkar ve bid'at ehli kimselerin haber verdiği şeylerdir. Diğer taraftan İbn Teymiyye (728/1328) de bu konudaki rivâyetlerin güven sorunu olduğuna dikkat çekmekle birlikte mütereddid bir tavır sergilemiştir. O, kendisine sorulan bir soru üzerine Ebu Musa el-Eş'arî, Amr bin As ve Muâviye bin Ebî Süfyan hakkında nakledilen pek çok haberin yalan olduğunu söyler. Ancak onun burada cereyan ettiği iddia edilen olayları daha çok ictihâdî yönden ele alıp değerlendirdiği görülmektedir.²⁶² Philip K. Hitti ise bu nakillerin Emevîlerin ölümsüz hasmı Abbâsîler devrinde ortaya çıkan kaynak müelliflerin çoğunun mensubu bulunduğu Irak Mektebinin görüşünü aksettirdiğini, ifâde eder.²⁶³ Ardından kanaâtini şu şekilde belirtir: “Muhtemelen gerçekte cereryan eden şey, her iki hakemin de iki lîderi azlettikleri ve bu durumda kaybedenin Hz. Ali olduğudur. Halbuki Muâviye, hilâfet makâmında değildi ki bundan azledilsin... Kendisi sâdece bir eyâletin vâlisi durumundaydı...”

Bu mesele aktarılırken rivâyetlerde görülen aynı konu hakkındaki değişik mâlumatlarda sanki araştırmacılara ilgili haberler değerlendirilirken teyakkuzda olmak gerektiğini öğütler gibidir. Nitekim Ebu Musa'nın karârı insanlara arz ettiği esnâda Hz. Ali'yi halîfelikten azlettiğini söylerken bir rivâyette yüzüğünü parmağından çıkarttığı²⁶⁴, diğer bir rivâyette ise çıkanın sarık olduğu²⁶⁵, bir diğerinde ise ortaya çıkarılıp konulanın kılıç olduğu²⁶⁶ belirtilmiştir.

Netîce itibâriyle tahkim görüşmelerinde alınan kararın uygulama alanı bulunmamakla birlikte olayların yönünü etkilediğini söyleyebiliriz. Uygulama alanı bulamaması, muhtemelen bu konuda tahkimnâmedeki boşluk sebebiyle olmuştur. Nitekim, bu olaydan sonra Şamlıların alelacele vâlileri Muâviye bin Ebî Süfyan'a halîfelik için biat ettikleri görülmektedir.²⁶⁷ Ümmetin büyük çoğunluğunun biatini almış olarak hilâfet makâmında bulunan Hz. Ali'nin ise hakemlerin bu kararı alırken Kur'ân'a ve Sünnete uygun hareket etmediklerini yine tahkimnâmede yer alan ilgili maddeye dayanarak belirttiği ve hakemlerin kararını tanımadığını

²⁶² İbn Teymiyye, *Mecmu'ü Fetâvâ*, IV, 431.

²⁶³ Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Târihi*, (çev. Sâlih Tuğ), 278-279.

²⁶⁴ Ya'kubî, II, 190; *Makdisî*, V, 229.

²⁶⁵ Mes'ûdî, II, 409.

²⁶⁶ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 348.

²⁶⁷ Halife bin Hayyat, *Târih*, 238.

açıkladığı nakledilmiştir.²⁶⁸ Bu olayın netîcelenmesinden sonra Ebu Musa'nın Kûfe'ye değil, Mekke'ye gittiği söylenmektedir.

E. İLMÎ YÖNÜ VE KİŞİLİĞİ

Sahâbî, “Rasûlullah’a mü'min olarak mülâki olan ve müslüman olarak ölen kimse” olarak tarif edilmiştir.²⁶⁹ Onlar, İslam Dîni'ni kabul eden ilk muhâtaplar olmak bakımından yüksek bir şerefe hâizdirler. Bu yüksek pâyeye onlara Hz. Peygamber'den tevârus ettikleri ilmî mîrâsı diğer nesillere aktarma sorumluluğunu da yanında getirmiştir. Bu durumun bir neticesi olarak onlardan bâzılarının özellikle ilmî yönden temâyüz ettiği ve bu dinin gelecek nesle en doğru şekilde öğretilmesi ve aktarılması mevzuunda ön plana çıktığı görülmektedir. Bu bakımdan tezimizin bu bölümünde, kaynaklarda ön plana çıkan bu kişilerden olduğu zikredilen Ebu Musa el-Eş'arî'nin ilmî yönü ve kişiliği üzerinde farklı yönlerden bâzı tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

I. İslâmî İlimlerdeki Yetkinliği

İbn Asâkir'in yer verdiği bir rivâyete göre bir gün Rasûlullah mescitte müslümanlara bir hutbe îrad eder.²⁷⁰ O (sas), buradaki konuşmasında müslümanlardan bir grubu hayırla yâd ettikten sonra komşularını eğitmeyen, onları anlayışlı kılmayan, onlara karşı emr-i bi'l-ma'ruf, nehyi ani'l-münker vazîfesini yapmayan bâzı kavimleri de yerer ve bu durumlarını değiştirmedikleri taktirde şu dâr-ı dünyâda onları cezâlandırmada acele edeceğini söyler. Ardından minberden iner ve evine girer. Orada hazır bulunan ashab kendi aralarında bu kimselerin kimler olabileceğini düşünürken bu konuşmada Hz. Peygamber'in kastettiği kişilerin Eş'arîler olduğu kanaatine varırlar. Eş'arîler, bu durumdan haberdar olduklarında Hz. Peygamber'e gelip durumlarını sorarlar. O da hutbede ortaya arz ettiği hususları bu kez doğrudan onlara hitap ederek tekrar dile getirir. Bunun akabinde onlar söz konusu eğitim faaliyetleri için Hz. Peygamber'den bir yıl süre talep ederler ve bu süre kendilerine verilir.

Bu rivâyete göre Eş'arîlerin komşularına Kur'ân'ı öğretecek ve onlara din hakkında uyarılarda bulunacak bilgi birikimine sâhib oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu durumu onların ilme olan iştiaklarının bir neticesi olarak kabul etmek mümkündür. Bununla beraber sahip oldukları bu birikimi diğer insanlara da aktarmak bakımından Hz. Peygamber tarafından doğrudan uyarıldıkları dikkat çekmektedir. Mâlum olduğu üzere Ebu Musa el-Eş'arî de

²⁶⁸ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehap*, II, 413; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 171.

²⁶⁹ İbni Hacer, *İsâbe*, I, 7; Tehânevî, *Kavâid fi Ulûmi'l-Hadis*, 48.

²⁷⁰ İbni Asâkir, *a.g.e.*, XXXII, 58.

onlardan biridir. Bu bakımdan bu îkâza o da muhâtap olmuş olmaktadır. Diğer taraftan Ebu Musa'nın çok hoş bir sese sâhib olduğu ve Kur'ân'ı güzel okuduğu gerek Hz. Peygamber gerek de diğer insanlar tarafından zaman zaman dile getirilmiştir.²⁷¹ Ebu Musa'nın Hz. Peygamber'den pek çok ilim yüklendiği de söylenmiştir.²⁷² Onun durumu Hz. Ali'ye sorulduğunda O, Ebu Musa'nın baştan aşağı ilimle boyandığını ifâde eder.²⁷³ İlim elde etme mevzuunda onun zaman zaman ashâbın ileri gelenlerine başvurduğu da görülür.²⁷⁴ Şüphesiz bize bakan yönüyle bu ilmin ondan bize aktarımı kendisinden nakledilen rivâyetler yoluyla olmaktadır. Ebu Musa'nın, Hz. Peygamber'den naklettiği bu rivâyetlerin sayısının 360 kadar olduğu dile getirilmiştir.²⁷⁵

Onun kıraatının güzel olmasının yanında Kur'ân'ın mânâsına olan vukufiyetinden de ayrıca bahsedilmesi gerekir. Bu bakımdan Suyûtî'nin sahâbe-i kiram içinde tefsir alanında şöhret kazanan zevâtı aktarırken onun adını da zikretmiş olmasını önemli bulmaktayız.²⁷⁶ Bu yönü itibariyle Onun yetiştirdiği talebelerine Kur'ân'ın mânâsını anlama ve O'na tâbi olma mevzuunda hassas davranmaları yönünde uyarılarda bulunduğu görülmektedir.²⁷⁷ Ebu Musa'nın kendine âit bir mushafının olduğu ve Hz. Osman zamânında Kur'ân'ın okuyuş farklılıklarının kargaşaya meydan vermemesi için Zeyd bin Sâbit'in de aralarında bulunduğu dört kişilik bir komisyon tarafından Kur'ân'ın istinsah işi (mushaflar halinde yazılıp çoğaltma) yapılncaya kadar Irak ehlinin Abdullah bin Mes'ûd'un ve O'nun kıraatına uygun olarak Kur'ân'ı okudukları nakledilmiştir.²⁷⁸

Diğer taraftan Ebu Musa'nın uzun süre kadılık vazîfesi yaptığını göz önünde bulundurduğumuzda onun ciddî bir hukuk bilgisine sâhib olduğunu da hesâba katmak gerekecektir. Hattâ onun Hz. Peygamber hayattayken ashabtan fetvâ veren dört kişiden biri olduğu zikredilmiştir.²⁷⁹ İbn Sa'd, kitabında onun hüküm vermede temkin ve tennî içinde

²⁷¹ Hz. Peygamber'in sesinin güzelliğini kastederek Ebu Musa hakkında "Ona Davut (as) ın mizmarlarından bir mizmar verilmiştir." İltifâtında bulunduğu nakledilmiştir. İbn Sa'd, Tabakat, IV, 109; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 386. Ayrıca Ebu Osman en-Nehdî'nin Ebu Musa'nın sesinden daha güzel ses işitmediği hakkında serd ettiği ifâdeler için bkz. İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXII, 85.

²⁷² Zehebi, *a.g.e.*, II, 382.

²⁷³ Zehebi, *a.g.e.*, II, 388.

²⁷⁴ Şa'bî'den nakledilen bir rivâyette Hz. Ali, Übey ve Ebu Musa (ra) ın ilim noktasında birbirlerinden istifâde ettikleri söylenmiştir. Bkz. Zehebi, *a.g.e.*, II, 389.

²⁷⁵ Zehebi, *a.g.e.*, II, 399.

²⁷⁶ Suyuti, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*, II, 239. Ayrıca bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Târihi*, 90.

²⁷⁷ Ebu Musa'nın bu minval üzere Basra'dayken 300 kadar kurrayı bir araya toplayarak şu konuşmayı yaptığı nakledilir : "Şüphesiz bu Kur'an sizin için bir ecirdir ve yine sizin için bir vebaldir. Kur'ân'a tâbi olun, Kur'an size tâbi olmasın. Her kim Kur'ân'a tâbi olursa O, onu cennet bahçelerine sokar. Her kime de Kur'an tâbi olursa onu tepesi üstü cehennemine içine atar." Bkz. Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ*, I, 257.

²⁷⁸ Zekiyyuddin Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulu'l-Fıkıh)*, (terc. İbrahim Kâfi Dönmez), 58 vd.

²⁷⁹ Kurtubî, *et-Ta'rîfi'l-Ensab*, 246; İbn Asâkir, XXXII, 66.

olmaya vurgu yapan “Kadı’nın hakikat kendisine gecenin gündüzden ayrıldığı gibi net olarak belli olmadıkça hüküm vermesi uygun olmaz.” sözüne yer verir.²⁸⁰ Hz. Ömer’in Ebu Musa’nın bu sözünü duyduğunda صدق ابو موسي “Ebu Musa doğru söylemiş.” diyerek onu tasvip ettiği de söylenmiştir.

II. Eğitimci Yönü

Şa’bî, ilmin altı kişiden alındığını belirttikten sonra saymış olduğu isimler arasında Ebu Musa el-Eş’arî’ye de yer vermiştir.²⁸¹ Ebu Musa’nın hayatı boyunca Hz. Peygamber’den elde ettiği ilmi diğer insanların da istifâdesine sunmaya özel gayret sarf ettiği ve zaman zaman buna olanak sağlayan çeşitli vazîfelerde bulunduğu görülmektedir. Onun hayatına icra ettiği bu vazifeler cihetinden bakmak sanırım onu daha yakından ve farklı bir yönü itibâriyle tanımamıza imkan verecektir.

Vâkıdî’nin aktardığına göre²⁸² Hz. Peygamber, Attab bin Esîd’i Mekke vâlisi olarak görevlendirmesinin ardından Muaz bin Cebel ve Ebu Musa el-Eş’arî’yi insanlara Kur’ân’ı ve fikhî öğretileri için burada bırakmıştı. Yine Hz. Peygamber tarafından Ebu Musa’nın Muaz bin Cebel’le birlikte Yemen’e gönderilmesini burada hatırlamak yerinde olacaktır. Bu konudaki Ebu Nuaym’ın nakline göre burada Rasûlullah, o ikisine insanlara Kur’an öğretmelerini emretmiştir. Hz. Peygamber sonrası dönemde ise Hz. Ömer, onu Basra’ya vazîfeli olarak ilk defa gönderdiğinde o bu durumu insanlara “Emîrul mü’minin, beni size Rabbiniz (azze ve celle) in Kitabını, Peygamberinizin sünnetini öğretmem ve yollarınızı temizlemem için gönderdi.” diyerek izah etmiştir.²⁸³ Bu ifâdelerden de anlaşıldığı üzere Ebu Musa, Basra’da bulunduğu süre içinde icra ettiği gerek askerî, gerek de idâri vazîfelerinin yanında insanlara dîni öğretme ve onların ilmî yönden gelişmelerini sağlama gibi eğitim faaliyetlerinden de birinci derecede sorumlu olmaktadır. Nitekim, Hz. Ömer’in, Basra’dan Ebu Musa’nın kendisine gönderdiği Enes bin Mâlik’e “Ebu Musa’yı nasıl bıraktın?” diye sorması üzerine onun da cevâben “İnsanlara Kur’an öğretirken bıraktım.” dediği nakledilmiştir.²⁸⁴ Bunun üzerine Halîfe, Ebu Musa’nın, zeki biri olduğunu söyler ama bu sözünü ona söylememesini Hz. Enes’e tembihler. İbn şevzeb’ten nakledilen bir rivâyetten ise Ebu Musa’nın Basra’dayken sabah namazını kıldırdıktan sonra cemaate dönerek onlara teker teker Kur’an öğrettiği

²⁸⁰ İbn Sa’d, *a.g.e.*, IV, 113.

²⁸¹ Zehebî, *a.g.e.*, II, 389.

²⁸² Vâkıdî, *Megâzi*, III, 959.

²⁸³ Ebu Nuaym, *Hilye*, I, 256-257.

²⁸⁴ İbn Sa’d, *a.g.e.*, II, 345.

anlaşılmaktadır.²⁸⁵ Ebu Recâ el-Utâridî ise Basra Mescidi'nde insanların halka teşkil ederek oturmalarını Ebu Musa'nın insanlarla yakından ilgilenmesini çok iyi hatırladığını ifâde ederek o günleri yâd etmiştir.²⁸⁶ Ebu Musa'nın, bu gayretleri sonucu pek çok kişinin hâfız olduğundan Halife Ömer, haberdar olunca ona takdirlerini bildiren bir mektup göndermiştir.²⁸⁷

Ebu Musa'nın minberden insanlara “Allah her kime bir ilim nasib ettiyse onu öğretsin, hakkında hiçbir bilgiye sâhib olmadığı şey hakkında da konuşmasın olur ki bu konuşması onu olduğundan başka gösterir de dinden çıkmasına sebep olur.” nasihatinde bulunduğu nakledilmiştir.²⁸⁸ İnsanlara faydalı olma yönünde ettiği nasihatlar ve yaptığı dersler neticesinde Ebu Musa el-Eş'arî'nin sâdece Basra'da üç yüzden fazla Kurrânın yetişmesine vesîle olduğu bilinmektedir.²⁸⁹ Bu bakımlardan Hasan Basrî'nin onun hakkında burada icrâ etmiş olduğu vazîfelere vurgu yaparak, “Basralılara Ebu Musa'dan daha hayırlı bir yolcu gelmemiştir.” şeklindeki tesbîti önemli bulmaktayız.²⁹⁰

III. Kişiliği Ve Takvâsı

Ebu Musa el-Eş'arî'nin fiziki görünümü itibâriyle kısa boylu, ince yapılı ve seyrek sakallı olduğu nakledilmiştir.²⁹¹ Zehebî, onu tanımlarken çokca oruç tutan, kıyam eden, rabbânî, zâhid, âbid gibi sâhibi olduğu vasıflar yanında ilim, amel, cihad ve gönül huzurunu kendinde biraraya getirmiş olan, emirliğin kendisini değiştirmedığı ve dünyâyâ aldanmamış bulunan kişi gibi ifâdeler kullanmıştır.²⁹² Bunlara ilâveten onun yiğit, cesur, mutevâzi, güvenilir ve muttakî sıfatlarına da hâiz olduğunu söyleyebiliriz.

Bu vasıfların sâhibi olan Ebu Musa'nın hayâtına bakıldığında onun ikili ilişkilerinde yapıcı davranışlarda bulunmaya özen gösterdiği ve her konuda ille de ben önde olayım diye bir gayretinin olmadığı görülmektedir. Bununla berâber onun hayâtı boyunca sünneti seniyyeye ittibâ bakımından Hz. Peygamber'in uygulamalarına karşı ciddî bir iştîyak içinde olduğu müşâhede edilmektedir. Hz. Peygamber'e karşı duyduğu bu alâkayı değişik bir vesîleyle dile getirdiği “Rasûllah'ın ayağını koyduğu yere ayağımı koymaya ve Rasûlullah'ın yaptığı gibi yapmaya gayret gösterdim.” sözlerinde açık bir şekilde görmek mümkündür.²⁹³ Diğer tarftan

²⁸⁵ Zehebî, *a.g.e.*, II, 389.

²⁸⁶ Ebu Nuaym, *Hilye*, I, 256.

²⁸⁷ Nevzat Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, 51.

²⁸⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 109.

²⁸⁹ Ebu Nuaym, *Hilye*, I, 257.

²⁹⁰ İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXII, 67.

²⁹¹ İbn Sa'd, IV, 115; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 359.

²⁹² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 396.

²⁹³ İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXII, 83.

onun fitrat itibâriyle hayâ sâhibi bir kimse olduğu görülmektedir. Bir defâsında karanlık bir evde yıkanırken dâhi bu vaziyetteyken belini doğrultmaktan Rabbine karşı hayâsından dolayı kaçındığını söylemesi bu durumu teyit etmektedir.²⁹⁴ Yine gece yatarken bile setri avret mevzuunda göstermiş olduğu hassasiyet, bu yönü hakkında bir fikir vermektedir.²⁹⁵ Bir gün suda peştemalsiz olarak duran bâzı insanları gördüğünde “Ölmek sonra tekrar diriltilmek, sonra yine ölmek ve tekrar diriltilmek ve sonra yine ölmek, tekrar diriltilmek bana bu şekilde davranmaktan daha sevimli gelir.” demiştir.²⁹⁶ Onun diğer fitrî bir özelliğinin ise cesâret olduğunu söyleyebiliriz. O, savaş meydanlarında bileği güçlü, gözü pek bir yiğit olarak karşımıza çıkar. Hz. Peygamber’in “Yiğitlerin efendisi Ebu Musa’dır.” sözü onun bu yönünü ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.²⁹⁷

Ebu Musa’nın iç dünyâsı itibâriyle hassas bir kalbe sâhib olduğu anlaşılmaktadır. Oğlu Ebu Burde tarafından onun Kur’ân-ı tilâvet ederken özellikle bâzı âyetler geçtiğinde göz yaşı döktüğü dile getirilmiştir.²⁹⁸ Gürüldüğü kadarıyla o, ağlamaya ve her an âhirete yönelik ciddi bir muhâsebe içinde olmaya ayrı bir önem vermektedir. Bu mevzuda onun Basra halkına hitâben “Ey insanlar! Ağlayınız, ağlayamazsanız da ağlamaya çalışınız. Şüphesiz cehennem ehli göz yaşları tükeninceye kadar ağlayacaklardır...” nasihatında bulunduğu nakledilmiştir.²⁹⁹ Enes bin Mâlik’ten aktarılan bir rivâyette ise Ebu Musa çıktıkları bir sefer esnâsında diğer insanların birbirleriyle olan konuşmalarını işitince insanların âhirete karşı neden bu derece ilgisiz kaldıklarını sorgulamış ve bu durumu Enes (ra) ile müzâkere etmiştir.³⁰⁰ Onun bu şekilde âhireti hesâba katarak hareket etmesi bakımından dünyânın süsüne pek itibar etmediğini söyleyebiliriz. Ona, elbiselerinin olmamasından dolayı Cuma kılamayacak derecede yoksul olan bazı insanların durumu ulaşınca bir aba giyerek halkın içinde bulunmayı tercih eder.³⁰¹ Yine bu mânâda onun insanlara “Sizden öncekileri helak eden ancak şu dinar ve dirhemdir. Bu ikisi, yine sizi de helaka götürecek olandır.” îkâzını yaparak dünya malına kendilerini fazla kaptırmamaları yönünde uyarılarda bulunduğu müşâhede edilmektedir.³⁰²

²⁹⁴ İbn Sa’d, *a.g.e.*, IV, 114; Ebu Nuaym, *Hilye*, I, 260.

²⁹⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, IV, 111.

²⁹⁶ İbn Sa’d, IV, 114.

²⁹⁷ İbn Sa’d, IV, 107; Zirikli, *A’lam*, IV, 114; İbn Asâkir, XXXII, 58.

²⁹⁸ Burada Ebu Burde tarafından özellikle İnfitar 6 ve Kehf 50. âyetler zikredilmektedir. Bkz. İbn Asâkir, XXXII, 86.

²⁹⁹ İbn Sa’d, IV, 115; Ebu Nuaym, *Hilye*, I, 261.

³⁰⁰ Ebu Nuaym, *a.g.e.*, I, 138.

³⁰¹ İbn Sa’d, IV, 113.

³⁰² Ebu Nuaym, *a.g.e.*, I, 139.

Ebu Musa'nın ibâdetlerini ciddi bir iştiyâkla edâ ettiğini söyleyebiliriz. Oruç tutmak için özellikle sıcak günleri kolladığı hakkında nakledilen rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Diğer taraftan onun insanların güvenini boşa çıkarmama hususunda hassas davrandığını, sözü ve davranışı arasındaki tutarlılığı muhâfaza etmeye özen gösterdiğini de söylenebilir.

F. VEFÂTI

Ebu Musa el-Eş'arî'nin vefat ettiği yer ve târih hakkında kaynaklarda çoğunlukla farklı bilgiler aktarılmıştır. Onun vefat ettiği yerle ilgili olarak Kûfe ve Mekke şehirleri zikredilmiştir.³⁰³ Vefat târihi hakkında ise hicrî 42, 44, 50, 52, 53 gibi çok farklı târihlerden söz edilir.³⁰⁴ Bu bilgilerin net olmamasında muhtemelen Ebu Musa'nın hakem olayından sonra kenâra çekilmesi ve hiçbir idârî veya resmî işte vazîfe almamış olması etkili olmuştur.

Bu konudaki târihi mâlumat göz önünde bulundurulduğunda onun Mekke'de değilde Kûfe'de vefat ettiği bilgisi sanırım daha doğru olmaktadır. Bu konuda aktarılanlara göre Ebu Musa, hakem olayından sonra hicrî 37 târihinden itibaren Mekke'de yaşamaya başlar. Ancak İbnu'l-Esir'in kaydettiğine göre o, buradan 40/660 târihinde Muâviye'nin gönderdiği Busr bin Ertat komutasındaki 3000 kişilik ordu Mekke'ye geldiği sıralarda ayrılmıştır.³⁰⁵ Onun buradan ayrılınca Kûfe'ye gidip orada ikâmete devam ettiği düşüncesi bize daha uygun gelmektedir. Nitekim Yakut'un Ebu Hayyan'dan naklettiğine göre o, hicrî 50 yılında vefât ettiğinde Kûfe'de yer alan "Seviyye" adıyla bilinen yere defnedilmiştir.³⁰⁶

Son olarak onun vasiyetiyle ilgili nakledilen rivâyete dikkat çekip hayâtını ele almaya çalıştığımız bu bölümü sona erdirmek istiyoruz. Oğlu Ebu Burde'nin naklettiği bir rivâyette o, kabrinin durumu ve defni ile ilgili çeşitli isteklerde bulunmuştur. Bu konuda İbni Mâce'de yer alan rivâyette Ebu Musa el-Eş'arî, kendine ölüm yaklaştığında "Beni ateşle takip etmeyin." demektedir. Ona "Bu konuda bir şey mi duydun?" dediklerinde o, "Evet Rasulullah'tan işittim." cevâbını verir.³⁰⁷ *Müsned*'te yer alan rivâyette ise ölüm ânında onun şu isteklerde bulunduğu nakledilmiştir: "Cenâzemi götürürken acele edin. Ateşle ardımdan gelmeyin.

³⁰³ Mekke'de vefat ettiğine dâir bkz. İbn Abdilber, *İstiâb*, III, 980; Nedvî, *Asr-ı Saâdet*, II, 301. Kûfe'de vefat ettiğine dâir bkz. İbn Sa'd, VI, 16; Halife, *Tarih*, 156; Zirikli, IV, 255.

³⁰⁴ İbn Sa'd, onun vefat târihi hakkında hicrî 42 yılını zikretmektedir. Yer verdiği diğer bir rivâyette ise bu târih 52 olarak geçer. Bkz. IV, 116; VI, 16. Yaşar Kandemir de onun 42 yılında vefat ettiği kanaâtindedir. Bkz. "*Ebu Musa el-Eş'arî*", DİA, X, 190. Vefat yılının hicrî 50 olduğu ve 52 târihinin de söylendiğine dâir bkz. Taberî, *Tarih*, IV, 179. Zehebî bu konuda Medâinî'den hicrî 53 senesini aktardıktan sonra kendi kanaâtini hicrî 44 olarak açıklamaktadır. Bkz. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 397-398.

³⁰⁵ İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 192.

³⁰⁶ Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldan*, I, 457.

³⁰⁷ İbni Mâce, *Cenâiz* 18, h.no: 1476.

Mezarımda benimle toprak arasına bir şey koymayın. Kabrimin üzerine bina yapmayın. Sizi şâhid tutarım ki ben ölenin ardından saç baş yolan, yüksek sesle bağırıp çağıran ve üstünü başını yırtan kadınlardan uzağım.”³⁰⁸ Yine bu rivâyetin sonunda da kendisine bu konuda bir şey işitip işitmediği sorulduğunda o, bunları Rasulullah’tan işittiğini söylemiştir.

³⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19547.

II. BÖLÜM

EBU MUSA EL-EŞ'ARÎ'NİN RİVÂYETLERİ VE HADİS TEKNİĞİ BAKIMINDAN ÖZELLİKLERİ

A- EBU MUSA EL-EŞ'ARÎ VE HADİS RİVÂYETİ

Hadisler, Son Dînin ikinci temel kaynağı olan sünneti içinde barındırmaktadır. Bu bakımdan onların muhâfazası, yeni dînin uygulama alanının da muhâfazası anlamını taşıyordu. Bu durum ise özellikle Hz. Peygamber'in çok yakınında bulunmuş olan sahâbe-i kirâmın omuzlarına büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Bu yönden Peygamber (sas)'in uygulama ve icraatlarının canlı şahitleri olan sahâbe-i kirâmın O'nun söz, takrir ve fiillerini İslam'la yeni müşerref olan kimselere ve yeni yetişen nesle aktarma husûsunda gösterdikleri hassâsiyeti, bu sorumluluğun bir netîcesi olarak değerlendirmek mümkündür. Hz. Peygamber'in Sünneti'nin muhâfazası ve sonraki nesillere aktarımı olarak da ifâde edebileceğimiz hadislerin rivâyeti ameliyesi, sonraki ulemâ tarafından da üzerinde titizlikle durulan bir konu olmuştur. Bununla alâkalı olarak hadislerin ilk râvîleri konumunda olan sahâbenin yakından tanınması ve sâhibi oldukları vasıfların tespiti de önem arz etmiştir. Bu bakımdan Ebu Musa el-Eş'arî'nin bir râvi olarak konumunu belirlerken onun sâhibi olduğu vasıfların diğer bâzı ulemâ tarafından dile getirilişini önemli bulmaktayız.

Serahsî'nin râvîleri genel olarak ma'ruf ve meçhul olmak üzere ikiye ayırdığı dikkat çeker.³⁰⁹ Onun ma'ruf olanları da -İctihâdında fıkıh ve re'y sâhibi olarak bilinen râviler, “من كان معروفًا بالفقه والرأي في الاجتهاد” -Adâlet ve zabt yönleri tamam olduğu halde fikhî az olanlar, “من كان معروفًا بالعدالة وحسن الضبط والحفظ ولكنه قليل الفقه” olarak ikiye ayırdığı görülür.³¹⁰ Râvî olarak sahâbîlere yönelik söz konusu bu taksimde birinci gruba dâhil olanlar zikredilirken Dört Halife, Abdullahlar, Zeyd bin Sâbit, Muaz bin Cebel ve Âişe (ra) gibi sahâbiler aktarılırken Ebu Musa el-Eş'arî'nin de adı zikredilmektedir. Diğer taraftan Zehebî, Tezkiretu'l-Huffaz adlı eserinde birinci tabakada zikrettiği 23 hâfız içinde Ebu Musa'ya 10. Sırada yer verir.³¹¹ Yine Tayyib Okiç'in Bilgin sahâbîler başlığı altında mühim miktarda fetvâ veren sahâbiler arasında ona da yer vermiş olduğu görülmektedir.³¹² Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda bir râvi olarak Ebu Musa el-Eş'arî, hâfız, fakih ve bilgin vasıfları ile nitelenen bir konumda karşımıza

³⁰⁹ Serahsî, *Usûlu'l-Fıkıh*, I, 338.

³¹⁰ Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, 235.

³¹¹ Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffaz*, I, 23.

³¹² Tayyib Okiç, *Bâzı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, 35.

çıkılmaktadır. Böyle bir konumda bulunan Ebu Musa el-Eş'arî'nin, Hz. Peygamber'den işitmiş olduğu hadisleri, hayâtın hemen her alanında yeri geldikçe insanlara rivâyet ettiği görülmektedir. Bu durum bâzen bir ilim meclisinde insanlara dîni anlatırken veya insanları cihâda teşvik ettiği bir savaş meydanında olabildiği gibi evde herhangi bir konuda âile fertleriyle konuşurken, sağlıklıyken yada hasta yatağında yatarken veya insanlara çeşitli uyarı ve nasihatlarla bulunduğu bir hitab esnâsında da olabilmektedir.

Hadislerin rivâyeti ile birlikte doğru olarak anlaşılıp, muhâfaza edilmesi de şüphesiz önem arz etmektedir. Ancak Ebu Musa el-Eş'arî'nin hadisleri muhâfaza yöntemlerinden biri olan yazma (kitâbet) işlemine pek sıcak bakmadığı oğlu Ebu Burde ile aralarında geçen konuşmadan anlaşılmaktadır. İlgili rivâyette onun, oğlu Ebu Bürde'nin kendisinden duyduğu hadisleri yazdığını öğrenince buna onay vermediği ve oğlundan yazdıklarını getirmesini isteyip onları yıkayarak sildiği nakledilir.³¹³ Diğer bir rivâyette ise onun oğluna “Biz nasıl Rasûlullah'tan ezberlediysek sende ezberle” tavsiyesinde bulunduğu ifâde edilmiştir. Ebû Mûsa'nın hadislerin yazımıyla ilgili bu düşüncesinde pek de yalnız olmadığı göze çarpmaktadır. Nitekim Hz. Ömer'in bu konuyu sahâbilerle istişâre ettiği ancak netîce olarak Allah'ın Kitabı'nı gölgeler endişesiyle hadisleri yazdırmaktan vaz geçtiği belirtilmiştir.³¹⁴ Hatib el-Bağdâdî (463/1071), ilk asırda hadislerin yazımının hoş karşılanmamış olmasının Allah'ın Kitabı'na bir başka şeyi eş tutmamak veya bir başka şeyden dolayı Kur'an'la meşgûliyetten uzak kalmamak için olduğunu söylemiştir.³¹⁵ Ebu Burde'den nakledilen bir rivâyete göre Ebu Musa ise oğlunun hadisleri yazdığını öğrenince ondan yazdıklarını ister. O da getirir ve yazdıklarını okur. Bunun üzerine Ebu Musa, “Evet, Rasûlullah (sas)'den bu şekilde işittim. Ancak ben arttırmak veya noksanlaştırmaktan korkuyorum.” diyerek bu konudaki temkinli davranışının sebebini açıklamış olmaktadır.³¹⁶ Bununla birlikte bir çeşit kırk hadis olan “*Müsnedü Bureyd*” isimli yazılı nüshanın Ebu Musa el-Eş'arî'nin rivâyet ettiği hadislerden oluştuğu bilinmektedir.³¹⁷ Burada yer alan hadislerin Bureyd'in, dedesi Ebu Burde'den, onun da babası Ebu Musa el-Eş'arî'den rivâyet olunduğu belirtilmiştir.

³¹³ Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, I, 151.

³¹⁴ İsmâil Lütü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 10.

³¹⁵ Hatib, *Takyidu'l-İlm*, s. 49.

³¹⁶ Heysemî, *a.g.e.*, I, 151. Heysemî, bu rivâyeti naklettikten sonra tarîkta bulunan Hâlid bin Nâfi'nin Nesâî, Ebu Zur'a ve bir kısım zevat tarafından zayıf bulunduğunu belirtmiştir.

³¹⁷ M. Yaşar Kandemir, “*Ebu Burde Bureyd bin Abdillâh*”, DİA, X, 115. Kandemir'in buradaki yazısından söz konusu *Müsnedin* Dârekutnî tarafından tertip edilen bir cüz'ünün Süleymâniye Kütüphanesi'nde “*Kitâbu'l-Erbain ve Gayruh*” adlı bir mecmuâ içinde bulunduğunu ve eserin İsmâil Babacan tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans Tezi olarak incelendiğini öğrenmekteyiz.

B- RİVÂYETLERİN HADİS TEKNİĞİ BAKIMINDAN ÖZELLİKLERİ

I- Râvîleri

Bu mevzuda Ebu Musa el-Eş'arî, hem rivâyet eden, hem de rivâyet edilen konumunda olduğundan meseleyi iki yönden ele almak istiyoruz. İbni Hacer, onun Hz. Peygamber (sas) dışında dört halife, Muaz bin Cebel, Abdullah bin Mes'ud, Ubey bin Ka'b ve Ammar bin Yâsir'den de hadis rivâyet ettiğini söyler.³¹⁸ Mizzî ise bu isimleri sayarken zevcu'n-nebî Hz. Âişe'yi de bu kimselerden olarak zikretmiştir.³¹⁹

Ebu Musa'dan kimlerin rivâyette bulunduğu mevzuunda ilk olarak akla gelenler; âilesinden, eşi Ümmi Abdillâh ile oğulları İbrâhim, Musa, Ebu Bürde ve Ebu Bekr olmaktadır.³²⁰ Sahâbeden ve diğer müslümanlardan kendisinden kimlerin rivâyette bulunduğu dâir ise şu isimleri zikredebiliriz : Ebu Said el-Hudrî, Enes bin Mâlik, Ebu Hureyre, Ebu'd-Derdâ,³²¹ Târik bin Şihâb, Esved bin Yezid en-Nehaî, Sâbit bin Kays en-Nehaî, Yezid bin Ebî Meryem es-Selûlî, Esîd bin el-Muteşemmis, el-Hasenu'l-Basrî, Hıttan bin Abdillâh er-Rakkâşî, Rib'î bin Hıraş, Zehdem bin Mudarrib, Rebî' bin Enes el-Horasânî'nin iki dedesi Zeyd ve Ziyad, Zeyd bin Vehb el-Cuhenî, Ebu Said Sa'd bin Mâlik, Said bin Cubeyr, Said bin el-Museyyib, Said bin Ebi Hind, Ebu Vâil Şakîk bin Seleme el-Esedî, Safvan bin Muhriz el-Mâzinî, Dahhak bin Abdirrahman, Ebu Temîme Tarîf bin Mucâlid, Ebu'l-Esved ed-Duelî, Âmir eş-Şa'bî, Abdullâh bin Bureyde, Ebu Abdirrahman Abdullâh bin Habib es-Sulemî, Abdullâh bin Nâfi', Abdurrahman bin Arzeb, Ebu Osman Abdurrahman bin Melle en-Nehdî, Ubeyd bin Huneyn, Amr bin Cerâd, Kuleyb bin Şihâb, Kassâme bin Zuheyr, Mesruk bin Evs el-Hanzalî, Ebu Mucliz Lâhik bin Humeyd, Ebu Âişe Kureşî, Ebu Kinâne Kureşî, Ebu Kebşe es-Sedûsî,³²² Vizr bin Hubeyş, Ebu Osman en-Nehdî, Ebu Râfi' es-Sâîğ, Ebu Ubeyde bin Abdillâh bin Mes'ud, Ubeyd bin Umeyr, Kays bin Ebî Hâzim,³²³ Bureyde bin Husayb, Ebu Umâme el-Bâhilî,³²⁴ Usâme bin Şerîk, Abdurrahman bin Nâfi' bin Abdi'l-Hâris, İyad el-Eş'arî, Murre bin Şerâhil el-Hemdânî, Abdurrahman bin Yezid, Ebu'l-Ahves Avf bin Mâlik.³²⁵

³¹⁸ İbni Hacer, *İsâbe*, II, 164.

³¹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, XV, 448.

³²⁰ İbni Hacer, *İsâbe*, II, 164.

³²¹ İbni Asâkir, *a.g.e.*, XXXII, 20.

³²² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, XV, 448-449.

³²³ İbni Hacer, *İsâbe*, II, 164.

³²⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 381.

³²⁵ İbni Asâkir, *a.g.e.*, XXXII, 14, 22.

II- Kaynakları

Tezimizde Ebu Musa el-Eş'arî'nin rivâyetlerini on iki temel eser çerçevesinde ele alıp değerlendirmeye gayret ettiğimizden bu başlık altında daha çok bu eserler merkezinde elde edilen bir takım mâlumat aktarılacaktır. Hadis ilminin temel kaynaklarından olan bu eserleri şu şekilde sıralayabiliriz: Muvatta, Kütübü Sitte, Abdurrezzak b. Hemmam ile İbn Ebi Şeybe'nin Musannefleri ve Ebu Dâvud et-Tayâlisî, Ahmed b. Hanbel, Ebu Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *Müsned*leri.

Kaynakların te'lif metodlarının farklı oluşu, bizim açımızdan bu kitaplar yazılırken göz önünde bulundurulmuş bir takım özelliklere, dikkat çekmeyi gerekli kılmaktadır. Bu bakımdan söz konusu kaynak eserlerin özelliklerine ve yer verdikleri Ebu Musa el-Eş'arî kökenli hadislerin durumuna kısaca değinmek istiyoruz. Târihi öncelik bakımından düşünüldüğünde bu eserler içinde ilk olarak İmam Mâlik'in (179/795) Muvatta'ı karşımıza çıkmaktadır. Muvattâ'nın durumunu tespit noktasında Suyûti (911/1505), Ebu Bekr b. El-Arabî'nin (543/1148) şu sözüne yer vermiştir : “Muvattâ ilk asıl ve özdür, Buhârî'nin Kitabı ise ikinci asıldır. Müslim ve Tirmizî gibi diğer muhaddisler, kitaplarını o ikisi üzerine inşâ etmişlerdir.”³²⁶ Ancak ulemânın çoğunluğu tarafından sahîhaynın Muvattâ'dan önde geldiği görüşünün benimsendiğini söylemeliyiz. Bu mânâda kitapların tefâvüt-i merâtibi hakkında pek çok görüşler dile getirilmiştir. Bu durum İbn Hazm'ın tertîbinde de görülmektedir. O, kitapların evlâsının başta sahîhayn olduğunu belirttikten sonra diğerlerini mertebelerine göre ard arda sıralamıştır. Sünen-i Ebu Dâvud ve Nesâi ile Ahmed b. Hanbel'in ve Tayâlisî'nin *Müsned*lerine sahîhayndan sonra zikrettiği kitaplar arasında yer vermiştir. Bunlardan sonra o, içinde Hz. Peygamber (sas)'ın hadîsi ile berâber başkalarının da sözü bulunanların geldiğini söyler. Bunlar arasında ise Abdurrezzak b. Hemmam ile İbn Ebî Şeybe'nin Musanneflerine yer verir. Muvattâ'ya ise yine bu grup içinde yer verir. İbn Hazm'ın bu şekilde Muvattâ ve emsâlini geri bırakmasının sebebi olarak Ahmed Naim, “Ahâdis-i Resûl (as) dan başka merâsil ve makâtı ve sahâbe ve tâbiin akval ve fetâvâsını da hâvî olduklarından dolaydır.” gerekçesini zikretmiştir.³²⁷ İmam Mâlik bu yönde bir içeriğe sâhib olan kitabında önce Hz. Peygamber'den gelen hadisleri, sonra ashaptan gelenleri, daha sonra da tâbiûndan gelen âsâr'ı, son olarak da kendi re'yini aktaracak şekilde bir usul tâkip etmiştir.³²⁸

³²⁶ Suyûti, *Tenvîru'l-Havâlik*, I, 6.

³²⁷ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, I, 267-269.

³²⁸ İsmail Lütfü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 47.

Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz (101/719) zamânında hadislerin tedvin faaliyetinin devlet eliyle başlatılması, bu yöndeki çalışmalara hız kazandırmıştır. Bu çalışmalarla bir araya getirilen hadisler, daha sonra îman, âdap, ahkam, tefsir gibi çeşitli konulara göre tasnif edilirler. Ebu Tâlib el-Mekkî, musannef eserlerin hicrî 120 veya 130 senesinden sonra ortaya çıkmaya başladığını söyler. Bu yönde oluşturulan kitaplardan Ma'mer b. Râşid'in Câmii ile Abdurrezzak b. Hemmam'ın Musannefi ve İmam Mâlik'in el-Muvatta'ı ilk musannef eserler olarak sayılmıştır.

Bizim konumuz itibâriyle ilk aşamada yapmaya çalıştığımız, ilgili kitaplarda yer alan Ebu Musa el-Eş'arî'nin naklettiği rivâyetleri bir araya getirmek oldu. Az önce zikri geçen Abdurrezzak b. Hemmam (211/826) ile İbn Ebi Şeybe'nin (235/849) Musanneflerini de bu açıdan ele aldık. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu iki kitaptaki Ebu Musa'nın toplam rivâyetlerinin sayısı 85-90 civârındadır. Ebu Musa el-Eş'arî'nin rivâyetleri çerçevesinde ele aldığımız kitaplardan bir diğer tür de sünenlerdir. Kütübü Sitte'de sahîhayn dışında kalan diğer dört kitap bu türdendir. Sünenler, tahâretten vasiyyete kadar bütün fikhî konulara dâir hadisleri ihtiva etmektedirler. Bu düşünceyle telif ve tasnif edildikleri için genellikle merfu sünnet malzemesini içerirler.³²⁹ Bu bakımdan Sünen türü eserlerin musanneflerden mevkuf ve maktu' haberleri ihtivâ etmemeleri yönünden ayrıldıklarını söyleyebiliriz. Diğer bir çeşit rivâyet kitapları türü de Müsnedler olmaktadır. Bu usul ile oluşturulan kitapların özelliği, sahâbe isimlerine göre tasnîfe tâbi tutulmuş olmalarıdır. Bu usulde hadisler, konularına bakılmaksızın sahâbi râvilerine göre ard arda sıralanmışlardır. Ebu Dâvud et-Tayâlisî'nin (204/819) *Müsned*'i bu türdeki eserlerin ilki olarak bilinmektedir.³³⁰ Bu türde hazırlanmış olan eserlerin en meşhûru ve kapsamlısı, Ahmed b. Hanbel'in (241/856) *Müsnedi*'dir. Bu *Müsned* ilk hadis sahîfelerini de ihtivâ etmesi bakımından önem arz eder. Hemmam b. Münebbih'in sahîfesi, Abdullah b. Amr b. El-Âs'ın Sahîfetu's-Sâdika'sının yarıya yakın kısmı, Semure b. Cündüb Sahîfesinin çoğu hadisleri ve Ebu Seleme Sahîfesi ihtivâ ettiği sahîfelerdendir.³³¹ İmam Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'e aldığı rivâyetleri aktarırken pek dikkatli davrandığını söyleyebiliriz. Onun bu titizliği farklı rivâyetleri aktarırken bâzen fark bir kelime veya rivâyet sîgalarında bulunan değişiklik gibi çok az dâhi olsa hadîsi senediyle birlikte yeniden vermesinde görülmektedir.³³²

Bu genel mâlumattan sonra Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'nin (1176/1762), Huccetullâhi'l-Bâliğası'nda attığı "Bâbu Tabakâtî'l-Kütübî'l-Hadis" başlığı altında yapmış

³²⁹ İsmail Lütfü Çakan, *a.g.e.*, s. 81.

³³⁰ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 93; İsmâil Lütfü Çakan, *a.g.e.*, s. 28.

³³¹ Çakan, *a.g.e.*, s. 34-35.

³³² Çakan, *a.g.e.*, s. 36.

olduğu bir kısım değerlendirmeye dikkat çekmek istiyoruz. O, burada hadis kitaplarını sıhhat ve şöhret durumları itibâriyle bir derecelendirmeye tâbi tutarak beş tabaka içinde ele almıştır. Dehlevî, burada şöhretle kastettiğinin, tedvinden öncede, sonrada mezkur hadislerin muhaddislerce biliniyor olması olduğunu belirtir. Sıhhatin durumunu ise müellifin kitabına maklub, şâz ve zayıf olmayan sahih ve hasen rivâyetleri almayı kendisine şart koşması, olarak belirler.³³³ Ancak müellif hâlini açıklayarak zayıf rivâyete kitabında yer vermişse bu durum onun te'lifâtının durumuna zarar vermemektedir. Buna göre o, Muvattâ, Sahîhu'l-Buhâri ve Müslim kitaplarını birinci tabakada zikretmiştir. İkinci tabakada yer alanlar, sıhhatte bu üç kitabın durumuna ulaşamaları bile onları tâkip etmektedirler.³³⁴ Zîra onları tasnif edenler, güven, adâlet, hıfz ve hadis ilimlerinde derin ilim sâhibi olmakla bilinen kimselerdir. Dehlevî, Sünenu Ebî Dâvud, Câmiu't-Tirmizi, Nesâî'nin Müctebâsı ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsnedi*'ne ise bu ikinci tabakada yer vermiştir. Üçüncü tabakada da Abdurrezzak b. Hemmam'ın, İbn Ebî Şeybe'nin musannefleri ile Ebu Dâvud et-Tayâlîsî'nin *Müsnedi*'nin zikri geçer. Bu tabakada yer alan eserler ise Buhâri ve Müslim'den önce, onların zamânında veya onlardan sonra olsun te'lif edilen *Müsned*, câmi ve musanneflerdir. Bu kitaplar, sahih, hasen, zayıf, ma'ruf, garib, şaz, münker, hata, sevab, sâbit, maklub gibi farklı sıhhat derecelerine sâhib rivâyetleri birarada bulundurabilmektedirler.³³⁵ Nitekim bu kitapları oluşturan müelliflerin gâyesi rivâyetlerin telhîsini, tehzibini yapmak veya onlarla ne derece amel edildiğini tespit etmek değil, buldukları rivâyetleri cem' etmek olmuştur.

III- İsnad ve Sıhhat Durumları

Hadis, birbirinden oldukça farklı iki ana kısım olan sened ve metinden meydana gelmektedir. Bu iki ana kısımdan her hadîsin başında zikredilen sened kısmını o hadîsi nakleden râvîlerin isim zinciri meydana getirir. Buradaki söz konusu râvîler zincirini zikretmeye yâni sözü Resûlullah'a iletmeye ise isnad denmektedir.³³⁶ İsnad, hadîsin bize kimler vasıtasıyla geldiğini gösteren belge niteliği taşıdığı için hadis rivâyeti bakımından büyük önem arz eder. Bu cihetten isnâdın konumunu tespit etmesi itibâriyle Abdullah b. Mubârek'in şu sözünü önemli bulmaktayız : “İsnad dindendir. Şâyet isnad olmasaydı, dileyen dilediği gibi konuşurdu.”³³⁷ İsnâd, bu koruyucu işlevinin öneminden dolayı İbn Mubârek tarafından dinden sayılmıştır. Diğer taraftan râvîler zincirinin sahâbeden itibâren nesilden nesile ortaya konan

³³³ Dehlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 281.

³³⁴ Dehlevî, *a.g.e.*, I, 283.

³³⁵ Dehlevî, *a.g.e.*, I, 283-284.

³³⁶ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 29.

³³⁷ Müslim, *Mukaddimetu Sahîhi Müslim*, I, 38.

ciddî ilmî çalışma ve gayretlerle bir şekilde muhafaza edilmiş olması, sonra gelen insanlara kendilerine senedlerle aktarılan ve Hz. Peygamber'e nisbet edilen bu bilgilerin sıhhat değerini de büyük oranda sorgulama imkânı vermiştir. Nitekim ortada Hz. Peygamber'e nisbet edilen bir söz, fiil veya takrir varsa, aktarılan bilginin gerçekten Hz. Peygamber'e âit olup olmadığının tetkiki, dînin doğru anlaşılması bakımından da büyük bir öneme sâhip olmaktadır. Bu itibarla, Ebu Musa el-Eş'arî'nin rivâyet ettiği hadislerin isnadlarının genel durumu hakkında dikkatimizi çeken birkaç husûsu ifâde etmek istiyoruz.

Genel olarak bakıldığında Ebu Musa el-Eş'arî'den pek çok kişinin rivâyette bulunduğu görülmektedir. Bu kimseler içinde âile ferdleri de yer almaktadır. Âile ferdleri bir arada düşünüldüğünde Ebu Musa'dan hadis rivâyetinde paylarının oldukça yüksek olduğu görülür. Âile içinde oğlu Ebu Burde'nin ise rivâyet mevzuunda herkesten daha büyük bir paya sâhip olduğu dikkat çekmektedir.³³⁸ Hadisi doğrudan işitip rivâyet edebilmek için ilk asırlarda yapılan rihle denen uzun yolculuklar düşünüldüğünde belki bu durumun doğallığı daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim bu işe gönül vermiş âileden olan biri, sahâbi olan babasından veya dedesinden rivâyette bulunmak için uzun yolculuklar yapmaya ihtiyaç duymayacaktır. Bununla berâber diğer insanların bu iş için ayrılmış özel zamanlarda şâhid oldukları hadis rivâyetine âileden olan biri, günün herhangi bir vaktinde hayâtın doğal akışı içinde şâhid olabilecektir. Belki bu birarada bulunuşun ve yakınlığın bir sonucu olarak âile büyüğünün elde ettiği ilim, daha ziyâde çocukları vâsıtasıyla devam edebilmiştir. Yine bu durumun bir sonucu olarak ifâ edilen vazîfe ve hizmetlerinde çoğunlukla yeni yetişen âile fertleri tarafından devam ettirildiğini söylemek de mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber döneminde Yemen'e âmil olarak tâyin edilen Ebu Musa el-Eş'arî'nin daha sonraki zamanlarda da çeşitli yöneticilik ve kadılık görevlerini îfa ettiğinden birinci bölümde bahsedilmişti. Bu mânâda Ebu Musa el-Eş'arî'nin oğlu Ebu Burde'nin yine Ebu Burde'nin oğlu olan torunu Bilal'in de kadılık görevlerinde bulunduğu bilinmektedir.³³⁹

Âile fertlerinin birbirlerinden hadis nakletmeleri durumu söz konusu olduğunda bu durum, son dönem hadis araştırmalarında yaygınlık kazanan "Âile İsnâdı" kavramını akla getirmektedir. Yirminci asrın ortalarından itibaren kullanılmaya başlanmış olması itibâriyle bu kavramın klasik hadis usûlü eserlerinde doğrudan karşılığını bulmak pek mümkün

³³⁸ Örneğin, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde kardeşlerden Musa'nın bir, Ebu Bekir'in on dört, Ebu Burde'nin ise doksan altı hadîsi babaları Ebu Musa el-Eş'arî'den rivâyet ettikleri görülmektedir.

³³⁹ İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 266, 589,590. Aynı yerde İbn Kuteybe, Sevvar b. Abdullah b. Kudâme'nin kendisinin ve yine oğlu ve torunun da kadılık görevlerinde bulunmuş olduğunu aktarmaktadır. Bkz. *Maârif*, s. 590. Ayrıca Haccac zamânında Kûfe kadısı olan Ebu Burde'nin azledilerek yerine kardeşi Ebu Bekr'in getirildiğine dâir bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 344.

gözükmemektedir.³⁴⁰ Bununla berâber bu meselenin usul eserlerinde çocukların babalarından rivâyeti, babaların çocuklarından rivâyeti, kardeşlerin bilinmesi³⁴¹, sahâbe çocuklarının bilinmesi³⁴² gibi çeşitli başlıklar altında ele alındığını söyleyebiliriz. Bu yöndeki isnadlarda çocukların babalarından rivâyetinin torunlar için bir iftihar vesîlesi olduğu da bâzı ulemâ tarafından dile getirilmiştir.³⁴³ Diğer taraftan Suyûti, imamlardan bir grubun “an âbâihim an ecdâdihim” şeklindeki rivâyetlerinin sıhhat durumları hakkında bir kısım değerlendirmede bulunur. Burada o, Amr b. Şuayb an ebîhi an ceddihî, Behz b. Hakîm an ebîhi an ceddihî, iyâs b. Muâviye b. Kurra an ebîhi an ceddihî senedlerini örnek olarak zikreder ve onların dedelerinin sahâbe, kendilerinin ise sika olduklarını belirtir.³⁴⁴ Bu kısım rivâyetin sahîhayn’da yer almamış olmasının ise rivâyetin “ani’l-ebi ani’l-ceddi” şeklinde oluşundan değil, râvînin veya babasının Buhârî ve Müslim’in şartları üzere olmayışından kaynaklandığı söylenmiştir. Nitekim Buhârî de Müslim de Said b. Museyyib’in “an ebîhi” şeklinde babasından yapmış olduğu rivâyete kitaplarında yer vermişlerdir.³⁴⁵

Ayrıca bu başlık altında yaptığımız çalışmada Ebu Musa el-Eş’arî’nin rivâyetleri açısından ele alınan kitaplar içinde onun rivâyetlerini en kapsamlı şekilde biraraya getiren Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yer alan rivâyetler üzerinde biraz durmak istemekteyiz. Buna göre *Müsned*’te Ebu Musa el-Eş’arî’nin rivâyetlerine yer verilen bölümde 277 rivâyet zikredilmiştir.³⁴⁶ Bu sayı içinde görebildiğimiz kadarıyla 19 rivâyetin birer mükerreri, 4 rivâyetin ise kendisi dışında ikişer mükerreri daha zikredilmiştir. Bu mükerrerlerde çoğu zaman senette yer alan bir iki isim farklı olabilmektedir. Mezkur *Müsned*, Üstad Şuayb Arnavut’un bir heyetle birlikte gerçekleştirdiği çalışma netîcesinde 1999 yılında tahkikli olarak basılmış bulunmaktadır. Bu çalışmada ortaya konan değerlendirmeler temelinde elde ettiğimiz, Ebu Musa el-Eş’arî’nin rivâyetlerinin sıhhatine dâir bâzı bilgileri bu başlık altında paylaşmanın doğru olacağını düşünmekteyiz. Buna göre yapılan bu tahkik çalışmasında Ebu Musa’ya nisbet edilen 277 rivâyetten 217 kadarına sahih dendiği tespit edilmiştir. Bunların bâzen Buhârî’nin şartı, bâzen Müslim’in şartı, bâzende her ikisinin şartı üzere sahih olduğu, bâzı durumda da sadece sahih olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda bu sayının içine sahih li gayrihi olanları da

³⁴⁰ Aile İsnadları (family Isnads) kavramının ilk defa İslam Hukûku alanındaki çalışmalarıyla tanınan Schacht (ö. 1963) tarafından kullanıldığına dâir bkz. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, (basılmamış doktora tezi), s. 5, İstanbul 2005. Ayrıca Schacht ve Juynboll gibi oryantalistlerin konuya yaklaşımları ve bu yaklaşımların değerlendirmeleri için bkz. Aynı çalışma, s. 9-14.

³⁴¹ Suyûti, *Tedribu’r-Râvî*, II, 249, 254, 256.

³⁴² Hâkim en-Nîsâbü’rî, *Kitâbü Ma’rifeti Ulûmi’l-Hadîs*, s. 49.

³⁴³ Sehâvî, *Fethu’l-Muğîs*, III, 193.

³⁴⁴ Suyûti, *a.g.e.*, I, 141.

³⁴⁵ Buhârî, *Cenâiz* 79, h. no: 1272; Müslim, *İman* 9, h. no: 35.

³⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, s. 230-533, h.no. 19.485-19.762.

dâhil ettiğimizi ifâde edelim. Durumları sahih li gayrihi olarak ifâde edilenlerin sayısı ise 29 dur. Yine yapılan bu çalışmada 16 rivâyetin isnâd durumuna hasen denmiştir. Bunlardan dört tânesi ise hasen li gayrihidir. 6 rivâyetin isnad durumuna ceyyid³⁴⁷, 29 tânesine ise zayıf dendiği görülmektedir. Sıhhat durumları itibâriyle bu şekilde açıklama düşülen ilgili rivâyetler ayrı ayrı toplandığında sayı $217+16+6+29 = 268$ etmektedir. Buna göre 9 rivâyet bu tasnîfin dışında kalmaktadır. Sened durumlarıyla ilgili diğerlerinde olduğu gibi sahih, hasen, ceyyid veya zayıf gibi doğrudan bir ifâde kullanılmayan bu 9 rivâyetin senetlerini ve haklarında dile getirilen mâlumatı burada kısaca zikretmek istiyoruz.

1- (حدثنا) *Abdussamed*, (حدثنا) *Yezid*, İbn İbrâhim'i kastediyor, (اخبرنا) *Leys*, (عن) *Ebî Burde*, (عن) *Abdillah b. Kays*.

Metnin muhtevâsında paygamberimiz (sas) in bir namazdan sonra cemaati yerinde tutup erkeklere ve bayanlara ayrı ayrı giderek onlara “Şüphesiz Allah (cc), Allahu Teâlâ’dan sakınmanızı ve doğru söz söylemenizi size emretmemi bana emrediyor.” sözlerini ifâde ettiği geçmektedir.

Senette zikredilen Leys’in açık adının Leys b. Ebî Süleym olduğu, mudellis olduğu³⁴⁸ ve onun “الحديث مضطرب” olduğu söylenmiştir.³⁴⁹

2- (حدثنا) *Ebu’n-Nadr*, (حدثنا) *Ebu Muâviye*, Şeyban’ı kastediyor, (عن) *Leys*, (عن) *Ebî Burde b. Ebî Musa* (عن) *Ebîhi*³⁵⁰.

Bu rivâyetin ve öncekinin metninin sonunda yer alan “Berâberinizde ok olduğu halde mescide veya çarşıya gidecek olursanız, müslümanlardan hiç kimseye ezâ vermemek ve kimseyi yaralamamak için onun uçlarını tutun.” İfâdesinin sahih olduğu ancak Leys’ten dolayı isnâdın zayıf olduğu söylenmiştir.³⁵¹

3- (حدثنا) *Ali b. Abdillah*, (حدثنا) *Velid b. Müslim*, (حدثنا) *Yahyâ b. Abdilaziz el-Urdünî*, (عن) *Abdillah b. Nuaym el-Kaynî*, (حدثني) *Dahhak b. Abdirrahman b. Arzeb el-Eş’arî*, (ان حدثهم) *Ebâ Musa*.

³⁴⁷ Ceyyid tâbirinin sahih karşılığı kullanıldığına dâir bkz. Hayreddin Karaman, *Hadîse Dâir İlimler ve Hadis Usûlü*, s. 87.

³⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 236, h. no: 19488.

³⁴⁹ Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, VII, 94.

³⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h. no: 19703. Bu rivâyet, muhtevâ bakımından ilk zikrettiğimiz rivâyetin mükerreri olmaktadır.

³⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 236, 477.

Hadîsin metni, Huneyn savaşıdan sonra gerçekleştirilen Evtas Savaşı'nda ordu komutanı olan Ebu Musa el-Eş'arî'nin amcasının savaş esnâsında şehid edilişi ve komutayı Ebu Musa'ya devretmesiyle ilgilidir. Ayrıca rivâyetin sonunda Hz. Peygamber'in her ikisine de duâsı mevcuttur.

Bu rivâyetin yukarıdaki isnâdın dışındaki bir isnadla sahih olduğu belirtilmiştir.³⁵² Nitekim Buhâri ve Müslim bu rivâyeti daha uzunca zikretmişlerdir.³⁵³ Yine Ebu Ya'lâ da *Müsned*'inde bu konudaki Ebu Burde'nin rivâyetine yer vermiştir.³⁵⁴ Bu isnâdın ise Abdillâh b. Nuaym el-Kaynî sebebiyle zayıf olduğu söylenmiştir.

4- (حدثنا) *Mus'ab bin sellâm*, (حدثنا) *el-Ecleh*, (عن) *Ebi Bekr b. Ebî Musa*, (عن) *Ebîhi*.

Metnin muhtevâsı, Ebu Musa'nın Yemen'e gönderileceği zaman Peygamber (sas)'e gelerek Yemen'de kullanılan içeceklerin durumuna dâir soru sorması ile ilgilidir.

Rivâyetin sonunda yer alan Hz. Peygamber'e âit “مسكرا تشربن لا” ifâdesinin sahih olduğu ancak bu isnâdın Mus'ab b. Sellam'dan dolayı zayıf olduğu söylenmiştir.³⁵⁵

5- (حدثنا) *Muhammed b. Ca'fer*, (حدثنا) *Saîd*, (عن) *Katâde*, (عن) *Saîd b. Ebî Burde*, (عن) *Ebî Burde*, (عن) *Ebîhi*.

Rivâyet, Rasûlullah'a gelerek bir hayvan hakkında tartışan iki adamla ilgilidir. Delilleri olmayan bu iki adam hakkında Rasûlullah, hayvanın ikisi arasında yarı yarıya paylaşılmasına hükmetmiştir.

İsnâdında Katâde hakkında ihtilaf olmakla birlikte rivâyetin ehli hadîsçe ma'lûl bir hadis olduğu söylenmiştir.³⁵⁶

6- (حدثنا) *Halef b. El-Velîd*, (حدثنا) *Ebu Ma'sher*, (عن) *Mus'ab b. Sâbit*, (عن) *Muhammed b. Munkedir*, (عن) *Ebî Burde*, (عن) *Ebî Musa*.

Metnin muhtevâsı, Peygamber (sas)'in “Kıyâmet günü hiçbir mü'min yoktur ki bir yahûdi veya hristiyanla gelir ve bu benim cehennemden kurtuluş fidyemdir, demesin.” şeklindeki ifâdelerini içermektedir.

³⁵² Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 337, h.no: 19567.

³⁵³ Buhâri, *Megâzî* 52, h. no: 3959; Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe* 38, h. no: 4554.

³⁵⁴ Ebu Ya'lâ, *Müsned*, XV, 121, h. no: 7152.

³⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, s. 372, h. no: 19598.

³⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, s. 378-379, h. no: 19603.

Bu rivâyetin başka bir isnadla sahih olduğu ifâde edilmiştir.³⁵⁷ Bu isnâdın ise Ebu Ma'ser (Benî Hâşim'in mevlâsı, Necîh b. Abdirrahman es-Sindî el-Medenî) ve Mus'ab b. Sâbit'ten dolayı zayıf olduğu belirtilir. Ebu Ya'lâ bu rivâyeti (حدثنا) *Bişr b. Velîd el-Kindî*, (حدثنا) *Ebu Ma'ser* tarîkıyle³⁵⁸ yine Taberânî de (حدثني) *Lays*, (عن) *Mus'ab b. Sâbit* tarîkıyle nakletmiştir.³⁵⁹

7- (حدثنا) *Hasan b. Musa* ve *Affân*, (حدثنا: قال) *Hammad b. Seleme*, (عن) *Ali b. Zeyd*, (عن) *Umâre*, (عن) *Ebî Burde*, (عن) *Ebî Musa el-Eş'arî*.

Rivâyette kıyâmet günü diğer ümmetlerin ve müslümanların durumundan bahsedilmektedir. Allâhu Teâlâ ile müslümanların karşılıklı konuşması da yer alır.

Metnin sonunda yer alan ve müslümanların Allâhu Teâlâ'ya izâfe ederek söyledikleri “نُصْرَانِيًّا أَوْ يَهُودِيًّا النَّارِ فِي مَكَانِهِ جَعَلْتُ إِلَّا أَحَدٌ مِنْكُمْ لَيْسَ فَإِنَّهُ الْمُسْلِمُونَ أَيُّهَا أَبْشِرُوا” şeklindeki ifâdenin sahih olduğu söylenmiştir. Ancak bu isnâdın Ali b. Zeyd'in (İbn Cud'ân) durumundan ve Umâre el-Kuraşî el-Basrî'nin bilinmemesinden dolayı zayıf olduğu ifâde edilmiştir.³⁶⁰

8- (حدثنا) *Affân*, (حدثنا) *Hammad b. Seleme*, (اخبرنا) *Ali b. Zeyd b. Cud'ân*, (عن) *Umâre el-Kuraşî*, (قال) (قال) *Ebu Burde*, (حدثني) *Ebî*, (عن) *en-Nebiyyi (sas)*.

Bu rivâyet az önce zikrettiğimiz rivâyetin mükerreri olmaktadır. Buradaki rivâyetten hadîsin Ebu Burde tarafından bir heyet içinde Ömer b. Abdulaziz'e gidildiği sırada rivâyet edildiği anlaşılmaktadır.³⁶¹ Rivâyetin sonunda Halîfe, Ebu Burde'ye “Allah için Ebu Musa'yı bunu Nebî (sas)'den anlatırken işittin mi?” diye yeminli olarak sormaktadır. Ebu Burde de cevâben “Evet, babamdan Resûlullah (sas)'den onu anlatırken kesinlikle işittim.” demektedir.

9- (حدثنا) *Abdussamed*, (حدثنا) *Sâbit*, (حدثنا) *Âsım*, (عن) *Ebî Miclez*, (قال) *Ebu Musa*.

Metnin muhtevâsı, Ebu Musa'nın bir grupla birlikte Mekke'den Medîne'ye doğru yaptığı bir yolculuğu esnâsında namazla ilgili ortaya koyduğu bir uygulamayla ilgilidir. Burada o, iki rekat namaz kıldırır ve bir rekatta Nisâ Sûresinden 100 âyet okur. Bu uygulamasından dolayı da kınanır. Bunun üzerine de Ebu Musa el-Eş'arî, yaptığı şeyin Resûlullah'ın yaptığına uygun olduğunu belirtmek için şu sözü söyler : “Rasûlullah (sas)'in koyduğu yere ayağımı

³⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, s. 419, h. no: 19650.

³⁵⁸ Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XV, 90, h. no: 7121.

³⁵⁹ Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, VIII, 302, h. no: 8699.

³⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, s. 423, h. no: 19654.

³⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, s. 425, h. no: 19655.

koymak, Rasûlullah (sas)’ın yaptığı gibi yapmak mevzuuna önem vermemelik yapmadım.”³⁶² Hadisin senedinde yer alan râvilerin şeyhaynın ricâlinden olup sika kimseler oldukları belirtilmiştir. Ancak Ebu Miclez’in Ebu Musa’dan doğrudan işitip işitmediği mevzuunda ihtilaf vardır.³⁶³

Kısaca aktarılan bu mâlumatta da görüldüğü üzere yapılan bu tahkik çalışmasında birinci derecede *Müsned*’te yer alan bir rivâyetin sâhib olduğu senedin sıhhat durumu hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır. Bununla birlikte zaman zaman aynı mevzuda nakledilmiş farklı senede sâhip rivâyetlerin varlığına da dikkat çekilmiştir. Bu noktada *Müsned*’te yer alan ve senedi itibâriyle zayıf olduğu belirtilen bir rivâyetin farklı tarîktan sahih olarak aktarılan bir veya daha fazla rivâyet tarafından desteklenme durumunu da her zaman göz önünde bulundurmak gerekecektir.

IV- Sayısı

Ebu Musa el-Eş’arî tarafından nakledilen hadis rivâyetlerinin toplam miktarıyla ilgili genel olarak 360 sayısı zikredilmektedir.³⁶⁴ Bununla berâber kanaâtimizce bu sayı tespit edilirken rivâyetlerdeki hangi özelliklerin göz önünde bulundurulduğunun doğrudan belirtilmemiş olması, her zaman aynı netîcenin elde edilmesine engel olabilecek bir durumdur. Böyle bir çalışmada aslında mükerrerlerin durumu daha ziyâde belirleyici olmaktadır. Ebu Musa’nın nakli üzere aynı konuda iki farklı tarîktan nakledilen, metinlerden birinde bulunan az veya çok herhangi bir ziyâde bu sayı tespit edilirken ne derece hesâba katılmıştır?

Meselâ, Diyânet İslam Ansiklopedisinde yer alan ilgili yazıda Ebu Musa el-Eş’arî’den nakledilen hadislerin toplam sayısı ve Sahihayn’daki miktarlarıyla ilgili “Rivâyet ettiği 360 hadîsin kırk dokuzu Sahihayn’da bulunmaktadır. Bunlardan dördü yalnız Buhâri, on beşi yalnız Müslim tarafından rivâyet edilmiştir.” bilgisine yer verilir. Bununla berâber, Muhammed Fuad Abdalbâki’nin (ö. 1958) Buhâri ve Müslim’in ittifak ettikleri hadisleri topladığı “el-Lü’lû ve’l-Mercan” adlı kitabında Ebu Musa el-Eş’arî’nin nakli üzere bulunan 60 rivâyete yer verdiği görülmüştür. Bu durum ise ortaya konan tespitlerin sıhhatine gölge düşürmemekle birlikte elde edilen miktarda rivâyetleri belirleyen kişinin tercihlerinin etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Ebu Dâvud et-Tayâlisî, *Müsned*’in de Ebu Musa el-Eş’arî’nin naklettiği elli rivâyete yer verirken Ebu Ya’lâ el-Mevsîlî’nin *Müsned*’in de bu sayı yüz on beş olmaktadır. Ahmed b.

³⁶² مَا أَلَوْتُ أَنْ أَصْنَعَ قَدَمَيَّ حَيْثُ وَضَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدَمَهُ وَأَنْ أَصْنَعَ مِثْلَ مَا صَنَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

³⁶³ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 532, h. no: 19760. Ebu Miclez hakkında ayrıca bkz. aynı cilt, 345.

³⁶⁴ İbni Hazm, *Esmâu’s-Sahâbe*, s. 33; Yaşar Kandemir, “Ebu Musa el-Eş’arî”, *DİA*, X, 191.

Hanbel'in *Müsned*'inde ise Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyet sayısı iki yüz yetmiş yedidir. Bu bakımdan tezin sonuna ek olarak ilâve edilen Ebu Musa el-Eş'arî'nin naklettiği rivâyetleri bir araya getirerek oluşturduğumuz *Müsned* üzerinde biraz durmak istiyoruz. Bu *Müsned* oluşturulurken daha önce zikri geçen eserler, temel olarak alınmıştır. İlgili bütün rivâyetler senette Ebu Musa el-Eş'arî'den nakleden durumunda olan râvîlere göre düzenlenmiştir. Bu durum meselâ oğlu Ebu Burde'nin veya Basra'dan öğrencisi Hıttan b. Abdillâh er-Rekkâşî'nin hangi konularda Ebu Musa el-Eş'arî'den nakillerde bulunduğunu ve kaç rivâyetinin olduğunu doğrudan görmemizi sağlamaktadır. Diğer taraftan bu usul, aynı konu hakkında farklı râvîlerin rivâyeti söz konusu olduğunda aynı anlamı ifâde eden benzer metinlere sâhip rivâyetlerin Ebu Musa el-Eş'arî'den nakleden râvî sayısının tekerrürünü netice vermektedir.

Örneğin Müslim'in Ebu Musa'dan Ebu Burde kanalıyla Ebu Musa'nın rahatsızlığı esnâsında baygınlık geçirince eşinin bağırıp çağırması üzerine naklettiği rivâyet, ortam hakkında biraz daha ayrıntı bilgi içerirken Nesâî'de eşi Ümmü Abdillâh kanalıyla nakledilen rivâyette öncesinden bahsedilmeyip sâdece Peygamber (sas)'in sözü, nakledilmiş olabilmektedir.³⁶⁵ Yine ikisi de aynı senede sâhip olup Buhari'de yer alan iki rivâyetten birinin sonunda tek cümlelik bir ziyâde bulunabilmektedir.³⁶⁶ Diğer taraftan *Müsned*'i oluştururken Ebu Musa el-Eş'arî'nin senette var olduğunun belirgin olması mevzuunda hassas davranmaya gayret gösterdik. Bununla beraber Peygamber (sas)'in bir duasıyla ilgili olarak Ebu Bekir b. Ebi Musa ile Ebu Burde b. Ebi Musa'nın birlikte rivâyet ettikleri görülen bir hadiste “Zannedirim onlar da Ebu Musa el-Eş'arî'den” denilerek râvinin şüphesi izhar edilmiş olan rivâyete de *Müsned*'te yer verilmiştir.³⁶⁷ Lafızlar değişik olmakla birlikte anlamda herhangi bir daralma veya genişleme olmadığı taktirde ise ilgili rivâyetlerden sâdece birine yer verilmiştir. Sonuç itibâriyle sayı, 251 olarak ortaya çıkmış olmaktadır.

³⁶⁵ Müslim, *İman* 44, h.no: 149; Nesai, *Cenâiz* 22, h.no: 1843. Bu iki rivâyet ekte sunulan *Müsnette* 84 ve 117. sıralarda yer almaktadır.

³⁶⁶ Buhari, *Megâzi* 24, *Ta'bir* 44, h.no: 3772, 6519. İlgili rivâyetler için Ekte 70 ve 72. Sırada yer alan hadislerle bakılabilir.

³⁶⁷ Buhari, *Deavat* 59, h.no: 5920. (ilgili rivâyet için ekte 107. Sırada yer alan hadise bakılabilir.) Bundan bir önceki rivâyetin senesinde Ebu İshak rivâyeti İbni Ebi Musa'dan, o babasından, o da Nebi (sas)'den şeklinde nakletmektedir. Bkz. Buhari, a.y., h.no: 5919.

III. BÖLÜM

EBU MUSA EL EŞ'ARÎ'NİN RİVÂYETLERİNİN TEMATİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

A- TEMATİK DEĞERLENDİRMENİN ÖNEMİ

Hadis İlmi'nde rivâyetlerin en az sıhhat durumlarının tetkîki kadar önemli olan bir ikinci mesele dendiğinde aklımıza taşıdıkları mânâyı doğru şekilde kavramak düşüncesi gelmektedir. Nitekim bu doğrultuda nice hadis şerh kitapları yazılmıştır. Ancak bizim burada yapmaya çalışacağımız, her ne kadar ilgili rivâyetlerin anlaşılmasına belli oranda katkı sağlayacak olsa da bir şerh çalışması olmayacaktır. Yaptığımız iş, teknik olarak aynı konu hakkında vârid olmuş çeşitli rivâyetleri bir araya getirip, değerlendirmek olacaktır. Belli başlıklar altında ele alacağımız bu rivâyetler, çoğunlukla farklı kitapların farklı bölümlerinde dağınık olarak bulunmaktadır.

Konuyu işlerken elden geldiğince benzer rivâyetlerin birbiri arasındaki ziyâde ve noksanlıklara veya aynı konuda vârid olmuş farklı rivâyetlere dikkat çekmeye çalışacağız. Bu sâyede, parçalar belli oranda bir araya getirilmiş olacaktır. Bu yöntemi, bize meseleye daha bütüncül yaklaşma, rivâyetler arasındaki benzer ve farklı yönleri daha yakından görme imkânını verecek olması bakımından önemsemekteyiz. Aslında bu çalışma, şerh edebiyâtından ziyâde, musannef türü eserleri akla getirmektedir. Nitekim, bu eserlerde de konularına göre bir tasnif söz konusudur. Şu farkla ki, biz burada tek bir râvinin Ebu Musa el-Eş'arî'nin rivâyetleri çerçevesinde bir tasnîfi gerçekleştireceğiz. Bununla berâber, ilgili başlıklar altında farklı tarîklerin ard arda aktarılmasından ziyâde birbirleri arasındaki benzer ve farklı yönleri işâret edilecek buna göre de her bölümün başında çoğu zaman ilgili rivâyetlerden biri tam bir şekilde aktarılacak mevzû, bu rivâyet üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Böyle bir usulün Ebu Musa el-Eş'arî kanalıyla nakledilen ilgili rivâyetlerin senet ve metin bakımından ifâde ettikleri anlamları tespiti kolaylaştıracağı düşüncesindeyiz.

Bir rivâyetin muhtevâ bakımından değerlendirilmesi yapılırken vurûd ortamının tesbîti, zaman ve mekânla ilgili özelliklerin bilinmesi veya kelime tahlîlinin yapılması gibi çeşitli çalışmalar, değerlendirmenin daha sağlıklı olarak yapılmasında zaman zaman birinci dereceden etkili olabilmektedir. Bu durumlarda göz önünde bulundurularak rivâyetlerin ihtivâ ettikleri anlamlara yoğunlaşılacaktır. Bu sâyede senedi sahih, hasen veya zayıf olarak nitelendirilmiş olan aynı konu etrâfındaki çeşitli rivâyetleri birarada ele alma imkânını elde etmiş olacağız. Bu

durumun önemi hadis kitaplarında bolca örnekleri bulunan mânâsı muhâfaza edilerek farklı kelimelerle nakledilmiş olan rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda daha iyi anlaşılacaktır.

B- RİVÂYETLERİN TEMATİK DEĞERLENDİRMESİ

I- Allah-Varlık İlişkisi

Allâhu Teâla'nın, her şeyin yaratıcısı olması itibâriyle varlıkla doğrudan bir irtibâtının olduğunu söyleyebiliriz. Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetlere bu açıdan baktığımızda Allah (cc)'ın doğrudan kendi vasıf ve icraatlarıyla ilgili, insanın yaratılışı hakkında, Peygamber (sas)'in özellikleriyle ilgili, hidâyet ve ilim açısından vahyin durumu ile Allah karşısında insanın konumu hakkında bir takım bilgiler içeren rivâyetlerin varlığı dikkatimizi çekmektedir.

A- Allah (cc)

Allâhu Teâlâ'yı daha yakından tanımak ve bilmek ancak O'nun Kurân-ı Kerim'de ve hadislerde zikri çeken esmâ ve sıfatlarını çok iyi bilmekle olacaktır. Bu iki kaynakla berâber kâinatta sünnetullah çerçevesinde cereyan eden olaylara bakarak da O'nun herşeye olan hâkimiyeti, kudreti ve ilmi gibi vasıfları hakkında bilgi sâhibi olabilmekteyiz. Hattâ, kâinatta vuku bulan olayların farkında olmaya çalışarak Kur'an ve hadislerde Allâhu Teâlâ'yı tanıtıcı mâhiyette zikri geçen ifâdelere bakıldığında bu ifâdelerin daha iyi anlaşılacağı kanaâtindeyiz. Allâhu Teâlâ'nın sıfat ve icraatlarıyla ilgili olarak Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetler arasında Peygamber (sas)'in beş kelime ile ilgili açıklamasına yer verilen bir rivâyet bulunmaktadır. ilgili rivâyet şu şekildedir :

حدثنا أبو معاوية حدثنا الأعمش عن عمرو بن مرة عن أبي عبيدة عن أبي موسى قال قام فينا رسول الله صلى الله عليه وسلم بخمس كلمات فقال إن الله تعالى لا ينام ولا ينبغي له أن ينام ولكنه يخفض القسط ويرفعه ويرفع إليه عمل الليل قبل عمل النهار وعمل النهار قبل عمل الليل حجاب له نور لو كشفه لأحرقت سبحات وجهه ما انتهى إليه بصره من خلقه³⁶⁸

Bu rivâyetin senedi kûfeli râvilerden oluşmaktadır. Senedin ikinci latif bir hususiyeti ise A'meş, Amr b. Murre ve Ebu Ubeyde'nin üçünün de tâbiînden oluşudur.³⁶⁹ Hadisi Ebu Musa el-Eş'arî'den rivâyet eden Ebu Ubeyde'nin Abdullah b. Mes'ûd'un oğlu Abdurrahman olduğu bilinmektedir.

³⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h.no: 19632.

³⁶⁹ Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 319.

Metnin başında yer alan قام فينا خطيبا ifâdesi قام olarak anlaşılmıştır. Burada ifâde edilen beş kelime bâzı rivâyetlerde dört kelime olarak zikredilir. Bu ifâdelerde kelime ile kastedilen sonrasından da anlaşılacağı üzere anlamlı mürekkeb cümlelerdir.³⁷⁰ Metinde yer alan “يخفض القسط ويرفعه” ifâdesindeki “القسط” kelimesi İbnu'l-Esir tarafından mîzan (tartı, ölçü) ve adl (adâlet, eşitlik) olarak tanımlanmıştır.³⁷¹ Burada Allah'ın (cc) kullarının amellerinden kendine yükselenlerin değerini takdir etmek için onları indirip kaldırması bir temsille bir şeyi tartarken tartıcının elini indirip kaldırmasına benzetilmiştir. Diğer taraftan buradaki “el-kıst” kelimesi ile kastedilenin her kula isâbet eden rızıktan bir pay olduğu da söylenmiştir. Bu durumda mânâ, “Rızkı azaltır ve çoğaltır.” demek olmaktadır.³⁷² Daha sonra gelen “سبحات وجهه” ifâdesinde yer alan subuhât kelimesi ile kastedilenin Allah'ın kendileriyle tesbih edildiği sıfatları olduğu belirtilmiştir.³⁷³ Yine bu kelimenin güzellikler ve nurlar anlamlarına geldiği de söylenmiştir.³⁷⁴ Vechihi kelimesi ise Allah'ın zâtı ve nefsi olarak açıklanır. Bu durumlar da gözönünde bulundurulduğunda hadis metnine şu şekilde mânâ vermek mümkündür : “Rasûlullah (sas), beş kelimeyi belirtmek için içimizde ayağa kalktı ve şöyle buyurdu: Şüphesiz Allâhu Teâlâ uyumaz ve uyumak O'na yaraşmaz. Ancak O, adâleti te'min eder. gece yapılan amel, gündüz amelinden önce, gündüz yapılan amel de gece amelinden önce ona arz edilir. Onun hicâbı (örtüsü), nurdur. Şâyet onu kaldırsaydı, Zâtının güzellikleri, gözünün yarattıklarından kendisine ulaştıkları şeyleri kesinlikle yakardı.”

Görebildiğimiz kadarıyla *Müsned*'te Ebu Ubeyde'nin Ebu Musa el-Eş'arî'den naklettiği bu yönde iki rivâyet daha yer almaktadır. Bunlardan birinde mezkur rivâyette “hicâbuhu” dan sonra yer alan “nur” kelimesi yerine “nar” kelimesi kullanılmıştır. Ardından Ebu Ubeyde'nin Neml Sûresi 8. âyette yer alan “(نُودِيَ أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) (النمل: 8)” ifâdesini okuduğu belirtilir.³⁷⁵ Diğer rivâyette ise beş değil de dört kelimenin zikri geçer. Belki bu durumu bir ihtisar olarak kabul etmek gerekecektir. Nitekim beşinci kelimeye tekâbul eden “حجابه النور” ifâdesi ve sonrası bu rivâyette yer almamaktadır.³⁷⁶ Tayâlisîn'in yer verdiği rivâyette de “nur” kelimesi “nar” olarak geçmektedir. Bununla berâber o, bu ifâde ve sonrasını Mes'ûdî'nin ziyâdesi olarak aktarır.³⁷⁷ Müslim, Ebu Ubeyde'nin Ebu Musa'dan naklettiği bu rivâyete Kitâbu'l-İman'da yer vermiştir. İbn Mâce, iki rivâyeti mukaddimede “باب فيما أنكرت

³⁷⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, (tahk. Şuayb Arnavud, Âdil Mürşid), XXXII, 297.

³⁷¹ İbnu'l-Esir, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, IV, 60.

³⁷² İbnu'l-Esir, a.y. ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadis*, III, 194.

³⁷³ Zemahşerî, *a.g.e.*, a.y.

³⁷⁴ Sindî, *Hâşiyetu's-Sindî alâ İbni Mâce*, I, 181, h.no: 191.

³⁷⁵ İbn Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 357, h.no: 19587.

³⁷⁶ İbn Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 296, h.no: 19530.

³⁷⁷ Tayâlisi, *Müsned*, s. 67, h.no: 491.

”الجهمية” başlığı altında zikreder.³⁷⁸ Dârimî de er-Reddu ale'l-Cehmiyye'sinde mezkur rivâyeti zikretmektedir.³⁷⁹

B- İnsanın Yaratılışı

Canlı ve cansız diğer tüm canlıların yaratılışı gibi insanın yaratılışı da ancak Allâhu Teâlâ'nın irâde ve kudretiyle anlaşılacak mevzûlardandır. Bu konuyla ilgili Kur'ân-ı Kerim'de insanın topraktan yaratıldığını ifâde eden ve yaratılış safhâlarını içeren bir takım bilgiler aktarılmaktadır. Kâinâtın veya insanın ilk yaratılış keyfiyetiyle ilgili olarak zaman zaman Peygamber (sas)'den aktarılan rivâyetlerde de bir takım bilgilerin yer aldığı görülür. Mevzuyla ilgili Hz. Âdem'in ve âdemoğullarının topraktan yaratılışı, renk ve karakterlerinin farklı oluşuna dâir Ebu Musa el-Eşarî'nin nakli üzere de bâzı mâlumat aktarılmıştır. Konuyla ilgili rivâyet, şu şekildedir:

حدثنا يحيى بن سعيد ومحمد بن جعفر قالوا حدثنا عوف قال حدثني قسامة بن زهير قال ابن جعفر عن قسامة بن زهير عن أبي موسى عن النبي صلى الله عليه وسلم قال إن الله عز وجل خلق آدم من قبضة قبضها من جميع الأرض فجاء بنو آدم على قدر الأرض جاء منهم الأبيض والأحمر والأسود وبين ذلك والخبث والطيب والسهل والحزن وبين ذلك³⁸⁰

Tirmizi, bu rivâyetin sıhhatine dâir “hasen sahih” tâbirini kullanmıştır.³⁸¹ Senedde yer alan ricâlin Ebu Musa el-Eş'arî'den rivâyet eden Kasâme b. Zuheyr dışında şeyhaynin ricâlinden olduğu bilinmektedir. Kasâme b. Zuheyr'den ise İbn Mâce dışındaki ashâb-ı sünen rivâyetinde bulunmuşlardır.³⁸² Tâbiînden olan Kasâme bin Zuheyr'in Basralı olup sika râvilerden olduğu söylenmiştir.³⁸³ Ebu Dâvud bu rivâyete Kitâbu's-Sunne'nin fi'l-Kader bâbında yer verir.³⁸⁴ Tirmizi ise rivâyeti Süneni'nin “Tefsîru'l-Kur'an an Rasûlillah” bölümünde Bakara Süresi hakkındaki rivâyetleri zikrederken aktarmıştır. Nitekim rivâyet, Bakara Süresinde yer alan insanın yaratılışı ile ilgili âyetlerle irtibatlı bir takım bilgiler ihtivâ etmektedir. Metnin mânâsı şu şekildedir: “Şüphesiz Allah (azze ve celle), Âdem'i yeryüzünün tamâmından aldığı bir avuç topraktan yarattı. Böylece âdemoğulları içinde toprağın özelliğine göre beyaz, kırmızı, siyah ve bunların arası renklerde, iyi, kötü, yumuşak, sert ve bunların arası vasıflarda olanlar gelmiştir.” Görüldüğü üzere rivâyetin muhtevâsında Hz. Âdem'in ve tüm insanların topraktan

³⁷⁸ Müslim, *İman* 79, h.no: 263, 264. Ayrıca bkz. İbn Mâce, *Mukaddime* 34, h.no: 191,192 Ebu Ya'lâ el-Mevsilî, XIII, 245-246, h.no: 7262, 7263.

³⁷⁹ Dârimî, *er-Reddu ale'l-Cehmiyye*, I, 63, 72.

³⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19582, 19583, 19642.

³⁸¹ Tirmizî, *Tefsîr* 3, h.no: 2879.

³⁸² Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 353.

³⁸³ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, II, 30. Sika olarak değerlendirildiği hakkında bilgi için ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, XXIII, 602; İbni Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VII, 147.

³⁸⁴ Ebu Dâvud, *Kitâbu's-Sunne* 17, h.no. 4073.

yaratılışı ile insanlar arasında farklı ırk, renk ve karakterlerin tezâhürü hakkında bir irtibâtın varlığı nazara verilmektedir. Bu durum ise Rum Süresi 22. âyet-i kerîmeyi akla getirmektedir.³⁸⁵ Nitekim bu âyette Cenâb-ı Hak, dillerin ve renklerin farklı oluşunun O'nun âyetlerinden olduğunu ifâde eder.

C- Peygamber (sas)

Peygamber (sas), Kur'ân-ı Kerim'de elçilik vasfı itibâriyle kendine tâbi olma Allah'a itaat olarak kabul edilmiş bir insandır. Allah'a karşı duyulan sevginin karşılık bulması yine O'nun izinden gitme şartıyla kâimdir. Onun izinden gitme, Allah tarafından inzal buyrulan vahyin olması gerektiği gibi anlaşılıp, uygulanmasını netîce vermesi bakımından önemlidir. Allâhu Teâlâ ile ilişki noktasında yüce bir konumda bulunan Peygamber (sas)'in bâzı husûsiyetleriyle ilgili Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetler içinde Onu bize farklı yönleri itibâriyle tanıtıcı bilgiler ihtivâ eden bâzı rivâyetlerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Mevzuları itibâriyle düşünüldüğünde bu rivâyetlerin Peygamber (sas)'in isimleri, kelâmının vasıfları, Allahu Teâlâ tarafından kendisine lutfedilen beş husûsiyet ve Cennete giriş noktasında O'na îmanın gerekliliği başlıkları altında değerlendirmek mümkündür. Bu konudaki rivâyetlerden olarak Peygamber (sas)'in isimleriyle ilgili rivâyet şu şekildedir:

حدثنا أبو داود قال حدثنا المسعودي عن عمرو بن مرة عن أبي عبيد عن أبي موسى قال سمى لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم نفسه أسماء منها ما حفظنا فقال أنا محمد وأحمد والمقفي والحاشر ونبي التوبة ونبي الملحمة³⁸⁶

Bu konuda Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetler burada da olduğu üzere Ebu Ubeyde tarafından nakledilmiştir. Müslim'in, (في أسمائه صلى الله عليه وسلم) adını verdiği babta Musa el-Eş'arî'nin rivâyeti ile birlikte Cubeyr b. Mut'im'in rivâyetleri bir arada zikredilmiştir.³⁸⁷ Söz konusu rivâyetlerde bâzı garib kelimeler bulunmaktadır. İbn'ul-Esir, bu kelimelerden olan el-Mukaffî (المقفي) isminin “kendilerine tâbi olunan peygamberlerin sonuncusu” anlamına geldiğini belirtmiştir.³⁸⁸ Buna göre rivâyete şu şekilde mânâ vermemiz mümkündür: “Rasûlullah (sas) bize kendini yine ondan hıfzettiğimiz şu isimlerle isimlendirdi. Ben Muhammed, Ahmed, el-Mukaffî ve el-Hâşirim. Tevbe ve Savaş Peygamberi'yim.” Sayılan

³⁸⁵ Âyet meâlen şu şekildedir: “Göklerin ve yerin yaratılışı ile dillerinizin ve renklerinizin farklı farklı oluşu da O'nun âyetlerindendir. Şüphesiz bu durumda ilim sâhipleri için ibretler vardır.

³⁸⁶ Tayâlisî, *Müsned*, s. 67, h.no: 492. Ayrıca bkz. İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VII, 421; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 291, 396, 420, h.no: 19525, 19621, 19651; Müslim, *Kitâbu'l-Fedâil* 34, h.no: 4344. Ebu Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, s. 218, h.no: 7244.

³⁸⁷ Müslim, *Kitâbu'l-Fedâil* 34, h.no: 4342-4344. Ebu Musa'nın Müslim'de yer alan bu rivâyetinde son isim olarak savaş peygamberi anlamına gelen (نبي الملحمة) yerine rahmet peygamberi anlamına gelen (الرحمة نبي) ifâdesine yer verilmiştir.

³⁸⁸ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis*, IV, 94

bu isimlerin Peygamber (sas)’in peygamberliğini yalanlayan ümmetlere daha önce Allâhu Teâlâ tarafından indirilmiş olan kitaplarda zikredilmiş olduğu ve Peygamber (sas)’in bu isimleri saymakla onlar aleyhine bir hüccet getirmeyi murâd ettiği söylenmiştir.³⁸⁹ Cubeyr b. Mut’im’in bu konudaki rivâyetlerinde ise Muhammed, Ahmed, el-Mâhî (المحي), el-Hâşir, el-Âkîb (العاقب), el-Hâtîm (الحاتم) gibi isimlerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu isimlerden el-Mâhî’nin küfrün kendisiyle silinip yok edildiği, el-Âkîb’in kendisinden sonra peygamber olmayan olduğu, el-Hâşir’in insanların kendisinin ardı sıra diriltildiği mânâlarına geldiği bu rivâyetlerin metninde açık olarak ifâde edilmiştir.³⁹⁰

Peygamber (sas)’in kelâmının vasıflarını belirten diğer bir rivâyet şu şekildedir:

حدثنا أبو بكر قال نا هشيم بن بشير قال نا عبد الرحمن بن إسحاق عن أبي بردة عن أبي موسى قال قال النبي صلى الله عليه وسلم : أعطيت فواتح الكلم وخواتمه وجوامعه . (قال قلنا علمنا مما علمك الله قال فعلمنا التشهد)³⁹¹

Senette yer alan Abdurrahman b. İshak el-Vâsî’tî’nin zayıf olduğu ifâde edilmiştir.³⁹² Hadisi Ebu Musa el-Eş’arî’den nakleden oğlu Ebu Burde’dir. Munâvî, Suyûtî’nin bu rivâyeti hasen olarak rumuzlandırıdığını belirtmiştir.³⁹³ İbn Ebi Şeybe’nin, zikredilen rivâyeti bu isnadla ikinci olarak aktardığı yerde “أتيت جوامع الكلم خواتمه وفواتحه” ifâdesi kullanılmaktadır. Burada belki mana muhâfaza edilmiş olsa da lafızlardaki farklılık dikkat çeker. Ebu Ya’lâ el-Mevsîlî’nin *Müsnedi*’nde yer alan rivâyette buradaki rivâyette bulunan “وجوامعه” ifâdesi yer almamaktadır. Muhtevâda Cenâb-ı Hak tarafından Peygamber (sas)’e sözü kullanma ustalığının bahsedilmiş oluşu vurgulanmaktadır. Buna göre rivâyetin mânâsı Peygamber (sas)’in dilinden “Sözün başı, sonu ve cevâmiu’l-kelim ile serfiraz kıldım.” şeklinde olmaktadır. Ardından râvî “Allah’ın sana öğrettiklerinden bize de öğret.” dediklerini ifâde eder. Bunun üzerine de Peygamber (sas)’in onlara teşehhüdü öğrettiğini bildirir. Metinde yer alan “Cevâmiu’l-Kelim” ifâdesi ile Kur’ân’ın kastedildiği söylenmiştir.³⁹⁴ Buradaki ifâdenin Buhârî ve diğer bâzı kaynakların Ebu Hureyre’nin nakli üzere aktardığı bir rivâyetle te’yid edildiğini söyleyebiliriz. Nitekim Ebu Hureyre’nin bu rivâyetinin başında Peygamber (sas)’in “بعثت الكلم بجوامع” sözüne yer verilmektedir.³⁹⁵ İbn Hacer, bu ibâreyi şerh ederken lafızları sınırlı olmakla birlikte pek çok mânâları ihtiva etmesi bakımından Cevâmiu’l-Kelîm’in Kur’ân olduğunu söylemiştir. Yine o,

³⁸⁹ İbnu’-Esir, *a.g.e.*, I, 388.

³⁹⁰ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XV, 104-105.

³⁹¹ İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, I, 327, VII, 431.

³⁹² Heysemî, *a.g.e.*, VIII, 263.

³⁹³ Munâvî, *Feyzu’l-Kadir*, I, 722.

³⁹⁴ İbnu’l-Esir, *a.g.e.*, I, 295.

³⁹⁵ Buhârî, *Cihad ve’s-Siyer 121*, h.no: 2755.

pekçok nebevî hadiste de bu özelliğın bulunduğunu belirtir.³⁹⁶ İlgili rivâyette de Peygamber (sas)’ın kelâmında bulunan bu umûmi husûsiyetin dile getirildiğı görölmektedir.

Peygamber (sas)’e Allahu Teâlâ tarafından lutfedildiğı ifâde edilen beş hususiyetle ilgili rivâyet şu şekildedir:

حدثنا حسين بن محمد حدثنا إسرائيل عن أبي إسحاق عن أبي بردة عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أعطيت خمسا بعثت إلى الأحمر والأسود وجعلت لي الأرض طهورا ومسجدا وأحلت لي الغنائم ولم تحل لمن كان قبلي ونصرت بالرعب شهرا وأعطيت الشفاعة وليس من نبي إلا وقد سأل شفاعة وإني أخبأت شفاعة لمن مات من أمتي لم يشرك بالله شيئا³⁹⁷

Heysemî, rivâyeti “باب عموم بعثته صلى الله عليه وسلم” başlığı altında aktarmış ve ricâlinin sahih olduğunu belirtmiştir.³⁹⁸ Ahmed b. Hanbel’in muttasıl olarak naklettiğı yukarıdaki rivâyetin hemen ardından mursel olarak Ebu Ahmed ez-Zubeyrî’den nakilde bulunduğı görölmektedir. Diğer taraftan söz konusu rivâyet, Peygamber (sas)’den Ebu Musa el-Eş’arî dışında Câbir b. Abdullah³⁹⁹, Ebu Zer⁴⁰⁰ ve İbn Abbas (ra)’tan⁴⁰¹ da nakledilmiştir. Rivâyetin muhtevâsı, Cenâb-ı Hak tarafından diğer peygamberlere verilmeyip de sadece Peygamberimiz (sas)’e has kılınan bâzı husûsi durumlarla alâkalıdır. Buna göre metinde yer alan ifâdelere şu şekilde mânâ vermemiz mümkündür: “Beş durumla serfiraz kıldım; kırmızı ve siyaha gönderildim, yeryüzü bana temiz ve secdegah kılındı, benden önce kimseye helal olmadığı halde ganîmetler bana helal kılındı, bir aylık mesâfeden düşmanların kalbine korku salmakla yardım olundum, şefaathakki verildi, hiçbir peygamber yoktur ki şefaati istemiş olmasın, ben şefaathakımı saklı tuttum sonra onu ümmetimden hiçbir şeyi Allah’a ortak koşmayarak ölen kimselere has kıldım.” Müslim’de konuyla ilgili Ebu Hureyre’den nakledilen bir rivâyet bulunmaktadır.⁴⁰² Bu rivâyette altı durumun zikri geçer ve ilk olarak Hz. Peygamber’e Cevâmiu’l-kelimin verilmiş olmasıyla başlar. Yine farklı olarak şefaathak ile ilgili kısım yer almazken “النبيون بي وختم” ifâdesi bulunmaktadır.

Konu hakkında nakledilen ve Peygamber (sas)’e îmanın gerekliliğini vurgulayan diğer bir rivâyet ise şu şekildedir:

³⁹⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, IX, 165.

³⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 512, h.no: 19735.

³⁹⁸ Heysemî, *a.g.e.*, VIII, 258.

³⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, V, 31, h.no: 14268. Buradaki rivâyette şefaathak ile ilgili kısım yer almamaktadır. Müslim, *el-Mesâcid ve Mevâdu’s-Salat I*, h.no: 810.

⁴⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, VIII, 100, h.no: 21491; Ebu Davud, *Salat 24*, h.no: 413. Ebu Davud’un yer verdiği bu rivâyette sâdece yeryüzünün mescid kılınışıyla ilgili ifâde yer almaktadır.

⁴⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, I, 645, h.no: 2742.

⁴⁰² Müslim, *el-Mesâcid ve Mevâdu’s-Salat I*, h.no: 812.

حدثنا محمد بن جعفر حدثنا شعبة عن أبي بشر عن سعيد بن جبير عن أبي موسى الأشعري عن النبي صلى الله عليه وسلم قال من سمع بي من أمتي أو يهودي أو نصراني فلم يؤمن بي لم يدخل الجنة⁴⁰³

Heysemî (807/1404), Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan bu rivâyetin ricâlinin sahih olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁴ Aynı konu hakkında Müslim, Ebu Hureyre'nin rivâyetine Sahihinde Kitâbu'l-İman bölümünde yer vermiştir.⁴⁰⁵ İlgili rivâyeti Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledenin Said b. Cubeyr olduğu görülmektedir. Bezzar (ö.292), "Said b. Cubeyr'in Ebu Musa'dan işittiğini sanmıyorum.", demektedir.⁴⁰⁶ Bu yönü itibâriyle hadisin senedinde inkıta'dan dolayı var olan bir zayıflıktan söz edilebilir. Muhtevâ bakımından ise hadis, Ümmet-i Muhammed'ten herhangi bir kişinin cennete girebilmesi için olmazsa olmaz bir şartı ifâde etmektedir. Bu doğrultuda Peygamber (sas), şöyle buyurmuştur: "Yahûdi olsun Hristiyan olsun ümmetimden beni işitip de bana îman etmeyen kimse, cennete giremez." *Müsned*'te yer alan diğer rivâyette metnin sonundaki ifâde "دخل النار" (cehenneme girer) olarak ifâde edilmiştir.⁴⁰⁷ Tayâlisî de yer alan rivâyette ise metnin sonundaki ifâde "الا كان من أهل النار" (Ancak cehennem ehliendir.) şeklindedir.⁴⁰⁸

D- Hidâyet ve İlim

Peygamberlere Allâhu Teâlâ tarafından indirilen, insanın ve tüm canlıların varlık gâyeleri ve daha farklı mevzûlarda bâzı bilgiler ihtivâ eden vahy, keyfiyeti itibâriyle başlı başına mucize olmaktadır. Bu kanalla hidâyetin sâhibi Hüdâ, seçtiği kişilere ilmi indirerek kullarının hidâyete ermelerini talep eder. Peygamber (sas)'den nakledilen rivâyetlere bakıldığında zaman zaman O'nun bir Peygamber olarak kendisinin durumunu, kendisine indirilen vahiy kaynaklı hidâyet ve ilmin konumu ile bunlara muhâtab olan insanların pozisyonunu tespit eden bâzı teşbihlerde bulunduğu görülmektedir. Burada ise Ebu Musa el-Eş'arî'nin rivâyetlerinde mevzuyla ilgili dikkatimizi çeken yağmur ve yakın bir düşman tehlikesi mevzuunda halkı uyaran ve çıplak uyarıcı olarak nitelenen bir adam teşbîhi üzerinde durulacaktır. İlgili rivâyetlerden biri şöyledir:

حدثنا عبد الله بن محمد وسمعتُه أنا من عبد الله بن محمد حدثنا أبو أسامة عن بريد بن أبي بردة عن أبي بردة عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إن مثل ما بعثني الله عز وجل به من الهدى والعلم كمثل غيث أصاب

⁴⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 305, h.no: 19536

⁴⁰⁴ Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VIII, 262.

⁴⁰⁵ Müslim, *İman* 70, h.no: 218. Ayrıca Ebu Hureyre'nin *Müsned*'te yer alan rivâyetleri için bkz. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 7856, 8255.

⁴⁰⁶ Bezzar, *Bahru'z-Zehhar*, VIII, 13, 2625.

⁴⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 332, h.no: 19562.

⁴⁰⁸ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 69 (509).

الأرض فكانت منه طائفة قبلت فأثبتت الكلاً والعشب الكثير وكانت منها أجادب أمسكت الماء فففع الله عز وجل بها ناسا فشرّبوا فرعوا وسقوا وزرعوا وأسقوا وأصابت طائفة منها أخرى إنما هي قيعان لا تمسك ماء ولا تنبت كلاً فذلك مثل من فقه في دين الله عز وجل ونفعه الله عز وجل بما بعثني به ونفع به فعلم وعلم ومثل من لم يرفع بذلك رأساً ولم يقبل هدى الله عز وجل الذي أرسلت به⁴⁰⁹

Bu rivâyeti Ebu Musa el-Eş'arî'den oğlu Ebu Burde, nakletmiştir. Rivâyet, sened bakımından şeyhaynın şartı üzere sahih bulunmaktadır. Nitekim Buhârî⁴¹⁰ ve Müslim⁴¹¹ bu rivâyeti sahihlerinde nakletmişlerdir. Muhtevâyâ bakıldığında Peygamber (sas)'in Allâhu Teâlâ'nın kendisi ile göndermiş olduğu hidâyet ve ilmin konumunu ve insanların ondan faydalanma durumlarını bir teşbihle ifâde ettiği görülmektedir. Bu durum bir yağmura benzetilir. Metinde “غيث” kelimesi ile ifâde edilen odur. Yine metinde yer alan “الكلاً والعشب” kelimelerinin ard arda zikredilmesi hakkında âmdan sonra hâssın zikredilmiş olduğu söylenmiştir.⁴¹² Nitekim “الكلاً” daha umûmi bir ifâde olarak yaş ve kuru bütün ekini ifâde ederken “العشب” kelimesi ile sadece yaş olanlar kastedilir. “أجادب” kelimesi “suyu hızla içmeyip üzerinde tutan sert toprak parçası” anlamındadır.⁴¹³ Yine bu kelimenin “bitki olmayan yer” anlamına geldiği de söylenmiştir. Ebu Ya'lâ el-Mevsîlî'nin yer verdiği rivâyette “أجادب” kelimesi yerine “اخادات” kelimesi kullanılır.⁴¹⁴ Bu kelime de yine “suyu üstünde tutan yer” olarak açıklanmıştır.⁴¹⁵ İbnu'l-Esir, “قيعان” kelimesinin “geniş, yüksek yer” anlamına geldiğini söyledikten sonra bununla kastedilenin yağmur suyunun yıkayıp beyazlaştırdığı yer olduğunu ifâde etmiştir.⁴¹⁶ Buna göre metnin mânâsı şu şekilde olmaktadır: “Allah'ın (cc) bana hidâyet ve ilimden gönderdiklerinin misâli yeryüzüne yağan bir yağmurun misâli gibidir. Bâzı toprak parçası vardır ki yağmuru kabul eder ve pekçok çimen ve çayır bitirir. Bâzı sert toprak parçası da vardır ki suyu üstünde tutar. Allah (cc) da onunla insanlara fayda verir. Ondan içerler, muhâfaza ederler, hayvanlarını sularlar, ziraat yaparlar ve başkalarına içirirler. Diğer bir sert ve kaypak toprak parçası daha vardır ki, üstünde ne suyu tutar, ne de ot bitirir. İşte bu, Allah'ın (cc) Dîni'ni iyi anlamış kimsenin misâlidir. Allah, beni kendisiyle gönderdikleriyle onu faydalandırmıştır. Ondan (hidâyet ve ilimden) istifâde etmiş, öğrenmiş ve öğretmiştir. Yine bu, bunun için başını bile kaldırmayan kimsenin misâlidir. O, benim kendisiyle gönderildiğim Allah (cc)'ın hidâyetini kabul etmemiştir.” Buradaki ifâdelerde görüldüğü gibi yağmur, Allâhu

⁴⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 343, h.no: 19573.

⁴¹⁰ Buhârî, *İlim* 20, h.no: 77.

⁴¹¹ Müslim, *Fedâil* 5, h.no: 4232.

⁴¹² İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, I, 130, h.no: 77.

⁴¹³ İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, I, 242. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Nevevî, *Şerhu Müslim*, VII, 483, h.no: 4232.

⁴¹⁴ Ebu Ya'lâ El-Mevsîlî, *Müsned*, XIII, 295, h.no: 7311.

⁴¹⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 130.

⁴¹⁶ İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 132-133.

Teâlâ'nın Peygamber (sas) ile birlikte gönderdiği vahiy kaynaklı hidâyet ve ilmi temsil etmekte, yağmurdan istifâde etme durumlarına göre tasnif edilmiş çeşitli toprak parçaları ise bu hidâyet ve ilimden istifâde durumlarına göre insanlara tekâbul etmektedir.

Peygamber (sas), diğer bir rivâyette ise “مَثَلِي وَمَثَل مَابِعْثِي اللَّهُ كَمَثَلِ رَجُلٍ” ifâdelerini kullanarak kendi durumunu ve kendine Allah Tarafından gönderilenlerin durumunu bir adam teşbîhiyle anlatır. Rivayet, Ebu Musa el-Eş'arî'den oğlu Ebu Burde kanalıyla nakledilmiştir. Rivâyetin muhtevâsında düşman ordusunu gözleriyle gören ve aceleyle kavmine gelip, onları tehlikeden haberdar eden bir adamın durumu tasvir edilir. Netice itibâriyle akşamdan onun uyarısını dikkate alan ve ona göre hareket edenler kurtulur. Yalanlayanlar ise sabaha karşı acı gerçekle yüzyüze gelir ve ordu tarafından ortadan kaldırılırlar. Buhâri bu rivâyeti sahihinde iki ayrı bölümde zikreder.⁴¹⁷ Bunlardan biri günahları sona erdirmeye, diğeri de Rasûlullah'ın sünnetini rehber edinme ile ilgili bab başlıkları altında yer almaktadır. Müslim ise bu rivâyete Kitâbu'l-Fedâil'de Rasulullah (sas)'ın ümmetine şefkati ve onları zararlı şeylerden sakındırma konusundaki aşırı gayreti ile ilgili bab başlığı altında yer vermiştir.⁴¹⁸

E- Kul Olma Yönünden İnsan

Allah (cc) ile ilişki noktasında kul konumunda bulunan insanı ve onun yaratıcısıyla olan münâsebetlerini düşündüğümüzde belki ilk anda akla Allah'la irtibâtın zirve noktada gerçekleştiği ibâdetler gelecektir. Bu böyle olmakla birlikte ibâdetler ileride ayrı bir başlık olarak ele alınacağından burada meselenin bu yönüne girilmeyecektir. Bu başlık altında daha çok Ebu Musa el-Eş'arî'nin naklettiği ilgili rivâyetler çerçevesinde Allah'ın kullarına karşı çok sabırlı oluşu, zâlîme mühlet vermesi, bir ümmetin rahmetini murâd edip etmemesi gibi Allah'ın insana yaklaşımı hakkında bâzı bilgiler ihtivâ eden rivâyetler ile günü Allah için kılma, Allah'la karşılaşmaktan hoşlanıp, hoşlanmama gibi insanın yaklaşımıyla ilgili bir takım bilgiler ihtiva eden rivâyetlere yer verilecektir.

İnsanın Allah'la olan irtibâtının sağlam ve sağlıklı bir düzeyde olması bakımından şüphesiz peygamberlerin varlığı büyük önem arz eder. Hatta bu noktada ilk insan olan Âdem (as)'ın aynı zamanda ilk peygamber olduğunu hatırlamak faydalı olacaktır. Bu durum, kanaatimizce insan ırkının ilk yaratılışından itibaren kendi hâline bırakılmadığını ve Allah tarafından ona yaratılış gâyesinin bildirildiğini vurgulaması bakımından önemlidir. Peygamberlerin ümmetlerinin içinde bulunmaları, onlar için bir güven ve emniyetin

⁴¹⁷ Buhari, *Rikak* 26, h.no: 6001; *İ'tisam* 3, h.no: 6740.

⁴¹⁸ Müslim, *Fedâil* 6, h.no: 4233. Ayrıca bkz. Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 294, h.no: 7310.

bulunduğunun önemli göstergelerinden kabul edilmiştir. Peygamberleri, içlerinde bulunurken toplum için bir helak olma durumu söz konusu olduğu taktirde bile Peygamber'in ve inananların o toplumun içinden ayrıldıktan sonra ilâhi cezâ hükmünde olan bu helâk durumunun meydana geldiğine Kur'an'da yer alan pek çok âyette şâhid olunmaktadır. Bu konuyla irtibatlı olarak Peygamberimiz (sas)'ın de kendi ve ümmeti hakkında şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "Allah, bana ümmetim için iki güven bahsetti." Bu ifâdenin ardından Enfal 33. âyet aktarılır. Âyette meâlen "Sen onların içindeyken Allah onlara azâb edecek değildir ve yine onlar istiğfar ediyorlarken de Allah onlara azab etmez." buyrulmaktadır. Peygamberimiz (sas), bu âyetten sonra devamla "Ben geçip gittiğim zaman kıyâmete kadar onların içinde istiğfârı bıraktım." buyurur.⁴¹⁹ Müslim'de yer alan başka bir rivâyette ise peygamberleri hayattayken bir ümmetin helâk edilip edilmeme durumu Allah (cc)'ın o ümmet hakkında rahmet dileyip dilememesi ile irtibatlı olarak açıklanmıştır. Bu rivâyette şöyle buyrulmaktadır: "Allah (cc), kullarından bir ümmetin rahmetini murâd ettiği zaman o ümmetten önce peygamberlerinin ruhunu kabzeder ve onu onlar için bir öncü ve önder kılar. Bir ümmetin de helâkını dilerse, peygamberleri hayattayken onlara azab eder ve peygamberlerinin gözü önünde onları helak eder. Onu yalanladıkları ve emrine isyan ettikleri zaman onları helâk etmekle peygamberini rahatlatır."⁴²⁰ Bu hadîsin Müslim'de yer alan munkatı' isnada sâhip hadislerden olduğu söylenmiştir. Zîra, senet şu şekildedir :

قَالَ مُسْلِمٌ وَحَدَّثْتُ عَنْ أَبِي أُسَامَةَ وَمِمَّنْ رَوَى ذَلِكَ عَنْهُ إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعِيدٍ الْجَوْهَرِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ حَدَّثَنِي بُرَيْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرَيْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Burada senedin başında görüldüğü üzere Müslim, Ebu Usâme'den kendisine nakilde bulunan râvînin ismini açıklamamıştır. Nevevî ise burada tam bir inkıta'nın olmadığını ve sâdece onun mechul birinin rivâyeti olduğunu belirtir. O, bu râvînin mu'temed bâzı nüshaların hâşiyesinde bulunduğunu da söylemiştir. Ardından O, Cellûdî'den naklen Muhammed b. El-Museyyib el-Ergîyânî'nin, "Bize İbrâhim b. Said el-Cevherî bu hadîsi isnâdıyla Ebu Usâme'den anlattı." dediğini aktarır.⁴²¹

Gerek Kur'an'da gerek de hadislerde zaman zaman Allah'a rızâ, gazâb, sabır ve sevgi gibi insanda da bulunan bâzı durum ve fiillerin isnâd edildiği görülmektedir. Müslümanlar olarak bu yöndeki ifâdeleri, meseleye Kur'an'ın ve hadislerin bizlere sunduğu bakış açısıyla

⁴¹⁹ Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'an an Rasûlillah* 9, h.no: 3007. Tirmizî, hadisin garib olduğunu belirtir. Bu konuda *Müsned*'te yer alan ve Ebu Musa'dan nakledilen farklı bir tarîk de mursal olarak gelmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 264, h.no: 19506.

⁴²⁰ Müslim, *Fedâil* 8, h.no: 4241.

⁴²¹ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, VII, 493.

yaklaşarak ve kendi tutarlılığı içinde değerlendirme gayreti içinde hareket etmemiz gerekmektedir. Nitekim az önce zikrettiğimiz hadisten ve daha pek çok hadisten, insanlar ve diğer canlılarda müşâhede olunan bir takım duygu, düşünce ve fiillerin Allah’a isnâd edilmesinde bir sakınca görülmediği anlaşılmaktadır. Belki bu durumun Allah (cc)’ı daha yakından tanımaya muhtaç mükellef varlıklar olarak biz insanlara bakan yönüyle Cenâb-ı Hakk’ın büyük bir rahmet eseri olduğunu da söylememiz mümkündür. Bu konunun Kur’an ve Sünnet açısından değerlendirilmesi insanları şirke varan aşırı düşüncelere kapılmaktan alıkoyacaktır. Zîra gerek önceki zamanlarda gerek de günümüzde yaşayan pek çok insan, Yüce Yaratıcıyı insana veya maddî herhangi bir varlığa benzetme sapkınlığı içine düşmüştür. Allah ise gerçekte ilgisi olmayan bu yöndeki ithamların doğru olmadığını Kur’an’da açık bir şekilde belirtmiştir. Bu yönüyle şimdi zikredeceğimiz rivâyet, insanların buna benzer tavır ve davranışları karşısında Allah’ın (cc) yaklaşımını ortaya koyması bakımından kanaâtimize önem arz etmektedir. Peygamber (sas), şöyle buyurmuştur: “İşittiği ezâyâ karşı Allah’tan daha sabırlı hiç kimse yoktur. O’na ortak koşulur ve çocuk isnad edilir de yine de O, onlara âfiyet verir, musîbetleri onlardan defeder ve onları rızıklandırır.”⁴²² Bu rivâyeti Ebu Musa’dan Ebu Abdurrahman es-Sülemî nakletmiştir. Rivâyet muttefekun aleyh olarak nakledilmiştir.⁴²³ Buhârî, Tevhid kitabında bu rivâyeti aktarırken Zâriyat 58. âyetle irtibatlı olarak aktarmıştır.⁴²⁴

Allâhu Teâlâ’nın yapılan kötülüklere, işlenen günahlara hemen akabinde karşılık vermemesi ile zaman zaman nice maddî ve mânevî zulümler irtikab edip de hiçbir dünyevî cezâ, sıkıntı ve hastalık yüzü görmeden bu dünyâdan geçip giden insanların varlığı, bir taraftan âhirette gerçekleşecek mahkemenin ve tesis edilecek adâletin varlığını zihinlerde pekiştirirken diğer taraftan insanlar için ciddî birer imtihan unsuru olabilmektedir. Bu bakımdan insan olarak kendi konumumuz açısından Allah’ın sabretmesi veya muhlet vermesi durumunu doğru olarak değerlendirebilmek için O’nun ve Rasûlü’nün bu konuda yaptığı açıklamalara kulak vermek gerekecektir. Nitekim bir rivâyette Allah’ın zâlîme muhlet vermesinden bahsedilir. Aslında bu durumu, az önceki rivâyetin farklı tonda tekrar seslendirilmesi olarak kabul etmek mümkündür. Zîra, şirkin büyük bir zulüm olması itibâriyle her müşriğin hakîki tevhidten uzak kaldığı müddetçe Allah katında zulmü bizzat irtikâb eden kişi konumunda olduğunu söyleyebiliriz. Bu rivâyette Peygamber (sas)’ın şöyle buyurduğu ifâde edilmiştir : “Muhakkak Allah zâlîme belli

⁴²² Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 406, h.no: 19633. Ayrıca bkz. h.no: 19527, 19589. Abdurrezzak b. Hemmam, *Musannef*, XI, 175-176, 182, (20250), (20273).

⁴²³ Buhârî, *Edep 71*, h.no: 5634; *Tevhid 3*, h.no: 6830; Müslim, *Sıfatu’l-Kıyâme ve’l-Cenne ve’n-Nâr 10*, h.no: 5016,5017.

⁴²⁴ Burada âyet bab başlığı olarak bulunmaktadır. Âyet meâlen şöyledir: “Şüphesiz rızık veren sarsılmaz kuvvet sâhibi ancak Allah’tır.” Zâriyat 58.

bir vakte kadat mühlet verir. Onu yakalayacağı zaman da ansızın yakalar.” Ardından Ebu Musa el-Eş’arî, Peygamber (sas)’ın

”وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَىٰ وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ”

Âyetini okuduğunu söylemektedir.⁴²⁵ Âyetin mânâsı meâlen şöyledir: “Rabbinin kasabaların zâlim halkını yakalaması, işte böyledir. Şüphesiz O’nun yakalaması pek elem verici ve şiddetlidir.” (Hud 102). Bu rivâyet, Ebu Musa’dan oğlu Ebu Burde kanalıyla nakledilmiştir.

Allah’ın (cc) insan ile ilişkisi noktasında insan açısından mevzûya bakacak olursak insanın yapmış olduğu işlerde niyetinin hâlis olması ve yaptığı her işte herşeyden önce Allah’a karşı sorumlu bir hareket tarzı benimsemiş olması büyük önem arz etmektedir. Bu bakımdan yaptığını Allah için yapma, zamânını O’na has kılma gibi mevzuları, Allah’a karşı duyulan sorumluluk ve muhabbet duygusunun fiil ve davranışlardaki bir tezâhürü olarak değerlendirmek mümkündür. Ebu Musa’dan nakledilen şu rivâyete de bu açıdan bakılabilir. Rivâyet şu şekildedir: “Ebu Musa el-Eş’arî şöyle dedi, bir adama dedim ki ‘Hadi gel bu günümüzü Allah için kılalım.’ Sanki Rasûlullah (sas) buna şahid olmuştu. İnsanlara bir hutbe verdi ve şöyle dedi: “Onlardan şöyle diyen kimseler vardır: ‘hadi gel bu günümüzü Allah (azze ve celle) için kılalım.’ Ben bu sözü O’nun sürekli söylemesinden dolayı yerin dibine geçmeyi arzu ettim.” Bu rivâyetin *Müsned*’te iki farklı yer de zikri geçmektedir.⁴²⁶ Rivâyetin senedi şu şekildedir:

حدثنا عفان حدثنا حماد يعني ابن سلمة أخبرنا ثابت عن سمع حطان بن عبد الله الرقاشي قال قال أبو موسى

“Burada Sâbit’in nakilde bulunduğu kişinin belli olmamasından dolayı senette zayıflık bulunmaktadır.

Allah (cc) ile insan arasındaki karşılıklı ilişkilere Allâh’ın rızâsı çerçevesinden bakıldığında bu rızânın elde edilmesinin, insanın iyi niyeti ve icrâ edeceği iyi ve güzel davranışları ile doğrudan irtibatlı olduğu söylenilebilir. Bu doğrultuda Allahu Teâlâ’nın kullarına karşı engin rahmeti ve şefkati ile muâmelede bulunacağını da gözardı etmemek gerekir. Bu durum, Müslim’in Ebu Hureyre’den nakil üzere yer verdiği rivâyette yer alan “Kulum bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir zirâ’ yaklaşırım...” şeklindeki ifâdelerde de görülmektedir.⁴²⁷ Buna göre bu durumun tersi olan râzı olmama durumu ise kulun iyi niyet

⁴²⁵ Buhârî, *Tefsir* 169, h.no: 4318; Müslim, *el-Birru ve’s-Sıla ve’l-Âdab* 15, h.no: 4680; Tirmizi, *Tefsir* 12, h.no: 3035; Ebu Ya’lâ, XIII, 273, 307, h.no: 7287, 7322.

⁴²⁶ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 386, 529, h.no: 19608, 19756.

⁴²⁷ Müslim, *ez-Zikr, Dua, Tevbe ve İstiğfar* 1, h.no: 4832.

göstermemesi ve yanlış üzere ısrarla devam etmesi ile ciddî şekilde irtibatlı olarak vuku bulmuş olacaktır. Ebu Musa'dan oğlu Ebu Burde kanalıyla nakledilen şu rivâyette de Allâhu Teâlâ'nın hoşlanıp hoşlanmama durumu kulun bu konudaki tercihiyle irtibatlı kılınmış gözükmeştir. Bu rivâyette Peygamber (sas), şöyle buyurur: "Her kim Allah'a kavuşmayı isterse Allah da ona kavuşmayı ister, her kim de Allah'a kavuşmaktan hoşlanmazsa Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz."⁴²⁸ Bu rivâyet Hz. Âişe, Ebu Hureyre, Ubâde b. Sâmit ve Enes b. Mâlik tarafından da nakledilmiştir.⁴²⁹ Hz. Âişe'den nakledilen aynı konudaki rivâyetin sonunda ölümün burada zikri geçen kavuşmadan önce olduğu vurgulanır.⁴³⁰ Diğer bir rivâyette ise Hz. Âişe'nin Peygamber (sas)'e "Yâ Nebiyyallah, bu ölümden hoşlanmamak mıdır? Şâyet öyleyse hepimiz ölümü kerih görürüz." dediği nakledilir. Bunun üzerine Peygamberimiz de ona cevâben "Öyle değil fakat Mü'min, Allah'ın rahmeti, rıdvânı ve cenneti ile müjdelendiği zaman Allah'a kavuşmayı diler, Allah da ona kavuşmayı diler. Kâfir de Allah'ın azâbı ve kızgınlığıyla müjdelendiği zaman Allah'a kavuşmaktan hoşlanmaz, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz." buyurarak bu ifâdelerde kastedilen mânâyı açıklamıştır.⁴³¹

II- Sosyal Hayat

İnsanoğlunun yaratılışı ve ihtiyaçları gereği daha iyi ve güzele doğru sâhip olduğu fitrî meyil düşünüldüğünde onun sanki doğuştan toplumsal bir varlık olduğu fikri uyanmaktadır. Halbuki insan dünyâyâ tek başına gelmektedir. Ancak yine aynı insan, doğduğu andan itibâren toplumu oluşturan en temel birim olan âilenin tamamlayıcı unsuru olarak bulunmaktadır. İnsanın daha doğumundan itibaren başlayan toplumla olan bu güçlü irtibâtı göz önünde bulundurularak İslâm'ın yapısına bakıldığında onun insanı diğer canlılara ve insanlara karşı duyarsızlıktan kurtaran ve daha sosyal bir varlık hâline getiren çeşitli tavsiye ve düzenlemelere sâhip olduğu görülecektir. Bu yönüyle Allâhu Teâlâ, muhâtab aldığı insana emir ve tavsiyelerini bildirdiği aynı anda öngörülen, pratiği mümkün, ideal bir toplum yapısının inşâsına da başlamış olmaktadır. Durum böyle olunca biz de Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetlere bir de bu düşünce çerçevesinde bakmayı denedik. Bunun netîtesinde ilgili rivâyetler içinde yeni bir sosyal yapının oluşturulmasına yönelik çeşitli tavsiye, teşvik ve sakındırmalarla birlikte günlük hayâta ve hukûkî mevzûlara dâir bir takım mâlumâtın var olduğu mevzuu dikkatimizi çekti.

⁴²⁸ Buhari, *Rikak 41*, h.no: 6027; Müslim, *ez-Zikr, Dua, Tevbe ve İstiğfar 5*, h.no: 4848; Ebu Ya'lâ, XIII, 287, h.no: 7301.

⁴²⁹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 8200, 9075, 11605; Buhâri, *Rikak 41*, h.no: 6026; Müslim, *Zikr 5*, h.no: 4844, 4845, 4846, 4847.

⁴³⁰ Bu rivâyetin sonunda "وَالْمَوْتُ قَبْلَ لِقَاءِ اللَّهِ" ifâdesi yer almakta ve ölümün bu karşılaşma ve kavuşmadan önce olduğu mevzuu açıkça belirtilmiş olmaktadır. Bkz. Müslim, a.y. h.no: 4846.

⁴³¹ Müslim, a.y., h.no: 4845.

A- Sosyal Yapının Te'sîsi

Asr-ı saâdete bu noktadan bakıldığında Peygamber (sas)'in ömrünün son 23 yılını içine alan zaman diliminde iyi yönde gerçekleşen sağlıklı ve devâsâ bir toplumsal değişimin yaşandığı görülür. Bu kısa zaman diliminde Allâhu Teâlâ, Peygamber (sas)'in eliyle bütün insanlığı ilgilendirecek olan Kur'an'da vaz' ettiği cennete ehil insanların oluşturduğu bir toplumu öngören toplumsal projenin bir numûnesini ortaya koymuştur. Sosyal bilimler açısından bakıldığında olağanüstü olarak nitelenebilecek bir hızda cereyan eden bu toplumsal değişimin temel dinamikleri ise bizzat Kur'an'ın âyetlerinde ve nakledilen hadislerin bünyesinde muhâfaza edilmiştir. Bu bakımdan üzerinde durduğumuz rivâyetlerde yer alan konuyla ilgili olduğunu düşündüğümüz mâlumâtı, insânî ilişkilerin geliştirilmesi, emniyet ve güvenin te'min edilmesi, iyi ve güzel davranışların yaygınlık kazanması gibi genel başlıklar altında ele almak istiyoruz.

a- Diğer İnsanlarla İlişkiler

Peygamber (sas), zaman zaman sahâbe-i kiramdan bâzı kişileri diğer insanlara dîni anlatmak için vazîfelendirmiştir. Nitekim birinci bölümde Ebu Musa el-Eş'arî'nin de bu kişilerden olduğu mevzuu üzerinde durulmuştu. Ebu Burde b. Ebî Musa kanalından nakledilen bir rivâyete göre Pergamber (sas), onu ve Muaz b. Cebel'i Yemen'e uğurlarken çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Konuyla ilgili Tayâlisî'nin *Müsne'd*'inde yer alan rivâyet şu şekildedir:

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن سعيد بن أبي بردة عن أبيه عن أبي موسى الأشعري أن رسول الله صلى الله عليه وسلم بعثه ومعاذ إلى اليمن فقال لهما تطاوعا ويسرا ولا تعسرا وبشرا ولا تنفرا⁴³²

(Rasûlullah (sas), Ebu Musa el-Eş'arî'yi ve Muaz'ı Yemen'e gönderdiğinde o ikisine şöyle buyurdu: “Birbirinize itaat edin, kolaylaştırın, zorlaştırmayın, müjdeleyin, nefret ettirmeyin.”)

Bu rivâyeti Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebu Dâvud ve Ebu Ya'lâ kitaplarında tahrîc etmişlerdir.⁴³³ Buradaki metinde de yer alan “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın, müjdeleyin, nefret ettirmeyin.” tavsiyelerinin bâzı rivâyetlerde daha genel olarak Peygamber (sas)'in ashabtan bir kimseyi bir yere göndereceği zaman kendisine tenbihte bulunduğu sözlerden

⁴³² Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 67, (496)

⁴³³ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19572, 19699, 19742, Buhârî, *Megâzi* 57, h.no: 3996, 3998; Müslim, *el-Cihâdu ve's-Siyeru* 3, h.no: 3262; Ebu Dâvud, *Edeb* 20, h.no: 4195; Ebu Ya'lâ, XIII, 306, h.no: 7319.

olduğu ifâde edilmiştir.⁴³⁴ Enes b. Mâlik'ten nakledilen rivâyette ise “müjdeleyin” ifâdesi yerine yatıştırın, rahatlatın anlamlarına gelen “سكنوا” ifâdesi kullanılmıştır.⁴³⁵ Müslim'in Ebu Musa'dan yer verdiği bir rivâyette de Peygamber (sas)'in onunla Muaz b. Cebel'e hitâben “müjdeleyin, kolaylaştırın, öğretin, nefret ettirmeyin.”, ifâdelerini kullandığı görülmektedir.⁴³⁶ Genel olarak düşünüldüğünde ilgili rivâyetle kastedilen mânâ, insanları Allah'ın ihsânı, lutfunun bolluğu ve rahmetinin genişliği ile müjdeleme olmaktadır.⁴³⁷ Aynı zamanda burada sâdece tehditler ve korkutmaların zikriyle insanları bu işten uzaklaştırmadan nehy durumu söz konusudur. Nitekim, uyarının netîcesi her zaman olumlu olmayabilir. Buna göre bu ifâdelerde uyarın ama nefret ettirmeksizin denmiş olmaktadır. Aslında bir yönden burada insan psikolojisi göz önünde bulundurularak hareket edilmesi istenmiştir. Bununla da ilk anda müşid konumunda olan kişilerin yanlış temsillerinden kaynaklanabilecek önyargıların önüne geçilmeye çalışılmış, İslâm'ın iyi bir usupla doğru bir şekilde muhâtaba anlatılması amaçlanmış olmaktadır. Bu konuda Nevevî, sorumluluk mevzuunda İslâm'ın emirlerinin tedrîci olduğunu hatırlatmıştır. Azîmâbâdî ise kolaylaştırın ifâdesiyle zekatların yumuşak davranarak toplanması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁴³⁸ Yine o, “zorlaştırmayın” ifâdesiyle insanlardan gerekenden daha fazlasını alarak veya onların gizli durumlarını araştırarak onlara zorluk çıkarmayın mânâsının kastedildiğini belirtmiştir. Nitekim, Peygamber (sas) tarafından civar beldelere gönderilen sahâbe-i kiram, çoğunlukla irşad vazîfesinin yanında yönetimle ilgili olarak ya vâli ya da zekat âmili vazîfesiyle görevlendirilmekteydi.

Diğer bir rivâyette de bir arada yaşayan hemen bütün insanlar için söz konusu olan arkadaşlık ilişkilerine dikkat çekilmektedir. Burada üzerinde durulan nokta, arkadaşlık yapılan kişinin iyi veya kötü olup olmamasıyla ilgilidir. Rivâyette bu durum bir teşbihle ifâde edilir. Söz konusu rivâyette mânâ itibâriyle şöyle buyrulmaktadır: “İyi ve kötü arkadaşın misâli, misk taşıyıcısı ile körük üfleyicisinin misâli gibidir. Misk taşıyıcısı, ya sana ondan verir, ya sen ondan satın alırsın ya da onda hoş bir koku bulursun. Körük üfleyicisi ise ya elbiseni yakar veya onda pis bir koku bulursun.”⁴³⁹ Bu rivâyeti Ebu Musa el-Eş'arî'den Enes b. Mâlik, Ebu

⁴³⁴ Örneğin bir önceki dipnotta zikri geçen Ahmed b. Hanbel'in ilk rivâyeti ile Müslim ve Ebu Dâvud'un rivâyetleri bu şekildedir.

⁴³⁵ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, IV, 338, h.no: 12358.

⁴³⁶ Müslim, *Eş'ribe* 7, h.no: 3730

⁴³⁷ Nevevî, *a.g.e.*, VI, 170, h.no: 3262.

⁴³⁸ Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bud*, X, 356, h.no: 4195.

⁴³⁹ Buhârî, *Zebâih ve's-Sayd* 31, h.no: 5108. Ayrıca bkz. Tayâlisî, s. 70, h.no: 515. Burada Tayâlisî, rivâyete mevkuf olarak yer vermektedir. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 399, 430, h.no: 19624, 19660. Ebu Davud, *Edeb* 19, h.no: 4191. Burada Ebu Dâvud asıl olarak Enes b. Mâlik'in rivâyetini aktarmaktadır. Ancak rivâyetten sonra Enes b. Mâlik'in Ebu Musa'dan naklettiği görülen senede de yer verir. Ebu Ya'lâ, XIII, 293, h.no: 7307.

Burde b. Ebî Musa ve Ebu Kebşe'nin rivâyet ettiği görülmektedir.⁴⁴⁰ Ebu Kebşe'nin rivâyeti İbn Ebî Şeybe'nin Musannefinde mevkuf olarak bulunmaktadır. Ancak burada rivâyete “Sâlih arkadaş yalnızlıktan daha hayırlıdır, yalnızlık ise kötü arkadaştan daha hayırlıdır...” denilerek başlanmıştır.⁴⁴¹ Bu rivâyetin taşıdığı mânâdan anlaşıldığına göre zarar görmemesi için sâdece kişinin kendinin iyi olması yetmemektedir. Nitekim trafikte de her zaman kazâ olayı sürücünün kendi yanlışından kaynaklanmamaktadır. Çoğu zaman insan, tamâmen kurallara uygun hareket ettiği halde karşı tarafın hatâlı davranışından dolayı kazânın netîcesine katlanmak zorunda kalır. İşte bu durum gibi karşılıklı olarak insanların birbirlerine zarar vermeme konusunda titiz hareket etmeleri toplumun sağlıklı bir yapıya kavuşması bakımından önem arz etmektedir. Rivâyette her iki tarafın da birbirinden etkilenme durumunun koku teşbîhiyle ifâde edilmesi mânidardır. Nitekim, iyi veya kötü ortada bir koku varsa sâhibi istesin veya istemesin muhâtaplar tarafından duyulacaktır. Dolayısıyla kişi iyi olunca karşısındakine iyilik yapma noktasında ayrı bir çaba göstermese bile faydalı olacak, kötü olunca da zarar vermek istemese bile zarârı dokunacak ve en azından etrâfına rahatsızlık verecektir.

Konuyla ilgili gördüğümüz birazdan zikredeceğimiz rivâyet ise toplumda saygı gösterilmesi gereken kişilerle ilgilidir. Şüphesiz Allah katında üstünlük takvâ ile olmaktadır. Ancak dünyâda yaşayan insanlar olarak içinde yaşadığımız toplumun yapısına veya diğer toplumlara baktığımızda insanların birbirlerini değerlendirirken makam, mevkî, zenginlik, itibar, şan, şöhrat gibi dünyevî yönden meziyet sayılabilecek pek çok özelliği göz önünde bulundurarak hareket ettikleri dikkat çekmektedir. İnsanlar açısından bu bakış açısının sağlıklı olup olmadığı tartışmaya açıktır. Belki bu noktada, salt zenginlik ve makam gibi şeylerde insana bâzı değerler katar, diyenler çıkacaktır. Fakat meseleye dînî açıdan bakıldığında kişi, insanlığının gereği sâhip olması gereken adâlet, ahlak, dürüstlük, Yaratan'a ve yaratılana saygı gibi temel değerleri bünyesinde taşımadıktan sonra sayılan bütün bu gibi dünyevî üstünlük sebebi sayılan vasıflar, onun insanlığına herhangi bir katkı sağlamayacaktır. Sözünu ettiğimiz rivâyet Ebu Musa el-Eş'arî'den Ebu Kinâne kanalıyla nakledilmektedir. İlgili rivâyet şu şekildedir:

⁴⁴⁰ Az önceki dipnotta Ebu Musa'dan Enes b. Mâlik'in nakli üzere gelen rivâyet Tayâlisî ve Ebu Dâvud'ta, Ebu Burde'nin nakli üzere gelen rivâyet *Müsned*, Buhârî ve Ebu Ya'lâ'da, Ebu Kebşe'nin nakli üzere gelen rivâyet ise *Müsned*'te (İkinci olarak zikredilen rivâyet) yer almaktadır. Son olarak zikredilen rivâyetin senedinde Ebu Kebşe'nin kim olduğunun açık olarak ifâde edilmemesinden dolayı bir zayıflık olduğu söylenebilir. Ancak, Mizzî'nin yer verdiği bilgiler doğrultusunda bu kişinin tâbiinden Ebu Kebşe es-Sedûsî el-Basrî olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, XXXIV, 215.

⁴⁴¹ İbni Ebî Şeybe, *Musannef*, VIII, 204.

حدثنا إسحق بن إبراهيم الصواف حدثنا عبد الله بن حمران أخبرنا عوف بن أبي جميلة عن زياد بن مخراق عن أبي كنانة عن أبي موسى الأشعري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إن من إجلال الله إكرام ذي الشئبة المسلم وحامل القرآن غير الغالي فيه والجافي عنه وإكرام ذي السلطان المقسط⁴⁴²

(Şüphesiz, saçlı başlı ağarmış yaşlı müslümana, Kur’andaki hudûdu çiğnemeyen ve onu terk etmeyen Kur’an hâfızına ve adâletli devlet başkanına saygılı davranmak, Allah’a saygıdandır.)

Suyûtî’nin bu rivâyete Câmiu’s-Sağır’de yer verdiği ve onu hasen olarak işâretlediği görülür.⁴⁴³ Senette Ebu Musa el-Eş’arî’den hadîsi nakleden konumunda bulunan Ebu Kinâne el-Kuraşî’nin durumunun meçhul olduğu İbni Hacer tarafından ifâde edilmiştir. Yine o, onun Muâviye b. Kurra olduğunun söylendiğini fakat bunun sâbit olmadığını belirtmiştir.⁴⁴⁴ Munzirî’nin ise Ebu Kinâne el-Kuraşî’nin Ebu Musa’dan işittiğini söyleyen birden fazla kişi olduğunu söylediği nakledilmiştir.⁴⁴⁵ Tercemede Kur’an hâfızı olarak çevirdiğimiz “حامل القرآن” ifâdesi hakkında Azîmâbâdî, taşıdığı sorumluluğun ağır yüklerden daha ağır olan pek çok zahmetinden dolayı onu taşıyanın bu şekilde “Hâmil” olarak isimlendirildiğine dikkat çekmiştir. Yine o, bu mânânın içine Kur’ân’ı okuyan, ezberleyen ve tefsir eden kişilerin de gireceği noktasında bir yoruma yer vermektedir.⁴⁴⁶

Bu mevzûda son olarak Ebu Burde b. Ebî Musa kanalıyla nakledilen bir rivâyete daha dikkat çekmek istiyoruz. Bu rivâyette ise iki mü’minin birbirleri için ne ifâde ettikleri yine bir teşbihle edebî olarak ifâde edilmiştir. İlgili rivâyette bu durum şöyle dile getirilmektedir: “المؤمن⁴⁴⁷ (Mü’min mü’min için bir kısmı bir kısmını destekleyen bir bina gibidir.) Tirmizî, bu hadîsin hasen sahih olduğunu belirtmiştir. Buhârî’nin yer verdiği rivâyette metnin sonunda Peygamber (sas)’in meseleyi anlatırkenki hareket durumunu ifâde eden “ثم شبك” (Sonra parmaklarını birbirine geçirdi.), ifâdesi yer almaktadır. Buradaki “يشد بعضه” cümlesinin gramer bakımından hal, sıfat veya vech-i şebahi beyan için başlangıç cümlesi (İsti’nâf) olabileceği üzerinde durulmuştur. Metinde kastedilen mânâ düşünüldüğünde ciddî bir yardımlaşma ve dayanışma vurgusunun olduğu dikkat çekmektedir. Aktarılan İbni Battal’ın görüşüne göre bahsi geçen bu yardımlaşma sınırının içine âhîret işleri ve mübah olan dünya

⁴⁴² Ebu Dâvud, *Edeb* 23, h.no: 4203.

⁴⁴³ Suyûtî, *Câmiu’s-Sağır*, II, 529, h.no: 2469.

⁴⁴⁴ İbni Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, II, 458.

⁴⁴⁵ Azîmâbâdî, *a.g.e.*, X, 365, h.no: 4203.

⁴⁴⁶ Azîmâbâdî, *a.y.*

⁴⁴⁷ Tayâlisî, s. 68, h.no: 503; İbni Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VII, 216; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 399, 400, 443, h.no: 19624, 19625, 19667; Buhârî, *Salat* 86, *Mezâlim ve’l-Gadab* 5, *Edeb* 36, h.no: 459, 2266, 5567; Müslim, *el-Birru ve’s-Sıla ve’l-Âdab* 17, h.no: 4684; Tirmizî, *el-Birru ve’s-Sıla* 18, h.no: 1851; Ebu Ya’lâ, XIII, 279, 307, h.no: 7295, 7321.

işleri dâhil olmaktadır.⁴⁴⁸ Ayrıca, bu konuda Ebu Hureyre'den nakledilen “Kul, kardeşinin yardımında bulunduğu sürece Allah da o kulun yardımında bulunur.”, hadîsinin de sâbit olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan ilgili rivâyet müslümanların birbirlerinin hukûkuna saygılı olmaları gerekliliğinin altını çizdiği gibi günah ve hoş olmayan davranışlar dışında birbirlerine karşı merhamet, dostluk ve dayanışma içinde hareket etmelerini teşvik etmektedir.⁴⁴⁹ Ayrıca burada kullanılan binâ teşbîhinin bu dayanışmanın netîcesinde hâsıl olacak gücü simgelediğini söyleyebiliriz. Tek başına bulunan bir tuğlanın dışarıdan gelecek yıkıcı te'sirlere karşı duruşu ile omuz omuza vermiş binlerce tuğladan oluşan yıkılmaz bir duvarın bu te'sirlere karşı duruşu şüphesiz aynı olmayacaktır.

b- Güven Duygusunun Te'mîni

Başkalarının hukûkuna tecâvuz etmeme noktasında Ebu Burde b. Ebî Musa'nın nakli üzere gelen bir rivâyette dil ve elle işlenen günahlara dikkat çekilmiştir. Bu rivâyette diğer müslümanların tek bir kişinin elinden ve dilinden sâdır olacak fiillerden zarar görmemeleri ve bu kişinin bu konuda onların haklı güvenini kazanması, bir mü'min için sâhib olunması gereken en üstün vasıflardan olarak zikredilmektedir. İlgili rivâyet şu şekildedir:

حدثنا سعيد بن يحيى بن سعيد القرشي قال حدثنا أبي قال حدثنا أبو بردة بن عبد الله بن أبي بردة عن أبي موسى رضي الله عنه قال قالوا يا رسول الله أي الإسلام أفضل قال من سلم المسلمون من لسانه ويده⁴⁵⁰

(Dediler ki, Ey Allah'ın Resûlü hangi müslüman daha fazîletlidir? O da müslümanların dilinden ve elinden güvende olduğu kimsedir, buyurdu.)

Bu rivâyeti Buhâri, Müslim, Tirmizi, Nesâi ve Ebu Ya'lâ kitaplarında tahrir etmişlerdir.⁴⁵¹ Tirmizî, hadîsin sahih garib olduğunu belirtmiştir. Metinde Peygamber (sas)'e bir soru yöneltilmektedir. Soruyu yöneltenin kim olduğu ile ilgili kaynaklardaki ifâdeler sırasıyla “قالوا” (dediler), “قلت” (dedim), “سئل” (soruldu), “قلنا” (dedik), “سئل” (soruldu), şeklindedir. Müslim'in rivâyetinde soruyu soranın Ebu Musa olduğu açık olarak görülmektedir. Bununla berâber diğer ifâdelerden sorunun kalabalık bir ortamda sorulmuş olduğu anlaşıyor. Rivâyet ayrıca Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Ebu Hureyre, Abdullah b. Amr b. Âs gibi sahâbe-i kiramdan bâzı ufak farklılıklarla nakledilmiştir. İbni Hibban'ın sahîhinde yer verdiği bir rivâyette ise “فأي المؤمنين أسلم” (Mü'minlerin hangisi daha güvenlidir?) şeklinde soruyu Ebu

⁴⁴⁸ İbni Hacer, *a.g.e.*, X, 552, h.no: 5567.

⁴⁴⁹ Nevevî, *a.g.e.*, VIII, 394, h.no: 4684.

⁴⁵⁰ Buhâri, *İman* 4, h.no: 10.

⁴⁵¹ Buhâri, a.y.; Müslim, *İman* 14, h.no: 59; Tirmizî, *Sıfatu'l-Kıyâme ve'r-Rekâik ve'l-Vera'* 11, h.no: 2428; Nesâi, *İman ve Şerâiuhu* 11, h.no: 4913; Ebu Ya'lâ, XIII, 272, h.no: 7286.

Zer (ra) sormaktadır.⁴⁵² Metinde yer alan “أي الإسلام أفضل” sorusu hakkında İbn Hacer, İslâm’ın tek olmasına rağmen burada çokluğa delâlet eden “أي” (Hangi?), soru edatının kullanılmış olmasıyla ilgili olarak soruda vuku bulmuş olan bir hafz durumuna dikkat çekmiştir.⁴⁵³ Buna göre soru “أي ذوي الإسلام أفضل” (Hangi İslam sâhibi daha üstündür.) anlamında olmalıdır. Ayrıca o, konuyla ilgili Müslim’de geçen bir rivâyette yer alan “أي المسلمين أفضل؟” (Müslümanların hangisi daha efdaldır?) şeklindeki soru cümlesinin bu mânâyı te’yid ettiğini söylemiştir.⁴⁵⁴ İbn Hibban’ın Ebu Zer (ra)’ın nakli üzere yer verdiği az önce işâret ettiğimiz rivâyette bulunan sorunun cevâbında “Müslümanlar” kelimesi yerine daha genel olarak “İnsanlar” kelimesi kullanılmıştır. Bu durumda mânâ, insanların dilinden ve elinden emin oldukları kimse olmaktadır. Burada zikredilen müslümanlara ehl-i zimmenin de hükmen dâhil olacağını söyleyen Mübârekfûrî, İbn Hibban’ın ilgili rivâyetine ayrıca dikkat çekmiştir.⁴⁵⁵ İçerik hakkında yine o, “Mızrak yarası iyileşir ama dil yarası iyileşmez.” anlamındaki sözü hatırlatarak kendisiyle eziyet etmenin daha çok, daha kolay olması ve zarar bakımından daha şiddetli olması itibâriyle burada dilin önce zikredilmiş olduğunu belirtmektedir. Nitekim, sövme, kötüleme, lanet, gıybet, iftira, karalama gibi dil ile icrâ edilen pek çok davranış, kişinin kendi dışındaki insanlara haksız yere ciddî zararlar verebilmektedir. İkinci olarak metinde sâdece elin zikredilmiş olmasını ise diğer uzuvlara da işâret eden kinâyeli bir kullanım olarak değerlendirmek mümkündür.

Konuyla ilgili yine Ebu Burde b. Ebî Musa’dan nakledilen bir rivâyette ise ok gibi bir savaş âletiyle insanların kalabalık olarak bulundukları mescid ve çarşı gibi mahallere gidildiğinde bırakın herhangi bir durumda kardeşine karşı onu silah olarak kullanmayı normal durumda dâhi diğer insanlara zarar veririm endişesiyle onu güzelce tutma mevzuundaki tavsiye yer almaktadır. Sanırım sosyal hayatta güvenin te’mîni ve köklü bir kardeşlik duygusuna sâhip olunması toplumu oluşturan her ferdin hangi konuda olursa olsun ilgili rivâyette vurgulandığı üzere buna hakkım olmadığı halde diğer insanlara zarar veririm endişesini vicdanlarında taşımalarıyla gerçekleşecektir. Söz konusu rivâyette şöyle buyrulmaktadır:

⁴⁵² İbn Hibban, II, 213, h.no: 362. Ebu Zerr (ra) ’ın kendisinden nakledilen biraz uzunca olan bu rivâyette o, mescide gelmiş. Mescitte tek başına oturmakta olan Peygamber (sas), ona iki rekat tahıyyetu’l-mescid namazı kılmasını söylemiştir. Namazın ardından o, Peygamber (sas)’e çeşitli sorular yöneltmiştir. Sorulan sorulardan bir tânesi de yukarıda zikredilendir.

⁴⁵³ İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 16, h.no: 10.

⁴⁵⁴ İbn Hacer’in bahsettiği bu soru ifâdesi görebildiğimiz kadarıyla Müslim’de Ebu Musa’nın rivâyetinin hemen ardından zikredilen Bureyd b. Abdullah’ın yine aynı senedle aktardığı rivâyette yer almaktadır. Aynı anlamı ifâde eden “أي المسلمين خير” şeklindeki rivâyet ise Abdullah b. Amr b. As kanalıyla nakledilmektedir. Müslim, *İman 14*, h.no: 57. Bu ifâdenin aynı şekilde kullanımı ise Tirmizî’nin Ebu Musa’dan, Ebu Ya’lâ’nın da hem Ebu Musa’dan hem de Câbir b. Abdullah’tan yer verdiği rivâyette görülmektedir. Câbir b. Abdullah’ın rivâyeti için bkz. Ebu Ya’lâ, *a.g.e.*, IV, 186, h.no: 2273.

⁴⁵⁵ Mübârekfûrî, *a.g.e.*, VI, 296, h.no: 2428.

“إذا مررتم بالسهم في أسوق المسلمين أو مساجدكم فأمسكوا بالنصال ، لا تجرحوا بها أحداً”.

(Müslümanların çarşılarına veya mescidlerinize oklarla uğradığınızda onun uçlarını tutun ki onunla birimizi yaralamayasınız.)⁴⁵⁶ Abdurrezzak b. Hemmam’ın yer verdiği bu rivâyetteki ifâdelerde sanki bu hareketin aksi yönünde davranan biri var da Peygamber (sas), onun bu davranışı üzerine bu uyarıyı yapmış izlenimi bulunmaktadır. farklı kaynaklar tarafından tahrir edilen ilgili rivâyetlerin metinlerinde bu durum daha ziyâde umûmî bir kâide uslûbuyla ifâde edildiğinden bu farka dikkat çekmek istedim. Nitekim, Müslim’in Câbir b. Abdullah’ın nakli üzere yer verdiği bir rivâyette, Peygamber (sas)’ın bir adamın mescide oklarla uğradığını görünce ona onun uçlarını tut, dediği nakledilmiştir.⁴⁵⁷ Buradaki uslub farklılığında muhtemelen Peygamber (sas)’ın, o adama husûsî olarak yaptığı îkâz ile umûmî olarak herkese yaptığı îkaz etkili olmuştur. Bu konuda nakledilen bâzı rivâyetlerin sonunda Ebu Musa el-Eş’arî’nin sözü olarak bir serzenişe de yer verilir. Burada o, “Vallâhi biz onları birbirimizin yüzüne doğrultmadıkça ölmedik.”, demektedir.⁴⁵⁸ İbn Hacer, bu sözün müslümanların Cemel ve Sıffin’de birbirleriyle savaşmalarına işâret eden kinâyeli bir kullanım olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁹ Ayrıca o, bu rivâyette sedd-i zerâî’ düşüncesi için bir delil bulunduğunu ifâde eder.

Diğer bir rivâyet, karşı tarafın Ümmet-i Muhammed aleyhine silahlanmasıyla ilgilidir. Buradaki ölçü, aleyhe silahlanıp, silahlanmama mevzuudur. Nakledildiğine göre Peygamber (sas), herhangi bir müslüman veya kâfir ayrımı yapmaksızın mutlak olarak “مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السَّلَاحَ” (Bize karşı silah kuşanan kişi, bizden değildir.), buyurmuştur.⁴⁶⁰ Buradaki “bizden değildir.”, ifâdesi karşı tarafın dinden çıktığı şeklinde yorumlanmaktan ziyâde bizim sünnetimize/yolumuza tâbi olmamıştır, şeklinde anlaşılmıştır. Yine burada “Bizim milletimiz üzere değildir.” mânâsı muhtemel olmakla birlikte böyle bir davranışa engel olma ve korkutmadaki mubâlağadan dolayı lafzın mutlak olarak kullanıldığı söylenmiştir.⁴⁶¹ Nitekim, bu yöndeki yorum bizce de dînin rûhuna daha uygun olmaktadır. ilgili rivâyet Buhâri, Müslim,

⁴⁵⁶ Abdurrezzak, *Musannef*, I, 444, (1735). Ayrıca bkz. Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 71, h.no: 520; İbn Ebî Şeybe, *a.g.e.*, II, 325; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19488, 19500, 19577, 19703, 19754; Buhâri, *Fiten* 7, h.no: 6548; Müslim, *el-Birru ve’s-Sıla ve’l-Âdab* 15, h.no: 4739, 4740; Ebu Dâvud, *Cihad* 92, h.no: 2220; Ebu Ya’lâ, XIII, 276, h.no: 7291.

⁴⁵⁷ Müslim, *el-Birru ve’s-Sıla ve’l-Âdab* 34, h.no: 4736, 4737.

⁴⁵⁸ Bu ziyâde için bkz. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19577, 19754; Müslim, *el-Birru ve’s-Sıla ve’l-Âdab* 15, h.no: 4739. Tayâlisî’deki rivâyetin sonunda ise farklı olarak Ebu Musa’nın “Onlar bana onu (oku) müslümanlara çevirmemi emrediyorlar.”, ziyâdesi yer almaktadır. Ebu Musa’ya âit olduğu ifâde edilen bu sözler, onun Cemel ve Sıffin savaşları esnâsında yaşananları tasvib etmeyerek ortaya koyduğu hassas ve tarafsız duruşu yansıtır niteliktedir.

⁴⁵⁹ İbni Hacer, *a.g.e.*, XIII, 30, h.no: 6548.

⁴⁶⁰ Buhâri, *Fiten* 7, h.no: 6544, (Buhâri aynı rivâyete diyetlerle ilgili bölümde İbn Ömer’in nakli üzere de yer vermiştir. bkz. Buhâri, *Kitâbu’d-Diyât* 2, h.no: 6366.); Müslim, *İman* 42, h.no: 145; Tirmizî, *Hudud* 26, h.no: 1379; İbni Mâce, *Hudud* 19, h.no: 2567; Ebu Ya’lâ, XIII, 244, 277, h.no: 7261, 7292.

⁴⁶¹ İbni Hacer, XII, 237, h.no: 6366.

Tirmizî, İbni Mâce ve Ebu Ya'lâ tarafından tahrir edilmiştir. Tirmizî, bu konuda İbn Ömer, İbnu'z-Zubeyr, Ebu Hureyre ve Seleme b. Ekva'ında rivâyetleri olduğunu söylemiş ve ardından Ebu Burde kanalıyla naklettiği rivâyetin hasen sahih olduğunu belirtmiştir. Bu babta Seleme b. Ekva'dan nakledilen rivâyetle cümlelerin başındaki ifâde farklı olarak “من سل علينا السيف” (Bize kılıç çeken kişi...) şeklindedir.⁴⁶² İbni Mâce ise yer verdiği rivâyetle “حمل” fiili yerine kınından çıkarmak anlamına gelen “شهر” fiilini kullanmıştır. Bu konuda Peygamber (sas)'ın kişinin silahla kardeşine işâret etmesini dâhi hoş karşılamadığı nakledilmiştir.⁴⁶³ Zîra o kişi, şeytanında müdâhalesiyle bu durumda ortaya koyabileceği yanlış bir davranış sebebiyle cehennem çukuruna düşme tehlikesi içinde bulunmaktadır. Meselenin hassâsiyetinin vurgulanması bakımından bu durumun da önem arz ettiğini düşünmekteyiz. Üzerinde durduğumuz rivâyetle yer alan bizdendir veya değildir meselesi, sanırım kişinin bu işi icrâ ederkenki düşüncesiyle doğrudan alâkadardır. Yine döneme âit özellikler de bu konuda belirleyici olabilmektedir. Meselâ, Abdullah b. Mes'ud bir defâsında cemaatle namazın önemini anlatırken “Öyle günümüzü görmüşümdür ki nifâkı malum munâfıktan başka hiç kimse onu (cemaati) terk etmezdi.”, demektedir.⁴⁶⁴ Ardından ise o, müslüman bir kişinin herhangi bir rahatsızlığından dolayı tek başına yürüyerek câmiye gelemeyecek durumda olduğunda iki kişinin koluna girerek ona yardımcı olduğunu ve yine de cemaatin aksatılmadığını ifâde etmiştir. Bu sözden o dönemde böyle bir gevşekliği müslüman kişinin asla göstermesinin mümkün olmadığını ve böyle bir davranışın açıkça nifaka delil teşkil ettiğini anlamaktayız. Bu bakımdan ilgili rivâyetle zikri geçen “Bizden değildir.”, ifâdesini müslüman olduğunu söyleyen kişi asla böyle bir davranışta bulunmaz, şeklinde de anlamak mümkündür. Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'in iki müslüman grubun birbiriyle savaşma muhtemel durumunu göz önünde bulundurduğu bilinmektedir.⁴⁶⁵ Böyle bir durumun Peygamber (sas) döneminde yaşanıp yaşanmadığıyla ilgili düşünüldüğünde Bi'ri Maûne hâdisesi veya son dönemde ortaya çıkan irtidat hareketleri hatırlanabilir. Bu tür hâdiselerde karşı tarafın münâfıkça davranarak pusu kurduğu veya doğrudan cephe aldığı müşâhede edilmektedir. Ancak bu yöndeki olayların âyetle ifâde edilen durumu tam karşılamadığı görülmektedir. Zirâ, bu olaylara karışan kimseler ya müslüman gözüktükleri halde müslüman olmamışlardır ya da müslüman olduktan sonra irtidat etmişlerdir.

⁴⁶² Müslim, *İman* 42, h.no: 144. Ebu Hureyre'nin rivâyeti Müslim'de aynı babta yer alan Ebu Musa'nın rivâyetinden hemen sonra yer almaktadır. Müslim, a.y., h.no: 146. Bu rivâyetin sonunda “ومن غشنا فليس منا” ifâdesi de bulunmaktadır. Yine aynı babta İbni Ömer'inde rivâyeti yer alır. Müslim, a.y., h.no: 143.

⁴⁶³ Buhâri, *Fiten* 7, h.no: 6545.

⁴⁶⁴ Müslim, *el-Mesâcid ve Mevâdu's-Salat* 45, h.no: 1046.

⁴⁶⁵ İlgili âyet için bkz. KK. Hucurat 9. Âyetle meâlen şöyle buyrulmaktadır: “Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle savaşarlarsa, hemen aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine haksız yere saldırırsa, Allah'ın emrine dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse, yine adalette aralarını düzeltin ve her durumda adâletli olun. Çünkü Allah adaletli davrananları sever.”

Bu bakımdan az önce dikkat çektiğimiz bizim sünnetimize tâbi olmamışlardır, şeklindeki yorumu bu âyet çerçevesinde anlamak mümkündür. Bununla berâber şâyet Peygamber (sas), kendi döneminde yaşanan zikri geçen tarzdaki olaylar üzerine böyle bir ifâdeyi kullandıysa bu ifâdenin tamâmen imânî noktadaki bir ayrıma işâret ettiğini söyleyebiliriz. Bu noktada Nevevî, haksız olarak bunu helal saymadığı halde müslümanlara karşı böyle bir tavır içine giren kişinin isyankar durumunda bulunacağını ve şâyet bu tavrı helal sayarsa bunun küfür demek olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁶

c- İyiliğin Yaygınlaştırılması

Toplumda iyilik yapan insanların bulunması şüphesiz o toplumda sevgi ve saygı bağlarının güçlenmesine vesîle olur. Gerek maddî gerek de mânevî bakımdan yapılan bu iyilikler bir de rızâ-ı ilâhî istikâmetinde insanlara faydalı olma düşüncesiyle yapılıyorsa kişinin hem kendi hem de içinde yaşadığı toplum, bu davranışlardan çok yönlü olarak müsbet mânâda etkilenecektir. İslam, kötülük yapmaktan kaçınan, iyilik yapmak içinse fırsat kollayan fertlerden oluşan bir toplumu öngörmektedir. O, iman amel münâsebeti içinde insanın fert olarak icra edeceği diğer insanlara faydalı olma yönündeki bütün gayret ve davranışlarını bir taraftan insanın diğer insanlarla ilişkilerini sağlıklı düzeyde geliştirmesine vesîle kılmış diğer taraftan da onun ebedî hayatta karşılaşacağı güzelliklerle doğrudan irtibatlı olarak ele almıştır. Bu durum, yapılan güzel davranışları kişiye herhangi bir dünyevî menfaat sağlasın veya sağlamasın tutarlı, kalıcı ve hakîki mânâda iyi davranışlar hâline getirmiştir. Bu noktada Peygamber (sas)’in hayat anlayışının sâdece kendinin değil, bütün insanlığın ebedî saâdete kavuşmalarını temin etme düşüncesi üzerine kurulu olduğunu görmekteyiz. Bu durumu da gözönünde bulundurarak Ebu Musa el-Eş’arî’nin Peygamber (sas)’den naklettiği toplumda iyiliğin yaygınlaştırılmasıyla ilgili bilgiler ihtiva ettiğini düşündüğümüz rivâyetlere geçmek istiyoruz.

Bu konuda her müslümana gücünün yettiği nisbette sadaka gerektiği, bunun için neler yapılabileceği ve çoğunlukla maddî yardım olarak anladığımız sadakanın neleri kapsadığı ile ilgili Ebu Burde b. Ebu Musa’dan nakledilen rivâyet şu şekildedir:

حدثنا يونس قال أخبرنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن سعيد بن أبي بردة عن أبيه عن أبي موسى الأشعري أن النبي صلى الله عليه وسلم قال على كل مسلم صدقة في كل يوم قالوا يا رسول الله فإن لم يجد قال يعتزل بيده فينفع نفسه ويتصدق قالوا فإن لم

⁴⁶⁶ Nevevî, *a.g.e.*, I, 206, h.no: 143.

يفعل قال يعين ذا الحاجة الملهوف قالوا فإم لم يستطع قال يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر قالوا فإن لم يستطع قال يمسك
عن الشر فإن ذلك له صدقة⁴⁶⁷

(Her müslümanın her gün sadaka vermesi gerekir. ‘Sahâbîler’, Ey Allah’ın Rasûlü, bulamazsa dediler. O da eliyle çalışır, kazanır. Hem kendisine fayda sağlar hem de tasaddukta bulunur, buyurdu. Bunu yapamazsa, dediler. Yardıma ihtiyaç duyan kimseye (bedenen) yardım eder, buyurdu. Buna da güç yetiremezse, dediler. İyiliği emreder, kötülükten de sakındırır, buyurdu. Dediler ki, buna da güç yetiremezse. O da kötülükten uzak durur. Şüphesiz bu da onun için bir sadakadır, buyurdu.)

Tayâlisî’nin *Müsned*inden aktardığımız bu rivâyete İbn Ebi Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Buhâri, Müslim ve Nesâî’nin kitaplarında da yer verilmiştir.⁴⁶⁸ Bu kitaplarda nakledilen bu rivâyetin senediyle ilgili dikkatimizi çeken Peygamber (sas)’den sonra nakilde bulunan ilk dört râvînin ortak oluşudur. Yine dikkat çeken bir nokta Müslim’in İbni Ebi Şeybe’nin rivâyetini sahîhinde tahrîc ettiğidir. Diğer kaynaklar ise ortak olan bu ilk dört râviden sonra farklı kişiler üzerinden rivâyeti tahrîc etmişlerdir. Rivâyetin metninde ihtiyaç sâhibinin sıfatı olarak geçen “المهوف” kelimesi, İbnu’l-Esir tarafından üzgün, kederli, endişeli anlamlarına gelen “المكروب” kelimesi ile açıklanmıştır.⁴⁶⁹ Başta yer alan “على كل مسلم” ifâdesinin ise vâcipliği değil de mendup oluşu dile getirdiği söylenmiştir.⁴⁷⁰ Tayâlisî’den aktardığımız yukarıdaki metinde yer alan her gün şeklinde tercüme ettiğimiz zaman bakımından tahsîs mânâsı taşıyan ifâdenin işâret ettiğimiz diğer kaynaklarda bulunmadığı görülmektedir. Bununla berâber bu durumun Ebu Hureyre ve Ebu Zer tarafından nakledilen rivâyetlerde altının çizildiği İbn Hacer tarafından dile getirilmiştir.⁴⁷¹ Rivâyet genel olarak düşünüldüğünde burada aynı toplumda yaşayan en zengininden fakirine kadar herkese iyilik yapma yollarının veciz bir şekilde ifâde edildiği görülmektedir. Buna göre hiçbir şeye gücü yetmeyen ise kendini kötülükten uzak tutarak dosdoğru yaşama gayreti içinde hareket edecektir. Mehmed Sofuoğlu, bu durumu “... Her ferde en eskimez bir iyilik ve medenî hayât düstûru verilmiştir.”, sözleriyle dile getirmiştir.

Üzerinde durduğumuz bu iyilik mevzuuyla ilgili olarak nakledilen rivâyetlerde zaman zaman Peygamber (sas) tarafından diğer insanlara yardımı içinde barındıran belli davranışları sergileme noktasında sahâbe-i kirâmın teşvik edildiği görülmektedir. Bu konuda Ebu Musa el-

⁴⁶⁷ Ebu Davud et-Tâyâlisî, *Müsned*, s. 67 (495).

⁴⁶⁸ İbni Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VI, 258; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19531, 19686; Buhâri, *Zekat* 30, *Edeb* 33, h.no: 1353, 5563; Müslim, *Zekat* 17, h.no: 1676; Nesâî, *Zekat* 56, h.no: 2491.

⁴⁶⁹ İbnu’l-Esir, *a.g.e.*, IV, 282.

⁴⁷⁰ Sindî, *Şerhu Sunenu’n-Nesâî*, IV, 26, h.no: 2491.

⁴⁷¹ İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 52, h.no: 1353.

Eş'arî'den nakledilen rivâyetlerden bir tânesi kısa olmakla berâber üç önemli emri içermektedir. İlgili rivâyet şu şekildedir:

حدثنا أبو داود قال حدثنا قيس وجريز عن منصور عن أبي وائل عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال أطعموا
الجائع وفكروا العاني وعودوا المريض⁴⁷²

(Aç olanı doyurun, esiri âzâd edin, hastayı ziyâret edin.)

İlgili rivâyetlerin Ebu Musa el-Eş'arî'den bu senette de görüldüğü üzere Kûfeli olduğu bilinen Ebû Vâil'den yâni Şakîk b. Seleme'den nakledildiği görülmektedir. Onun Peygamber (sas), zamânına ulaştığı halde onu göremeyen kimselerden olduğu söylenmiştir.⁴⁷³ Tâbiîn'in büyüklerinden olan bu zat kütübü sitte ricâli içinde yer almaktadır. Yukarıda zikri geçen ilgili rivâyet ise Tayâlisiyle berâber Abdurrezzak b. Hemmam, Ahmed b. Hanbel, Buhâri, Ebu Dâvud ve Ebu Ya'lâ tarafından da tahrîc edilmiştir.⁴⁷⁴ Farklı kaynaklarda Ebu Vâil'in nakli üzere aktarılan bu rivâyetlerde genel olarak burada zikredilen üç husus zikredilmekle berâber bâzı rivâyetlerin metnindeki farklılık dikkat çekmektedir. Meselâ, Abdurrezzak b. Hemmam'ın Süfyân-ı Sevrî'den naklettiği rivâyette "أطعموا الجائع" (Aç olanı doyurun.) ifâdesi yerine "أجيبوا" (Dâvete icâbet edin.) ifâdesi yer almaktadır. Yine Buhâri'nin Kitâbu'n-Nikah'ta Müsedded'in Yahya b. Saîd el-Kattan'dan onun da Süfyân-ı Sevrî'den nakli üzere yer verdiği rivâyette de bu böyledir. Ancak Buhâri, aynı senedle Kitâbu'l-Ahkam'da aktardığı rivâyette sâdece esirleri âzâd ve dâvete icâbetle ilgili ifâdelere yer vermiştir. Onun Cihad, Et'ime ve Merdâ kitaplarında yer verdiği rivâyetlerde ise ifâdeler arasında yer değişikliği olsa da yukarıda aktardığımız Tayâlisî'nin rivâyetinde de görülen üç hususu zikrettiği görülmektedir. Bu ifâdelerin emir sîgasıyla gelmiş olması bâzı ulemâ tarafından hüküm bakımından değerlendirme konusu yapılmıştır. Bu konuda İbn Battal'ın iki muhtemel durum üzerinde durduğu görülmektedir.⁴⁷⁵ Birinci muhtemel duruma göre buradaki emir, farz-ı kifâye, İkinci muhtemel duruma göre ise zikredilen mevzûlarda devamlılık ve yardımlaşmayı teşvikten dolayı mendup anlamı taşımaktadır. Buhâri'de Kitâbu'n-Nikah'taki rivâyette zikri geçen "أجيبوا الداعي" (Dâvet edene icâbet edin.) ifâdesiyle ilgili olarak İbni Hacer bu rivâyetten hemen önce geçen İbn Ömer rivâyetine dikkat çekerek mevzûyu değerlendirir.⁴⁷⁶ İbn Ömer'den nakledilen bu rivâyette "Sizden biriniz düğün yemeğine dâvet olunduğu zaman ona gitsin.) buyrulmaktadır. Bu

⁴⁷² Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 66, h.no: 489.

⁴⁷³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, XII, 548.

⁴⁷⁴ Abdurrezzak b. Hemmam, *a.g.e.*, III, 592, 593 (6763); Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19517, 19641; Buhâri, *el-Cihad* 169, *Nikah* 71, *Et'ime* 1, *Merdâ* 4, *Ahkam* 23, h.no: 2819, 4776, 4954, 5217, 6638; Ebu Dâvud, *Cenâiz* 11, h.no: 2699; Ebu Ya'lâ, XIII, 309, h. no: 7325.

⁴⁷⁵ İbni Hacer, IX, 277, h.no: 2819; Azîmâbâdi, VII, 89, h.no: 2699.

⁴⁷⁶ İbni Hacer, XIV, 458, h.no: 4776.

bakımdan burada emrin düğün yemeğine gitmekle tahsis edildiği şeklinde yorum yapılmıştır. Buna göre düğün yemeğine icâbet vâcip, diğer dâvetlere icâbet ise mustahab olmaktadır. Bununla berâber sâdece ilgili metin düşünüldüğünde metinde yer alan “Dâvet eden” kelimesinin umûmi mânâ ifâde ettiği açıkça görülmektedir. Burada “أطعموا الجائع” yerine “أجيبوا الداعي” lafzının kullanılması mevzuunda İbn Hacer, onların kaynaklarının aynı oluşunu göz önünde bulundurarak “Sanki bâzı râvîler diğerlerinin hıfzetmediğini hıfzetmişlerdir.” yorumunda bulunmuştur.⁴⁷⁷

Esir âzâdı ile ilgili ifâde de geçen “العاني” kelimesinin esir mânâsına geldiği bâzı rivâyetlerde Süfyân-ı Sevrî’nin açıklaması olarak yer almaktadır.⁴⁷⁸ Azîmâbâdî ise ilgili ifâdede kullanılan “فك” kelimesinin fidyeyle esiri kurtarmak mânâsına geldiğini böyle olunca da metindeki ifâdenin kâfirlerin elindeki müslüman esiri veya zulümle hapsedilmiş olanı kurtarın demek olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁹ Hasta ziyâretinin fazîleti ve gerekliliği ise pek çok hadiste vurgulanmıştır. Bu davranış, dâvete icâbetle birlikte müslümanın müslüman üzerindeki haklarından olarak da sayılmaktadır.⁴⁸⁰ Sevban (ra)’ın nakli üzere gelen hadiste ise kişinin ziyârette bulunduğu bu süre içinde dönünceye kadar cennet bahçesinde bulunuyor olduğu mevzuu ifâde edilmiştir.⁴⁸¹

Ebu Burde b. Ebu Musa’dan nakledilen farklı bir rivâyette güzel davranış noktasında Allâhu Teâlâ tarafından iki kat ecirle mükâfatlandırılacak olan üç kişinin zikri geçmektedir.⁴⁸² Bu üç kişiden bir tânesi köle bir kıza sâhip olup da onun terbiyesini ve eğitimi güzelce yapan sonra da onu hürriyete kavuşturan ve onunla evlenen kişidir.⁴⁸³ Diğer bir tânesi ise kendi peygamberine iman etmiş ehli kitaptan bir adamdır ki Nebî (sas)’e ulaşıncı ona da iman

⁴⁷⁷ İbni Hacer, XV, 243, h.no: 4954.

⁴⁷⁸ Buhârî’nin bu konu çerçevesinde işaret ettiğimiz Kitâbu’l-Et’ime’deki rivâyeti bu şekildedir.

⁴⁷⁹ Azîmâbâdî, *a.g.e.*, VII, 89, h.no: 2699. Köle âzâd etme mevzûunda ise Ebu Burde’nin babası Ebu Musa el-Eş’arî’den Peygamber (sas)’e isnad ederek oğullarına naklettiği köle âzâd edenî Allah (cc)’ın da onun her uzvuna karşılık cehennemden âzâd edeceği ile ilgili bir rivâyet *Müsned*’te yer almaktadır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 398, h.no: 19623. Heysemî, bu rivâyetin Ebu Musa’dan sâdece bu isnadla nakledildiğini Ahmed’in ricâlinin ise sika olduğunu söylemiştir. Heysemî, *a.g.e.*, IV, 242, 243.

⁴⁸⁰ Bu konudaki Ebu Hureyre’nin rivâyeti için bkz. Müslim, *Kitâbu’s-Selam* 3, h.no:4022; İbni Mâce, *Cenâiz* 1, h.no: 1425.

⁴⁸¹ Müslim, *el-Birru ve’s-Sıla ve’l-Âdâb* 13, h.no: 4659; Tirmizi, *Cenâiz* 2, h.no: 890.

⁴⁸² Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 68, h.no: 502; Abdurrezzak b. Hemmam, *a.g.e.*, VII, 269-270 (13111); Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19532, 19602, 19634, 19712; Buhari, *Ehâdisu’l-Enbiyâ* 46, h.no: 3190; Müslim, *İman* 70, h.no: 219; Tirmizi, *Nikah* 24, h.no: 1035; Nesâî, *Nikah* 65, h.no: 3292; İbn Mâce, *Nikah* 42, h.no: 1946; Ebu Ya’lâ, XIII, 238, h.no: 7256.

⁴⁸³ Bâzı rivâyetlerde bu üç kişi ard arda zikredilmeyip mesela sâdece câriye ile ilgili bölüm zikredilebilmektedir. Bkz. Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 68, h.no: 501; Abdurrezzak b. Hemmam, *a.g.e.*, VII, 270 (13112); Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19564, 19656; İbni Ebi Şeybe, III, 515; Buhari, *İ’tk* 14, 16, h.no: 2358, 2361 (Buradaki ikinci rivâyette câriye ve köle bir arada zikredilmiştir.); Müslim, *Nikah* 14, h.no: 2563; Ebu Davud, *Nikah* 6, h.no: 1757; Nesâî, *Nikah* 65, h.no: 3293; Ebu Ya’lâ, XIII, 308, h.no: 7323.

etmiştir. Üçüncü kişi de hem Allah'ın hakkını, hem de efendisinin hakkını edâ edip yerine getiren köledir.⁴⁸⁴

B- Günlük Hayat

Gün boyunca insan, hayâtın doğal akışı içinde çeşitli şekillerde diğer insanlarla ilişki hâlinde bulunmaktadır. Bu esnâda onun muhâtab olduğu kişi veya kişiler en yakınlarından olan âile, akrabâ ve arkadaş çevresinden olabildiği gibi hiç tanımadıklarından da olabilmektedir. Çok yönlü karşılıklı ilişkiler yumağı olarak isimlendirebileceğimiz bu durumun sosyal yapı içinde insana bakan yönüyle günlük hayâtı oluşturan temel unsur olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede ilgili rivâyetlere bakıldığında doğum ve ölüme dâir, yeme içme, giyim kuşam ve âdabla ilgili, günlük hayatla doğrudan alâkadar olduğunu düşündüğümüz çeşitli bilgileri ihtivâ eden bir takım rivâyetlerin var olduğu görülmektedir.

a- Doğum ve Ölüm

Bu iki kelime insan için dünyâ hayâtının başlangıcı ve sonucunu ifâde etmektedir. Sanki onlar ilki giriş ikincisi çıkış güzergâhında bulunan, dünyâya âit iki kapı gibidirler. Hayâtın iki değişmez kapısı hükmünde olup hemen hergün cereyan etmekte olan bu konularla ilgili Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilenler içinde onun en büyük oğlu doğduğunda Peygamber (sas)'in yaptığı uygulamaya yine cenâzeye saygı noktasında ne yapılacağına ve bir yakınının ölüm hâdisesiyle karşılaşan birinin nasıl davranmaması gerektiğine dâir rivâyetlerin bulunduğu dikkat çekmektedir.

Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen doğumla ilgili rivâyet onun oğluyla alâkalıdır. Çocuk doğunca o, onu doğruca Peygamber (sas)'e götürmüştür. İlgili rivâyetlere bakıldığında Peygamber (sas)'in kucığına aldığı bu çocuğa İbrâhim adını koyduğu, ona tahnîk yaptığı ve bereket için duâda bulunup onu babasına geri verdiği görülmektedir.⁴⁸⁵ Burada tahnîk olarak zikri geçen davranışı Peygamber (sas)'in yeni doğan çocuklara yaptığı bilinmektedir. Tahnîk uygulamasını Peygamber (sas)'in bir hurmayı ağzında biraz çiğneyip yumuşattıktan sonra çocuğun damağına ondan sürmesi olarak açıklamak mümkündür.⁴⁸⁶ Konuyla ilgili olarak Hz. Âişe'nin yeğeni Abdullah b. Zubeyr hakkında, Enes b. Mâlik'in ise Abdullah b. Ebi Talha ile

⁴⁸⁴ Sadece bu kişinin zikredildiği rivâyetler için bkz. Buhari, *İ'tk 17*, h.no: 2365; Ebu Ya'lâ, XIII, 293, h.no: 7308.

⁴⁸⁵ İbni Ebi Şeybe, V, 430; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 341, h.no: 19570; Buhâri, *Akika 1*, *Edeb 109*, h.no: 5045, 5730; Müslim, *Âdab 5*, h.no: 3997; Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 302, h.no: 7315. Peygamber (sas)'in çocuğa bereket için duâ ettiğiyle ilgili ifâde Buhâri ve Ebu Ya'lâ'da zikredilen rivâyetlerde bulunmaktadır. Yine buradaki tarîklerde metnin sonunda İbrâhim'in Ebu Musa'nın en büyük oğlu olduğuna dâir ifâde de yer alır.

⁴⁸⁶ İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, I, 451-452.

ilgili olarak naklettiği rivâyetler de kitaplarda yer almaktadır.⁴⁸⁷ Buhâri, sahihinde bu rivâyete Akîka ve Edep kitaplarında olmak üzere iki defa yer vermiştir. Onun Kitâbu'l-Akîka'daki bab başlığı çocuktan dolayı akîka kurbanı kesmeyecek kimse için doğduğu günün sabâhında çocuğun isimlendirilmesi ve ona tahnîk yapılması (Damağının tatlı bir şeyle ovulması) şeklindedir. O, Kitâbu'l-Edep'te koyduğu bab başlığında ise peygamberlerin adını çocuklara koyma mevzuuna dikkat çekmiştir. Müslim ise Kitâbu'l-Âdab'ta yer verdiği bab başlığında yeni doğan çocuğa tahnîk yapmanın ve sâlih bir kimseye tahnîk yapması için çocuğu götürmenin müstehab oluşuna dikkat çekmektedir.

Bu dünyâdan ebedî yurda göçü ifâde eden ölüm hakkında nakledilen ilgili rivâyetler ise biraz daha çeşitlidir. Bunların içinde ölüm hâdisesi vukû bulduğunda bu durumu kabullenememe ile ilgili geride kalanların ortaya koyacakları taşkın davranışlardan nehy olunmaları, cenâzeyi götürülenlerin nasıl davranması gerektiği, geçen cenâzeyi görenin ayağa kalkıp kalkmayacağı, ölüm hâlinde kişinin insanlar hakkındaki bilgisinin ne zaman inkıtâyâ uğrayacağına dâir bir takım mâlumâtı içeren rivâyetler yer almaktadır. Bu saydıklarımızdan ilkinin Ebu Musa el-Eş'arî'nin şiddetli bir hastalığı esnâsında naklettiği rivâyet edilmiştir. O, hastalığından dolayı ızdıraplı bir halde bulunurken bir ara bayılır. Bu sırada hanımlarından biri kendisini tutamayarak sesli bir şekilde feryad eder. O esnâda müdâhale edememiş olan Ebu Musa, kendine gelince o hanımını Peygamber (sas)'den duyduğu sözü hatırlatarak uyarır.⁴⁸⁸ Metnin sonunda yer alan ifâde şu şekildedir: “وخرق وسلق حلق ممن بريء أنا”. Burada zikri geçen ilk ifâdenin musîbet zamanında saçını başını yolma, ikincisinin yüksek sesle bağırıp çağırma, son ifâdenin ise üstünü başını yırtma anlamlarına geldiği görülmektedir. Buna göre mânâ, musîbet zamânında bu şekilde davranan kişilerden Peygamber (sas)'in uzak olduğu şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bâzı rivâyetlerde bu durumun “...منا ليس...” (... bizden değildir) ve “...من لعن...” (... kimseye lânet etmiştir.) olarak da ifâde edildiği görülür. Bu rivâyeti Ebu Musa el-Eş'arî'den rivâyet edenler arasında Ümmü Abdillâh, Ebu Burde b. Ebi Musa, Yezid b. Evs, Safvan b. Muhriz, Karse' ed-Dabbî el-Kûfî, İyad el-Eş'arî ve Abdurrahman b. Ebi Leylâ bulunmaktadır.⁴⁸⁹ Rivâyetlerde ifâde edilen Ebu Musa el-Eş'arî'nin bu hastalığa ne zaman yakalandığıyla ilgili olarak İbni Hacer, Hz. Ömer'in onu Basra vâililiğine emir olarak tâyin

⁴⁸⁷ Hz. Âişe'nin rivâyeti için bkz. Tirmizi, *Menâkıb* 39, h.no: 3762. Enes b. Mâlik'in rivâyeti için bkz. Buhâri, *Libas* 22, h.no: 5376; Müslim, *Libas* 30, h.no: 3955.

⁴⁸⁸ Ebu Musa'nın burada zikri geçen hanımının Ümmü Abdillâh olduğu Müslim'in tahrir ettiği rivâyette açıkça ifâde edilmektedir. Bkz. Müslim, *İman* 44, h.no: 150.

⁴⁸⁹ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 69, h.no: 507; İbni Ebi Şeybe, III, 174; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19535, 19539, 19540, 19616, 19617, 19626, 19690, 19729; Buhâri, *Cenâiz* 36 (bab başı), Müslim, *İman* 44, h.no: 149, 150; Ebu Davud, *Cenâiz* 29, h.no: 2723; Nesâî, *Cenâiz* 18, 20, 21, 22, h.no: 1838, 1840, 1842, 1843, 1844; Ebu Ya'lâ, XIII, 204, h.no: 7235.

ettiği zamâna işâret etmiştir.⁴⁹⁰ Bununla berâber o esnâda orada hazır bulundukları anlaşılan Yezid b. Evs ve İyâd el-Eş'arî'nin naklettiği rivâyetlerdeki ifâdelerinden sanki bu hastalığın Ebu Musa el-Eş'arî'nin vefâtına sebep olan hastalık olduğu izlenimi ortaya çıkmaktadır.⁴⁹¹ Çünkü İyad'dan nakledilen rivâyete göre bu hatırlatma üzerine eşi Ebu Musa ölünce böyle bir davranış içine girmemiş ve Ebu Musa'nın kendisine söylediğinin ne olduğu sorulunca da “ليس” diyerek cevap vermiştir. Yezid'in rivâyetinde ise Ebu Musa ölünce Yezid bu kadınla karşılaşır ve Ebu Musa'nın o sıra kendisine hatırlatıp da onun da sukût ettiği hadîsin ne olduğunu ondan sorar. O da yine az önceki gibi cevap verir. söz konusu rivâyetlerde zaman mefhûmu zikredilmemekle berâber meselenin ard arda zikredilmiş olması bizi bu yönde düşünmeye sevk etmiştir.

Kişi öldükten sonra cenâzenin götürülmesiyle ilgili Ebu Burde b. Ebi Musa kanalıyla nakledilen bir rivâyette ise Peygamber (sas)'ın yavaş hareket etmekle ilgili bir uyarısı yer almaktadır. Söz konusu rivâyet şu şekildedir:

حدثنا حجاج حدثنا شعبة عن ليث بن أبي سليم قال سمعت أبا بردة زمن الحجاج يحدث عن أبي موسى عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه رأى جنازة يسرعون بها فقال لتكن عليكم السكينة⁴⁹²

(Nebî (sas), bir cenâzeyi hızla götürürlerken gördü. Bunun üzerine şöyle buyurdu: ‘Üzerinizde vakar olsun.’)

Burada senette bulunan Leys b. Ebî Süleym'den dolayı bir zayıflıktan söz edilebilir. Nitekim onun hakkında hâfızasının zayıf olduğu ve karıştırmasının çokluğuyla ilgili çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.⁴⁹³ Suyûtî, bu rivâyete hasen olarak işâret koymuştur.⁴⁹⁴ Metnin sonunda bulunan “السكينة” kelimesinin yerine bâzı rivâyetlerde “القصـد” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.⁴⁹⁵ Mânâ olarak düşünüldüğünde cenâze götürülürken acele etmeme ve teennî ile hareket etme mevzûlarına vurgu yapan bu rivâyetin cenâzenin hızlı götürülmesi istenen rivâyetlerle zâhiren bir teâruz oluşturma durumu söz konusudur. Bu konuda Tahavî, burada cenâzeye bir şey olmasından korkulan bir süratin bulunduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁹⁶ Zîra

⁴⁹⁰ İbni Hacer, *a.g.e.*, IV, 341 (Cenâiz 36 bab başı).

⁴⁹¹ İbni Ebi Şeybe, III, 174; Ebu Dâvud, *Cenâiz* 29, h.no: 2723.

⁴⁹² Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19695. Ayrıca bkz. Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 71, h.no: 521, 522; Ahmed b. Hanbel, h.no: 19612, 19640; İbni Mâce, *Cenâiz* 15, h.no: 1468.

⁴⁹³ Leys b. Ebi Süleym hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, XXIV, 279-288. İbn Hacer, *Tehzib*, VIII, 418.

⁴⁹⁴ Suyuti, *Câmiu's-Sağir*, IV, 341, h.no: 5538.

⁴⁹⁵ Tayâlisî'nin 522 nolu rivâyetiyle Ahmed b. Hanbel'in 19640 nolu rivâyeti bu şekildedir. Ayrıca sekînenin hareket ve yürüyüşte vakar ve teennî mânâsına, Kasdın ise orta yol mânâsına geldiğine dâir bkz. İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, III, 385; IV, 68.

⁴⁹⁶ Tahavi, *Şerhu Meâni'l-Âsar*, 2/343.

diğer rivâyetlerde icrâ edilmesi istenen sür'at bundan daha i'tidalli bir sürattir. Bazı rivâyetlerde metinde zikredilen “وهي مخض الزق تمخض” (O ‘cenâze’, bir tulum gibi çalkalanıyordu.) ifâdesi de buradaki yorumu destekler niteliktedir.

Diğer bir rivâyet ise giden bir cenâze için ayağa kalkma mevzuundadır. Konuyla ilgili nakledilenler Ebu Musa el-Eş'arî'den Ebu Burde b. Ebi Musa ve Abdullah b. Sehbera kanalıyla nakledilmektedir.⁴⁹⁷ Söz konusu rivâyetlerde Peygamber (sas)'in müslüman, yahudi veya hristiyan olmasına bakmaksızın bir cenâze geçerken ayağa kalktığı ve ashâbına böyle bir durumda ayağa kalkmalarını söylediği ifâde edilmektedir. Metnin sonunda ise bu durumun hikmetiyle ilgili olarak yanındakilere “Siz cenâze için ayağa kalkıyor değilsiniz. Ancak onunla berâber bulunan meleklerden dolayı ayağa kalkmaktasınız.”, dediği nakledilmiştir. İbni Ebi Şeybe'nin tahrir ettiği rivâyette ise bu açıklama yer almamakla berâber metnin sonunda “قام حتى تجاوزه...” denilerek Peygamber (sas)'in bir cenâze geçtiği zaman o geçip gidinceye kadar ayakta kalmaya devam ettiği ifâde edilmiştir. Cenâze geçerken ayağa kalkma mevzuuyla ilgili Buhâri'nin, Câbir b. Abdullah, Ebu Said el-Hudrî ve Âmir b. Rebâ'a'nın nakli üzere yer verdiği rivâyetler, Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetin şâhidi olarak kabul edilebilecek mâhiyettedir.⁴⁹⁸ Yine Buhâri'nin yer verdiği Sehl b. Huneyf ile Kays b. Sa'd'tan nakledilen rivâyette Peygamber (sas)'e onun bir yahudi cenâzesi olduğu bildirilince O da “أليست نفساً” (O bir beşer değil midir?) cevâbını verdiği görülmektedir.⁴⁹⁹ Nesâi'nin “Ayağa kalkmayı terk etme mevzuunda ruhsat” bab başlığında yer verdiği bir rivâyette ise yapılan uygulama üzerine Ebu Musa el-Eş'arî'nin bu yöndeki nakli Hz. Ali'ye haber verildiğinde onun, Peygamber (sas)'in bir sefer yahudi cenâzesinden dolayı ayağa kalktığı ancak bu davranışı sonradan devam ettirmediği yönünde açıklama yaptığına yer verilir.⁵⁰⁰

Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen diğer bir rivâyetin mâhiyeti ise ölen kişinin arkasından ağlayanlar sebebiyle azab göreceği ile ilgilidir. Bu konudaki rivâyet ondan iki oğlu Musa ve Ebu Burde kanalıyla nakledilmiştir. Bu rivâyetlerde sözün kaynağı bakımından dikkat çeken iki durum söz konusudur. Bunlardan birinde Ebu Musa el-Eş'arî hadîsi bizzat Peygamber

⁴⁹⁷ Ebu Musa el-Eş'arî'den Abdullah b. Sehbera'nın rivâyeti için bkz. Tayâlisî, 71, h.no: 528; İbni Ebi Şeybe, III, 236. Ebu Burde b. Ebi Musa'nın rivâyeti için bkz. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19491, 19705 (Buradaki rivâyetin hemen ardından Abdullah b. Sehbera'nın Hz. Ali'nin konuyla ilgili yaptığı açıklamayı da içeren rivâyetine yer verilmiştir.)

⁴⁹⁸ Buhâri, *Cenâiz* 45, h.no: 1224, 1225; *Cenâiz* 47, h.no: 1227; *Cenâiz* 48, h.no: 1228, 1229.

⁴⁹⁹ Buhâri, *a.y.*, h.no: 1229.

⁵⁰⁰ Nesâi, *Cenâiz* 47, h.no: 1897. Ayrıca bu yöndeki nakillerin bir nesh durumu oluşturup oluşturmayacağına dâir genel bir değerlendirme için bkz. İbni Hacer, *a.g.e.*, IV, 367, h.no: 1229.

(sas)’den aktarırken⁵⁰¹ diğesinde Hz. Ömer aracılığıyla nakilde bulunmaktadır.⁵⁰² Dikkat çeken diğ bir husus ise bâzı rivâyetlerde râvi Esid b. Ebu Esîd’in rivâyeti nakleden Musa b. Ebi Musa’ya “Hiçbir günahkar diğesinin günahını yüklenmez.” meâlindeki âyeti⁵⁰³ hatırlatarak şaşkınlığını izhar etmesidir.⁵⁰⁴ Musa b. Ebi Musa onun naklettiği rivâyet karşısında takındığı bu tavrı hiç tasvib etmemiş ve o zaman hangimiz yalan söyledi. Allah’a and olsun ben Ebu Musa hakkında yalan söylemedim. Ebu Musa da Rasûlullah (sas) hakkında yalan söylemez diyerek tepkisini net olarak ifâde etmiştir. Müslim’in Ebu Burde’nin nakli üzere yer verdiği rivâyetin sonunda ise Hz. Âişe’nin bu hadîsin bu şekilde mutlak olarak anlaşılmasına dâir bir itiraz durumu söz konusudur. Buradaki rivâyette Hz. Ömer yaralandığı zaman yanında bulunan Suveyb’in ağladığını görünce ona niye ağlıyorsun? Bana mı ağlıyorsun? diye sorduğu ve onun da “Sana ağlıyorum Ey Mü’minlerin Emîri” demesi üzerine şöyle dediği nakledilmiştir: “لقد قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من يبكي عليه يعذب ‘Üzerine ağlanan kimse azab görür.’) Rivâyetin sonunda râvinin (Abdumelik) bu durumu Musa b. Talha’ya söylediği onun da Âişe’nin o kişilerin ancak yahudiler olduğunu söylediği şeklindeki sözünü hatırlatarak mukâbelede bulunduğu görülmektedir. Burada Musa b. Talha’nın bahsettiği durum Hz. Âişe’nin naklettiği şu rivâyetle alâkalı olmaktadır.⁵⁰⁵ Bu rivâyete göre ölen yahudi bir kadının ardından ağlayanların sesini duyunca Peygamber (sas) şöyle buyurmuştur: “Kabrinde ona azab edildiği halde yakınları ona ağlamaktadırlar.” Ancak buradaki ifâdeden anlaşılan mânâ, daha ziyâde o kişinin ağlamalar sebebiyle değil de küfrü sebebiyle azab gördüğü şeklindedir. Buhârî’de yer alan uzunca bir rivâyetin sonunda ise Hz. Ömer vefat edince İbni Abbas’ın onun naklettiği bu yöndeki rivâyetten Hz. Âişe’ye bahsettiği görülmektedir.⁵⁰⁶ Bunun üzerine Hz. Âişe’nin de Allah Ömer’e rahmet etsin. Vallâhi Rasulullah (sas), öyle değil şöyle buyurdu: “Şüphesiz Allah kâfire ehlinin ağlaması sebebiyle azâbı ziyâdeleştirir.” diyerek tashihte bulunduğu nakledilmiştir. Diğ bir rivâyette de ona Hz. Ömer ve oğlu Abdullah’ın bu konudaki sözleri ulaştığında onun “Siz bana yalan söylemeyen ve yalancılıkla itham edilmesi söz konusu olmayan kişiden hadis anlatıyorsunuz. Fakat kulak hata

⁵⁰¹ Ahmed b. hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19716; Tirmizi, *Cenâiz* 22, h.no: 624. (Burada yer verilen rivâyette farklı olarak görevlendirilen iki meleğin ardından ağlanan kişiyi itip kakarak sen böyle miydin? diyecekleri bilgisi de yer almaktadır. Tirmizi bu hadisi hasen garib olarak nitelemiştir.), İbni Mâce, *Cenâiz* 54, h.no: 1583.

⁵⁰² Müslim, *Cenâiz* 9, h.no: 1540, 1541.

⁵⁰³ KK. En’am 164, Fâtır 18.

⁵⁰⁴ Aynı rivâyet içinde aktarılan bu şaşkınlık ve itiraz içeren ifâdeler az önce işâret edilen *Müsned* ve İbni Mâce’deki rivâyetlerde yer almaktadır.

⁵⁰⁵ İbni Mâce, *Cenâiz* 54, h.no: 1584. Ayrıca Tirmizi, İbni Ömer’in nakli üzere yer verdiği aynı rivâyet içinde Hz. Âişe’nin bu konudaki yaklaşımına ve ölen bir yahudiyle ilgili naklettiği rivâyete de yer vermiştir. Bkz. Tirmizi, *Cenâiz* 23, h.no: 925.

⁵⁰⁶ Buhari, *Cenâiz* 32, h.no: 1206.

eder.” diyerek hadisin Hz. Ömer tarafından hatalı kavranmış olma durumuna dikkat çektiği nakledilmiştir.⁵⁰⁷

Söz konusu rivâyetlere nakledilenler sebebiyle ulemânın yaklaşımının da iki yönde ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Buna göre Hz. Âişe’ye nisbet edilen yaklaşımı benimseyenler olduğu gibi benimsemeyenler de olmuştur. Bu konuda İbni Kayyim’in yaklaşımı şu şekildedir : “Sika râvilerin rivayetlerinden sonra Âişe (Radiyallâhü anhâ) nin itirazına göre hüküm verilmez. Çünkü Âişe (Radiyallâhü anhâ) nin bulunmadığı meclislerde sahâbîler bulunur ve Onun görmediği bâzı durumları sahâbîler görür, İbni Ömer (Radiyallâhü anhümâ)’nın unutmuş veya yanılmış olması ihtimâli, cidden uzaktır.”⁵⁰⁸ Diğer taraftan arapların kişinin ölümünden sonra kendisi için feryad fîgan ağlanmasını vasiyetle ilgili bir âdetlerinin olduğu bilinmektedir. Bu noktada cumhurun geride kalanların bu yöndeki davranışlarından dolayı ölen kişinin azab görüp görmeme durumunun kişinin önceden bir vasiyetinin olup olmamasına göre belirleneceği görüşünde olduğu söylenmiştir.⁵⁰⁹

Son olarak Ebu Musa el-Eş’arî’nin oğlu Ebu Burde kanalıyla nakledilen ve kulun insanlar hakkında bilgisinin ne zaman kesildiği ile ilgili Peygamber (sas)’e yönelttiği soruyu içeren rivâyetine dikkat çekerek mevzûyu tamamlamak istiyoruz. Söz konusu rivâyet şu şekildedir:

حدثنا روح بن الفرّج حدثنا نصر بن حماد حدثنا موسى بن كردم عن محمد بن قيس عن أبي بردة عن أبي موسى قال سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم متى تنقطع معرفة العبد من الناس قال إذا عاين⁵¹⁰

(Rasûlullah sas’e kulun bilgisi insanlardan ne zaman kesilir diye sordum. O da (meleği veya diğer âleme âit şeyleri) bizzat gördüğü zaman buyurdu.)

Senette Nasr b. Hammad’ın bulunmasından dolayı ciddi bir zayıflık olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Yahya b. Maîn’in onun hakkında yalancı, Nesâî’nin sika değildir dediği İbni Hibban’ın ise çokça hatâ yaptığından dolayı onunla ihticâcın (delil getirme) bâtıl olduğunu söylediği nakledilmiştir.⁵¹¹ Bu rivâyetin bir benzeri Ebu Musa el-Eş’arî’nin sözü olarak Abdurrezzak b. Hemmam’ın Musannefinde de yer almaktadır. Buradaki rivâyette ise mânâ

⁵⁰⁷ Müslim, *Cenâiz* 9, h.no: 1543.

⁵⁰⁸ *Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi*, (terc. Haydar Hatiboğlu), IV, 461-462.

⁵⁰⁹ Nevevî, *a.g.e.*, III, 339, (bab başı).

⁵¹⁰ İbni Mâce, *Cenâiz* 5, h.no: 1443.

⁵¹¹ Mizzi, *a.g.e.*, XXIX, 343, 344.

bakımından şöyle denmektedir: “Hasta kişi meleği bizzat gördüğü zaman bilgisi yâni insanlar hakkındaki bilgisi gider.”⁵¹²

b- Yeme İçme

Canlıların hayatlarını sağlıklı olarak sürdürmelerini sağlayan en temel ihtiyaçlarından biri beslenme ihtiyâcıdır. Meseleye insanın hayâtîyetini devam ettirme noktasında ihtiyaç duyduğu sıvı veya kuru gıdayı tüketimi açısından bakıldığında onun önünde bir dünya dolusu yiyecek ve içeceğin bulunduğu müşâhede edilecektir. Bu yiyecek ve içeceklerden bir kısmı tüketildiğinde kişisel olarak insanın maddî ve mânevî bünyesine zarar verebildiği gibi toplumsal hayâtı da tehdit edebilmektedir. Bu bakımdan dînî açıdan bakıldığında akıllı, irâde sâhibi ve mükellef bir varlık olarak insanın yiyip içtiği şeylerden ve onların hâsıl ettiği netîcelerden de birinci derecede sorumlu tutulduğu görülmektedir. Ölçülü hareket ve aşırılıklardan uzak bir denge dini olan İslam, hayâtın diğer alanlarında olduğu gibi yeme içme mevzuunda da diğer insanların hak ve hukûkuna tecâvuz etmeme prensibini meselenin temeline koymuştur. Diğer taraftan bu dengeyi te'min noktasında zaman zaman az yemeyi tavsiye ettiği gibi sayısı parmakla sayılabilecek durumda olan bir kısım gıdanın tüketilmesini de yasaklamıştır. Bu durumda gözönünde bulundurularak Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetlere bakıldığında gıda tüketimi mevzuuna mü'min ile kâfirin yaklaşım farklılığı, tavuk yemenin meşrûluğu, sarhoş edici şeylerin yasak kılınışı gibi mevzûlar hakkında nakledilen rivâyetler dikkat çekmektedir.

Gıda tüketimi mevzuunda mü'min ile kâfirin yaklaşımını ifâde eden rivâyet şu şekildedir:

حدثنا أبو كريب محمد بن العلاء حدثنا أبو أسامة حدثنا بريد عن جده عن أبي موسى عن النبي صلى الله عليه وسلم قال
المؤمن يأكل في معى واحد والكافر يأكل في سبعة أمعاء

(Mü'min tek bağırsağa, kâfir ise yedi bağırsağa yer.)

Ebu Musa el-Eş'arî'den Ebu Burde b. Ebi Musa kanalıyla nakledilen bu rivâyet Müslim, İbni Mâce ve Ebu Ya'lâ tarafından tahrir edilmiştir.⁵¹³ İlgi çekici olan ise üç kaynağında aynı senedle rivâyete yer vermiş olmalarıdır. Görebildiğimiz kadarıyla bu rivâyet Ebu Musa el-Eş'arî dışında sahâbe-i kiramdan Ebu Hureyre, Abdullah b. Ömer ve Câbir b. Abdullah

⁵¹² Abdurrezzak b. Hemmam, III, 394, h.no: 6068.

⁵¹³ Müslim, *Eş'ribe* 34, h.no: 3842; İbni Mâce, *Et'ime* 3, h.no: 3249; Ebu Ya'lâ, XIII, 247, h.no: 7264.

tarafından da nakledilmektedir.⁵¹⁴ Peygamber (sas)’ın aynı sözü içmekle ilgili olarak da Ebu Hureyre’den nakledilen diğer bir rivâyette dile getirdiği görülmektedir. Burada misâfir edilen kâfir bir adamın müslüman olduktan sonra normalde içtiği sütten çok daha azıyla doyması üzerine bu sözün söylendiği görülmektedir.⁵¹⁵ Mânâ itibâriyle söz konusu rivâyet ulema tarafından değişik şekillerde yorumlanmıştır. İbnu’l-Esir buradaki ifâdenin mü’minin dünyâyâ karşı zühdünü kâfirin ise hırsını anlatmak için kullanılan bir darb-ı mesel olduğunu ve zâhirî mânâsından ziyâde bu şekilde anlamanın daha doğru olduğunu belirtmiştir.⁵¹⁶ Konuyla ilgili Tıb ehlinin mideyi de bağırsaktan sayarak insanın vücûdunda yedi bağırsağın oluşunu belirttiği hatırlatılarak meselenin zâhirî yönü de bâzı ulemâ tarafından göz önünde bulundurulmuştur. Diğer taraftan bâzı ulemâ mü’minin yemede iktisatlı oluşu veya kâfirin yerken Allah’ın adını anmamasından dolayı şeytanın onun yemesine ortak olması noktasından meseleyi yorumlamışlardır.⁵¹⁷ Yine burada yedi sayısıyla kastedilenin hırs, açgözlülük, uzun emel, tamah, kötü huy, hased ve şişmanlık olmak üzere yedi vasıf olduğu da söylenmiştir.

İkinci olarak Ebu Musa el-Eş’arî’den nakledilen rivâyetler arasında tavuk etini yemede herhangi bir haramlığın olmadığını bildiren bir rivâyette bulunmaktadır. İlgili rivâyet şu şekildedir:

حدثنا وكيع حدثنا سفيان عن أيوب عن أبي قلابة عن زهدم الجرمي عن أبي موسى قال رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يأكل دجاجاً⁵¹⁸

(Rasûlullah sas’i tavuk yerken gördüm.)

Bu konuda farklı tarıklerle nakledilen rivâyetler *Müsned*’te yer alan bu rivâyetin senesinde de görüldüğü üzere Ebu Musa el-Eş’arî’den Basralı olan Zehdem el-Cermî kanalıyla nakledilmiştir. Zehdem el-Cermî’nin tâbiinden olup sika bir râvi olduğu bilinmektedir.⁵¹⁹ Peygamber (sas)’ın yeme ile alâkalı bir fiilinden bahseden bu rivâyet zaman zaman bu şekilde tek bir cümle olarak nakledilse de görebildiğimiz kadarıyla asıl olarak farklı kaynaklarda zikri geçen uzunca bir rivâyetin parçası durumundadır. Bu uzun rivâyetin yeminle alâkalı bölümünün üzerinde ileride ayrıca durulacağından bu başlık altında daha çok ilgili müstakil rivâyete dikkat çekilmiş olunacaktır. Rivâyet Abdurrezzak b. Hemmam, Ahmed b. Hanbel,

⁵¹⁴ Bu rivâyetler için Müslim ve İbni Mâce’nin Ebu Musa el-Eş’arî’nin rivâyetine de yer verdikleri ilgili bablara bakılabilir. Ayrıca bkz. Buhâri, *Et’ime* 12 ve Tirmizi, *Et’ime* 20. Baktaki hadisler.

⁵¹⁵ Müslim, *Eşribe* 34, h.no: 3843; Tirmizi, *Et’ime* 20, h.no: 1741.

⁵¹⁶ İbnu’l-Esir, *a.g.e.*, IV, 344.

⁵¹⁷ Nevevî, *a.g.e.*, VII, 130.

⁵¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19554.

⁵¹⁹ Mizzî, *a.g.e.*, IX, 397; İbni Hacer, *Tehzîb*, III, 294, ş.no: 633.

Buhâri, Müslim, Tirmizî ve Nesâî tarafından tahrir edilmiştir.⁵²⁰ Diğer rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda Zehdem el-Cermî'nin söze başlarken "Cerm'deki bu mahalle ile Eş'arîler arasında bir dostluk ve kardeşlik vardı. Biz Ebu Musa el-Eş'arî'nin yanındaydık ona yemek getirildi, içinde tavuk eti de vardı..." bilgilerine yer verdiği görülür.⁵²¹ Ancak el-Cermî'nin ifâdesine göre orada bulunan ve köleye benzeyen bir adam sofradan uzak durur. Ebu Musa onu yemesi için çağırınca da "Ben onu pis şeyler yerken gördüm ve onu yememeye yemin ettim." der. Bunun üzerine Ebu Musa bu durumun onun helallîği noktasında bir sakınca doğurmadığını belirtmek için ilgili rivâyeti nakletmiştir. Ayrıca o rivâyetin devâmında yeminle ilgili başından geçen bir olayı anlatır. Bu olayla ilgili Peygamber (sas)'in söylediği farklı bir hadîsi zikrederek adama yeminini bozarak yemekten yemesini söyler.

Mevzuyla alâkalı diğer bir rivâyet içeceklerle alâkalıdır. Aslında sarhoşluk veren içeceklerle ilgili sorulan soruya Peygamber (sas)'in verdiği genel cevap düşünüldüğünde meselenin sâdece içeceklerle ilgili olmayıp sarhoş edici bütün maddeleri kapsadığı anlaşılabılır. İfâde bu mânâyı da muhtevî gözükmektedir. Tayâlisî'nin *Müsned*'inde yer alan rivâyet şu şekildedir:

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن سعيد بن أبي بردة عن أبيه عن أبي موسى قال قلت يا رسول الله يصنع عندنا شراب من العسل يقال له البتع وشراب من الشعير يقال له المزور وهما يسكران فقال النبي صلى الله عليه وسلم كل مسكر حرام⁵²²

(Dedim ki: "Yâ Rasûlellah bizde baldan bir içecek yapılır ona Bit' denilir ve arpadan da bir içecek yapılır ona da Mizr denilir. O İkisi de sarhoş edicidir." Bunun üzerine Nebî (sas) şöyle buyurdu: "Her sarhoş edici haramdır.")

Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen bu yöndeki rivâyetler onun iki oğlu Ebu Burde ve Ebu Bekir kanalıyla nakledilmiştir.⁵²³ Konuyla ilgili bir kısım rivâyetlerde Ebu Musa el-Eş'arî'nin bu yöndeki bir soruyu Peygamber (sas) tarafından Muaz b. Cebel'le birlikte Yemen'e gönderildiği esnâda sorduğu açıkça ifâde edilmektedir. Suyûtî bu rivâyetin de sonunda bulunan "حرام مسكر كل" ifâdesini mütevâtir hadisler içinde zikretmiştir.⁵²⁴ Onun bildirdiğine göre bu rivâyeti Şeyhayn Hz. Âişe ve Ebu Musa el-Eş'arî'den, Ebu Dâvud İbni

⁵²⁰ Abdurrezzak b. Hemmam, *a.g.e.*, VIII, 495,496, h.no: 16035; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19519, 19554, 19592, 19593, 19594, 19637, 19638, 19639; Buhâri, *ez-Zebâih ve 's-Sayd* 26, h.no: 5093; Müslim, *Eyman* 3, h.no: 3111; Tirmizî, *Et'ime* 25, h.no: 1749, 1750; Nesâî, *es-Sayd ve 'z-Zebâih* 33, h.no: 4271, 4272.

⁵²¹ Buhâri, *Zebâih ve 's-Sayd* 26, *Eyman ve 'n-Nuzur* 4, *Keffâratu 'l-Eyman* 10, h.no: 5094, 6158, 6226, 7000.

⁵²² Tayâlisî, s. 67, h.no: 497.

⁵²³ Ebu Burde b. Ebu Musa'nın babasından nakli üzere tahrir edilen rivâyetler için bkz.; Tayâlisî, a.y.; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19673, 19728; Buhâri, *Megâzi* 57, h.no: 3997, 3998; Müslim, *Eş'ribe* 7, h.no: 3729, 3730. Ebu Bekir b. Ebi Musa'nın babasından nakli üzere tahrir edilenler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19598; Nesâî, *Eş'ribe* 24, h.no: 5509; Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 210, h.no: 7239.

⁵²⁴ Suyûtî, *Ezhâru 'l-Mutenâsira*, s. 33, h.no: 84.

Abbas'tan, Tirmizî Ebu Hureyre'den, İbni Mâce İbni Ömer, İbni Mes'ud ve Muâviye b. Ebi Süfyan'dan, Nesâî yine Ebu Musa el-Eş'arî'den, Ahmed Enes b. Mâlik'ten, Ebu Ya'lâ Hz. Ömer'den nakletmişlerdir. Metnin sonundaki ifâde Müslim'in Ebu Musa'dan yine oğlu Ebu Burde'nin nakli üzere tahrir ettiği ikinci rivâyette “حرام فهو الصلاة عن أسكر ما كل” (Namaza engel olan her sarhoş edici şey haramdır.) şeklindedir. Nesâî ve Ebu Ya'lâ'nın Ebu Bekr b. Ebi Musa'nın babasından nakli üzere tahrir ettikleri rivâyette ise Ebu Musa Yemen'e gideceği zaman “Yâ Rasulellah orada pekçok içecek var. Hangisini içeyim.” diye sormuştur. Peygamber (sas) de o içeceklerin özelliklerini öğrenince “مسكر كل حرمت فإني مسكرا تشرب لا” (Sarhoşluk veren hiçbir şeyi içme. Ben her sarhoşluk vereni yasakladım.) diyerek cevap vermiştir. Sarhoş edici şeylerin haramlığını açıkça belirten bu gibi rivâyetlerin dışında Ebu Musa el-Eş'arî'den konuyla ilgili diğer bir rivâyet daha nakledilmektedir. Ondan Kâsım b. Muhaymera'nın naklettiği bu rivâyette Peygamber (sas)'in içkiyi Allah'a ve âhiret gününe inanmayanların içeceği olarak nitelediği yer almaktadır. İlgili rivâyet şöyledir:

حدثنا مجاهد بن موسى حدثنا الوليد بن مسلم عن الأوزاعي عن موسى بن سليمان عن القاسم بن مخيمرة عن أبي موسى قال تحينت فطر النبي صلى الله عليه وسلم فأتيت به بنبيذ جر فلما أدناه إلى فيه إذا هو ينش فقال اضرب بهذا الحائط فإن هذا شراب من لا يؤمن بالله ولا باليوم الآخر⁵²⁵

(Nebî (sas)'in oruçlu olmadığı zamânı kolladım ve ona testiyle nebiz (şarap, şıra) getirdim. İçini ona yaklaştırdığım zaman o cızırdıyordu. Bunun üzerine ‘Peygamber (sas)’ şöyle buyurdu: “Bunu bahçeye dök. Şüphesiz bu Allah'a ve âhiret gününe inanmayan kişinin içeceğidir.)

Senette Ebu Musa el-Eş'arî'den nakleden durumunda olan Kâsım b. Muhaymera'nın Kûfeli sâlih kimselerden olduğu ve sonradan Şam'a intikal ettiği söylenmiştir. Onun vefat târihiyle ilgili olarak hicrî 100 ve 101 seneleri zikredilmektedir.⁵²⁶ Hadis rivâyetinde sika olarak kabul edilen bu zat hakkında Yahyâ b. Maîn'in “Onun sahâbeden birinden işittiğini duymadık.” dediği nakledilmiştir. Bu bakımdan senette bir inkıta durumu söz konusu olmaktadır. Ebu Nuaym'ın zikrettiği senedin ise muttasıl olduğu ve farklı olarak buradaki senette onunla Ebu Musa'nın arasında Ebu Burde'nin bulunduğu görülmektedir.⁵²⁷ Diğer taraftan İbni Hacer'in naklettiğine göre İbni Hibban Kâsım b. Muhaymera için “Onun Ebu Musa'nın oğlundan işittiğini sanmıyorum.” demektedir.⁵²⁸ Bununla berâber Ebu Burde'nin bir

⁵²⁵ Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 242, h.no: 7259.

⁵²⁶ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, XXIII, 444, (4825); İbni Hacer, *Tehzib*, VIII, 302, 303, (610).

⁵²⁷ Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ*, VI, 84.

⁵²⁸ İbni Hacer, *Tehzib*, a.y.

dönem Kûfe’de kadılık yaptığı ve ikisinin hemen hemen aynı dönemde yaşadıkları göz önünde bulundurulduğunda onun Ebu Burde’den işitmiş olma ihtimâli daha kuvvetli gözükmektedir.⁵²⁹ Senette Kâsım b. Muhaymera’dan sonra bulunan Musa b. Süleyman ise İbni Hibban tarafından sika râviler içinde zikredilir.⁵³⁰ Ayrıca İbni Hibban onun Kâsım b. Muhaymera’dan ve Şamlılardan rivâyet ettiğini ondan rivâyet edenlerin de Evzaî ile Muâviye b. Sâlih olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan Ebu Hâtım ve Ebu Zur’a’nın onun hakkında “O, Evzaî’nin şeyhidir. Ondan onun (Evzaî’nin) dışında nakledeni bilmiyoruz.” dedikleri ve yine onun durumuyla ilgili olarak sorulunca Ebu Hâtım’ın “o şeyhtir.” dediği nakledilmiştir.⁵³¹ Heysemî ise ilgili rivâyete yer verdikten sonra onu Ebu Ya’lâ’nın rivâyet ettiğini Bezzar ve Taberânî’nin de muhtasar olarak aktardıklarını belirtmiştir. Senetle ilgili olarak da o Musa b. Süleyman’a dikkat çekerek Ebu Hâtım’ın onu sika kabul ettiğini söylemiş ardından senetteki diğer râvileri de sika olarak nitelemiştir.⁵³² Ancak senette Evzâî’den nakleden Velid b. Müslim hakkında pek çok ilim sâhibi Şam ehlinden bir âlim olduğu, sâlihu’l-hadis olduğu gibi ta’dil edici ifâdeler kullanıldığı gibi mudellis olduğu, İbni cureyc ve Evzai’den an’ane ile rivâyet edince buna itimad edilemeyeceği çünkü onun yalancılardan tedliste bulunduğu gibi cerh edici ifâdeler de kullanılmıştır.⁵³³ Anlaşılan Heysemî onu cerh edenlere pek itibar etmemiştir. İlgili rivâyetin sahâbeden Ebu Musa dışında Ebu Hureyre’den de nakledildiği görülmektedir.⁵³⁴ Müslim’de yer alan bir rivâyette bu metinde de zikri geçen nebîzu’l-cer ifâdesiyle ilgili olarak Said b. Cubeyr tarafından İbni Abbas’a “Hangi şey nebîzu’l-cerdir?” diye sorulmaktadır.⁵³⁵ O da cevâben “Çamurdan yapılan her şeydir.” diyerek “cer” kelimesi ile ifâde edilen kabın mâhiyetine dikkat çekmiştir. Peygamber (sas)’ın zaman zaman içki yapımını hızlandıran ve bu iş için çok sık kullanılan kapların kullanımını yasakladığı da görülmektedir. Bununla birlikte haramlık noktasında burada asıl belirleyici olanın bâzı koşullar sağlandığı taktirde belli süre sonra içkiye dönüşme özelliği olan şıranın bu dönüşümü gerçekleştirip gerçekleştirmemesi olduğunu söyleyebiliriz.

⁵²⁹ Sonradan İbni Hibban’ın kitabında farkettiğimiz durum ise onun bu sözü söylerken Ebu Musa’nın oğlunu değil Ebu Musa’yı zikrettiğidir. Bkz. İbni Hibban, *Kitâbu’s-Sikat*, VII, 332. İbni Hacer’in bu şekilde nakli ise dikkatsizlikten veya basım hatâsından kaynaklanmış olabilir.

⁵³⁰ İbni Hibban, *a.g.e.*, VII, 453.

⁵³¹ İbni Ebi Hâtım, *Kitâbu’l-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VIII, 144, (650). İbni Hacer, *a.g.e.*, IX, 309, (617).

⁵³² Heysemî, *a.g.e.*, V, 61.

⁵³³ Zehebî, *Mizânu’l-İ’tidal*, IV, 347, 348, (9405); İbni Hacer, *Tehzib*, XI, 133, 136, (254).

⁵³⁴ Ebu Dâvud, *Eşribe* 12, h.no: 3228; Nesâî, *Eşribe* 25, h.no: 5516; İbni Mâce, *Eşribe* 15, h.no: 3400.

⁵³⁵ Müslim, *Eşribe* 6, h.no: 3706.

c- Giyim Kuşam

İnsan için elbise, kusurlarını ve ayıp yerlerini örtme, onu çeşitli zararlardan koruma işlevlerini yerine getiren önemli bir eşya durumundadır. Onun bir de zînet yönü vardır ki Allâhu Teâlâ, âdemoğullarına “Her mescide gidişinizde süsünüzü alınız.” buyurmakla insanın güzel ve şık görülmesini sağlayan elbiseyi zînet olarak isimlendirmiştir.⁵³⁶ Diğer taraftan Kur’ân-ı Kerim’de Takvâ elbisesinin daha hayırlı oluşundan bahsedilerek mes’elenin ihlas, samîmiyet, güzel ahlak ve iyi niyetle irtibatlı olan yönü de vurgulanmaktadır.⁵³⁷ İnsanoğlunun giyim kuşam gereksinimi hissetmesi ve bu duygunun kökeniyle ilgili olarak ifsad olmamış bir fıtrata sâhib olan insanda bulunan hayâ duygusundan bahsetmek mümkündür. Bu duyguyu ve doğal netîcesi olan örtünme davranışını âyetlerde bahsi geçen Allâhu Teâlâ tarafından yaklaşılmaması istenen ağaçla ilgili anlatılan hâdisede de görebiliriz.⁵³⁸ Burada ortaya çıkan Hz. Âdem ve Havva’nın Allah’ın emrine karşı işlenmiş bir kusurun netîcesi olarak ayıp yerlerinin açılışı ile onların ilk anda belki düştükleri bu durumun izâlesi adına cennet yapraklarına hızla sarınmaları davranışdır. İlgili âyetlerden anlaşılan ise bu durumun öncesinde de aslında onların bir çeşit elbiseyle örtülü oldukları gerçeğidir. Meseleye hikmet açısından bakıldığında ise bizce pekçok meyvenin kendisini değişik zararlardan koruyan bir kabuğa veya yaprağa sâhib olması da çeşitli zararlardan korunmaya ihtiyaç duyan insanoğlunun sâhib olduğu maddî ve mânevî fitrî özelliklerinin bir netîcesi olarak ortaya çıkan örtünme gereksiniminin tabîî oluşu hakkında bir fikir verebilecek durumdadır. İnsanın süsü konumunda olan giyim kuşam çerçevesinde Ebu Musa el-Eş’arî’den nakledilenler ise daha ziyâde altın ve ipekten mâmul eşyâların kullanımıyla ilgilidir. Söz konusu rivâyetlere geçmeden önce Ebu Musa el-Eş’arî’nin Peygamber (sas) döneminde onların giyimiyle ilgili oğlu Ebu Burde’ye söylediği bir söze dikkat çekmek istiyoruz. Tayâlisî’nin yer verdiği rivâyette o, şöyle demektedir: “Peygamberimiz (sas) ile berâberken üzerimize yağmur yağdığında bizi bir görseydin kokumuzu koyun kokusuna benzetirdin.”⁵³⁹ Buradaki ifâdeden o dönemde Peygamber (sas) ile birlikte olan bâzı kişilerin yün elbise giydikleri anlaşılmaktadır. Bu durum ise yün elbisenin câizliği noktasında açık bir durum arz etmektedir. Yün elbise çoğu zaman tevâzu, zühd ve dünya hayâtına fazla meyletmemeyi ifâde eden bir giysi türü olabilmektedir. Mes’elenin bu yönü göz önünde bulundurulduğunda bir kısım ulemânın amelleri gizlemenin

⁵³⁶ KK., Araf 31, (7. Sûre).

⁵³⁷ KK., Araf 26.

⁵³⁸ Zikri geçen hâdiseye ilgili olarak bkz. KK., Araf 19-24.

⁵³⁹ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 71, h.no: 525. Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19652, 19758, 19759; Ebu Dâvud, *Libas* 6, h.no: 3515; Tirmizi, *Sıfatu’l-Kiyâme* 11, h.no: 2403; Ebu Ya’lâ, XIII, 250, h.no: 7266. Hâkim’in yer verdiği bir rivâyetin sonunda ise “Elbisemiz yündendir.” ziyâdesi mevcuttur. Ardından ise “Yiyeceğimiz de iki siyah şey su ve hurmadır.” İfâdesi yer almaktadır. Bkz. Hâkim, *Müstedrek*, IV, 208, h.no: 7389.

evlâ oluşu, zühd ve tevâzu sâhibi olmayan kimselerin de yün elbise giymeleri gibi durumlar sebebiyle onun kerâheti noktasında görüş beyan ettikleri de görülmektedir.⁵⁴⁰

Altın ve ipeğin kullanımıyla ilgili Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetin çoğunlukla Said b. Ebu Hind'in nakli üzere rivâyet edildiği görülmektedir. Bununla berâber Abdurrezzak b. Hemmam'ın yer verdiği rivâyetin senedinde onunla Ebu Musa'nın arasında mechul bir adamın bulunduğu da görülmektedir. Aynı kaynakta bulunan diğer bir rivâyette ise Said b. Ebî Hind'in oğlu Abdullah doğrudan Ebu Musa el-Eş'arî'den rivâyeti aktarır. İbni Ebi Şeybe'nin yer verdiği bir rivâyetin senedinde rivâyeti Ebu Musa'dan nakleden kişi ise Said b. Ebî Nadre'dir. İlgili rivâyet şu şekildedir:

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود حدثنا عبد الله بن نافع عن أبيه عن سعيد بن أبي هند عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال أحل الحرير والذهب لإناث أمتي وحرم على ذكورها⁵⁴¹

(İpek ve altın ümmetimin kadınlarına helal, erkeklerine ise haram kılındı.)

Bu rivâyet Tayâlisî, Abdurrezzak b. Hemmam, İbni Ebi Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve Nesâi tarafından tahrir edilmiştir.⁵⁴² Rivâyeti Ebu Musa el-Eş'arî'den nakleden Said b. Ebi Hind'in Semura b. Cundeb'in mevlâsı olup sika râvîlerden olduğu ve hicrî 116 yılında vefat ettiği söylenmiştir.⁵⁴³ Ancak onun doğrudan Ebu Musa el-Eş'arî'den hiçbir şey işitmediği hakkında söylenenler göz önünde bulundurulduğunda senette var olan bir inkıta' durumundan söz etmek gerekir. Bu sebeple Dârekutnî, onunla Ebu Musa'nın arasında bir adamın bulunduğu görülen rivâyetin senedini doğruya daha yakın bulmaktadır.⁵⁴⁴ Tirmizî, Said b. Ebi Hind'in nakli üzere farklı bir tarıktan Süneninde zikrettiği rivâyeti hasen sahih olarak nitelemiştir. Bununla berâber o, bu babta diğer sahâbeden Hz. Ömer, Ali, Ukbe b. Âmir, Enes, Huzeyfe, Ümmü Hâni, Abdullah b. Amr, Imran b. Husayn, Abdullah b. Zübeyr, Câbir, Ebu Reyhan, İbni Ömer, Berâ ve Vâsile b. Eska'dan da hadis nakledildiğini söylemiştir.

Konuyla ilgili *Müsned*'te yer alan diğer bir rivâyet ise şu şekildedir:

⁵⁴⁰ Mubârefkürî, *a.g.e.*, VI, 271, 2403.

⁵⁴¹ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 69, h.no: 506.

⁵⁴² Tayâlisî, a.y.; Abdurrezzak b. Hemmam, XI, 68, 69, h.no: 19930, 19931; İbni Ebi Şeybe, VI, 6, 23; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19502, 19503, 19507, 19515, 19645; Tirmizî, *Libas I*, h.no: 1642; Nesâi, *Zine 40*, 76, h.no: 5057, 5170.

⁵⁴³ Mizzî, *a.g.e.*, XI, 93, (2371); İbni Hacer, *Tehzib*, II, 341, (2821).

⁵⁴⁴ Dârekutnî, *İlel*, VII, 242.

حدثنا عبد الصمد قال ثنا عبد الرحمن يعني ابن عبد الله بن دينار قال حدثني أسيد بن أبي أسيد عن ابن أبي موسى عن أبيه أو عن ابن أبي قتادة عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من سره أن يخلق حبيبته حلقة من نار فليخلقها حلقة من ذهب ومن سره أن يسور حبيبته سوارا من نار فليسورها سوارا من ذهب ولكن الفضة فالعبوا بها لعبا⁵⁴⁵

(Her kimi sevdiğine ateşten bir yüzük takmak sevindirirse ona altından bir yüzük taksın ve her kimi de sevdiğine ateşten bir bilezik takmak sevindirirse ona altından bir bilezik taksın. Fakat gümüşü istediğiniz gibi kullanınız.)

Senette görüldüğü üzere ilgili rivâyeti Peygamber (sas)’den aktaran durumunda olan kişinin Ebu Katâde veya Ebu Musa olduğu ifâde edilmiştir. Bununla berâber onlardan rivâyeti nakledenin isim belirtilmeksizin onların oğlu olarak ifâde edilmiş olması bir kapalılığa yol açmıştır. Heysemî bu durumu da göz önünde bulundurarak burada Ebu Musa’nın oğluyla kastedilenin Musa, Ebu Katâde’nin oğluyla kastedilenin de Abdullah olması durumunda hadîsin hasen olacağını söylemiştir.⁵⁴⁶ Senette onlardan nakleden durumunda olan Esid b. Ebi Esid’in şeyhleri arasında Musa b. Ebi Musa el-Eş’arî ile Abdullah b. Ebi Katâde el-Ensârî’nin bulunuyor olması ise bu yaklaşımı destekler niteliktedir.⁵⁴⁷ İbni Hacer burada yer alan Esid b. Ebi Esîd’in saduk bir râvi olduğunu belirttikten sonra onun babasının adının Yezid olduğunu ve Esid b. Ali ile aynı kişi olmadığını özellikle belirtmiştir.⁵⁴⁸ İbni Hibban da ona sika râvîler içinde yer vermiştir.⁵⁴⁹ Senette onun ardından yer alan Abdurrahman b. Abdillâh b. Dinar’ın İbni Ömer’in mevlâsı olduğu ve onun hakkında Ebu Hâtim’in “ففيه لين، يكتب حديثه، ولا يحتج به” (Onda gevşeklik vardır, hadîsini yazar ve onunla ihticâc edilmez.) dediği nakledilmektedir.⁵⁵⁰ İbni Adiyy’in ise “Onun naklettiklerinin bir kısmı münkerdir.” sözü aktarılmıştır. Bununla berâber Mizzî, Buhârî, Ebu Dâvud, Tirmizî ve Nesâî’nin ondan rivâyet ettiklerini ifâde etmiştir.⁵⁵¹ Senedin başında bulunan Abdussamed b. Abdilvâris’in hicrî 206 veya 207 yılında vefat ettiği ve sika olarak kabul edildiği müşâhede edilmektedir.⁵⁵² Söz konusu rivâyet Ebu Hureyre kanalıyla da nakledilmiştir. Bu rivâyette farklı olarak yüzük ve bilezikle birlikte kolyenin de zikri geçmektedir.⁵⁵³ İlgili rivâyet mânâ itibâriyle düşünüldüğünde altın yüzük ve bilezik gibi süs eşyâlarını kullanmanın haramlığına açıkça işâret ettiği görülmektedir. Bununla

⁵⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 491, h.no: 19718.

⁵⁴⁶ Heysemî, *a.g.e.*, V, 147. Heysemî burada sehl b. Sa’d’ın rivâyetine de yer vermiştir. Bu rivâyetin kaynağı olarak o, Taberânî’nin Mu’cemu’l-Kebir ve Evsatına işâret etmekte ayrıca rivâyetin senedinde Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem’den dolayı zayıflık bulunduğunu belirtmektedir.

⁵⁴⁷ İbni Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 317, VIII, 148; Mizzî, *a.g.e.*, III, 236.

⁵⁴⁸ İbni Hacer, *Takrib*, I, 103, (511).

⁵⁴⁹ İbni Hibban, *a.g.e.*, VI, 71.

⁵⁵⁰ İbni Ebi Hâtim, *a.g.e.*, V, 254, (1204).

⁵⁵¹ Mizzî, *a.g.e.*, XVII, 210.

⁵⁵² Mizzî, *a.g.e.*, XVIII, 102; İbni Hacer, *Tehzib*, III, 455.

⁵⁵³ Ebu Dâvud, *Hâtim* 8, h.no: 3698.

berâber bundan önce zikrettiğimiz rivâyette altın ve ipek kullanımının kadınlar için helal olduğu şeklindeki ifâdeyi hatırlayacak olursak burada mutlak olarak ifâde edilen haramlığın orada erkeklere has kılınarak hükümde bir tahsis durumunun vâki oluşundan söz etmek mümkün olacaktır. Bâzı ulemâ tarafından bu durum bir nesih olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵⁴

d- İzin Âdâbı

Mevzû hakkında bir yere girileceği zaman üç kere izin isteme, izin verilmezse geri dönmenin gerekliliğine dâir Peygamber (sas)’ın sözünü muhtevî uzunca bir rivâyet nakledilmektedir. Rivâyet Ebu Musa el-Eş’arî’den Ebu Said el-Hudrî, Ebu Burde, Ubeyd b. Umeyr kanalıyla nakledilmiştir.⁵⁵⁵ Burada Ebu Musa el-Eş’arî’nin Halîfe Ömer’e gelerek içeri girmek için üç kere izin istemesi ve onun meşgûliyeti sebebiyle ona cevap vermemesi üzerine dönüp gitmesiyle ilgili durum arz edilir.⁵⁵⁶ Halife Ömer onun gittiğini öğrenince geri çağırması ve niye beklemeyip gittiğini kendisine sormuştur.⁵⁵⁷ Bunun üzerine Ebu Musa el-Eş’arî Peygamber (sas)’den duyduğunu ifâde ettiği şu sözü nakletmiştir: “إذا استأذن أحدكم ثلاثاً فلم يؤذن له ” (Sizden biriniz üç kere izin ister de kendisine izin verilmezse geri dönsün.) Buhâri ve Müslim’de yer alan bu ifâde Abdurrezzak b. Hemmam’ın Musannefinde “إذا سلم أحدكم ثلاثاً فلم يجب ” (Sizden biriniz üç kere selam verdiği halde icâbet edilmezse geri dönsün.) olarak geçmektedir. İbni Ebi Şeybe’deki rivâyette ise Halîfe Ömer’in sorusuna Ebu Musa el-Eş’arî şöyle cevap vermektedir: “استأذنت الاستئذان الذي أمرنا به رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاثاً ، فان أذن لنا دخلنا ، وإن لم يؤذن لنا رجعنا ” (Ben Rasûlullah’ın bize emrettiği şekilde üç defa izin istedim. O zaman bize izin verilirse girer, izin verilmezse dönerdik.) Bu açıklama sonucunda Hz. Ömer

⁵⁵⁴ İbni Şâhin, *Nâsihu’l-Hadis ve Mensûhuhu*, II, 272, h.no: 591.

⁵⁵⁵ Tayâlisî, *a.g.e.*, 70, h.no: 518; Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, Câmi’ 66, h.no: 1520; Abdurrezzak b. Hemmam, *a.g.e.*, X, 381, h.no: 19423; İbni Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VI, 167; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19510, 19556, 19581, 19611, 19677, 19750; Buhâri, *İsti’zan* 13, h.no: 5776, *Buyu*’ 9, h.no: 1920, *İ’tisam* 23, h.no: 6806; Müslim, *Adab* 7, h.no: 4006, 4007, 4008, 4009, 4010; Ebu Dâvud, *Edeb* 138, h.no: 4509, 4510; Tirmizi, *İsti’zan ve’l-Âdab* 3, h.no: 2614; İbni Mâce, *Edeb* 17, h.no: 3696; Ebu Ya’lâ, XIII, 240, 241, h.no: 7257.

⁵⁵⁶ Begavî bu rivâyeti Ebu Said el-Hudrî’nin anlatımı üzere Nur Sûresinin 27. âyetinin tefsiriyle ilgili olarak aktarmaktadır. Begavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, VI, 30. Âyetle meâlen şöyle buyrulmaktadır: “Ey iman edenler! Evleriniz dışındaki evlere izin almadıkça ve ev halkına selam vermedikçe girmeyin. Düşünürseniz bu sizin için daha hayırlıdır.” Nur 27.

⁵⁵⁷ Müslim’de yer alan bir rivâyette Ebu Musa el-Eş’arî’nin kendisine cevap verilmeyince oradan ayrıldıktan sonra Hz. Ömer’in yanına ikinci kez ertesi gün geldiği görülmektedir. Müslim, *Adab* 7, h.no: 4007. İbni Hacer konuyu ele alırken Muvattâ’da yer alan “فأرسل في أثره” (Hemen Peşinden birini gönderdi.) ifâdesine de dikkat çekerek zaman bakımından ortaya çıkan bu iki farklı durumu te’vil yoluna gitmektedir. Buna göre Hz. Ömer işini bitirdiğinde Ebu Musa’nın gitmiş olduğunu öğrenince ona birini göndermiştir. Ancak bu kişi o vakitte Ebu Musa’yı bulamamış o da Hz. Ömer’e ikinci gün gelmiştir. İbni Hacer, *a.g.e.*, XVII, 472, h.no: 5776. Buhârî’nin Edebu’l-Mufred’de yer verdiği bir rivâyete göre ise o gelince Hz. Ömer ona “Ey Abdullah! Kapımda alıkonulman sana zor mu geldi? Bil ki insanlar da böyledir. Senin kapıda alıkonmaları onlara da zor gelir.” der. Ardından Ebu Musa bu davranışıyla Peygamber (sas)’ın sözüne uygun hareket ettiğini söyleyerek rivâyeti nakleder. Bkz. *Edebu’l-Mufred*, s. 366, h.no: 1065. Buradaki ifâde göz önüne alındığında aslında Hz. Ömer’in vâlilerinden biri olan Ebu Musa el-Eş’arî’ye bir ders verme düşüncesiyle bilinçli olarak böyle davrandığını söylemek mümkün olmaktadır.

kendisinin bizzat Hz. Peygamber'den işitmediği rivâyet konusunda temkinli davranmayı tercih ederek Ebu Musa'dan işittiğini söylediği bu hadisle ilgili delil getirmesini talep eder. Ardından da getiremezsen ben sana yapacağımı bilirim diyerek onu cezalandırmakla korkutur.⁵⁵⁸ Nevevî, tanıdığı ve güvendiği bir kişi olmasına rağmen Hz. Ömer'in Ebu Musa el-Eş'arî'ye bu şekilde davranmasının gerekçesi olarak aslında burada Ebu Musa üzerinden onun bu işin şuurunda olmayan kişilere işin ciddiyetini ortaya koyan bir mesaj vermeyi murâd ederek hareket ettiğini söylemiştir.⁵⁵⁹ Söz konusu talep karşısında Ebu Musa el-Eş'arî, ensarın bir arada bulunduğu bir meclise gelerek telaşla onlara Peygamber (sas)'den böyle bir hadis işitp işitmediklerini sorar. Bâzı rivâyetlerde onun bu yönde ortaya koyduğu korku ve tedirginlik içeren davranışına ilk anda onların gülerек karşılık verdikleri görülmektedir. Meseleyi anlayınca kendilerinin de işittiği bu hadisle ilgili şahidlik yapmak üzere o mecliste bulunanların en küçüğü olduğu ifade edilen Ebu Said el-Hudrî'yi Ebu Musa ile birlikte gönderirler. Bunun akabinde Hz. Ömer'in ifade ettiği nakledilen sözler onun düşüncesiyle alâkalı bir fikir verebilecek niteliktedir. Meselâ, Muvattâ da yer alan rivâyetin sonunda Hz. Ömer'in Ebu Musa'ya şöyle dediği nakledilmiştir: “وسلم عليه الله صلى الله رسول على الناس يتقول أن خشيت ولكن أتهمك لم إني أما” (Ben senden şüphelenmedim. Fakat insanların Rasulullah (sas) hakkında yalan söylemelerinden endişelendim.) yine onun kendisinin doğrudan işitmediği bu rivâyetle ilgili olarak “هذا علي خفي” (Nebî (sas)'in bu işi bana gizli kalmış. Çarşılarında ticâret için alışverişle meşguliyet beni alıkoydu.) diyerek bu konudaki hüznünü dile getirdiği görülmektedir.⁵⁶⁰ Müslim'in yer verdiği bir rivayette ise Hz. Ömer akşam üstü minberin yanında gördüğü Ebu Musa'ya durumu sorduğunda o da Ubey b. Ka'b'a işâret etmiştir. O, bu konuda Ebu Musa'yı tasdik ettikten sonra ona “Ey Ömer Rasulullah'ın ashâbına eziyet etme.” demiş o da şaşkınlığını izhar ederek cevâben “Subhânellah ben sâdece bir şey işittim ve onu araştırmayı arzu ettim.” diyerek bu davranışıyla kimseye sıkıntı vermek istemediğini ifade etmiştir.

⁵⁵⁸ Hz. Ömer'in burada niçin bu şekilde hareket ettiği mevzuunda çeşitli yaklaşımlar ortaya konmuştur. Hz. Ömer'in bu davranışıyla ilgili Zehebî, burada haberi iki güvenilir kişinin rivâyet etmesinin tek kişinin onu rivâyetinden daha güçlü ve tercih edilir olduğuna bir delil yine zan derecesinden ilim derecesine yükseltmek için hadis tariklerini çoğaltmaya bir teşvik bulunduğunu söylemektedir. (Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffaz*, I, 6.) Nitekim tek kişi olunca unutma ve hata yapma durumu o kişi hakkında daha mümkün olabilecektir. Buradaki davranışın gerekçesi olarak Hz. Ömer'in haber-i vâhidi kabul etmediği şeklinde yorumda bulunanların düşüncesi İbni Hacer, Nevevî ve Azîmâbâdî gibi ulemâ tarafından gerçekçi bulunmamıştır. (İbni Hacer, *Fethu'l-Bâri*, XI, 33, h.no: 5776; Nevevî, *a.g.e.*, VII, 278, h.no: 4006; Azîmâbâdî, XI, 219, h.no: 4509.)

⁵⁵⁹ Nevevî, *a.g.e.*, VII, 278.

⁵⁶⁰ Daha önce yerlerine işâret edilen Buhârî'nin *Buyu'* ve *İ'tisam* kitaplarındaki ilgili rivâyetlere bakılabilir.

C- Hukûkî Mevzûlar

Kelime anlamı itibâriyle gerçek, doğru, münâsib, mâkul gibi anlamlara gelen hakkın çoğulu olarak kullanılan hukuk kelimesi, taşıdığı ıstılâhî anlam bakımından çoğunlukla insanların birbirleri arasında ve diğer canlılarla olan ilişkilerini adâlet mefhûmu temelinde düzenleyen kurallardan müteşekkil bir sistemin adı olarak öngörölmüştür. Mevzûya genel açıdan bakıldığında onun alanı, iki insan arasındaki ilişkiden devletler arası münâsebetlere kadar genişleyebilmektedir. Bir yerde hakîkati ortaya çıkaran ve adâleti te'min eden tarzda gerçekçi bir hukuk sisteminin varlığı oradaki düzenin ve insânî yaşam standartlarının yüksek oluşunun da en önemli göstergelerinden kabul edilebilir. İnsanlık medeniyetinin gelişimi noktasında yaptığı katkılar ve elde edilen pozitif kazanımlar dolayısıyla onun insanlık târihinde hemen hiçbir zaman tamâmen göz ardı edilmediğini söyleyebiliriz. Bununla berâber târih içinde çîğnendiği veya sağlıklı temeller üzerine inşâ edilerek zulüm aracı olarak kullanıldığı dönemler de yok değildir. Bu durumlar göz önünde bulundurulmakla beraber Son din İslamla birlikte insanların dünyâ ve âhirette haksızlıktan korunmalarını, toplumsal huzûrun te'minini, adâletin te'sisini sağlayacak ve evrensel hukûkî değerlere sâhip bir adâlet sisteminin inşâsını netice verecek temel değerlerin va'z edildiği hukûkî bir bakış açısının ortaya konduğunu söylemek mümkündür. İslam genel Hukuku çerçevesinde Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen ilgili rivâyetler ise daha ziyâde âile hukuku kapsamında değerlendirebileceğimiz nikah, talak, eşlerin birbiri üzerindeki hakkı gibi konular ile yemin ve diyet gibi mes'elelerle alâkalıdır.

a- Nikah-Talak

Nikah evlilik akdini, talak ise doğrudan veya dolaylı olarak boşama anlamı taşıyan kelimelerle nikâhı sona erdirmeye durumu ifade etmektedir. Evliliğin vukûu ile eş ve akrabâlar arasında sevgi ve saygıya dayalı sağlıklı ilişkilerin geliştirilmesi İslâm'ın öngördüğü temiz ve sağlam toplum yapısının en temel esaslarından biri olarak kabul edilebilir. Peygamber (sas) tarafından canlı bir organizmaya benzetilen toplum yapısı düşünöldüğünde biyolojik açıdan insanları hücrelere, âileyi de organların canlılık ve oluşumlarına katkı sağlayan dokulara benzetmek mümkündür. İslam açısından bakıldığında bu derece önem verilen bir müessesenin sağlıklı olarak işlevini yerine getirebilmesi itibâriyle bâzı temel şart ve düzenlemelerin ortaya konduğu görölmektedir. Bu bakımdan mes'elenin başta fıkıh ve sosyoloji olmak üzere pek çok yönden araştırmaya açık olduğunu söyleyebiliriz. Bununla berâber burada mevzû, Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen ilgili rivâyetler cihetinden ele alınmaya çalışılacaktır.

Konuyla ilgili velisiz nikah olmayacağını bildiren Ebu Musa el-Eş'arî'den oğlu Ebu Burde'nin nakli üzere Tayâlisî'de yer alan rivâyet şu şekildedir:

حدثنا أبو داود قال حدثنا أبو عوانة عن أبي إسحاق عن أبي بردة عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لا نكاح إلا بولي⁵⁶¹ (Velisiz nikah olmaz.)

Rivâyet, buradaki senette de görüldüğü üzere Ebu Burde tarafından merfu olarak babasından nakledildiği gibi doğrudan Peygamber (sas)'e irsal edilerek de nakledilmiştir. Bu konuda İbni Hibban, Ebu Hâtim'in söz konusu rivâyeti Ebu Burde'nin Ebu Musa'dan merfu olarak işittiği ancak onu naklederken bâzen *Müsned* bâzen de mursel olarak naklettiği, Ebu İshak'ın da Ebu Burde'den hem mürsel hem de *Müsned* olarak işittiği bu bakımdan ilgili haberin mursel ve musned her iki durumda da sahih olduğu ve sıhhatinde şüphe bulunmadığı şeklindeki açıklamalarına yer vermiştir.⁵⁶² Ebu Burde'den nakleden Ebu İshak ise bu kanaldan nakledilen senetlerde müşterek râvi durumundadır. Bununla berâber *Müsned*'te yer alan iki rivâyette onun oğlu Yunus b. Ebi İshak, rivâyeti doğrudan Ebu Burde'den aktarmaktadır.⁵⁶³ Yine Yunus b. Ebi İshak'ın oğlu İsrâil'in dedesi Ebu İshak'tan doğrudan aktardığına da bâzı senedlerde şahid olunmaktadır.⁵⁶⁴ Tirmizî, Ebu İshak'tan nakleden kişiler olarak Ali b. Hucr, Şerik b. Abdillâh, Ebu Avâne, İsrâil ve Yunus b. Ebi İshak'ın bulunduğu senedlere ayrı ayrı işâret ettikten sonra rivâyetin metnine geçmektedir. Ardından ise o bu konuda Hz. Âişe, İbni Abbas, Ebu Hureyre, Imran b. Husayn ve Enes (ra)'dan da nakledilen rivâyetler olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁶⁵ Heysemî'nin aktardığına göre Hz. Âişe, Ebu Hureyre ve Câbir b. Abdillâh'ın naklettikleri rivâyetlerde velinin izninin yanında “وشاهدي عدل” (iki âdil şahid) ziyâdesi de mevcuttur. Taberâni'nin Ebu Musa'nın nakli üzere yer verdiği rivâyette ise bu ziyâde “وشهود” (şâhitler) olarak geçmektedir.⁵⁶⁶ Heysemî, Taberâni'de yer alan bu rivâyetin senedinde bulunan Ebu Bilal el-Eş'arî'nin zayıf olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁷ Suyutî, “لا نكاح إلا بولي” şeklinde aktardığı ve kaynak olarak Taberâni'ye işâret ettiği ilgili rivâyeti hasen, diğer ziyâdesiz rivâyeti ise sahih olarak değerlendirmektedir.⁵⁶⁸

⁵⁶¹ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 71, h.no: 523.

⁵⁶² İbni Hibban, *Sahih*, IX, 394.

⁵⁶³ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19710, 19746.

⁵⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19518; Ebu Dâvud, *Nikah* 20, h.no: 1785.

⁵⁶⁵ Tirmizî, *Nikah* 14, h.no: 1020. Zikredilen sahâbeden nakledilen rivâyetlerin genel değerlendirmesi için bkz. Mubârekfuri, *a.g.e.*, III, 169. Ayrıca bu rivâyetin hemen ardından Hz. Âişe'den nakledilen “Hangi kadın velîsinin izni olmaksızın nikahlanırsa onun nikâhı bâtıldır...” rivâyeti yer almaktadır.

⁵⁶⁶ Taberâni, *Mu'cemu'l-Kebir*, XX, 192, h.no: 1634.

⁵⁶⁷ Heysemî, *a.g.e.*, IV, 286.

⁵⁶⁸ Suyutî, *Câmiu's-Sağir*, VI, 437, h.no: 9924, 9925.

Söz konusu rivâyetin ele alınması noktasında fikhî mezheplerin ortaya koydukları yaklaşım farklılığı konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Buna göre ulemâ arasında buradaki rivâyette de belirtildiği gibi veli bulunmaksızın evliliğin sahih olmayacağı görüşünde olanlar çoğunluktadır. Hanefiler hâric cumhur bu durumu bir şart olarak kabul etmektedir. Vehbe Zuhaylî'nin bildirdiğine göre Cumhûrun bu görüşüne âyetten delili Bakara 232. âyet olmaktadır.⁵⁶⁹ Onlar bu âyette bulunan "...onların (kadınların) eşleriyle evlenmelerine engel olmayın." hitâbının velilere yönelik olduğu yorumunda bulunarak hareket etmişlerdir. Hanefiler ise buradaki hitâbın velilere değil eşlere yönelik olduğunu söyleyerek kendi görüşlerini desteklerler.⁵⁷⁰ Yine onlar Bakara 230 ve 234. âyetlerde de nikahın kadına isnad edilmesini bu doğrultuda delil kabul etmektedirler. Mevzuya nikahın sıhhati için velinin izninin şart olup olmama noktasından bakıldığında hanefilerin bu konudaki yaklaşımlarını destekleyen çeşitli rivâyetlerin kitaplarda yer aldığı görülmektedir. Konuyla ilgili bâkire veya dul olan bayanın rızâsının olup olmadığının sorulması ile onların verecekleri cevaplar üzerinde de durulmuştur. Bu konuda Ebu Musa el-Eş'arî'den oğlu Ebu Burde'nin nakli üzere Ebu Ya'lâ el-Mevsilî'nin *Müsned*'inde aktardığı şu rivâyette zikredilebilir:

حدثنا بندار حدثنا سلم بن قتيبة حدثنا يونس سمع أبا بردة سمع أبا موسى سمع النبي صلى الله عليه وسلم يقول إذا أراد الرجل أن يزوج ابنته فليستأذنهن
571

(Bir adam, kızını evlendirmek istediğinde ondan izin istesin.)

Heysemî, bu hadisi Ebu Ya'lâ ve Taberânî'nin rivâyet ettiğini belirttikten sonra Ebu Ya'lâ'nın ricâlinin sahih olduğunu ifâde etmiştir.⁵⁷² Bu doğrultuda sahâbe-i kiramdan Hz. Aişe, İbni Abbas ve Ebu Hureyre'nin de rivâyetleri bulunmaktadır.⁵⁷³ Konuyla ilgili rivâyetlerde bâkire kızın rızâsının olup olmadığı kendisine sorulduğunda bir şey demeyip sukût etmesinin

⁵⁶⁹ Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, IX, 66, 67.

⁵⁷⁰ Bakara 232. âyette geçen bu ifâdeye Elmalılı Hamdi Yazır, şu şekilde meal vermektedir: "Kadınları boşadığınızda iddetlerini bitirdiler mi, aralarında meşru sûrette rızâlaştıkları takdirde kendilerini kocalarına nikah edecekler diye tazyik da etmeyin..." bu mealten anlaşılan ise hitâbın velilere olduğu ancak nikah salâhiyetinin kadında olduğu olmaktadır. Ancak buradaki kocalarla kastedilen ayrıldıkları eşleri mi yoksa onların dışındaki kimseler midir? Elmalılı'nın âyetin sebep-i nuzulüyle ilgili aktardığı olaylar, onların ayrıldıkları eşleri olduğu düşüncesini desteklemektedir. Bununla berâber o, boşamayı yapanlar ile engel olmaktan men olunanların ayrı kişiler olmasının nazma muvâfık olmayacağı düşüncesiyle âyete şu şekilde mânâ verildiğine de dikkat çekmiştir: "Ey Zevceler kadınlarınızı boşadığınız ve bunun üzerine onlar da iddetlerini bitirdikleri vakit onları tazyik edip başka kocaya varmaktan men etmeyiniz..." kısaca ifâde etmeye çalıştığımız bu iki yaklaşımla ilgili düşüncesini Elmalılı, şu sözlerle ortaya koymaktadır: "Kuvveti rivâyete binâen ekser müfessirîn evvelkine tarafdar olmakla berâber dirâyet noktai nazarından bunu evlâ görenler de vardır. Esâsen bu iki mana muteâriz değildirler, biri diğerini müstelzimdir..." bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 790-794.

⁵⁷¹ Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 200,201, h.no: 7229, 7230. Bu ikinci senette Ebu Burde'nin rivâyeti doğrudan Peygamber (sas)'den naklettiği müşâhede edilmektedir.

⁵⁷² Heysemî, *a.g.e.*, IV, 279.

⁵⁷³ İlgili rivâyetler için Buhârî, Nikah 42 ve Müslim, Nikah 9 bablarında yer alan hadislere bakılabilir.

ikrar mânâsına geleceği de özellikle belirtilmiştir. Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyette ise bu durum yetim kızla ilgili olarak ifâde edilmektedir. Söz konusu rivâyet şu şekildedir:

حدثنا وكيع حدثنا يونس بن أبي إسحاق عن أبي بردة عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تستأمر اليتيمة في نفسها فإن سكنت فقد أذنت وإن أبت لم تكره⁵⁷⁴

(Yetim kıza kendisi hakkında danışılır. Susar bir şey demezse izin vermiştir. reddederse de kerih görülmez.)

Aynı konuda Tirmizî, Ebu Hureyre'nin nakline yer vermiştir. Ardından o, bu babta Ebu Musa, İbni Ömer ve Âişe (ra)den de hadis rivâyet edildiğini belirtir. Rivâyetten sonra konuyla ilgili yapılan değerlendirmede bu konudaki değişik görüşlere yer verilmektedir.⁵⁷⁵ Buna göre bâzı ilim ehli yetim kız küçük yaşta evlendirilse dâhi bulûğa erinceye kadar nikah durdurulur. Ondan sonra da kızın nikâhı onaylama veya feshetme noktasında seçim hakkı olur, görüşündedirler. Sufyân-ı Sevrî, Şâfiî ve diğer bir kısım ulemaya göre ise yetim kızın bulûğa ermeden nikahlanması câiz olmadığı gibi nikahta muhayyerlik de câiz olmamaktadır. Ahmed ve İshak'ın bu konudaki görüşüne göre de yetim kız dokuz yaşına geldiğinde evlendirilir ve o da bundan râzı olursa nikah câizdir. Sonradan ise muhayyerlik söz konusu değildir. Onlar burada Hz. Âişe'nin evlenme yaşı ile görüşlerini desteklemektedirler.

Konuyla ilgili mâlumat genel olarak düşünüldüğünde ortaya konan görüşlerin kızın rızâsı veya velinin onayının nikah akdinin sıhhati noktasında ne derece belirleyici olduğuna dâir yapılan tespitlere göre çeşitlilik kazandığı görülmektedir. Şüphesiz konu hakkında nakledilen farklı rivâyetler, değişik görüşlerin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur. Bu noktada şâfiî ulemâsından Ebu Sevr'in evlilikte kadın ve velinin rızasının mutlaka birlikte olması gerektiği yönündeki görüşü, orta bir yol olarak düşünülebilir.⁵⁷⁶ Buna benzer olarak hanefilerden İmam Muhammed'in de nikahın geçerliliğini velinin tasdîkine bağladığı görülmektedir. Bununla beraber İmam Muhammed'in kadı olarak bulunduğu sırada "Eğer kadının velisi tasdik etmezse ben tasdik ederim." dediği de nakledilmiştir. Ona nisbet edilen bu iki farklı görüş hakkında onun vefâtından yedi gün evvel Ebu Hanife'nin görüşünü benimsediği söylenmiştir.⁵⁷⁷ Ebu Hanife'nin görüşüne göre ise hür, akli başında bulûğa ermiş bir kadının kendini nikahlaması câiz olduğu gibi bu iş için vekil tâyin etmesi de câizdir. Buna göre câizlik

⁵⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19516, 19657, 19688. Ayrıca bkz. İbni Ebi Şeybe, *a.g.e.*, III, 280; Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 311, h.no: 7227.

⁵⁷⁵ Tirmizi, *Nikah* 18, h.no: 1027.

⁵⁷⁶ Vehbe Zuhaylî, *a.g.e.*, IX, 68.

⁵⁷⁷ Mevsilî, *el-İhtiyar li Ta'lîl-i-Muhtar*, III, 105.

noktasında burada belirleyici olan kadını başkası evlendirse de onun bu durumu tasdik etmesi olmaktadır.

Ebu Musa el-Eş'arî'nin oğlu Ebu Bekir kanalıyla nakledilen diğer bir rivâyette ise kişinin aynı nikah altında cem' edemeyeceği kişilerle ilgili mâlumat yer almaktadır. Bu konuda İbni Mâce'nin Süneninde yer verdiği Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyet şu şekildedir:

حدثنا جبارة بن المغلس حدثنا أبو بكر النهشلي حدثني أبو بكر بن أبي موسى عن أبيه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تنكح المرأة على عمتها ولا على خالتها⁵⁷⁸

(Kadın, ne halasının ne de teyzesinin üzerine nikahlanamaz.)

Senedin başında yer alan Cubâre b. el-Muğallis'in zayıf bir râvi olduğu ifâde edilmiştir.⁵⁷⁹ Bu durum aynı zamanda senette var olan zayıflığa da işâret etmektedir. Senette Cubâre b. el-Mugallis'in hocası durumunda bulunan ve Ebu Bekir b. Ebi Musa'dan nakleden kişi olan Ebu Bekir en-Nehşelî ise İbni Hacer tarafından saduk olarak nitelendirilmiştir.⁵⁸⁰ Bu konudaki rivâyetlerin sahâbeden Ebu Musa el-Eş'arî dışında İbni Abbas, Ebu Hureyre, Câbir b. Abdullah, Ebu Said el-Hudrî'den de nakledildiği dikkat çekmektedir.⁵⁸¹ Tirmizî, bu râvilerden İbni Abbas ve Ebu Hureyre'nin rivâyetlerinin hasen sahih olduğunu belirtir.⁵⁸² Konuyla ilgili Ebu Dâvud'un İbni Abbas'ın nakli üzere yer verdiği rivâyette iki teyze ile iki halanın aralarının da bir nikah altında cem' edilemeyeceği özellikle belirtilmektedir.⁵⁸³ Bu yöndeki rivâyetleri göz önünde bulunduran Elmalılı, Nisa 23. âyette zikri geçen "و أن تجمعوا بين الأختين" iki kız kardeşin arasını cem' etmenin haramlığını açıkça belirten ifâdeyi şu şekilde tefsir etmiştir: "İki hemşire beynini tahtı nikahta cem'etmeniz, kezâlik biri erkek farz edildiği taktirde diğerine nikahı câiz olmayan iki kadının, meselâ bir kızla halasının veya teyzesinin cem'i de iki hemşirenin cem'i gibi haramdır."⁵⁸⁴ Elmalılı'nın buradaki yaklaşımında da görüldüğü üzere rivâyetlerde net olarak ifâde edilen bu mevzu, konuyla ilgili Nisa 23 ve 24. âyetlerde açıkça zikredilmemiş olsa

⁵⁷⁸ İbni Mâce, *Nikah 31*, h.no: 1921. Ayrıca bkz. Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 193, h.no: 7225. Tirmizî de İbni Abbas'ın nakli üzere ilgili rivâyeti aktardıktan sonra sahâbe-i kiramdan bu konuda nakli olan pekçok kişiyi sıralarken Ebu Musa el-Eş'arî'yi de zikretmektedir. Bkz. Tirmizi, *Nikah 30*, h.no: 1044.

⁵⁷⁹ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tdal*, I, 387; İbni Hacer, *Takrib*, I, 155.

⁵⁸⁰ İbni Hacer, *a.g.e.*, II, 369.

⁵⁸¹ Rivâyetler için Kütübü Sittenin nikahla ilgili bölümlerine bakılabilir.

⁵⁸² Tirmizi, *Nikah 30*, 1045. Ayrıca o, bu rivâyetten bir önce bulunan İbni Abbas'ın naklinden sonra bizim az önce sahâbeden zikrettiğimiz râviler dışında Hz. Ali, İbni Ömer, Abdullah b. Amr, Ebu Umâme, Âişe ve Semura b. Cundeb (ra)'ın da bu bapta rivâyetleri olduğunu belirtmektedir. İbni Hacer ise hadisi nakleden sahâbi sayısının on beşi bulunduğunu ifâde ettikten sonra farklı kişilerden nakledilen bu hadislerin İbni Ebi Şeybe, Ahmed, Ebu Dâvud, Nesâî, İbni Mâce, Ebu Ya'lâ, Bezzar, Taberânî, İbni Hibban'ın kitaplarında ve bunların dışındaki kitaplarda bulunduğunu ifâde etmiştir. Bkz. İbni Hacer, *Fethu'l-Bâri*, XIV, 357, h.no: 4717.

⁵⁸³ Ebu Dâvud, *Nikah 13*, h.no: 1770.

⁵⁸⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, II, 1324.

da ulemâ tarafından ilgili hadisler ve baştan beri ortaya konan uygulamalarla birlikte ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu konuda Tirmizi, Ebu Hureyre'nin nakli üzere yer verdiği ilgili rivâyetin hemen ardından bunun üzere amel noktasında ilim ehli arasında bir ihtilâfın olduğunu bilmediğini belirtmektedir. Yine Kurtubî de zikredilen kişilerin arasını nikahla cem'etmenin haramlığı mevzuunda bu hadisle amel etme cihetinden icmâ edildiğini dile getirmektedir.⁵⁸⁵ Ayrıca o, hâricîlerin bu konudaki muhâlefetlerine dikkat çekmekle berâber onların dinden çıkmaları ve sâbit sünnete aykırı hareket etmeleri dolayısıyla ortaya koydukları muhâlefetlerinin kabul edilemeyeceğini söyler. İbni Hacer ise Kurtubî'nin bu yaklaşımına da işâret ederek İbni Abdilber, İbni Hazm, Kurtubî ve Nevevî'nin bu konuda icmâ bulunduğunu aktardığını ifâde etmiştir.⁵⁸⁶ Yine onun bildirdiğine göre Basralı eski fakihlerden biri olan İbni Hazm Osman el-Bettî ile Hâricî ve Şia'dan bir grubun söz konusu icmâ'ın dışında kaldığını öğrenmekteyiz. Bu konuda Hanbeli Fakih İbn Kudâme'nin (682) eserinde aktardığı iki hâricî ile Ömer b. Abdulaziz arasında geçen diyalog da ilgi çekicidir. Burada iki hâricî Ömer b. Abdulaziz'e gelerek zinâkarın recmi ile bir kadının aynı kişinin nikahı altında halası, kızı veya teyzesi ile birarada bulunmasının haramlığı mevzuuna karşı çıkmışlar ve bu hükümlerin Allah'ın Kitâbı'nda bulunmadığını söylemişlerdir.⁵⁸⁷ O da onlara namazın kaç vakit olduğu, rekatlarının sayısı, zekatın ölçüsü gibi konularda sorular sorarak aldığı cevaplar üzerine bu cevapların Allah'ın Kitabında bulunmadığını onlara te'yid ettirdikten sonra bunları neye göre söylediklerini sormuştur. Onların cevâbı ise Rasulullah'ın ve ondan sonra müslümanların bu yönde hareket ettikleri şeklinde olunca Ömer b. Abdulaziz de cevâben "Bu karşı çıktığınız hükümler de bunun gibidir." der. Âilenin teşekkülü bakımından günümüz müslümanları arasındaki uygulama da rivâyetleri tamâmen göz ardı ederek âyetleri sâdece zâhirî mânâlarına göre yorumlayan yaklaşımı olumsuzlar niteliktedir.

Ebu Musa el-Eş'arî'den bu konudaki nakledilenler içinde Allah (cc) katındaki helallerin en sevimsizi olarak nitelenen talak mevzuuyla ilgili bir rivâyet de bulunmaktadır. Sünen-i İbni Mâce'de yer alan söz konusu rivâyet Ebu Musa el-Eş'arî'den oğlu Ebu Burde kanalıyla nakledilmektedir. İlgili rivâyet şu şekildedir:

حدثنا محمد بن بشار حدثنا مؤمل حدثنا سفيان عن أبي إسحق عن أبي بردة عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما بال أقوام يلعبون بحدود الله يقول أحدهم قد طلقتك قد راجعتك قد طلقتك⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 125.

⁵⁸⁶ İbni Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 14/357, h.no: 4717.

⁵⁸⁷ İbni Kudâme, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, VII, 486.

⁵⁸⁸ İbni Mâce, *Talak I*, h.no: 2007. Ayrıca bkz. Tayâlisî, s. 71, h.no: 527.

(Rasulullah (sas) şöyle buyurdu: “Bâzı kimselere ne oluyor ki Allah’ın hudûduyla oynuyorlar. Onlardan biri (hanımına) şöyle der: seni boşadım, sana dönüş yaptım, seni boşadım.”)

Senette yer alan Muemmil b. İsmail’in sikalığın noktasında var olan ihtilaftan dolayı senedin hasen olduğu yönünde değerlendirme yapılmıştır.⁵⁸⁹ İbni Ebi Şeybe’nin Hamid b. Abdirrahman el-Hımyerî’nin nakli üzere yer verdiği bir rivâyette ise Nisa 1. âyette geçen “فطلقوهن لعدتهن” (onları iddetlerini gözeterek boşayın.) ifâdesi tefsir edilir niteliktedir.⁵⁹⁰ Bundan bir önceki rivâyette buradaki iddetlerini gözeterek ifâdesi “Cimâ etmeksizin temiz olarak” şeklinde açıklanmıştır. El-Hımyerî’nin nakli üzere gelen rivâyette ise Peygamber (sas) evlenip boşanmada gösterilen gevşeklikten duyduğu rahatsızlığı Ebu Musa’ya “Sizden biriniz evlendim, boşadım diyor. Müslümanların iddeti böyle değildir. Kadınları iddetlerinin öncesinde boşayın.” sözleriyle ifâde etmiştir. Nitekim bu sözleriyle Peygamber (sas) yine âyette ifâde edilen hususu açıklamış olmaktadır. Ayrıca Heysemî Hamîd b. Abdirrahman el-Hımyerî’nin zikrettiğimiz rivâyetine kitabında yer vermiş ve kaynak olarak Taberânî’ye işâret etmiştir. Ardından ise o, onun ricâlinin sika olduğunu belirtmektedir.⁵⁹¹ İlgili rivâyette geçen ifâdeler, “üç şey vardır ki şakası da ciddî, ciddisi de ciddîdir...” ifâdelerini içeren rivâyeti hatırlatmaktadır. Bu bakımdan bu üç şeyden biri olarak zikri geçen talak mevzuunda gösterilen ciddiyetsiz davranışlar bu rivâyette Peygamber (sas) tarafından Allah’ın hududuyla oynamaya gibi insanın Allahu Telâlâ katında küçük düşmesini netice verecek bir davranış ile aynı mânâda değerlendirilmiştir.

b- Yemin

Bu konudaki rivâyetler daha önce yeme içme başlığı altında ele alınan Peygamber (sas)’ın tavuk yediği hakkında zikredilen kaynaklarla büyük oranda örtüşmektedir. Zira Ebu Musa el-Eş’arî, aynı mecliste Tebuk seferi öncesi Peygamber (sas)’den kendileri için binek istemeye gittiğinde yeminle ilgili cereyan eden bu hadîse dâir olayı da nakleder. Bu mevzudan ayrı olarak zikredildiği durumlarda da rivâyeti Ebu Musa el-Eş’arî’den nakleden durumunda çoğunlukla Zehdem el-Cermî olmaktadır. Ayrıca Ebu Burde b. Ebi Musa’nın naklettiği rivâyetler de bulunmaktadır. Konuyla ilgili Ebu Musa el-Eş’arî’den Zehdem el-Cermî kanalıyla *Müsned*’te nakledilen bir rivâyet şu şekildedir:

⁵⁸⁹ Sindî, *Hâşiye*, IV, 262, h.no: 2007.

⁵⁹⁰ İbni Ebi Şeybe, *a.g.e.*, IV, 3.

⁵⁹¹ Heysemî, *a.g.e.*, IV, 336.

حدثنا ابن أبي عدي عن سليمان يعني التيمي عن أبي السليل عن زهدم عن أبي موسى قال انطلقنا إلى النبي صلى الله عليه وسلم نستحم له فقال والله لا أحملكم فرجعنا فبعث إلينا بثلاث بقع الذرى فقال بعضنا لبعض حلف النبي صلى الله عليه وسلم أن لا يحملنا فأتيناه فقلنا إنك حلفت أن لا تحملنا فقال ما أنا حملتكم إنما حملكم الله تعالى ما على الأرض يمين أحلف عليها فأرى غيرها خيرا منها إلا أتيته⁵⁹²

(Nebî (sas)’e gittik ve kendisinden bizi develere yüklemesini istedik. O, şöyle buyurdu: “Vallâhi sizi yüklemem.” Bunun üzerine döndük. Bir müddet sonra bize üç tane beyaz hörgüçlü deve gönderdi. Birbirimize şöyle dedik: “Nebi (sas) bize binek vermeyeceğine dâir yemin etmişti.” Kendisine geldik ve “Sen bizi yüklememeye yemin etmiştin.” dedik. Bunun üzerine şöyle buyurdu: “Bunlara sizi ben bindirmedim. Allâhu Teâlâ bindirdi. Ben bir yemin ettiğimde onun dışındaki şeyi daha hayırlı görürsem ona dönerim.”)

Ahmed b. Hanbel’in *Müsnedi*’nde yer alan diğer bir rivâyetin sonunda buradaki isnadta rivâyeti Zehdem el-Cermî’den naklettiği görülen Ebu’s-Selîl’in Durayb b. Nukayr olduğu ifade edilmiştir.⁵⁹³ Ayrıca aynı eserde yukarıda naklettiğimiz rivâyetin senediyle ilgili olarak muhakkik, zikri geçen Ebu’s-Selîl’in Müslim’in ricâlinden olduğunu, senette var olan diğer râvilerin ise şeyhaynın ricâlinden olan sika râviler olduklarını belirtmiştir.⁵⁹⁴ Müslim’de Ebu Musa’dan Ebu Burde’nin nakli üzere bulunan bir rivâyetten bu binek isteme hâdisesinin zorluk ordusu (Tebuk Gazvesi) için hazırlıkların yapıldığı esnâda vuku bulduğu anlaşılmaktadır. Burada ashâbı (arkadaşları) Ebu Musa’yı bu konu da Peygamber (sas)’den talepte bulunması için göndermişlerdir. O, bu esnâda Peygamber (sas)’in öfkeli olduğunu ama bunu kendisinin bilmediğini söyler. İsteği de geri çevrilince bu durumdan dolayı ve Peygamber (sas)’in kendisine güvenmiş olabileceğinden korkarak mahzun bir şekilde geri döner. Arkadaşlarına dönüp durumu haber verdikten çok kısa bir süre sonra Bilal (ra) kendisine seslenmiş ve Peygamber (sas)’in kendisini çağırdığını söylemiştir. Gittiğinde Peygamber (sas), Sa’d’tan o sıra satın almış olduğu altı deveyi şu ikisi, şu ikisi ve şu ikisi diyerek Ebu Musa’ya teslim etmiş ve bunları arkadaşlarına götürmesini söylemiştir.⁵⁹⁵ Bu rivâyette dikkat çeken diğer farklı bir husus ise Ebu Musa el-Eş’arî’nin arkadaşlarının yanına döndüğünde Peygamber (sas)’in söylemediği bir sözü kendilerine anlattığını zannetmemeleri için yaşanan olay hakkında onlara

⁵⁹² Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 397, h.no: 19622. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 362, 524, h.no: 19591, 19749; Buhârî, *Eyman ve’n-Nuzur* 18, h.no: 6186; Müslim, *Eyman* 3, h.no: 3112; Nesâî, *Eyman ve’n-Nuzur* 14, h.no: 3719. Ebu Burde b. Ebi Musa’nın babasından naklettiği rivâyetler için ayrıca bkz. Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 68, h.no: 500; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19558; Müslim, *Eyman* 3, h.no: 3109; Nesâî, *Eyman ve’n-Nuzur* 15, h.no: 3720; Ebu Ya’lâ, *a.g.e.*, XIII, 228, 242, h.no: 7251, 7258.

⁵⁹³ Bkz. Bir önceki dipnotta işaret edilen 19749 nolu hadis.

⁵⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 397.

⁵⁹⁵ Müslim, *Eyman* 3, h.no: 3110. Aynı babta yer alan bir sonraki rivâyette ise develerin sayısı beş olarak geçmektedir.

şâhid getirme mevzuunda hassas davranarak ısrar etmiş olmasıdır. Onlar da sen bizce doğru bir kimsesin ama yine de öyle istiyorsan yaparız diyerek bir kaç kişi Ebu Musa el-Eş'arî ile birlikte gitmiş ve bu duruma şâhid olan kişilerden olayın Ebu Musa'nın anlattığı şekilde cereyan ettiğini dinlemişlerdir.

Müned'te yer alan diğer bir rivâyette ise Peygamber (sas)'in yeminle ilgili söylediği sözünde böyle böyle olduğu taktirde "...Yeminimin keffâretini öderim." ziyâdesi mevcuttur.⁵⁹⁶ Bu konuda İbni Hacer, İbni Battal'ın "Ebu Musa'nın hadîsinde 'Kızginken yapılan yemin hükümsüzdür.' diyen kimseye cevap bulunmaktadır." sözüne yer verir.⁵⁹⁷

c- Diyet

Diyet, İslam hukukunda bir kişinin haksız olarak öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması hâlinde cezâ ve kan bedeli olarak ödenen mal veya parayı ifâde etmektedir.⁵⁹⁸ Kur'ân'da kasten öldürmede kisasın farziyyetini bildiren âyette karşı tarafın affedilmesi durumunda diyet mevzuundan açıkça bahsedilerek bu durumun Allâhu Teâlâ tarafından bir hafifletme ve rahmet olduğu ifâde edilmiştir. Yanlışlıkla adam öldürme durumundan bahseden âyette ise diyet lafzen de kullanılarak mü'min bir köle âzâdıyla birlikte ölenin mirasçılarına verilmesi gereken bir diyetten bahsedilir.⁵⁹⁹ Diyet miktarı ve ödeme şekliyle ilgili mevzuların tamâmı Hz. Peygamber'in konuyla ilgili söz ve uygulamalarında ortaya çıkmaktadır. Abdurrezzak b. Hemmam, öldürülen kişinin diyetiyle ilgili Amr b. Şuayb'ın Peygamberimiz (sas)'den naklettiği bir rivâyeti zikrettikten sonra aynı konuda Ebu Musa el-Eş'arî ile Muğîre b. Şu'be'nin de rivâyeti bulunduğuna farklı bir senetle işâret etmiştir. İlgili rivâyet şu şekildedir:

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا ابن جريج عن عمرو بن شعيب عن النبي صلى الله عليه وسلم قال : من قتل عمدا فإنه يدفع إلى أهل القتيل ، فإن شاءوا قتلوه ، وإن شاءوا أخذوا العقل ، مئة من الابل ، ثلاثون حقة ، وثلاثون جذعة ، وأربعون خلفه ، فذلك [عقل] العمد إذا لم يقتل صاحبه.

عبد الرزاق عن الثوري عن مغيرة والشيباني عن الشعبي عن أبي موسى الأشعري والمغيرة بن شعبة مثله⁶⁰⁰

(Kasten birini öldüren kişi öldürülenin âilesine teslim edilir. Onlar isterse onu öldürürler, isterlerse de otuz tanesi dört yaşında, otuz tânesi genç, kırk tânesi de gebe olmak üzere diyet olarak yüz deve alırlar. İşte bu velisi öldürmediği zaman kasten öldürülen kişinin diyetidir.)

⁵⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 328, h.no: 19558.

⁵⁹⁷ İbni Hacer, 19/43, h.no: 6186.

⁵⁹⁸ Ali Bardakoğlu, "Diyet", DİA, IX, s. 473.

⁵⁹⁹ Her iki âyet-i kerîme için ard arda bkz. KK., Bakara 178, Nisa 92.

⁶⁰⁰ Abdurrezzak b. Hemmam, *a.g.e.*, IX, 284, h.no: 17219.

Tirmizî’de bu rivâyeti Amr b. Şuayb an ebîhi, an ceddihi şeklinde Peygamber (sas)’den nakletmektedir.⁶⁰¹ O, bu rivâyetin hasen garib olduğunu belirtmiştir.

Diyetle ilgili Ebu Musa el-Eş’arî’den nakledilen diğer bir rivâyet parmakların diyet miktârı ile ilgilidir. Bu konuda Tayâlisî’de yer alan rivâyet şu şekildedir:

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن غالب التمار قال حدثنا بن مسروق أو مسروق بن أوس عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الأصابع سواء قلت في كل أصبع عشرة من الإبل قال نعم⁶⁰²

(Parmaklar eşittir. Dedim ki, her parmak için on deve midir? Evet, dedi.)

Senette Gâlib et-Temmar’ın kendisinden naklettiği kişinin adı hakkında şüpheyne düşüğü görölmektedir. Bâzı senetlerde bu şekilde şüphe izhar edildiğı gibi yine Gâlib et-Temmar’dan nakledildiğı halde şüphe edilmeksizin ismin Mesruk b. Evs olarak ifâde edildiğı senetlerde bulunmaktadır. Bâzen senette Gâlib et-Temmar ile bu kişi arasına Humeyd b. Hilal’in girdiğı görölür. Bu durumlarda da şüphe izhar edilmeden isim Mesruk b. Evs olarak zikredilmiştir. Dârekutnî, burada Mesruk b. Evs diyen kimsenin sözünün doğru olduğunu belirtmiştir.⁶⁰³ *Müsned*’te yer alan bir rivâyette onun benî Yerbû’dan bir adam olduğu söylenmiştir.⁶⁰⁴ İbni Hacer, ona Evs b. Mesruk et-Temîmî dendiğini de söyleyerek onu makbul olarak nitelemektedir.⁶⁰⁵ *Müsned*’te yer alan iki rivâyette metinde yer alan sorunun sâhibi Şu’be olarak görölmektedir.⁶⁰⁶ Konuyla ilgili İbni Abbas’ın da rivâyetleri bulunmaktadır. Buhâri de yer alan rivâyette o, Peygamber (sas)’in serçe parmağı ile baş parmağına işâret ederek bunların eşittir dediğini nakletmiştir.⁶⁰⁷ Tirmizî’deki rivâyette ise iki el ve ayak parmaklarının diyetle eşit olduğu ve her bir parmağın on deveye tekâbul ettiğı belirtir.⁶⁰⁸

III- Âhiret

Âhiret için kısaca kıyâmet sonrası dönem dememiz mümkündür. Bu dönemde vuku bulacak en önemli olay veya olaylar dendiğinde aklımıza ilk olarak hesap, kitap, adâlet, mîzan gibi kavramlar çerçevesinde zihinlerde yerini bulan mutlak adâletin Allâhu Teâlâ tarafından tesisini ifâde eden olaylar gelmektedir. Bu dönemin şartları ve yapısıyla ilgili tasvirler veya bu

⁶⁰¹ Tirmizî, *Diyât I*, h.no: 1308.

⁶⁰² Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 69 (511). Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19550, 19557, 19561, 19610, 19620, 19707; İbni Ebi Şeybe, VI, 305, VII, 6; Ebu Dâvud, *Diyât 20*, h.no: 3947; Nesâî, *Kasâme 43*, h.no: 4760, 4761, 4762; İbni Mâce, *Diyât 18*, h.no: 2644; Ebu Ya’lâ, XIII, 317, 319, h.no: 7334, 7335.

⁶⁰³ Dârekutnî, *İlel*, VII, 249.

⁶⁰⁴ *Müsned*’te yer alan 19550 ve 19557 nolu rivâyetlere bakılabilir.

⁶⁰⁵ İbni Hacer, *Takrîb*, II, 175.

⁶⁰⁶ Bkz. 19557 ile 19561 nolu rivâyetler

⁶⁰⁷ Buhari, *Diyât 20*, h.no: 6387.

⁶⁰⁸ Tirmizi, *Diyât 4*, h.no: 1311.

dönemde cereyan edeceği ifâde edilen olaylarla ilgili anlatımlar, gerek Kur'an'da gerek de hadislerde önemle üzerinde durulan mevzûlardan olmuştur. Ebu Musa el-Eş'arî'nin rivâyetlerinde de bu konuyla ilgili yer alan çeşitli tasvir ve anlatımlar dikkat çekmektedir. Şimdi, âhirette insanların durumu, cennet ve cehennemin halleri ile ilgili Ebu Musa el-Eş'arî kanalıyla nakledilen ilgili rivâyetler üzerinde durulacaktır.

A- İnsanların Durumu

İnsanların kıyâmetten sonra hesap için tekrar diriltilmelerinin akabinde yaşayacakları rahat veya sıkıntılı hallerin dünyânın âhiretin tarlası olduğu mucîbince dünyâda yapmış veya yapmamış oldukları amellere göre şekilleneceğini bilmekteyiz. Söz konusu döneme âit insanların Allah'a arz olunmaları ve amel defterlerinin verilmesi, insanların secdeye kapanması, iyilik ve kötülüğün birer mahluk olarak bulunacağı ve her mü'minin yerine cehennemde bir yahudi veya hristiyanın bulunacağı ile ilgili ayrıntıları içinde bulunduran bâzı rivâyetler, Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilenler arasında yer almaktadır. Bu rivâyetlerden Allah'a arz olunma ile ilgili rivâyet şu şekildedir:

حدثنا وكيع قال ثنا علي بن علي بن رفاعه عن الحسن عن أبي موسى رضي الله تعالى عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يعرض الناس يوم القيامة ثلاث عرضات فأما عرضتان فجدال ومعاذير وأما الثالثة فعند ذلك تطير الصحف في الأيدي فأخذ بيمينه وأخذ بشماله⁶⁰⁹

Müsned'te yer alan bu rivâyet İbn Mâce tarafından da nakledilmiştir.⁶¹⁰ El-Adevî, rivâyetin zayıf olduğunu sonunda belirtir.⁶¹¹ Senesinde Hasan el-Basrî'nin Ebu Musa el-Eş'arî'den doğrudan işitmemiş olma durumundan dolayı inkıta' olduğu söylenmiştir.⁶¹² Tirmizî ise bu rivâyete Ebu Hureyre'den nakil üzere yer vermektedir.⁶¹³ Rivâyetin muhtevâsı, insanların kıyâmet günü Allah'a üç defa arz olunmaları ile alâkalıdır. Metinde geçen “ تطير ” (Sahîfeler ellere uçar) ifâdesi, bu işin hızlıca vuku bulduğu şeklinde yorumlanmış, “جدال” kelimesi ile kastedilen mânânın ise kâfirlerin Rablerini tanınamalarından dolayı kurtulacaklarını zannerek mücâdele etmeleri olarak açıklanmıştır.⁶¹⁴ Söz konusu rivâyette Peygamber (sas), mânâ bakımından şöyle buyurmuş olmaktadır: “Kıyâmet günü insanlar, üç defa Allah'a arz olunurlar. Bunlardan ikisi mücâdele ve mâzeretlerle ilgilidir. Üçüncü arz esnâsında sahîfeler ellere uçar. Bundan sonra onlardan kimi sahîfesini sağından

⁶⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 486, h.no: 19715.

⁶¹⁰ İbn Mâce, *Sünen*, Kitâbu'z-Zühd 33, h.no: 4267.

⁶¹¹ El-Adevî, *İhdâu'd-Dibâce bi Şerhi Süneni İbni Mâce*, V, 593.

⁶¹² Sindî, *Hâşiyetu's-Sindî alâ İbni Mâce*, h.no: 4267.

⁶¹³ Tirmizî, *Sıfatu'l-Kıyâme* 3, h.no: 2349.

⁶¹⁴ Mubârefürî, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, VI, 216 (2349).

alır, kimi de solundan alır.” Taberî bu rivâyete, “يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ” âyetinin tefsîrinde yer vermiştir.⁶¹⁵

İnsanların secdeye kapanmasını ifâde eden rivâyet şu şekildedir:

حدثنا القاسم بن يحيى حدثنا الوليد بن مسلم حدثنا أبو سعيد روح بن جناح عن مولى لعمر بن عبد العزيز عن أبي بردة عن أبيه عن النبي صلى الله عليه وسلم يوم يكشف عن ساق قال عن نور عظيم يخرون له سجدا⁶¹⁶

Heysemî, rivâyetin senedinde Ravh b. Cenâh'ın bulunuşuna dikkat çeker. Duheym'in onun hakkında “ليس بالقوى”, (Rivâyette güçlü değildir.) demekle birlikte onun güvenilir biri olduğunu söylediğine yer verir. Ardından, diğer ricâlin sika olduğunu belirtir.⁶¹⁷ Ravh b. Cenah'ın zayıf bir râvi olduğu pek çok kişi tarafından ifâde edilmiştir.⁶¹⁸ İbn Hibban ise onun munkeru'l-hadis olduğunu belirtir.⁶¹⁹ Hatta, onun sika kimselerden hadisten anlamayan bir kişinin bile duyunca uydurma olduğunu anlayacağı şeyler rivâyet ettiğini söyler. Ayrıca, Ravh b. Cenah'ın kendisinden rivâyette bulunduğu kişinin de tam olarak kim olduğunun belli olmaması da senedi zayıflatmaktadır.⁶²⁰ Rivâyetin başında yer alan “يوم يكشف عن ساق” ifâdesi Kalem Süresi 42. âyetin başında da yer almaktadır.⁶²¹ Buradaki “ساق” kelimesi sözlükte uyluk, incik veya but olarak adlandırılan bacağın topukla diz arasındaki bölümü için kullanılmaktadır. Elmalılı, bu âyetin tefsîrinde âyette geçen sâk kelimesinin nekre olarak kullanıldığını hatırlatarak Allâhu Teâlâ'nın cismaniyetten muteâli olduğu halde Müşebbihenin Allah'ın Sâkı, demelerini eleştirmiştir.⁶²² İbnu'l-Esir ise bu kelimenin lugatta “Ciddi, zorlu iş” anlamına geldiğini ve “Keşfu's-Sâk” ifâdesinin işin ciddileşmesi mevzuunda darbı mesel olarak kullanıldığını bildirmekte ve aslında onun insanın zor bir işle karşılaşınca bu büyük işe önem vermesinden dolayı paçaları sıvaması anlamında kullanıldığını, belirtmektedir.⁶²³ Bu ifâdeyle kastedilenin bütün hakikatlerin açıkça ortaya çıkması, veya bir olayın iyice yaklaşması demek olduğu da söylenmiştir.⁶²⁴ Rivâyette ise sanki “Sâk” kelimesi bütün bu mânâlardan ziyâde “نور عظيم” ifâdesiyle tefsir edilmiş gibidir. Buna göre, ilgili rivâyette mânâ itibâriyle şöyle buyrulmuş, olmaktadır: “Sâkın büyük bir nûrun ortalığı aydınlattığı gün, (herkes) ona karşı secdeye kapanır.”

⁶¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XXIII, 231 (Hâkka 18. Âyet).

⁶¹⁶ Ebu Ya'lâ, s. 269, h.no: 7283, s.no: 63

⁶¹⁷ Heysemî, *a.g.e.*, VII, 128.

⁶¹⁸ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, III, 494; zehebî, *Mizân*, II, 57.

⁶¹⁹ İbn Hibban, *el-Mecrûhîn*, I, 300.

⁶²⁰ Ebu Ya'lâ el-Mevsilî, *Müşned*, XIII, 270 (muhakkik Huseyn Selim Esed'in notu).

⁶²¹ Âyet-i kerîme meâlen şöyledir: “İş ciddileşip paçalar sıvandığı gün secdeye çağırılırlar, bunu da yapamazlar.” (Diyânet Tefsiri).

⁶²² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5295.

⁶²³ İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, II, 422.

⁶²⁴ Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, V, 275.

Ma'ruf ve münkerin kıyâmet günü birer mahluk oluşuyla ilgili rivâyet de şu şekildedir:

حدثنا عبد الصمد حدثنا همام عن قتادة عن الحسن عن أبي موسى الأشعري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم والذي نفس محمد بيده إن المعروف والمنكر خليقتان ينصبان للناس يوم القيامة فأما المعروف فيبشر أصحابه ويوعدهم الخير وأما المنكر فيقول إليكم إليكم وما يستطيعون له إلا لزوماً⁶²⁵

Heysemî, bu rivâyeti Ahmed ve Bezzar'ın naklettiğini ve o ikisinin ricâlininde sahih olduğunu söylemiştir.⁶²⁶ Bezzar, bu rivâyetle ilgili olarak “Bu hadisin الله صلى الله عليه وسلم şeklinde rivâyet edildiğini ancak bu isnadla biliyoruz.” demiştir.⁶²⁷ Yine az önceki rivâyette olduğu gibi bu rivâyetin senedinde de hadîsi Ebu Musa'dan nakledenin “الحسن” olduğu görülmektedir. Dârekutnî, farklı bir rivâyetle ilgili olarak da olsa bu konuda “عن الحسن عن أبي موسى” diye söz söyleyen kimse, lehinde ve aleyhinde delil bulunmayan bir söz sarfetmiştir, demektedir.⁶²⁸ Bu ifâdeden Dârekutnî'nin bu kanaldan gelen rivâyetlerde herhangi bir inkıta' olmama ihtimâlini de göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Metinde yer alan “إليكم إليكم” ifâdesinin isim fiil olup “Benden uzaklaşın.” anlamına geldiği söylenmiştir. Son cümle ile bu ifâde birlikte düşünüldüğünde ise onlar ondan ayrı durmaya güç yetiremedikleri halde Münker, kendinden onları uzaklaştırmaya çalışır mânâsı ortaya çıkar.⁶²⁹ Metnin tamâmına bakıldığında ise mânâ itibâriyle Peygamber (sas)'in şöyle buyurduğu ifâde edilmiş olmaktadır: “Muhammed'in Nefsi kudret elinde olana andolsun ki, ma'ruf ve münker kıyâmet günü insanlar için tâyin edilmiş iki mahluktur. Ma'ruf, ashâbını müjdeler ve onlara hayır vâdeder, Münker ise onlar ondan ayrılmaya güç yetiremeseler de ashâbına ‘Benden uzak durun, benden uzak durun.’, der.

Kıyâmet günü her mü'minin yerine cehennemde bir yahudi veya hristiyanın bulunacağına dâir rivâyet ise şu şekildedir:

حدثنا حسن بن موسى وعفان قالوا ثنا حماد بن سلمة عن علي بن زيد عن عمارة عن أبي بردة عن أبي موسى الأشعري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يجمع الله عز وجل الأمم في صعيد يوم القيامة فإذا بدا لله عز وجل أن يصدع بين خلقه مثل لكل قوم ما كانوا يعبدون فيتبعونهم حتى يقحمونهم النار ثم يأتينا ربنا عز وجل ونحن على مكان رفيع فيقول من أنتم فنقول نحن المسلمون فيقول ما تنتظرون فيقولون ننتظر ربنا عز وجل قال فيقول وهل تعرفونه إن رأيتموه فيقولون نعم فيقول

⁶²⁵ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 234, h.no: 19487; Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 72 (535).

⁶²⁶ Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VII, 262.

⁶²⁷ Bezzar, *el-Bahru'z-Zehhar*, h.no: 2639.

⁶²⁸ Dârekutnî, *el-İlelu'l-Vârîde*, VII, 237.

⁶²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsneid*, XXXII, 235, (thk. Şuayb Arnavut). Muhakkik burada yer verdiğimiz bilgiyi Sindî'den aktarmaktadır.

كيف تعرفونه ولم تروه فيقولون نعم إنه لا عدل له فيتجلى لنا ضاحكا فيقول أبشروا أيها المسلمون فإنه ليس منكم أحد إلا جعلت مكانه في النار يهوديا أو نصرانيا⁶³⁰

Senette Ebu Burde'den aktaran durumunda olan Umâre el-Kuraşî hakkında Ezdî “ضعيف” ifâdesini kullanmıştır. Ondan sadece Ali b. Zeyd b. Cud'an'ın rivâyette bulunduğu da ifâde edilmiştir.⁶³¹ Zehebî, senette de yer alan Ali bin Zeyd b. Cud'an'ın zayıf görüldüğü hakkında pek çok kişinin görüşüne yer verir.⁶³² Mânâ bakımından ise rivâyette şöyle buyrulmaktadır: “Allah (cc), kıyâmet günü ümmetleri geniş bir alanda toplar. Allah, halkların arasını ayırmayı murâd ettiği zaman her kavmin ibâdet ettikleri şey temessül eder. Cehenneme varıncaya kadar onlar da onlara tâbi olurlar. Sonra Rabbimiz (cc), biz yüksek bir yerde bulunuyorken bize gelir. “Siz kimsiniz?”, der. Biz de “Biz müslümanlarız”, deriz. “Neyi bekliyorsunuz”, der. Onlar da “Rabbimizi bekliyoruz” derler. “Onu görürseniz tanır mısınız?”, der. Onlar, “Evet”, derler. “Görmediğiniz halde Onu nasıl tanırırsınız?”, der. Onlar, “Evet, tanırız. Zîra, Onun dengi yoktur.” derler. Bunun üzerine bize gülerek tecellî eder ve şöyle buyurur: “Ey Müslümanlar sevinin. Sizden hiçbir kimse yoktur ki onun cehennemdeki yerine bir yahûdi veya hristiyan koymuş olmayayım.”

Metnin sonlarına doğru yer alan Allâhu Teâlâ'nın gülerek tecelli ettiğini belirten ifâde, Câbir b. Abdullah'ın farklı bir rivâyetinde de geçmektedir.⁶³³ Suyûtî, Câmiu's- Sağır'de yer verdiği “يتجلى لنا ربنا ضاحكا يوم القيامة” şeklindeki rivâyete hasen olarak işâret koymuştur.⁶³⁴ Rivâyetin tamâmı düşünüldüğünde sonunda yer alan “ليس منكم أحد إلا جعلت مكانه في النار يهوديا أو نصرانيا” ifâdesinin sahih olduğu ancak burada zikredilen isnâdın zayıf olduğu belirtilmiştir.⁶³⁵ Nitekim, sonda yer alan ifâdeyi destekler mâhiyette yine Ebu Musa kanalı ile aktarılan farklı tarîklerde mevcuttur. Meselâ, Musned'te şu şekilde bir rivâyet de yer almaktadır:

حدثنا عبد الصمد حدثنا همام حدثنا قتادة عن سعيد بن أبي بردة عن أبيه عن أبي موسى الأشعري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يموت مسلم إلا أدخل الله عز وجل مكانه النار يهوديا أو نصرانيا⁶³⁶

Müslim bu isnâda da yer vermekle birlikte, ilk olarak Abdussamed'ten değil de Affân b. Müslim tarîkından rivâyeti aktarır.⁶³⁷ Onun aynı babta bundan sonra yer verdiği yine Ebu

⁶³⁰ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 422-423, h.no: 19654.

⁶³¹ Zehebî, *Mizanu'l-İ'tidal*, III, 178.

⁶³² Zehebî, *a.g.e.*, III, 127.

⁶³³ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 14194, 14583. Bu rivâyetlerden ilki merfu', ikincisi mevkuf olarak zikredilmektedir.

⁶³⁴ Münâvî, *Feyzu'l-Kadir*, VI, 457, h.no: 9995.

⁶³⁵ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 423.

⁶³⁶ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 230, h.no: 19485.

⁶³⁷ Müslim, *Tevbe* 8, h.no: 4970. Ayrıca bkz. Tayâlisî, *a.g.e.*, 68, (499); *Müsne'd*, h.no: 19560; el-Mevsîlî, XIII, 269, h.no: 7281.

Musa el-Eş'arî'den oğlu Ebu Burde kanalıyla merfu olarak nakledilen bir rivâyette ise “Kıyâmet günü, müslümanlardan bâzıları dağlar gibi günahlarla getirilir de Allah onları bağışlar ve onu (günahları) yahudi ve hristiyanların üzerine koyar.”, buyrulmaktadır. Nevevî, buradaki ifâdenin “ولا تزر وازرة وزر أخرى” âyeti kerimesinden dolayı te'vîle ihtiyaç duyduğunu belirtir ve bu konuda şu açıklamayı yapar: “Burada ‘ويضعها’ ifâdesi mecaz olarak kullanılmıştır. Burada kastedilen mânâ şu olsa gerektir: Allâhu Teâlâ, müslümanların günahlarını bağışlayınca kâfirlerin günahları bâki olarak kalmıştır. Burada onlar, bâki kalan günahları taşıyor olduklarından dolayı iki grubun günâhını da yüklenen kimse gibi olmuş, olurlar. Yüklenmiş oldukları ise yine kendi günahlarıdır.”⁶³⁸

Yine bu konuyla ilgili olarak benzer muhtevâda farklı tarîklerden nakledilmiş bâzı rivâyetlerin varlığı dikkat çekmektedir. söz konusu rivâyetlerin muhtevâsında ise yahûdi ve hristiyanların veya diğer milletlerden insanların kıyâmet günü müslümanlar için kurtuluş fidyesi olacakları vurgusu yapılmaktadır. Bu konuda nakledilen rivâyetlerden biri şöyledir:

حدثنا أبو المغيرة وهو النضر بن إسماعيل يعني القاص حدثنا بريد عن أبي بردة عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا كان يوم القيامة لم يبق مؤمن إلا أتى بيهودي أو نصراني حتى يدفع إليه يقال له هذا فداؤك من النار قال أبو بردة فاستحلفني عمر بن عبد العزيز بالله الذي لا إله إلا هو أسمعت أبا موسى يذكره عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال قلت نعم فسر بذلك عمر⁶³⁹

Mânâ bakımından bu rivâyette şöyle buyrulmaktadır: “Kıyâmet zamânı geldiğinde her mü'mine bir yahudi veya hristiyan getirilir ve verilir. Ona denilir ki: Bu senin cehennemden kurtuluş fidyendir.” Metnin devâmında Ömer b. Abdulaziz'in bu rivâyeti, Ebu Burde'den duyduğunda rivâyeti doğrudan babasından duyup duymadığı mevzuunda ondan yemin etmesini istediği, onun da, kesin olarak duyduğunu ifâde etmesi üzerine Ömer b. Abdulaziz'in, bu durumdan memnun kaldığı ifâde edilmiştir. Bu yemin ettirme hâdisesinin bu konuyla ilgili olarak ilk zikrettiğimiz biraz uzunca rivâyet ve ikinci olarak yine tamâmını aktardığımız diğer rivâyetten sonra da vuku bulduğu nakledilmiştir.⁶⁴⁰ Diğer bâzı tarîklerde ise kurtuluş fidyesi olarak “yahûdi veya hristiyan” ifâdesi değil de اَلْمَلِكُ (diğer milletlerden) ifâdesi geçmektedir.⁶⁴¹ Müslim'de yer alan ilgili rivâyette ise “yahudi veya hristiyan” ifâdesi kullanılmakla birlikte sonda yer alan “فداؤك” kelimesi yerine aynı mânâyâ gelen “فِكَائِكَ”

⁶³⁸ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XIX, 147, h.no: 4971.

⁶³⁹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.* XXXII, 376, h.no: 19600. Senette yer alan Nadr b. İsmâil hakkında Nesâî ve Ebû Zur'a'nın “ليس بالقوى”, dediği hakkında bilgi için bkz. Zehebi, *Mizânu'l-İ'tidal*, IV, 255. Rivâyetin *Müsned*'te yer alan diğer bir tarîkı için bkz. *a.g.e.*, XXXII, 419, h.no: 19650. Ayrıca bkz. Ebu Ya'lâ, XIII, 269, h.no: 7282.

⁶⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 425, 234, h.no: 19655, 19486.

⁶⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 446, 451, h.no: 19670, 19675.

kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.⁶⁴² Nevevî, konuyla ilgili rivâyetleri ard arda zikrettikten sonra bu hadîsin mânâsının Ebu Hureyre'den nakledilen herkes için cennette ve cehennemde bir yer bulunduğuyula ilgili hadisle aynı doğrultuda olduğunu belirtir. Buna göre, mü'min cennete girince, kâfir, küfrüyle bunu hakettiğinden dolayı cehennemde ona halef olmuş olur.⁶⁴³

B- Cennet

Cennet, âhirette Allah (cc)'ın hoşnutluğunun somut şeklini ifâde etmesi bakımından yarışırmasına, koşularak girilmesi istenen bir mekânın adı olmuştur. Omuz omuza gerçekleştirilmesi istenen bu koşu, dünyâda vuku bulacaktır. Bu dünyâda Allah için yapılan iyi ve güzel işlerin, edâ edilen ibâdetlerin cennetle sıkı bir irtibatının olduğunu söylemek mümkündür. Burada ekilen tâneler, buğdaylar cennette başağa duracaktır. Bu bakımdan dünya, çalışma yeri, âhîret ise hasat yeri olarak değerlendirilmiştir. Kur'an'da ve hadislerde zaman zaman cennetin konumu, özellikleri ve nasıl bir yer olduğuyula ilgili çeşitli anlatımlar ve tasvirler bulunmaktadır. Şüphesiz bizler için gaybî bilgiler hükmünde olan bu tasvir ve anlatımlar, her ne kadar gitmeden âhîretin ve oradaki yaşamın keyfiyetini tam idrak edemeyecek olsak da bizim idrak seviyemize göre o dönemi resmetmektedirler. Bu başlık altında ise daha çok Ebu Musa el-Eş'arî'den gerek cennetin kendisi, gerek cennete götüren ameller, gerek de Peygamber (sas)'in ashâbtan bâzı kişileri cennetle müjdelemesiyle ilgili nakledilen rivâyetler üzerinde durulacaktır.

a- Ameller ve Cennet İrtibâtı

Kurân'da yer alan çeşitli âyetlerde bâzı durumlarda cennetten doğrudan bahsedilmez de cennet ehlinin vasıflarından bahsedilir. Bu durumu, Peygamber (sas)'den nakledilen rivâyetlerde de müşâhede etmek mümkündür. Hatta çoğunlukla, rivâyetlerde mesele, biraz daha husûsîleşir ve anlatılmak istenen, vasıflar üzerinden değil de şöyle şöyle yapan cennete girer, gibi daha somut ifâdelerle ameller üzerinden anlatılır. Bu nazarla Ebu Musa el-Eş'arî'nin rivâyetlerine bakıldığında kelime-i tevhîdin cennete giriş mevzuundaki işlevi, , dilin, ırz ve nâmusun muhâfazasının cennete girişi netîce vereceği, bâzı amelleri işleyenlerin cennete giremeyeceği, cihad-cennet münâsebeti, “Lâ havle ve lâ kuvvete...” tesbîhinin cennet hazînelerinden bir kelime olduğu ile ilgili mevzûların yer aldığı rivâyetlerin varlığı dikkat çeker. Bu itibarla böyle bir başlık açmanın uygun olacağını düşündük. Bu doğrultuda Ebu Musa el-Eş'arî'den cennete giriş noktasında sağlam tevhid inancına sâhip olmanın önemi ile ilgili nakledilen rivâyet, şu şekildedir:

⁶⁴² Müslim, Tevbe 8, h.no: 4969.

⁶⁴³ Nevevî, *a.g.e.*, IX, 145.

حدثنا مؤمل بن إسماعيل حدثنا حماد بن سلمة حدثنا أبو عمران الجوني عن أبي بكر بن أبي موسى عن أبيه قال أتيت النبي صلى الله عليه وسلم ومعني نفر من قومي فقال أبشروا وبشروا من وراءكم إنه من شهد أن لا إله إلا الله صادقاً بها دخل الجنة فخرجنا من عند النبي صلى الله عليه وسلم نبشّر الناس فاستقبلنا عمر بن الخطاب فرجع بنا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال عمر يا رسول الله إذن يتكل الناس قال فسكت رسول الله صلى الله عليه وسلم⁶⁴⁴

Bu rivâyetin *Müsned*'te Ebu Musa el-Eş'arî'nin nakli olarak iki yerde geçtiği müşâhede edilmektedir. İki rivâyet de Ebu Musa el-Eş'arî'nin oğlu Ebu Bekir tarafından nakledilmiştir. Heysemî, bu rivâyetin *Müsned*'te ve Taberânî'nin *Kebîr*'inde geçtiğini söyledikten sonra ricâlinin sika olduğunu belirtmiştir.⁶⁴⁵ Aynı konu etrâfında sahâbe-i kiramdan Ebu Hureyre, Enes b. Mâlik, Muaz b. Cebel, Câbir b. Abdullah, Ebu Zer, Ebu'd-Derdâ, Ubâde b. Sâmit ve Ebu Said el-Hudrî gibi zevâtın da rivâyetleri bulunmaktadır. Burada yer verdiğimiz rivâyette şöyle buyrulmuştur: “(Ebu Musa el-Eş'arî), Nebî (sas)'e kaviminden bir grupla birlikte geldiğimde O, şöyle buyurdu: ‘Allah’tan başka hiçbir ilah olmadığına şehâdet eden ve ona sâdık kalan kimsenin cennete gireceği müjdesiyle sevinin ve sizin dışınızdakileri müjdeleyin.’ Bunun üzerine Nebî (sas)'in yanından insanları müjdelemek için çıktık. Bize Ömer İbnu'l-Hattab rastgeldi ve bizi Rasûlullah (sas)'e geri döndürerek şöyle dedi: Ey Allah'ın Resûlü, böyle olursa insanlar, buna güvenirler. Bu söz üzerine Rasûlullah (sas), bir şey demedi.” Bu rivâyetle ilgili olarak Tahavî, “Lâ ilâhe illallah diyen kimse, bu sözün ehli üzere gerektirdiği vecibeleri bilerek bunu söylemiştir. Yine o kimse, Allah (cc)'ın konumunun farkındadır. Bu kişi, Allah'a muhâlefet etmek ve O'nun emrinden çıkmaktan korktuğunda bu sözle ümîdini kaybetmez.”, demiştir.⁶⁴⁶ Tahavî sözün devâmında, metinde geçen “صادقاً بها” ifâdesinin “موفياً لها” (bu sözün hakkını yerine getiren) mânâsına gelebileceğini söylemiştir.

Sâlih amel, cennet irtibâtı noktasından meseleye bakılınca rivâyetlerde Peygamber (sas)'in işlenen bâzı kötü davranışlardan özellikle sakındırdığı görülmektedir. Bu doğrultuda bir rivâyette dili ve edep yerlerini muhâfaza etmenin cenneti netîce veren amellerden olduğu ifâde edilmiştir. Bu durum hadis metninde دخله فقميه وفرجه şeklinde ifâde edilmiştir.⁶⁴⁷ İbnu'l-Esir, burada geçen “فقم” kelimesinin kelime anlamı itibâriyle “الحي” (çene kemiği) mânâsında olduğunu söylemiş ve burada “فقميه بين ما” ifâdesiyle kastedilenin dil olduğuna işâret etmiştir.⁶⁴⁸ Heysemi, Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen bu rivâyeti Ahmed, Ebu Ya'lâ ve Taberânî'nin rivâyet ettiğini belirtmiştir. Yine o, Ebu Ya'lâ ve Taberânî'nin ricâlinin sika olduğunu, Ahmed'in ricâlinde ise isimlendirilmemiş bir râvi bulunduğunu

⁶⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 370, 465, h.no: 19597, 19689.

⁶⁴⁵ Heysemî, *a.g.e.*, I, 16.

⁶⁴⁶ Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, X, 169.

⁶⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 330, h.no: 19559; Ebu Ya'lâ el-Mevsîlî, XIII, 259, h.no: 7275. Burada yer alan metinden farklı olarak “وفرجه” yerine “ورجله” ifâdesi yer almaktadır.

⁶⁴⁸ İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, III, 465.

söyler.⁶⁴⁹ Heysemî, buradaki senette Ebu Musa'dan nakleden durumunda olan ve adı belirtilmeyen bu râvînin adının Süleyman b. Yesar olduğunu söylemiştir. Buhâri, Sahîhi'nde Sehl b. Sa'd'ın bu yöndeki bir rivâyetine yer vermektedir.⁶⁵⁰ Buradaki ifâde “مَنْ يَضْمَنْ لِي” (kim bana garanti ederse) diye başlamaktadır. Yine Tirmizi de hem Sehl b. Sa'd'ın hem de Ebu Hureyre'nin bu konudaki rivâyetine Süneninde yer vermiştir.⁶⁵¹

Diğer bir rivâyette ise içki düşkünü kimsenin, akrabalarıyla ilişkiyi kesenin ve sihre inanıp tasdik edenin cennete giremeyeceği ifâdelerine yer verilir.⁶⁵² Ahmed b. Hanbel ve Ebu Ya'lâ el-Mevsilî'nin *Müsned*lerinde yer alan ilgili rivâyetin devâmında içkiye düşkün olarak ölen kimseleri Allah'ın (cc) cehennemde Gûta denilen yerden sulayacağı ifâde edilmiştir. Gûta tâbiri ise cehennemdekilere kokusuyla eziyet veren zinâkar kadınların ferclerinden akan su olarak açıklanmıştır. Bu rivâyetin senedinde bulunan ve hadîsi Ebu Burde'den nakleden kişi olan Ebû Hariz hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Sicistan Kadısı olduğu ifâde edilen Ebû Harîz'in zayıf olduğu, hadîsinin münker olduğu söylendiği gibi bâzı ulemâ tarafından sika olduğu da belirtilmiştir.⁶⁵³ İlgili rivâyetin bir kısmına şâhid olarak Ebû Said el-Hudrî'nin rivâyet ettiği ve beş kişiyle ilgili hadis zikredilebilir.⁶⁵⁴ Bu rivâyette yukarıda zikri geçen üç kişi zikredilmekle berâber kâhin ve mennan da yer almaktadır. Yine Cubeyr b. Mut'im'den nakledilen bir rivâyette ise bu kişilerden sâdece akrabayla ilişkiyi kesen, zikredilmiştir.⁶⁵⁵

Allah yolunda can ve malla mücâhede anlamını taşıyan cihadı, sanırım insanı cennete en kısa yoldan ulaştıran ameller arasında sayabiliriz. Sahâbe-i kiram, meselenin önemini iyi kavramış olacaklar ki, cihad meydanlarını boş bırakmamışlardır. Ebu Musa el-Eş'arî de oğlu Ebu Bekir'den nakledildiğine göre yine böyle bir zamanda düşman karşısında hazır bulunurlarken Peygamberimiz (sas)'den işittiğini ifâde ettiği “إن أبواب الجنة تحت ظلال السيوف” (Şüphesiz cennetin kapıları, kılıçların gölgesi altındadır.) hadîsini çevresindeki müslümanlara nakletmiştir.⁶⁵⁶ Rivâyetin devâmına göre topluluk içinden bunu işiten bitkin görünüşlü bir adam, Ebu Musa'ya bu sözü gerçekten Rasûlullah'tan duyup duymadığını sorar. Ondan “Evet”

⁶⁴⁹ Heysemî, *a.g.e.*, X, 298.

⁶⁵⁰ Buhâri, *Rikak* 23, h.no: 5995.

⁶⁵¹ Tirmizi, *Zühd* 48, h.no: 2332, 2333.

⁶⁵² Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 330, h.no: 19559; Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 224, h.no: 7248

⁶⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 34-35; İbn Adiy, *Kâmil*, IV, 158; Zehebî, *Mizan*, II, 406-407.

⁶⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, IV, h.no: 11123.

⁶⁵⁵ Ebu Ya'lâ, XIII, 386-387, h.no: 7391, 7392, 7394.

⁶⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 309, 459, h.no: 19538, 19680; Müslim, *İmâre* 41, h.no: 3521; Tirmizî, *Fedâilu'l-Cihad* 23, h.no: 1583. Tirmizi, yer verdiği bu rivâyetle ilgili olarak hadîsun hasenun garîbun ifâdesini kullanmıştır. Ebu Ya'lâ, XIII, 308, 314, h.no: 7324, 7330.

cevâbını alınca arkadaşlarına dönüp, “Size selam ederim.”, dedikten sonra kılıcının kınını kırar ve atar. Ardından kılıcıyla düşman saflarına dalar ve öldürülünceye kadar çarpışır. Ebu Musa el-Eş’arî’nin savaş meydanında naklettiği bu rivâyetin şâhidi olarak Abdullah b. Ebî Evfâ’dan nakledilen farklı bir rivâyet zikredilebilir.⁶⁵⁷ Buradaki rivâyette cennetin kapıları değil de sâdece cennet ifâdesi yer almaktadır. Tayâlisî’nin Ebu Musa el-Eş’arî’den nakil üzere yer verdiği rivâyette de ifâde yine bu şekildedir.⁶⁵⁸ İbn Ebî Şeybe’nin ilgili rivâyetinde ise “ان السيف مفاتيح الجنة” (Kılıçlar, cennetin anahtarlarıdır.), buyrulmaktadır.⁶⁵⁹ Bu rivâyetlerde geçen ifâdeleri meselâ ilk ifâdeyi zâhirî olarak düşündüğümüzde zihnimizde ihtişamlı cennet kapıları ve her birinin üzerinde yer alan kılıçlar gibi bir manzara canlanmaktadır. Tabi bu ifâdeleri bu şekilde tamâmen zâhirî olarak yorumlamak ne kadar doğrudur? Hele ifâdenin bu şekilde ilk mânâsıyla anlaşılacak düz bir cümle olmadığı da belliyse. Nitekim rivâyette geçen adamı hiç vakit kaybetmeksizin harekete geçiren durumun az önce bizim zihnimizde canlandırdığımız manzaradan ziyâde bu lafızların onun idrâkinde hâsıl ettiği mânâ olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede işin ehli kimselerin mevzûya yaklaşımlarına kulak vermek gerekecektir. Nitekim, metinde yer alan cennet kapılarının kılıçların gölgesi altında olduğu ifâdesinin bir istiâre olduğu ve onunla cihâdın ve savaş meydanına gelişin, cennete girmek ve ona yaklaşmak için bir sebep teşkil ettiği mânâsının vurgulandığı söylenmiştir.⁶⁶⁰ Hattâbî’nin ise “ظلال السيف” (Kılıçların gölgesi) ifâdesini artık kaçma veya geri dönmenin mümkün olmadığı ve kılıçların gölgesinin zâhirî anlamda da hasmın üzerine düştüğü savaş meydanındaki maddî yakınlıkla açıklama yoluna gittiği görülmektedir.⁶⁶¹ Yorumda zikri geçen maddî âlemle mânevî âlemin kesiştiği bu noktayı cennete girişi netîce vermesi yönüyle cennetin kapısı olarak nitelemek bizce de çok mantıklıdır. Ancak, istiâreli bir lafız olduğu ifâde edilen bu sözün taşıdığı mânâ düşünüldüğünde burada ifâde edilen kelimeyle kastedilen mânânın sâdece kılıçla sınırlandırılmayacak kadar geniş olduğu anlaşılabilecektir. Buna göre o dönemde savaş meydanlarında kullanılan mızrak, ok gibi şehâdeti netîce veren savaş malzemesini de kılıç ifâdesiyle kastedilen mânânın dışında düşünmek pek mümkün değildir. Günümüz şartlarına göre düşündüğümüzde ise çoğu zaman bu mânânın içine tüfek, süngü, kurşun, bomba veya füze gibi çeşitli silahların da dâhil olması mümkün olacaktır.

Ebu Musa el-Eş’arî’den Ebu Osman en-Nehdî’nin nakli üzere aktarılan bir rivâyette ise Peygamber (sas)’in “لا حول ولا قوة إلا بالله” sözünü cennet hazînelerinden bir hazîne olarak

⁶⁵⁷ Buhârî, *el-Cihad ve’s-Siyer* 22, h.no: 2607; Ebu Dâvud, *Cihad* 98, h.no: 2631.

⁶⁵⁸ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 72, h.no: 530.

⁶⁵⁹ İbn Ebî Şeybe, IV, 564.

⁶⁶⁰ Kadı İyaz, *İkmâlu’l-Muallim*, VI, 165; Nevevî, *a.g.e.*, VI, 379.

⁶⁶¹ Hattâbî, *Meâlimu’s-Sünen*, II, 267.

nitelendirdiği ifâde edilmiştir.⁶⁶² Bâzı rivâyetlerde bu sözün bir sefer esnâsında Ebu Musa'ya hitâben söylendiği görülmektedir. Konuyla ilgili nakledilen bu rivâyetlerde Peygamber (sas)'in sahâbe-i kirâmı bâzen tekbir ve tehlil getirirken seslerini çok yükseltmeleri üzerine i'tidalli olma husûsunda uyardığı mevzuu yer almaktadır.⁶⁶³ Ebu Musa el-Eş'arî ise bu sırada Peygamber (sas)'in hayvanının arkasında bulunduğunu belirtir. Rivâyetin devâmında onunla Hz. Peygamber arasında şu konuşmanın geçtiği nakledilmiştir:

فقال لي يا عبد الله بن قيس قلت لبيك يا رسول الله قال ألا أدلك على كلمة من كنز من كنوز الجنة قلت بلى يا رسول الله فذاك أبي وأمي قال لا حول ولا قوة إلا بالله

(Bana Yâ Abdullah b. Kays dedi, bende “Buyur, Ey Allah'ın Resûlü”, dedim. “Cennet hazînelerinden bir kelimeyi sana söyleyeyim mi?”, dedi. Ben de “Tabî ki anam babam sana fedâ olsun Ey Allah'ın Resûlü”, dedim. O da “Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billah'tır.”, buyurdu.)

Konuyla ilgili Ebu Hureyre'nin de rivâyeti bulunmaktadır.⁶⁶⁴ Diğer taraftan Ebu Eyyüb el-Ensârî'den nakledilen bir rivâyette bu sözle ilgili farklı bir mâlumâtın aktarıldığı görülmektedir.⁶⁶⁵ İlgili rivâyete göre Peygamber (sas), Mi'rac gecesinde Hz. İbrâhim'le görüşür. Bu görüşmede Hz. İbrâhim, cennete fidan dikme işinin Ümmet-i Muhammed tarafından çokça yapılması mevzuunda tavsiyede bulunur ve “Şüphesiz cennetin toprağı hoş, yeri geniştir.”, der. Peygamberimiz cennet fidanının ne olduğunu sorunca da o, “Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billahtır.” cevâbını verir. İbn Kesir bu rivâyete Kehf Sûresinin 46. âyetinde geçen “الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ” kelimesinin tefsîriyle ilgili olarak yer vermiştir.⁶⁶⁶ Suyûtî ise İsrâ Sûresinin ilk âyetlerini ele alırken aktarmıştır.⁶⁶⁷

b- Cennetin Tasvîri

Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetlere bu başlık çerçevesinde bakıldığında ilgili rivâyetlerde cennette bulunan eşyâların altın veya gümüşten olması ile cennette bulunan büyük bir çadırın özellikleri ve ru'yetullah meselesine dâir bir takım mâlumatın yer aldığı görülmektedir. Bu konuda Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilen rivâyetler, oğlu Ebu Bekir

⁶⁶² Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, h.no: 19575, 19579, 19604; Müslim, *Zikir, Dua, Tevbe ve İstiğfar 13*, h.no: 4875; İbni Mâce, *Edep 59*, h.no: 3814.

⁶⁶³ Ahmed b. Hanbel, XXXII, h.no: 19599, 19605, 19648, 19745, 19755; Buhârî, *Megâzi 36*, h.no: 3883, *Deavât 49, 66*, h.no: 5905, 5930, *Kader 7*, h.no: 6120, *Tevhid 9*, h.no: 6838; Müslim, *Zikir, Dua, Tevbe ve İstiğfar 13*, h.no: 4873, 4874, 4875; Ebu Dâvud, *Salat 363*, h.no: 1305; Tirmizi, *Deavât 2, 48*, h.no: 3296, 3383; Ebu Ya'lâ, XIII, 231, h.no: 7252.

⁶⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III, 181, h.no: 7953.

⁶⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, VII, 777, h.no: 23948. Ayrıca bkz. Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, II, 219, h.no: 677

⁶⁶⁶ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 163 (Kehf 46).

⁶⁶⁷ Suyûtî, *Durru'l-Mensur*, VI, 213.

kanalıyla nakledilmiştir. İki ayrı cennetteki eşyâların özellikleri ve ru'yetullaha dâir bilgiler içeren ilgili rivâyetlerden biri, şu şekildedir:

حدثنا علي بن عبد الله حدثنا عبد العزيز بن عبد الصمد عن أبي عمران عن أبي بكر بن عبد الله بن قيس عن أبيه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال جنتان من فضة أنيتهما وما فيهما وجنتان من ذهب أنيتهما وما فيهما وما بين القوم وبين أن ينظروا إلى ربهم إلا رداء الكبر على وجهه في جنة عدن⁶⁶⁸

(İki cennet vardır ki, o ikisinin kapları ve içlerindeki eşyâlar gümüştedir. İki cennet daha vardır ki, bunların kapları ve içlerindeki eşyâlar ise altındandır. Adn Cennetinde cennet ehli ile onların Rab'lerine bakmaları arasında Rabb'in yüzü üzerinde bulunan azâmet perdesinden başka bir şey yoktur.)

Tirmizî, bu rivâyetle çadır tasvîrini içeren rivâyeti ard arda zikretmiştir. Sonunda da senedle ilgili olarak "Hasenun sahîhun" ifâdesini kullanmıştır.⁶⁶⁹ Begavî (h.516) ise her iki rivâyetten sonra da "هذا حديث متفق علي صحته" (Bu, sıhhati üzerine ittifak edilmiş bir hadistir.), ifâdesini kullanır.⁶⁷⁰ Tayâlisî ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*lerinde yine Ebu Bekir b. Ebu Musa'nın nakli üzere yer verdikleri ilgili rivâyetlerde metnin başında "اربع الفردوس جنان" (Firdevs Cennetleri dört tânedir.), cümlesi bulunmaktadır.⁶⁷¹ *Müsned*teki zikri geçen rivâyette başta yer alan bu cümleyle berâber benzer rivâyetlerden farklı olarak metnin sonunda da "وهذه" ziyâdesinin yer aldığı görülür. Bu son cümlede zikri geçen nehirler, dünyâda bulunan Seyhan, Ceyhan, Fırat ve Nil olmak üzere dört nehir olarak yorumlanmıştır.⁶⁷² Bunun bu şekilde anlaşılmasında muhtemelen Müslim'in Ebu Hureyre'den nakil üzere yer verdiği ve bu nehirlerin tamâmının cennet nehirlerinden olduğunu ifâde eden rivâyet, etkili olmuştur.⁶⁷³ Metinde yer alan "جنتان" kelimesi, çoğunlukla Rahman Sûresinde geçen "ومن دونهما جنتان" âyetine işâret edip, onu tefsir ettiği şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁷⁴ Nitekim Buhârî, bu âyetle ilgili Bab başlığı altında da bu rivâyete yer vermektedir. Âyette geçen bu iki cennetin, öncesinde zikri geçen iki cennetten başka cennetler olmayıp buradaki ifâdenin yakın olma mânâsında (الدنو) kullanıldığı söylenmiştir.⁶⁷⁵ Ebu Hureyre'nin bir rivâyetinde Peygamber

⁶⁶⁸ Buradaki lafız Buhârî'ye âittir. Ayrıca bkz. Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 72, (529); Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19682, 19731; Buhârî, *Tefsir 313, 314 Tevhid 24*, h.no: 4500, 4501, 6890; Müslim, *İman 80*, h.no: 265; Tirmizî, *Sıfatu'l-Cenne 3*, h.no: 2451; İbni Mâce, *Mukaddime 34*, h.no: 182; Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 314, h.no: 7331.

⁶⁶⁹ Tirmizî, *Sıfatu'l-Cenne 3*, h.no: 2451.

⁶⁷⁰ Begavî, *Şerhu's-Sunne*, V, 541-542.

⁶⁷¹ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 72, (529); Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 505, h.no: 19731.

⁶⁷² Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, a.y., (muhakkikin dipnotu, söz konusu nehirlerle ilgili açıklama burada Sindî'nin görüşü olarak aktarılmaktadır.)

⁶⁷³ Müslim, *el-Cenne ve Sıfatu Neîmiha ve Ehlihâ 11*, h.no: 5073.

⁶⁷⁴ KK., Rahman Sûresi 62. âyet. Bu âyetin sibâkına bakıldığında 46. âyeti kerîmede "Rabbinin makâmından korkan kimse için iki cennet vardır.", buyrulmaktadır. Arada zikri geçen âyetlerde bu iki cennetle ilgili bazı bilgiler verildikten sonra 62. âyette de meâlen "Bu ikisinden başka iki cennet daha vardır.", buyrulmuştur.

⁶⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, XIII, 530, h.no: 6890.

(sas)’in cennetin inşasıyla ilgili soruya “لَبْنَةٌ مِنْ ذَهَبٍ وَلَبْنَةٌ مِنْ فِضَّةٍ” (Bir kerpiç altından, bir kerpiç gümüşten dir.), diyerek cevap verdiği nakledilmiştir.⁶⁷⁶ İbn Hacer, Ebu Musa el-Eş’arî’den nakledilen rivâyetle Ebu Hureyre’den nakledilen bu rivâyet arasında zâhiren bir teâruz olma durumu üzerinde durur ve Beyhakî’nin Ebu Said’in nakli üzere yer verdiği rivâyeti de göz önünde bulundurarak bu iki rivâyetin aralarını cem’ eder. Buna göre birinci rivâyette her cennette bulunan kap ve diğer eşyâlarla ilgili bir vasıf belirtilirken ikinci rivâyette cennetin duvarlarıyla ilgili bir özelliğe dikkat çekilmiştir.⁶⁷⁷ Nitekim, Ebu Hureyre’nin de bu yönde “حائط الجنة مبني...” ifâdesiyle başlayan farklı bir rivâyeti söz konusudur.⁶⁷⁸

Metnin sonunda yer alan “وما بين القوم وبين أن ينظروا إلى ربهم إلا رداء الكبر على وجهه في جنة عدن” şeklindeki ifâdeler, Ulemâ tarafından daha çok Peygamberimiz (sas)’in konuştuğunda insanların anlayışlarına göre konuştuğu ve sözün daha iyi anlaşılması için zaman zaman mecaz çeşitlerinden istiâre ve diğer sanatlara başvurduğu gibi mevzûlar hatırlatılarak ele alınmıştır.⁶⁷⁹ Edebî ifâdeler kullanılırken edatların kaldırılması ise dildeki akıcılığın ve îcâzın güzelliğine işâret etmektedir. Kur’an’da yer alan “جناح الذل” ifâdesinin böyle bir kullanım olduğu⁶⁸⁰ ve hadis metninin sonunda yer alan “Allah’ın yüzü üzerinde bulunan azâmet perdesi” olarak çevirdiğimiz ifâdelerin de bu mânâda anlaşılması gerektiği mevzuunu göz ardı etmemek gerekir. Nitekim, zihinlerde tecsîm düşüncesini uyaran, sözün zâhirinden anlaşılan mânâdan Allahu Teâlâ munezzektir. Zîrâ, sözün zâhirine yönelik böyle bir yaklaşım, en basit edebî ifâdelerin dâhi tamâmen yanlış anlaşılmasına sebebiyet verebilecektir. Buna göre burada gözden mânânın izâlesi ve kaldırılışının Peygamber (sas), tarafından ridânın kaldırılışıyla ifâde edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Cennetle ilgili yine Ebu Bekir b. Ebu Musa kanalıyla nakledilmiş olan ve burada bulunan bir çadırın özelliklerinden bahseden bir rivâyetin varlığından daha önce bahsedilmişti. *Müsned*’te yer alan ilgili rivâyetlerden biri şu şekildedir:

⁶⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III, 353, h.no: 8732; Tirmizî, *Sıfatu’l-Cenne* 2, h.no: 2449.

⁶⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, XIII, 531, h.no: 6890. “لَبْنَةٌ مِنْ ذَهَبٍ وَلَبْنَةٌ مِنْ فِضَّةٍ” ifâdesinin cennetin duvarlarıyla ilgili kullanıldığına dâir rivâyet için bkz. Beyhakî, *el-Ba’s ve’n-Nuşur*, I, 217,264, h.no: 203,246.

⁶⁷⁸ Abdurrezzak, *Musannef*, XI, 416, h.no: 20875.

⁶⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, XIII, 531, h.no: 6890; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 321; Mubârekfûrî, *Tuhfetu’l-Ahvezî*, VI, 319.

⁶⁸⁰ KK., İsra 24. Burada “الذل” kelimesi, yumuşak başlılık, itaat, tevâzu gibi anlamları muhtevîdir. “جناح” kelimesi ise kanat, yan, taraf gibi anlamlara gelmektedir. Âyette meâlen şöyle buyrulmaktadır: “İkisine de (Anne, babana) şefkatle tevâzu kanadını indir...”

حدثنا علي بن عبد الله حدثنا عبد العزيز بن عبد الصمد العمى حدثنا أبو عمران الجوني عن أبي بكر بن عبد الله بن قيس عن أبيه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال في الجنة خيمة من لؤلؤة مجوفة عرضها ستون ميلا في كل زاوية منها أهل ما يرون الآخرين يطوف عليهم المؤمن⁶⁸¹

(Cennette içi boşaltılmış inciden bir çadır vardır. Onun eni atmış mildir. Her köşesinde bir âile vardır ki onlar diğerlerini görmezler. Mü'min onları dolaşır.)

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'in de yer alan bu rivâyet, İbni Ebî Şeybe, Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Ebu Ya'lâ tarafından da tahrîc edilmiştir.⁶⁸² Bu rivâyetin senedlerinin bir tarîktan aynı olmaları hasebiyle Buhârî ve Tirmizî tarafından az önceki rivâyetle cem' edilerek aktarılmış olduğu da müşâhede edilmektedir.⁶⁸³ Metnin türkçesini aktarırken çadır olarak tercüme ettiğimiz "خيمة" kelimesinin Araplar tarafından ağaçtan yapılmış evler için de kullanıldığı söylenmiştir.⁶⁸⁴ Bâzı rivâyetlerde eninden bahsedilmeyip uzunluğunun atmış mil olduğu ifâde edilmiştir. Nevevî, bu yöndeki iki rivâyet arasında teâruz olmayıp bu durumun onun eni ve boyunun aynı olduğunu gösterdiğini belirtmiştir.⁶⁸⁵ Buhârî'de Kitâbu't-Tefsir'de yer alan rivâyette eni yine 60 mil olarak geçmekle berâber, Bedu'l-Halk'ta yer alan rivâyette ise eni zikredilmeyip uzunluğu 30 mil olarak zikredilmiştir. Buhârî'nin bu ikinci kitapta yer verdiği rivâyeti, "مَا جَاءَ فِي صِفَةِ الْجَنَّةِ وَأَنَّهَا مَخْلُوقَةٌ" bab başlığı altında aktarması onun ilgili rivâyetin şu anda cennetin yaratılmış olduğuna delil teşkil ettiği görüşünde olduğunu göstermektedir.

c- Cennetle Müjdeleme

Görebildiğimiz kadarıyla Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman (ra)'ın henüz dünyâdayken cennetle müjdelenmeleriyle ilgili Ebu Musa el-Eş'arîden Ebu Osman en-Nehdî, Said b. Museyyib, Abdurrahman b. Nâfi' b. Abdu'l-Hâris kanalıyla çeşitli kaynaklarda nakledilmiş olan uzunca bir hadis bulunmaktadır. Bu rivâyet, Abdurrezzak b. Hemmam, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Tirmizî tarafından tahrîc edilmiştir. Söz konusu kaynakların yer verdiği rivâyetler arasında bâzı ziyâde, noksan veya farklılıkların varlığı dikkat çekmektedir. Bu durumu da göz önünde bulundurarak konuyla ilgili nakledilen bu rivâyetleri kaynaklarına da işâret ederek bir arada ele almak istiyoruz.

⁶⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XXXII, 459, 347, 462, 533, h.no: 19681, 19576, 19683, 19761.

⁶⁸² İbn Ebî Şeybe, *a.g.e.*, VIII, 71; Buhârî, *Bed'u'l-Halk* 7, *Tefsir* 314, h.no: 3004, 4501; Müslim, *el-Cennetu ve Sıfatu Naîmiha ve Ehlihâ* 10, h.no: 5070, 5071, 5072; Tirmizî, *Sıfatu'l-Cenne* 3, h.no: 2451; Ebu Ya'lâ, XIII, 315, h.no: 7332.

⁶⁸³ Bkz. Buhârî, *Tefsir*, a.y.; Tirmizî, *Sıfatu'l-Cenne*, a.y.

⁶⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 1308.

⁶⁸⁵ Nevevî, *a.g.e.*, IX, 221, h.no: 5071.

İlgili rivâyette Ebu Musa'nın bildirdiğine göre bir sabah o, evinde abdest alır ve günü Hz. Peygamber'e yakın geçirmek düşüncesiyle dışarı çıkar, mescide gelir. Peygamber (sas)'i orada bulamayınca oradakilerin târifi üzere Onun gitmiş olduğu tarafa gider. Peygamber (sas), Bi'ru Erîs denen kuyuya geldiğinde ona yetişir. Buraya kadar Ebu Musa el-Eş'arî'nin Peygamber (sas)'e yakın olma düşüncesiyle evden çıkıp Onu bulmasına dâir aktardığımız bilgiler, Buhârî'nin Kitâbu'l-Menâkıb'ta Ebu Musa'dan Said b. Museyyib'in nakli üzere yer verdiği rivâyette yer almaktadır.⁶⁸⁶ Buhârî'nin Kitâbu'l-Fiten'de yine Said b. Müseyyib kanalıyla aktardığı rivâyette ise mevzûya Peygamber (sas)'in bir gün Medîne bahçelerinden birine hâceti için çıktığı belirtilerek girilmiştir.⁶⁸⁷ Ardından Ebu Musa, Peygamber (sas) bahçeye girince kapının orda oturduğunu ve kendi kendine “لأكونن اليوم بواب النبي صلى الله عليه وسلم” (Bugün bana emretmediği halde Nebî (sas)'in kapıcısı olacağım.) dediğini belirtir. Buhârî'nin Ebu Musa'dan Ebu Osman en-Nehdî'nin nakli üzere yer verdiği diğer bir rivâyette ise Ebu Musa'nın “وأمرني بحفظ باب الحائط حائطاً دخل” (Nebî (sas), bir bahçeye girdi ve bana bahçenin kapısını kollamamı emretti.), dediği nakledilmiştir.⁶⁸⁸ Tirmizî'de yine bu nakil üzere yer alan rivâyette de Peygamber (sas)'in hâcetini giderdikten sonra Ebu Musa'ya “يا أبا موسى أملك” (Ey Ebu Musa, kapıyı tut, izinsiz hiçkimse içeri girmesin.), dediği nakledilir.⁶⁸⁹ Peygamber (sas)'in Ebu Musa'ya kapıda durmasını emredip emretmediği noktasında zâhiren tamâmen birbirinin zıddı olarak görülen bu ifâdelerle ilgili İbn Hacer, şöyle bir yorum getirmiştir: “Burada Ebu Musa'nın bunu kendi içinden söylemesiyle Nebî (sas)'in ona kapıyı kollamasını emretmesi birbirine tesâdüf etmiştir. ‘Bana emretmedi.’, sözüyle ise o (Ebu Musa), ‘Bana sürekli kapıcı olmamı emretmedi.’, demeyi kasteder. O, sadece bunu ona hâcetini görüp, abdest alıncaya kadar emretmişti. Sonra o (Ebu Musa), buna kendiliğinden devam etti.”⁶⁹⁰ Ayrıca İbni Hacer, bu rivâyetin Kitâbu'l-Cenâiz'de Enes (ra)'ın nakli üzere geçmiş olan Peygamber (sas)'in kapıcısı olmadığını ifâde eden rivâyetle teâruz oluşturmadığına dikkat çeker. Bu ifâdeyle Enes (ra)'ın kastettiğinin ‘Bu iş üzere devam eden düzenli bir kapıcısı yoktu.’, demek olduğunu belirtir. Rivâyetin içeriğine dönecek olursak Peygamber (sas), hâcetini yerine getirmesinden sonra Buhârî'nin Kitâbu'l-Fiten'de yer verdiği az öncede dikkat çektiğimiz rivâyete göre, orada bulunan kuyunun kenarına oturmuş ve iki baldırını açarak ayaklarını kuyunun içine sarkıtmıştır. Buna göre az önceki kapıcılık yapma emrinin zamânıyla ilgili ihtimalli durumu hatırlayacak olursak Peygamber (sas)'in âniden birinin girerek kendini

⁶⁸⁶ Buhârî, *Menâkıb* 29, h.no: 3398

⁶⁸⁷ Buhârî, *Fiten* 17, h.no: 6568.

⁶⁸⁸ Buhârî, *Menâkıb* 31, *Ahbâru't-Tıval* 3, h.no: 3419, 6720.

⁶⁸⁹ Tirmizî, *Menâkıb* 16, h.no: 3643.

⁶⁹⁰ İbni Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 469, h.no: 3398.

hazırlıksız vaziyette bu şekilde görmesini arzu etmediğinden bu esnâda Ebu Musa'dan Tirmizî'nin rivâyetinde de belirtildiği üzere kapıya göz kulak olmasını ve izinsiz içeri hiçkimseyi almamasını istemiş olduğunu düşünmek mümkün gözükmektedir. Bâzı rivâyetlerde ise hâcet giderme ve kuyunun başına oturma durumundan hiç bahsedilmeyip Peygamber (sas)'ın Ebu Musa ile bu bahçede berâberken elindeki bir değnekle su ve çamuru eşelediğinden söz edilmiştir.⁶⁹¹ Burada aynı mekanda arda arda vuku bulan hâdiselerin ayrı ayrı dile getirilmiş olduğunu kabul etmek de bir mahzur görülmemektedir. Bu sırada Hz. Ebu Bekir gelir ve girmek ister. Ebu Musa kim olduğunu sorar ve onu kapıda bekleterek onun geldiğini Peygamber (sas)'e bildirir. O da “izin ver ve onu cennetle müjdele.”, der. Ebu Musa bunu ona haber verir. O da içeri girerek Peygamber (sas)'ın sağ tarafına oturur. Ardından gelen Ömer b. El-Hattab (ra) içinde bu durum aynı şekilde cereyan eder. O da içeri girer ve Peygamber (sas)'ın sol tarafına oturur. Kapıya üçüncü olarak gelen kişi ise Hz. Osman'dır. Peygamber (sas), onun için de Ebu Musa'ya “İzin ver ve başına gelecek musîbetler üzere onu cennetle müjdele.”, der. Hz. Osman içeri girince Peygamber (sas)'ın yanında oturacak bir yer bulamaz ve Onun karşısına gelen diğer bir tarafa oturur. Şerik b. Abdullah'ın haber verdiğine göre Said b. El-Museyyib, “Onların bu şekilde oturmalarını kabirlerinin durumuyla te'vil ettim.”, demiştir.⁶⁹² Ayrıca onların cennetle müjdelendikleri haberini alınca Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in oturuncaya kadar Allah'a hamdettiği Hz. Osman'ın ise “اللهم صبرا” veya “الله المستعان” dediği nakedilmiştir. Bu konudaki rivâyetin geneli hakkında Nevevî bâzı tespitlerde bulunmuştur.⁶⁹³ Bu tespitlere göre burada bu üç kişinin fazîleti ve onların cennetlik olmaları bildirilmekle birlikte Ebu Musa'nın da fazîleti belirtilmiştir. Yine burada fitneye düşmeyeceğinden emin olduğunda bir insanın yüzüne karşı övülmesinin cevâzı vardır. Diğer taraftan bu durum, Hz. Osman'ın başına gelecek olan musîbetleri haber vermesi ile bu üç kişinin îman ve hidâyet üzere devamlı olacaklarını bildirmesi yönlerinden Peygamber (sas)'ın açık bir mu'cizesi olmaktadır.

C- Cehennem

Cehennem, âhirette ilâhi adâletin te'mini noktasında birinci derecede Allâhu Teâlâ'ya karşı işlenen suçların karşılığı olarak hazırlanmış, ilâhî gadabın ifâdesi olan bir cezâ yurdu. Bu anlamıyla mükâfat yurdu olan cennetin karşısında yer almaktadır. Kur'an'da her iki yurt hakkında da bâzı detay bilgilere yer verilir. Bu detaylardan cehennemin şeytan tarafından

⁶⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, h.no: 19643. Buhâri, sened itibâriyle bu rivâyetin aynısına sahîhinde yer vermiştir. bkz. Buhâri, *Edeb 119*, h.no: 5748. Aynı konuda Müslim'de geçen rivâyet için bkz. Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe 3*, h.no: 4416.

⁶⁹² Buhâri, *Menâkıb 29*, h.no: 3398.

⁶⁹³ Nevevî, *a.g.e.*, VIII, 143, h.no: 4416.

azdırılanların gireceği yedi kapılı bir yer olduğunu öğrenmekteyiz.⁶⁹⁴ Âyetlerde zaman zaman cehennem ehlinin mâruz kalacakları muâmelinin sertliği özellikle bâzı günahları işleyenlerin burada belli mekanlarda bulunacakları ile ilgili bilgiler aktarılır. Ateşten elbiseler biçilmesi, erimiş ceset gibi su verilmesi veya namazı zâyî edenler ve şehvetlerinin ardına düşenlerin gayyâ kuyusunu boylayacakları ile ilgili anlatımlar cehennemın nasıl bir yer olduğu hakkında bâzı bilgiler içermektedir.⁶⁹⁵ Mü'minlerden istenen ise sâdece kendilerini değil en başta âilelerini de böyle bir mekâna düşmekten korumalarıdır.⁶⁹⁶ Peygamber (sas)'den nakledilen hadîs-i şeriflerde de zaman zaman cehennemın durumu ve ondan sakınmakla ilgili bâzı bilgi ve tavsiyeler yer alabilmektedir. Ebu Musa el-Eş'arî'den nakledilenler arasında da konuyla ilgili bâzı rivâyetler bulunmaktadır. Şimdi, bu rivâyetler üzerinde biraz durmak istiyoruz.

a- Cehennemde Bir Vâdi

Cehennemde bulunan ve adına Hebheb denilen bir vâdiyle ilgili Ebu Burde b. Ebu Musa kanalıyla şöyle bir rivâyet nakledilmektedir:

حدثنا يزيد بن هارون قال أخبرنا الأزهر بن سنان القرشي قال حدثني محمد ابن واسع قال : دخلت على بلال بن أبي بردة فقلت له : يا بلال ! إن أباك حدثني عن أبيه عن النبي (ص (قال) : إن في جهنم واديا يقال له هبته حتم على الله أن يسكنه كل جبار (فإياك يا بلال أن تكون ممن يسكنه⁶⁹⁷).

(Muhammed b. Vâsi' şöyle demiştir: Bilal b. Ebî Burde'nin yanına girdim ve ona dedim ki, Ey Bilal, şüphesiz baban babasından o da Nebî (sas)'den bana anlattı. O (sas), şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz Cehennemde Hebheb denilen bir vâdi vardır. Her zorbayı oraya yerleştirmek Allah üzerine bir gerekliliktir.” Ey Bilal oranın sâkinlerinden olmaktan kaçın.)

Burada zikri geçen Bilal b. Ebi Burde'nin Ebu Musa el-Eş'arî'nin torunudur. Onun hicrî 109 dan itibâren on kûsür yıl Basra kadılığında bulunduğu, kitaplarda yer almaktadır.⁶⁹⁸ Söz konusu rivâyette Bilal b. Ebî Burde'ye nakilde bulunan Muhammed b. Vâsi' hakkında Dârekutnî'nin, “Âbid bir kimsedir, sikadır. Fakat zayıf râvîlerle başı sıkıntıya girmiştir.” değerlendirmesinde bulunduğu nakledilmiştir.⁶⁹⁹ Nitekim bu senette de yine ondan nakilde bulunan ve teferrud eden Ezher b. Sinan'ın zayıf olup olmadığı noktasında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. İbn Hibban el-Mecrûhîn kitabında onu zikrederek sika râvîlerin

⁶⁹⁴ Bkz. KK., Hicr Sûresi, 43, 44. âyetler.

⁶⁹⁵ Sırasıyla bkz. KK., Hac 19, Kehf 29, Meryem 59.

⁶⁹⁶ KK., Tahrim Sûresi 6. âyet.

⁶⁹⁷ İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VIII, 98. Ayrıca bkz. Ebu Ya'lâ, *a.g.e.*, XIII, 225, h.no: 7249.

⁶⁹⁸ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, IV, 268; İbni Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I, 439. Onun Kadılıktan ayrılış târihi ile ilgili olarak Mizzî 120 târihini zikrederken İbn Hacer, 125 târihine yer vermiştir.

⁶⁹⁹ Mizzî, *a.g.e.*, XXVI, 578.

onun rivâyetlerine tâbi olmadıklarını belirtmiştir.⁷⁰⁰ Bu metin hakkındaki görüşünü ise “هذا متن” (Bu aslı olmayan bir metindir.), cümlesiyle dile getirir. İbnu'l-Cevzî de yine Mevzuâtında bu rivâyete yer vermiş ve sonunda “بصحيح هذا حديث ليس” (Bu sahih olmayan bir hadistir.), demiştir.⁷⁰¹ Diğer taraftan Hâkim, bu rivâyete yer verdikten sonra “هذا حديث صحيح” (‘Buhârî ve Müslim’ tahrir etmedikleri halde bu isnâdı sahih bir hadistir.), demektedir.⁷⁰² Yine Suyûtî de bu rivâyete sahih olarak işâret koymuştur. Munâvî ise ne Hâkim’in ne de İbnu'l-Cevzî’nin bu rivâyeti sahih görmek veya uydurma kabul etmekle isâbet etmediğini ancak bu rivâyet için zayıftır, denebileceğini söylemiştir.⁷⁰³ Rivâyetle ilgili değerlendirmelerini zikrettiğimiz ulemânın kitaplarında metinle ilgili dikkat çeken ufak bir farklılık vardır. İlgili metinlere göre Hebheb bizim İbn Ebi Şeybe ve Ebu Ya’lâ’dan nakille yer verdiğimiz rivâyette olduğu gibi vâdinin adı değil, bu vâdîde yer alan bir kuyunun adı olarak nakledilmiştir. Yine son cümle de “حتم على الله...” olarak değil de “حق على الله...” (Allah üzerine bir haktır...) şeklinde ifâde edilmiştir. Metinde zikri geçen “Hebheb” kelimesi, sözlük anlamı itibâriyle, hızlı, çevik, atik gibi anlamlara gelmektedir. Bununla berâber serap parladığı zaman “ههب السراب” şeklinde kullanımının olduğu da söylenmiştir.⁷⁰⁴

b- Cehennem Derinliği

Bu başlık altında yer vereceğimiz rivâyet, cehenneme atılan bir taşın onun dibine varıncaya kadar geçen süre ile ilgilidir. Söz konusu rivâyet Ebu Musa el-Eş’arî’den oğlu Ebu Bekir kanalıyla nakledilmiştir. İlgili rivâyet şu şekildedir:

حدثنا عثمان بن أبي شيبة حدثنا جرير عن عطاء بن السائب عن أبي بكر عن أبيه أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لو أن حجرا قذف به في جهنم لهُوى سبعين خريفاً قبل أن يبلغ قعرها⁷⁰⁵

(Şâyet cehenneme bir taş atılsaydı, o taş, onun dibine ulaşmadan önce yetmiş yıl boyunca düşerdi.)

Senette yer alan Cerir b. Abdulhamid, Buhârî’nin ricâlindendir.⁷⁰⁶ Onun nakilde bulunduğu Atâ b. Sâib de yine sika kabul edilmekle berâber onun ömrünün sonlarına doğru hâfızasının iyice karıştığı söylenmiştir. Ahmed b. Hanbel’in onun hakkında “Sikadır ve sâlih

⁷⁰⁰ İbni Hibban, *el-Mecrûhîn*, I, 178-179.

⁷⁰¹ İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, III, 264.

⁷⁰² Hâkim, *Müstedrek*, IV, 332, (K.Rikak 110).

⁷⁰³ Munâvî, *Feyzu'l-Kadir*, IV, 455, h.no: 5951.

⁷⁰⁴ İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, V, 241.

⁷⁰⁵ Ebu Ya’lâ, s. 217, h.no: 7243, s.no: 23

⁷⁰⁶ Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 145.

bir adamdır.”, dediği nakledilmiştir.⁷⁰⁷ Ancak o da ondan ihtilâtından önce işitenlerle sonra işitenler ayrımı yapmıştır. Buna göre Cerir de ondan sonra işitenler arasında bulunmaktadır. Bezzar, hadîse kitabında yer vermekle berâber rivâyetin sonuna senetle ilgili “Bu hadîsin Ebu Musa’dan rivâyet edildiğini ancak bu vecihten biliyoruz. Atâ b. es-Sâib’in Ebu Bekir b. Ebî Musa’dan onun da babasından şeklinde bir rivâyet ise bu hadis dışında bulunmamaktadır.”, notunu düşmüştür.⁷⁰⁸ İbni Hibban da bu rivâyete sahîhinde yer vermiştir.⁷⁰⁹ Konuyla ilgili Enes b. Mâlik’in de bir rivâyeti bulunmaktadır.⁷¹⁰ Bu rivâyet, mânâ itibâriyle şu şekildedir: “Şâyet iç yağları ve çocuklarıyla birlikte yedi hâmile deve büyüklüğünde bir taş cehenneme atılsaydı, yetmiş yıl düşerdi de yine de dibine ulaşamazdı.” Heysemî bu rivâyetin senedinde Enes b. Mâlik’ten rivâyet eden konumunda olan Yezîd b. Eban er-Rakkâşî’nin zayıf olduğunu, senedin diğer ricâlinin ise sahih olduğunu belirtmiştir.⁷¹¹ Görebildiğimiz kadarıyla konuyla ilgili yine Ebu Hureyre ve Ebu Said el-Hudrî’nin de rivâyetleri bulunmaktadır.⁷¹² Bu rivâyetlerde ise gerçekten yetmiş yıldır cehennemin dibine düşmekte olan bir taşın sesi Peygamber (sas)’e duyurulmuştur.

⁷⁰⁷ Mizzî, *a.g.e.*, XX, 90.

⁷⁰⁸ Bezzar, *el-Bahru’z-Zehhar*, VIII, 43, h.no: 2655.

⁷⁰⁹ İbni Hibban, *Sahih*, h.no: 7591. (2609).

⁷¹⁰ Ebu Ya’lâ, *a.g.e.*, h.no: 4103.

⁷¹¹ Heysemî, *a.g.e.*, X, 389.

⁷¹² İbni Hibban, *Sahih*, h.no: 7592; Taberânî, *Mu’cemu’l-Evsat*, II, 326, h.no: 827.

SONUÇ

Üç bölümden müteşekkil olan bu çalışmanın ilk bölümü bizce on dört asır öncesine fikrî bir yolculuk anlamını taşımaktaydı. Zaman zaman Peygamber (sas)'in çok yakınında bulunmuş bir isim olan Ebu Musa el-Eş'arî'ye onca geçen zamânın, kitapların ve ilgili rivâyetlerin satırları ardından baktığımızda onun kararlı, gözüpek, yanık sesli, güzel Kur'an okuyan âlim, üzerine aldığı sorumlulukların bilincinde hareket etme gayreti içinde olan, zeki, çalışkan, takvâ sâhibi bir şahsiyet olarak zihnimizde belirlediğini müşâhede ettik. Onun hakkında yapılan bu çalışma tek kişinin hayâtı ve rivâyetleri ile ilgili olsa da bu kişinin yaşamı ve ortaya koyduğu icraatları göz önünde bulundurulduğunda onu yakından tanıma, olaylar karşısındaki duruşunu ve tavrını tespit etmenin, onunla birlikte yaşadığı dönemde vuku bulan pek çok hâdiseyi de günümüze yaklaştıracığı düşüncesindeydik. Bu doğrultuda hayâtıyla ilgili çeşitli dönemler işlenirken mümkün olduğunca konu hakkında nakledilen farklı yöndeki haberleri de göz önünde bulundurarak öncelikle doğru bakış açısına sâhib olmaya çabaladık. Bu noktada elde edilen izlenim ve mâlumatı aktarmak bakımından Ebu Musa el-Eş'arî'nin hayâtıyla ilgili genel mevzûlardan hızlıca bahsetmek istiyoruz.

Ebu Musa el-Eş'arî'nin müslüman olmadan önceki hayâtı hakkında pek fazla mâlumat bulunmasa da doğup yetiştiği toprakların târihi, coğrafî ve kültürel durumu onun görgü ve deneyimlerine dâir fikir verebilecek durumdadır. Hayâtı boyunca herhangi bir görev için talepte bulunmamış olmasına rağmen gerek Hz. Peygamber gerek de Hulefâi Râşidîn dönemlerinde kendisine değişik vazîfeler tevdi edildiği görülmektedir. Nitekim Mekke'nin fethi akabinde Peygamber (sas)'in Muaz b. Cebel ile onu insanlara Kur'an öğretmekle vazîfelendirdiği bilinmektedir. Diğer taraftan Evtas savaşına komutan olarak tâyin edilen amcası Ebu Âmir el-Eş'arî'nin savaş esnâsında şehâdetiyle birlikte komutayı devralıp orduyu toparlayan Ebu Musa el-Eş'arî'nin buradan dönüşte Peygamber (sas)'in duâsına nâil olduğu nakledilmiştir. Onun Mute savaşı sırasında Peygamber (sas) tarafından keşif için denizden gönderilen bir geminin başında görevlendirilmiş olma durumu dâhi söz konusudur. Memleketi Yemen'in denizle olan irtibâtı ve Ebu Musa'nın denizde gazâyâ çıkışıyla ilgili zaman belirtilmeden nakledilen bâzı rivâyetler, bu durumu güçlendirmektedir. Peygamber (sas) dönemi düşünüldüğünde yine onun Yemen'e âmil olarak gönderilen ilk vazîfelilerden olduğu görülür. Hz. Ebu Bekir döneminde Bizans'a karşı başlayıp devam eden Suriye fetihleri sırasında Ebu Ubeyde b. Cerrah komutası altında cepheye bulunmaktadır. Hz. Ömer zamânında ise stratejik bir mevkîye sâhip yeni kurulmakta olan Basra ordugah şehrine vâli olarak atanır. Açılan su kanalları, inşâ edilen hükümet konağı, câmi ve evler ile buranın şehirleşmesinde ve hayat standartının

yükseltilmesinde önemli hizmetleri olmuştur. Hz. Ömer Döneminin önde gelen vâlilerinden biri konumundadır. İcrâ ettiği eğitim faaliyetleriyle Basra halkının ilmî yönden yetişmelerine katkıda bulunduğu gibi bu bölgede yaşayan pek çok kurrânın da hocası durumundadır. Gerçekleştirilen fetihler ve yapılan vergilendirme çalışmalarıyla birlikte merkeze en fazla katkıda bulunan Medîne’de baş gösteren kıtlık döneminde dâhi buraya belki o döneme kadar görülmemiş miktarda yardımlar göndererek ekonomik yönden yaşanan bu sıkıntılı dönemin atlatılmasında ciddi katkısı olan bir vâlidir. Bu bakımdan onun bu dönemde divanların kurulmasına katkısı olan kişilerden olduğu söylenebilir. İran’a karşı gerçekleştirilen Kadisiye savaşına takviye kuvvet göndererek dolaylı yoldan katılma durumu söz konusudur. Nihâvend Savaşında ise Halife Ömer tarafından komutan olarak atanan Nu’mân b. Mukarrin’e yardım için gönderilen Basra ordusuna komuta etmektedir. Bunun öncesinde Tüster Savaşında Cerir b. Abdullah ve Ammar b. Yâsir kuvvetleriyle takviye edilen İslam Ordusunun başında bulunur. 18 ay kadar süren muhâsara sonucu Şehri fethederek İran’ın güçlü kumandanlarından Hürmüzan’ı esir etmeye muvaffak olmuştur. Rivâyetlerde Hz. Ömer’in kendisinden sonraki halifeye Ebu Musa el-Eş’arî’nin dört yıl daha vazîfesi başında bırakılmasını vasiyet ettiği zikredilmektedir. Bunun akabinde onun Halife Osman döneminde dört yıl daha hattâ Taberî’nin yaklaşımına göre altı yıl boyunca Basra Vâlisi olarak görev yaptığı anlaşılır. Hz. Osman tarafından Basra Vâliliğinden azledildiğinde Basra’dan ayrılışı ile ilgili bâzı kaynaklarda zikri geçen ilk olarak Basra’ya boz bir deve üstünde geldiği azledildiğinde de yine buradan bu şekilde ayrıldığı dile getirilerek kendi çıkarı istikâmetinde değil de idâri işler noktasında temiz bir yönetim ortaya koyduğu vurgulanmak istenmiştir. İlerleyen yıllarda yine Halîfe Osman zamânında o sıralar Ebu Musa el-Eş’arî’nin de ikâmet ettiği Kûfe’de bir takım icraatlardan dolayı bâzı kişiler tarafından yönetime karşı bir muhâlefetin teşvik edildiği görülür. İşler önü alınamaz şekilde geliştiğinde Halîfe Osman, bu kişilerin isteklerine uygun hareket etmek durumunda kalmıştır. Nitekim başından beri insanları bu konuda sukûnete ve itidalli harekete çağıran Ebu Musa el-Eş’arî’den mescitte insanlara namaz kıldırması istendiğinde o, bu isteği ancak Halîfe Osman’a bağlılıklarını bildirirlerse yerine getireceğini söylemiştir. Bağlılığın bildirilmesi ve Ebu Musa el-Eş’arî’nin vâli olarak talep edilmesi üzerine Halife Osman’ın onayı ile Kûfe vâliliğine getirilmiştir.

Ebu Musa el-Eş’arî, fitne karışıklıklarından bir karışıklık olarak yorumladığı Hz. Osman’ın şehâdet olayı akabinde yönetime seçilen Hz. Ali döneminde de bir müddet Kûfe vâliliği görevini yürütür. Bu esnâda Hz. Osman’ın şehâdeti gibi kabulü zor gerçekleşen olayların şok edici tesiriyle İslam Toplumunda idâri birlik ilk anda tam temin edilemeyerek

olaylar, Cemel ve Siffin savaşlarına götürür şekilde cereyan etmiştir. Ebu Musa el-Eş'arî, vâlisi olduğu ordugah şehri Kûfe'den Halife Ali'nin o sırada Basra'ya intikal etmiş bulunan Hz. Âişe üzerine gitmek ve Şam vâlisi Muâviye b. Ebi Süfyan ile mücâdele etmek üzere yardımcı kuvvet talebini yerine getirmek istememesi üzerine görevinden azledilir. Azl öncesi Kûfe yakınında karargâhını kurmuş olan Hz. Ali'nin yardım talebi için gönderdiği elçilerle yapılan görüşmeler ve bâzen sertleşen tartışmalara bakıldığında iki taraf arasında meselelere yaklaşım farkının bulunduğu anlaşılmaktadır. Baştan beri istenmeyen şekilde cereyan etmekte olan olaylar karşısında Ebu Musa el-Eş'arî, tarafsız bir tutum sergileyerek Peygamber (sas)'den işittiğini söylediği Fitne döneminde vuku bulacak hâdiselerle irtibatlı olarak olayları yorumlamıştır. Bu bakımdan Halife Ali'nin yardımcı kuvvet talebini bildiren elçiler geldiğinde o, Kûfe halkına bu meselede taraf olmayarak bir sulh adacığı vazifesi görmeleri teklifinde bulunur. O, görüldüğü kadarıyla bir şekilde kan dökülmemesinden yanadır. Olayların gidişâtı noktasında etkisini kaybettiğinde ise en azından en yakınlarını ve Kûfe halkını bu işe bulaşmamaları noktasında ısrarla îkaz etmiştir. O, bu içinde bulunulan dönemi fitne dönemi olarak yorumlamış ve Kûfelilere hitâben, imâmete kimin daha lâıyk olduğunu sizden daha iyi bilen kimseler olarak Medîne'den size gelen bu kişileri bir araya gelinceye kadar geri göndermeniz yapılması gereken şeydir, tavsiyesini dile getirir. Ebu Musa el-Eş'arî, gelişen olaylar karşısında ortaya koyduğu bu tarafsız duruş itibâriyle sahâbe içersinde yalnız olmamakla birlikte sanırım bulunduğu konum onun dile getirdiği düşüncelerin daha üst perdeden duyulmasını sağlamıştır. Azl durumu gerçekleştiğinde ise bir köşeye çekilerek dile getirdiği düşünce istikâmetinde olayların uzağında kalmayı tercih eder.

Siffin Savaşı akabinde tahkime başvurulması kararlaştırıldığında Hz. Ali'nin ordusunda göz ardı edilemeyecek çoğunluk ve etkide bir grup tarafından Ebu Musa el-Eş'arî ismi hakem olarak gündeme getirilir. Muhtemelen olaylar bu şekilde geliştiğinde onlar ilk olarak bu konuda kendilerini daha önce defâlarca uyarmış olan Ebu Musa el-Eş'arî'yi hatırlamışlardı. Böylece takdîri ilâhi Ümmet-i Muhammed'in içine düştüğü durum hakkında Ebu Musa el-Eş'arî'yi etken duruma getirdi. Yapılan görüşmelerle ilgili kitaplarda pek fazla ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte tahkim görüşmelerinin de gelinen nokta ile ilgili bir çözüme vesile olamadığını söyleyebiliriz. Aktarılan bilgilere göre görüşmelerde Hz. Osman'ın şehâdeti sonrası gerçekleşen olaylar büyük oranda değerlendirilmiştir. Netice itibâriyle mevzu hilâfet meselesinde kilitlenir. Ebu Musa el-Eş'arî, burada ümmetin birlik berâberliği ve genel maslahatı cihetinden hareket eder. Haklı veya haksızın tartışmalarına girmeksizin üçüncü bir ismi ve bu ismi İslam toplumunun seçimle belirlemesini teklif eder. görüşmelerin neticesini ise

uygulama alanı bulamaması itibâriyle çözümsüz olarak niteleyebiliriz. Karar ilanı ile ilgili yaşanan olaylar hakkında târîh kitaplarında nakledilen olaylara taassuptan uzak bir şekilde temkinli olarak yaklaşmakta fayda vardır. Zira konuyla ilgili birbirinden farklı, değişik yönde rivâyetler söz konusudur.

Tezin ikinci ve üçüncü bölümleri Peygamber (sas)’den Ebu Musa el-Eş’arî kanalıyla nakledilen rivâyetlerin değerlendirilmesine ayrılmıştır. Bu bakımdan ikinci bölüm bir râvi olarak Ebu Musa el-Eş’arî’nin durumunu ve hadis rivâyetiyle irtibatını tespit noktasında bir başlık ile rivâyetlerin kaynakları, râvileri, isnad durumları ve sayısı gibi özelliklerinin belirlendiği diğer bir başlıktan oluşturulmuştur. Sahabi olarak Ebu Musa el-Eş’arî, hâfız, fakih ve bilgin vasıfları ile nitelenmektedir. Ondan Peygamber (sas)’den duyduğu hadisleri nakleden pek çok râvi bulunur. Yıllarca devam ettirmiş olduğu eğitim faaliyetlerinin bu duruma olumlu etkide bulunduğu söylenebilir. Ondan nakledenler içinde en fazla paya oğlu Ebu Burde’nin sâhip olduğu görülmektedir. Ardından diğer oğlu Ebu Bekir gelse de aralarında rivâyet ettikleri hadis sayısı bakımından ciddi fark vardır. Bu bakımdan kendisinden nakledilen rivâyetlerin pek çoğunun âile isnâdı olduğunu söyleyebiliriz. Kendisi kanalıyla nakledilen rivâyetler düşünüldüğünde miktar olarak 360 sayısı telaffuz edilmektedir. Bizim on iki kaynak eser temelinde yaptığımız belirlemede 251 sayısı tespit edilmiştir. Bu rivâyetler tezin sonuna ilâve edilen ekte Ebu Musa el-Eş’arî’den nakleden râvilere göre tasnif edilerek aktarılmıştır. Burada yer alan râvilerin sayısı 81 olarak görülür. Bu râviler içinde “an racul”, “an şeyhın lehum”, “raculun min beni kâhil” gibi ifâdelerle Ebu Musa el-Eş’arî’den rivâyetten bulunan 8 meçhul râvi bulunmaktadır. meçhul râvi olarak ifâde ettiğimiz bu sayı içine “Rebi’ b. Enes an ceddihî” veya “Yezid er-Rekkâşî an ebihi” gibi belirli kişiye işâret edenleri dâhil etmedik.

Tezin son iki bölümünde ele alınan Ebu Musa el-Eş’arî kanalıyla nakledilen hadis rivâyetlerinin söylendikleri zaman itibâriyle on dört asır öncesiyle doğrudan irtibatları olsa da sonraki dönemlerde İslam düşünce yapısının teşekkülünde oynadıkları rol ve bugüne bakan yönleriyle ifâde ettikleri mânâ düşünüldüğünde onların hemen her dönemle irtibatlarının olduğu gerçeği açıklık kazanmaktadır. Üçüncü bölümde bu rivâyetler konularıyla ilgili başlıklar altında bir araya getirilerek değerlendirme yoluna gidilmiştir. Bir rivâyet ele alınırken öncelikle hangi kaynaklarda geçtiği ifâde edildikten sonra bir zayıflık görüldüğü takdirde isnâdının durumu dile getirilmiş ve elden geldiğince ilgili rivâyeti Ebu Musa el-Eş’arî dışında sahâbeden nakleden başka kişiler de varsa belirtilmeye çalışılmıştır. Gerekli durumda garib kelimeler açıklanma yoluna gidilmiş ve metinde ifâde edilen mânâyı doğru şekilde anlama noktasında gayret gösterilmiştir.

ÖZET

Yavuz, Emre, Ebu Musa el-Eş'arî'nin Hayâtı ve Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar. s. VII, 201.

Sahâbiler Peygamber (sas)'den işitip, öğrendiklerini, Kur'ân'ı ve hadisi sonraki nesle ulaştıran ilk müslümanlar durumundadır. Bu bakımdan her biri İslam Dîni'nin daha iyi anlaşılması noktasında önem arz eder.

Bu çalışmada sahâbeden Ebu Musa el-Eş'arî'nin hayâtı ve rivâyetleri ele alınmıştır. Bu doğrultuda büyük oranda târîh ve hadis ilmiyle alâkalı kaynaklardan istifâde edilmiştir. Tez, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Ayrıca Ebu Musa el-Eş'arî'nin Müsnedi oluşturularak tezin sonuna ek olarak ilâve edilmiştir.

Birinci bölümde Ebu Musa el-Eş'arî'nin hayâtı çeşitli dönemler itibâriyle incelenmiştir. İkinci bölümde nakledilen rivâyetlerin hadis tekniği bakımından özellikleri üzerinde durulmuş, üçüncü bölümde ise rivâyetler konularına göre tasnif edilerek ilgili başlıklar altında ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde elde edilen veriler değerlendirilerek meselenin bâzı yönlerine dikkat çekilmiştir.

ABSTRACT

Yavuz, Emre, ABU MUSA AL-ASHARİ'S LIFE AND HIS TRADITION'S EVALUATION, Master's Thesis, Advisor: Assoc. Prof. Mehmet Emin Özağşar. p. VII, 201.

Companions are the first Muslim reach Kur'an and hadith, what they have heard, learned from the Prophet (sas) to the next generation. From this perspective each is important for better understanding of Islam.

This study Abu Musa al-Ashari's life and traditions from the companions has been taken. In this direction largely benefit from the sources are relevant to the history and hadith. Thesis consists of an introduction and three chapters. As well as in addition to the end of the thesis Abu Musa's formed Musnad have added.

In the first chapter, Abu Musa al-Ashari's life were examined for various periods. In the second chapter, in terms of hadith technical the features of traditions are emphasized. In the third chapter, traditions were classified according to their subjects and have been taken under the heading.

the data obtained were evaluated in the conclusion and attention is drawn to some aspects of the issue.

KAYNAKÇA

El-Adevî, Safâu'd-Davvî Ahmed, *İhdâu'd-Dîbâce bi Şerhi Süneni İbni Mâce*, I-V, Dâru'l-Yakîn, tsz.

Adolf Grohmann, “*Yemen*”, İA (MEB), XIII, İstanbul 1986.

Ahmed bin Hanbel (ö.241), *Müsned*, (Tahk. Şuayb Arnavut, Âdil Mürşid), I-L Beyrut 1420/1999.

Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, (terc. Ahmed Serdaroğlu), Ankara 1976.

Ahmet Cemal, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, Eskişehir 1998.

Altun, İsmâil, *Ebu Musa el-Eş'arî'nin Hayâtı ve Kişiliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.

Arslan, Ahmed, *İbni Haldun'un İlim Ve Fikir Dünyası*, 1997.

Âşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, İzmir 1981.

Ayar, Kenan, “*Dört Halife Dönemi Siyâsetinde Ebu Musa el-Eş'arî*”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VII (2007), sayı 4.

Azîmâbâdî, Ebu Tayyib Muhammed, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebi Dâvud*, (Tahk. Abdurrahman Muhammed Osman), I-XIV, Beyrut 1399/1979.

Babanzâde, Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, I-XII, Ankara 1987.

Bağdâdî, Hatib, *Takyîdu'l-İlm*, Dimeşk 1949.

Bardakoğlu, Ali, “*Diyet*”, DİA, İstanbul 1994.

Begavî, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud (516 h.), *Şerhu's-Sunne*, I-VII (Artı iki cilt fihrist), Beyrut 1412/1992.

Belâzurî, Ahmed bin Yahya (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, Beyrut 1417/1996.

....., *Futuhu'l-Buldan*, Mısır 1319/1901.

Beyhakî, Ahmed bin Huseyin (458), *Delâilu'n-Nubuvve*, tahk. Abdulmuti Kal'aci, I-VII, Beyrut 1985.

....., *Şuabu'l-Îman*, I-IX, Beyrut 1410/1990.

Bezzar, Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık, *Bahru'z-Zehhâr*, (Tahk. Mahfûzurrahman Zeynullah), I-IX, Beyrut 1409.

Bilmen, Ömer Nasûhi, *Ashâbı Kiram*, İstanbul 1948.

Buhari, Ebu Abdullah Muhammed bin İsmâil, *Sahîhu'l-Buhari*, Âlemu'l- Kütüb, Beyrut, 1985/1405.

....., *Edebu'l-Mufred*, (Tahk. Muhammed fuad Abdulbâki), Beyrut 1409/1989.

Bûtî, M.Said Ramazan, *Fıkhu's-Sîre*, (terc. Ali Nar, Orhan Aktepe), İstanbul 2002.

Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Târihi*, Ankara 1991.

Cevziyye, İbn Kayyim Muhammed b. Ebi Bekr, *Zâdu'l-Meâd*, terc. ve tahk. Muzaffer Can, I-VI, İstanbul 1990.

....., *İ'lâmu'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn*, (tahk. Tâhâ Abdurrauf Sa'd), I-IV, Beyrut 1973.

Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Târihi Ve Câhiliye Çağı*, Ankara 1982.

Çakan, İsmail Lütfü, *Hadis Edebiyatı*, MÜİFVY, İstanbul 1997.

Corci Zeydan, *Kitâbu'l-Arap Kable'l-İslam*, Beyrut 1908.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer (385/995), *el-İlelu'l-Vâride fi'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye* (tahk. Mahfûzurrahman Zeynullah) I-XV, Riyad 1405/1985.

Dârimî, Ebu Said, *er-Reddü ale'l-Cehmiyye*, Kuveyt 1995.

Debbag, Mustafa Murad, *el-Kabailul Arabiyyetü ve Selailuha fi Biladina Filistin*, Beyrut 1986.

Dehlevî, Şah Veliyyullah, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, (tahk. Seyyid Sâbık), Kâhire.

Dîneverî, Müslim bin Kuteybe (276), *Uyunu'l-Ahbar*, I-IV, Kahire 1343/1925.

Dineverî, Ebu Hanîfe Ahmed b. Dâvud, *Ahbâru't-Tival*, Mısır 1330.

Diyyarbekri, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (990/1582), *Tarihü'l-Hamis fî Ahvâli Enfesi Nefis*, I-II, Beyrut, (Eser; 1283 Matbaatü'l-Vehbiyye baskısından tıpkıbasımdır).

Doğrul, Ömer Rıza, *Asr-ı Saâdet*, (terc. Osman Zeki Mollamehmedoğlu), V, İstanbul 1998.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (275/888), (Ta'lik eden, İzzet Ubeyd De'âs, Âdil Seyyid,) *Sünen*, I-V, Suriye/Hıms 1394/1974.

Ed-Dûrî, Abdulaziz, “*Dîvan*”, DİA, IX, İstanbul 1994.

Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el- İsfahânî (430/1038), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ*, I-X, Beyrut 1967.

Ebu Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî (307/919), *Müsned*, I-XVI, (Tahk. Hüseyin Selim Esed), Dimeşk 1410/1989.

Ebu Yusuf, Yâkub b. İbrâhim b. Habib (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Kâhire 1382.

Ezdî, Muhammed bin Abdullâh (231), *Tarihu futuhu's-Şam*, (tahk. Abdulmun'im Abdullâh Âmir), 1970.

Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, AÜİFD, Ankara 1982.

Günaltay, Şemseddin, *İslam Târihinin Kaynakları* (haz. Yüksel Kanar), İstanbul 1991.

Halife b. Hayyat, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Târih*, (trc. Abdulhâlık Bakır), 1985.

Hamevî, Yakut (626), *Mu'cemu'l-Buldan*, I-X, Almanya 1415/1994.

Hamidullah, Muhammed, *Hiz. Peygamber'in Savaşları*, (terc. Salih Tuğ), İstanbul 1962.

....., *Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşid*, Kahire 1376/1956.

Heysemî, Nureddin Ali bin Ebi Bekr (807/1404), *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Beyrut 1967.

Hitti, Philip, *Siyâsi ve Kültürel İslam Târihi* (Terc. Sâlih Tuğ), I-II, İstanbul 1995.

Hizmetli, Sabri, *İslam Târihi*, Ankara 1991.

Horovitz, Josef, *İslâmi Târihçiliğin Doğuşu*, (terc. Ramazan Altınay, Ramazan Özmen), Ankara 2002.

Humeyrî, Abdullah b. Becâş b. Sâbit, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn fî'l-Yemen*, I-III, Riyad 1421/2000.

Hudârî, Muhammed b. Afîfî, el-Bâcûrî (1927), *İtmâmu 'l-Vefâ fî Sireti 'l-Hulefâ*, Kâhire tsz.

İbni Abdirrabi, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (327/939), *el-Ikdu 'l-Ferîd*, I-VIII, Beyrut tsz.

İbn A'sem, Ebu Muhammed b. Ahmed (314/926), *Kitâbu 'l-Futuh*, I-IV, Beyrut 1986.

İbn Asakir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah (571/1176), *Tarihu Medîneti Dimeşk*, I-LXX, Dâru'l-Fikr 1996.

....., *Tehzibu Tarihi Dimaşki'l-Kebir*, I-VII, (haz. Abdülkadir Bedran), Beyrut 1979.

İbni Ebi Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman er-Râzî (327/939), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Beyrut 1371/1952.

İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Musannefu fî'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, (thk, Kemal Yusuf el-Hut), I-VII, Riyad 1409.

İbn Habib, Ebu Ca'fer Muhammed (245), *el-Muhabber*, Beyrut.

İbni Hacer, Ali bin Ahmed bin Hacer Askalânî (852/1448), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XVI (son iki cilt fihrist), Beyrut 1410/1989.

....., *el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, (Tahk. Adil Ahmed Abbdu'l-Mevcud, Ali Muhammed Muavviz), I-VIII, Beyrut 1415/1995.

....., *Tehzibu't-Tehzîb*, I-VI, Beyrut 1413/1993.

....., *Takribu't-Tehzîb*, (Tahk. Abdulvehhab Abdullatif), I-II, Beyrut 1395/1975.

İbni Haldun, *Mukaddime*, I-III, İstanbul 1968.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (456/1064), *el-Muhallâ*, I-XI, Mısır, 1952.

....., *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1983.

....., *Esmâu's-Sahâbe ve Mâ li Küllü Vahid mine'l-Aded*, (Tahk. Abdulhamid es-Sa'dî), Riyad tsz.

İbn Hemmam, Ebu Bekir Abdurrezzak, (211/826), *Musannef*, I-XI, Beyrut 1390/1970.

İbn Hibban, Ebu Hâtîm Muhammed b. Hibban (354/956), *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, Beyrut 1407/1987.

....., *Sikâtu İbni Hibban*, (Tahk. Seyyid Şerefuddin Ahmed), I-IX, Dâru'l-Fikr 1395/1975.

....., *Sahîhu İbni Hibban*, (Tahk. Şuayb Arnavut), I-XV, Beyrut 1414/1993.

....., *Kitâbu'l-Mecrûhin mine'l-Ehâdîsi ve'z-Zuafâi ve'l-Metrûkin*, I-III, (Tahk. Mahmud İbrahim Zâhid), Beyrut 1412/1992.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdûlmelik (218/833), *Sîretu İbni Hişam*, (thk., Muhammed Ali Kutub, Muhammed Delibalta), I-IV, Beyrut 1412/1992.

İbn Sa'd, Muhammed (230/884), *Tabakâtü'l-Kübra*, I-IX, Beyrut tsz.

İbni İshak, Muhammed (151/768), *Sîratü İbni İshak* (Tahkik: Muhammed Hamidullah), Konya 1401/1981.

İbnu'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh Ebu Bekir b. el-Arabî (543/1148), *el-Avâsım, mine'l-Kavâsım fî Tahkîki Mevâfîkı's-Sahâbe be'de vefâtı'n-Nebîyyi Sallallâhu aleyhi ve Sellem*, Beyrut 1407/1987.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *Kitâbu'l-Mevzûât mine'l-Ehâdîsi'l-Merfûât* (Tahk. Tevfik Hamdan), I-II, Beyrut 1415/1995.

....., *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûki ve'l-Ümem*, I-XII, Beyrut 1358.

İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed el-Cezerî (630/1232), *el-Kâmil fî't-Târih*, Mısır 1349.

....., *Üsdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe*, I-VII, Kahire 1970.

İbnu'l-Esir, Mecdüddin Ebi's-Seâdât, (606 h.), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, I-V, (Tahk. Mahmud Muhammed et-Tunâhi, Tâhir Ahmed ez-Zâvî), Beyrut tsz.

İbni Kesir, Ebu'l-Fida İsmâil bin Ömer (774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-VIII, Beyrut (tsz.).

....., *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, I-VIII, İstanbul 1992.

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed bin Müslim (276/889), *el-Meârif*, (Tahkik: Servet Ukkaşe), 1960.

İbn Kudâme, Abdurrahman, *eş-Şerhu'l-Kebir*, I-XII, tsz.

İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (273/886), *Sünen*, I-II, (Ta'lik eden, Muhammed Fuad Abdülbâki), Kâhire tsz.

....., *Sünen*, (Terc. ve Şerh, Haydar Hatiboğlu), I-X, İstanbul 1982.

İbn Manzur, *Lisânu'l-Arap*, Beyrut 1374/1955.

İbn Şâhin, Ebu Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman, *Nâsihu'l-Hadis ve Mensûhuhu*, (Semir b. Emin ez-Zuheyri), 1408/1988.

İmâduddin Halil, *İslam Târihi bir yöntem araştırması*, (terc. Ubeydullah Dalar), İstanbul 1985.

İyaz, Kâdı Ebu'l-Fadl İyaz b. Musa (544 h.), *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, (Tahk. Yahya İsmail) I-VIII, Dâru'l-Vefâ 1419/1998.

Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed, *el-Hidâyetu ve'l-İrşad fî Ma'rifeti Ehli's-Sikati ve's-Sedad (Ricâlu Sahîhi'l-Buhâri)*, (Tahk. Abdullah el-Leysî), I-II, Beyrut 1407.

Kallek, Cengiz, “*Eş'ar*”, DİA, XI, İstanbul 1995.

....., “*Haraç*”, DİA, XVI, İstanbul 1997.

Kalkaşendi, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed (821/1418), *Subhü'l-A'sa fî Sinaati'l-İnşa*, (şrh. ve thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), I-XIV, Beyrut 1987.

Kandemir, M. Yaşar, “*Ebu Burde Bureyd b. Abdillâh*”, DİA, X, İstanbul 1994.

....., “*Ebu Musa el-Eş'arî*”, DİA, X, İstanbul 1994.

Karaman, Hayreddin, *Hadise dâir İlimler ve Hadis Usûlü*, İstanbul 1974.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, I-V, Beyrut 1402/1982.

Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988.

Kurtubî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (600/1203), *et-Ta'rîf fî'l-Ensab ve't-Tenviye li Zevi'l-Ehsab*, Kahire 1990.

Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (671 h.), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, Beyrut 1965.

Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Âile İsnadları*, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 2005.

Makdisî, Muhattar b. Tâhir (355/964), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, I-VI, Beyrut tsz.

Mâlik, İbni Enes (179/795), *Muvattâ*, (Tahk. Muhammed Fuad Abdalbâki), I-II, Kâhire tsz.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (345/956), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, Kâhire 1964.

....., *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut tsz.

Mevsilî, Abdullah b. Mahmud (683/1284), *el-İhtiyar li Ta'lîli'l-Muhtar*, I-V, Kâhire 1370.

Mizzî, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf (742/1341), *Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*, I-XXXV, Beyrut 1988/1408.

Mubârekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim (1353/1934), *Tuhfetu'l-Ahvezî Şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, I-X, Beyrut 1410/1990.

Münâvî, Muhammed Abdurrauf (1032/1623), *Feyzu'l-Kadir Şerhu Câmi'i's-Sağir min Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezâr*, I-VI, Beyrut 1415/1994.

Müslim bin Haccac, Ebu'l-Huseyn (ö.261), *Sahîhu Müslim*, Beyrut 1425/2004.

Nedvî, Şah Muînuddîn Ahmed, *Asr-ı Saâdet*, I-V, İstanbul 1969.

Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdilber (463/1071), *el-İstiab fî Ma'rifeti'l-Ashab* (thk. Ali Muhammed Bicavi), I-IV, tsz.

Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (303/915), *Sünen*, I-VIII, Halep 1406/1986.

Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref (676/1277), *Şerhu Sahîhi Müslim*, I-XVIII, Beyrut 1414/1994.

Nîsâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh Hâkim, *Kitâbu Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadis*, (Tahk. Seyyid Hüseyin), Beyrut 1397/1977.

....., *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, (Tahk. Mustafa Abdulkadir Atâ), I-IV, Beyrut 1411/1990.

Okiç, M. Tayyib, *Bâzı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, AÜİFY, İstanbul 1959.

Özek, Ali, *Hadis Ricâli*, İstanbul 1967.

Önkâl, Ahmet, “*Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme*”, İstem, sayı 2, 2003.

Safvet, Ahmed Zeki, *Cemheretu Resâili'l-Arap fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire*, I-III, Beyrut tsz.

San'ânî, Ebu Bekir Abdurrezzak b. Hemmam (211/826), *el-Musannef*, I-XI, Beyrut 1403.

Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdirrahman (902/1497), *Fethu'l-Muğîs*, Lubnan 1403.

Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebu's-Sehl, *Usulu'l-Fıkh*, Beyrut tsz.

Seydişehrî, Mahmud Es'ad, *Târîhi Dîni İslam*, (haz. Ahmed Lütî Kazancı, Osman Kazancı), İstanbul 1983.

Sırma, İhsan Süreyyâ, “*Zebid*”, İA, (MEB), XIII, İstanbul 1986.

....., “*Yemen*” (târîh), İA (MEB), XIII, İstanbul 1986.

Sicistânî, Ebu Dâvud Süleyman bin el-Eş'as (ö.275), *Sünenu Ebî Dâvud*, I-II, Beyrut 1409/1988.

Sindî, Muhammed b. Abdi'l-Hâdî (1138/1726), *Hâşiyetu's-sindî alâ Süneni İbni Mâce*, tsz.

....., *Hâşiyetu's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâi*, (Tahk. Abdulfetteh Ebu Gudde), I-VIII, Halep 1406/1986.

Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, (terc. Yaşar Kandemir), İstanbul 1997.

Suheyli, Abdurrahman (581/1185), *Ravdu'l-Unuf*, Mısır 1332/1914.

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed Celâleddin (911/1505), *Tenvîru'l-Havâlik*, Beyrut 1418/1997.

....., *Tedribu'r-Râvi fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, (tahk. Abdulvehhab Abdullatif), Beyrut 1979.

....., *Câmiu's-Sağir min Ehâdîsi'l-Beşir ve'n-Nezir*, (Feyzu'l-Kadir'le birlikte) I-VI, Beyrut tsz.

....., *el-Ezhâru'l-Mutenâsıra fî'l-Ehâdîsi'l-Mutevâtira*, tsz.

....., *Durru'l-Mensur*, I-VIII, Beyrut 1993.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Târih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

Şiblî, Mevlâna, *Asr-ı Saâdet*, (terc. Ömer Rıza), I-VII, İstanbul 1347/1928.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (360/971), *Mu'cemu'l-Evsat*, I-IX, Kâhire 1415.

....., *Mu'cemu'l-Kebir*, (Tahk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi), I-XXV, Bağdat tsz.

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed bin Cerir (310/922), *Târîhu'r-Umem ve'l-Mülûk* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim), I-XI, Beyrut 1967.

....., *Tefsîru't-Taberî*, *Câmiu'l-Beyan*, (Tahk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî), I-XXIV, Dâru Hicr, tsz.

Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed (321/933), *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, (Tahk. Muhammed Zuhri en-Neccar), I-IV, Beyrut 1399/1979.

....., *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, (Tahk. Şuayb Arnavut), I-XVI, Beyrut 1408/1087.

Tahmaz, Abdulhamid Mahmud, *Ebu Musa el-Eş'arî*, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1411/1991.

Tayâlisî, Ebu Davud Süleyman b. Dâvud (204/819), *Müsned*, Haydarabad 1321.

Tersîsi, Adnan, *Bilâdu Seb'e Ve Hadârâti'l-Arabi'l-Ûlâ el-Yemen*, Beyrut tsz.

Tirmizî, Ebu Îsâ Muhammed bin İsa bin Sevre (ö.297), *el-Câmiu's-Sahih Sünenu't-Tirmizî*, (thk., Muhammed Fuad Abdulbâki), I-V, Beyrut 1377/1958.

Togan, A. Zeki Velidi, *Târihte Usul*, İstanbul 1969.

Vâkıdî, Muhammed bin Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Megâzi* (thk., Marsden Jones), I-III, Beyrut 1404/1984.

Ya'kubî, Ahmed bin Ebu Ya'kûb (292/892), *Târihu'l-Ya'kubî*, Necef 1358.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, 1979.

Yeniçeri, Celal, *İslam İktisâdının Esasları*, İstanbul 1980.

Yüksel, Ahmet Turan, “*Yakın Doğuda Ticâret Merkezleri Ve Panayırlar*”, SÜİFD, V, Konya 1994.

Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza el-Huseynî, *Tâcu'l-Arus min Cevâhiri'l-Kâmus*, XII, (thk. Mustafa Hicâzi), 1393/1973.

Zehebî, Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, I-XXV, Beyrut 1410/1990.

....., *Tezkiretu'l-Huffâz*, I-IV, Beyrut/Lübnan 1375/1955.

....., *Târihu'l-İslam*, I-XXX, Beyrut 1992.

....., *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Rical*, I-VI, Mısır 1963.

Zekiyyuddin Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulu'l-Fıkh)*, (terc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 2004.

Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer (538 h.), *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadis*, (Tahk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim), I-IV, Beyrut 1414/1993.

Zirikli, Hayrettin, *A'lâm Kamusu Teracimi li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa*, I-X, Beyrut 1984.

Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmiyyu ve Edilletuhu (İslam Fıkhı Ansiklopedisi)*, (Terc. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy...), I-IX, İstanbul 1994.

(مسند أبي موسى الأشعري رضي الله تعالى عنه Ek : Ebu Musa el-Eş'arî'nin Müsnedi)

روايات أبي بردة الأشعري

حدثنا يونس قال أخبرنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن سعيد بن أبي بردة عن أبيه عن أبي موسى الأشعري أن النبي صلى الله عليه وسلم قال على كل مسلم صدقة في كل يوم قالوا يا رسول الله فإن لم يجد قال يعتمل بيده فينفع نفسه ويتصدق قالوا فإن لم يفعل قال يعين ذا الحاجة الملهوف قالوا فإم لم يستطع قال يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر قالوا فإن لم يستطع قال يمسك عن الشر فإن ذلك له صدقة⁷¹³

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن سعيد بن أبي بردة عن أبيه عن أبي موسى الأشعري أن رسول الله صلى الله عليه وسلم بعثه ومعاذ إلى اليمن فقال لهما تطاوعا ويسرا ولا تعسرا وبشرا ولا تنفرا⁷¹⁴

[حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ وَسَمِعْتُهُ أَنَا مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بَرِيدِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى] قَالَ وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا بَعَثَ أَحَدًا مِنْ أَصْحَابِهِ فِي بَعْضِ أَمْرِهِ قَالَ بَشِّرُوا وَلَا تُنْفَرُوا وَيَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا⁷¹⁵

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن سعيد بن أبي بردة عن أبيه عن أبي موسى قال قلت يا رسول الله يصنع عندنا شراب من العسل يقال له البتع وشراب من الشعير يقال له المزمر وهما يسكران فقال النبي صلى الله عليه وسلم كل مسكر حرام⁷¹⁶

حدثنا أبو داود قال حدثنا همام عن سعيد بن أبي بردة عن أبيه عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يموت مؤمن إلا أدخل الله مكانه النار يهوديا أو نصرانيا قال فقام أبو بردة على عمر بن عبد العزيز فسأله عن الحديث فحدثه فاستحلفه ثلاث مرات لقد حدثه بهذا أبو موسى عن النبي صلى الله عليه وسلم⁷¹⁷

حدثنا أبو داود قال حدثنا حماد بن زيد عن غيلان بن جرير عن أبي بردة بن أبي موسى عن أبيه قال أتينا رسول الله صلى الله عليه وسلم نستحمله فقال والله لا أستحملك وما عندي ما أحملك ثم أتني بإبل فحملنا على ثلاثة غر الذري فلما رجعنا

⁷¹³ Ebu Davud et-Tâyâlisî, *Müsned*, s. 67 (495)

⁷¹⁴ Tayâlisî, a.y., (496)

⁷¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19572

⁷¹⁶ Tayâlisî, a.y., (497)

⁷¹⁷ Tayâlisî, a.g.e., s. 68, (499)

قلت لأصحابي والله لا يبارك الله لنا حلف رسول الله صلى الله عليه وسلم أن لا يحملنا ارجعوا فأتيناه وقلنا يا رسول الله إنك حلفت أن لا تحملنا فقال ما أنا حملتكم ما حملكم إلا الله والله إن شاء الله لا أحلف على يمين فأرى غيرها خيرا منها إلا كفرت عن يميني وأتيت الذي هو خير⁷¹⁸

حدثنا أبو داود قال حدثنا عبد الله بن المبارك عن بريد بن عبد الله بن أبي بردة عن أبيه عن جده أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعضا⁷¹⁹

حدثنا أبو داود قال حدثنا أبو بكر الهذلي عن أبي بردة عن أبي موسى الأشعري عن النبي صلى الله عليه وسلم قال إذا كان معك أسهم فخذ فصولها أن لا تجرح مسلما أو تخرق ثوبه قال الأشعري وهؤلاء يأمروني أن أستقبل بها حق المسلمين⁷²⁰

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ حَدَّثَنَا يَزِيدُ يَعْنِي ابْنَ إِبْرَاهِيمَ أَخْبَرَنَا لَيْثٌ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ قَالَ صَلَّى بِنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاةً ثُمَّ قَالَ عَلَى مَكَانِكُمْ أَتَيْتُكُمْ ثُمَّ أَتَى الرَّجَالَ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَأْمُرُنِي أَنْ أَمُرَكُمْ أَنْ تَتَّقُوا اللَّهَ تَعَالَى وَأَنْ تَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ثُمَّ تَخَلَّلَ إِلَى النِّسَاءِ فَقَالَ لَهُنَّ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَأْمُرُنِي أَنْ أَمُرَكُمْ أَنْ تَتَّقُوا اللَّهَ وَأَنْ تَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا قَالَ ثُمَّ رَجَعَ حَتَّى أَتَى الرَّجَالَ فَقَالَ إِذَا دَخَلْتُمْ مَسَاجِدَ الْمُسْلِمِينَ وَأَسْوَاقَهُمْ وَمَعَكُمْ التَّبَلُّ فَخُذُوا بِنُصُولِهَا لَا تُصِيبُوا بِهَا أَحَدًا فَنُؤُوه أَوْ تَجَرَّحُوهُ⁷²¹

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن ليث عن أبي بردة عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم مر عليه بجنابة يسرعون بها المشي فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ليكن عليكم السكينة⁷²²

حدثنا أبو داود قال حدثنا أبو عوانة عن أبي إسحاق عن أبي بردة عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لا نكاح إلا بولي⁷²³

حدثنا أبو داود قال حدثنا عمران عن قتادة عن أبي بردة عن أبيه قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا دعا على قوم قال اللهم إني أجعلك في نحورهم وأعوذ بك من شرورهم⁷²⁴

حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ مَالِكٍ أَبُو جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا عَاصِمُ بْنُ كُلَيْبٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ قَالَ دَخَلْتُ عَلَى أَبِي مُوسَى فِي بَيْتِ ابْنَةِ أُمِّ الْفَضْلِ فَعَطَسْتُ وَلَمْ يُسَمِّنْنِي وَعَطَسْتُ فَسَمَّنَهَا فَارْجَعْتُ إِلَى أُمِّي فَأَخْبَرْتُهَا فَلَمَّا جَاءَهَا قَالَتْ عَطَسَ ابْنِي عِنْدَكَ فَلَمْ تُسَمِّنْهُ وَعَطَسْتُ

⁷¹⁸ Tayâlisî, a.y., (500)

⁷¹⁹ Tayâlisî, a.y., (503)

⁷²⁰ Tayâlisî, a.g.e., s. 71 (520)

⁷²¹ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 19488

⁷²² Tayâlisî, a.y., (521)

⁷²³ Tayâlisî, a.y., (523)

⁷²⁴ Tayâlisî, a.y., (524)

فَسَمَّيْنَاهَا فَقَالَ إِنَّ ابْنَكَ عَطَسَ فَلَمْ يَحْمَدِ اللَّهَ تَعَالَى فَلَمْ أَشْمُئْهُ وَإِنَّهَا عَطَسَتْ فَحَمَدْتُ اللَّهَ تَعَالَى فَسَمَّيْنَاهَا وَسَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِذَا عَطَسَ أَحَدُكُمْ فَحَمِدَ اللَّهَ فَسَمَّيْنَاهُ وَإِنْ لَمْ يَحْمَدِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَلَا تُسَمَّيْنَاهُ فَقَالَتْ أَحْسَنْتُ أَحْسَنْتُ 725

حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ قَالَ نَنَا شَرِيكٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْعُو بِهِؤُلَاءِ الدَّعَوَاتِ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي خَطَايَايَ وَجَهْلِي وَإِسْرَافِي فِي أَمْرِي وَمَا أَنْتَ أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي جَدِّي وَهَزْلِي وَخَطِيئِي وَعَمْدِي كُلَّ ذَلِكَ عِنْدِي 726

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ لَمَّا فَرَغَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ حُنَيْنٍ بَعَثَ أَبَا عَامِرٍ عَلَى جَيْشٍ إِلَى أُوطَاسٍ فَلَقِيَ دُرَيْدَ بْنَ الصَّمَةِ فَقُتِلَ دُرَيْدٌ وَهَزَمَ اللَّهُ أَصْحَابَهُ قَالَ أَبُو مُوسَى وَبَعَثَنِي مَعَ أَبِي عَامِرٍ فَرُمِيَ أَبُو عَامِرٍ فِي رُكْبَتِهِ رَمَاهُ جُشَمِي بِسَهْمٍ فَأَتْبَعْتُهُ فِي رُكْبَتِهِ فَأَنْتَهَيْتُ إِلَيْهِ فَقُلْتُ يَا عَمَّ مَنْ رَمَاكَ فَأَشَارَ إِلَى أَبِي مُوسَى فَقَالَ ذَاكَ قَاتِلِي الَّذِي رَمَانِي فَصَدَدْتُ لَهُ فَلَحَقْتُهُ فَلَمَّا رَأَى وَلِيَّيَ فَاتَّبَعْتُهُ وَجَعَلْتُ أَقُولُ لَهُ أَلَا تَسْتَحْيِي أَلَا تَتَّبْتُ فَكَفَّ فَاخْتَلَفْنَا ضَرْبَيْنِ بِالسَّيْفِ فَقَتَلْنَاهُ ثُمَّ قُلْتُ لِأَبِي عَامِرٍ قَتَلَ اللَّهُ صَاحِبَكَ قَالَ فَانْزِعْ هَذَا السَّهْمَ فَزَعْهُ فَزَا مِنْهُ الْمَاءُ قَالَ يَا ابْنَ أَخِي أَفَرَأَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ السَّلَامَ وَقُلْ لَهُ اسْتَغْفِرْ لِي وَاسْتَخْلَفَنِي أَبُو عَامِرٍ عَلَى النَّاسِ فَمَكَثَ يَسِيرًا ثُمَّ مَاتَ فَارْجَعْتُ فَدَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَيْتِهِ عَلَى سَرِيرٍ مُرْمَلٍ وَعَلَيْهِ فِرَاشٌ قَدْ أَثَرَ رِمَالِ السَّرِيرِ بظْهُرِهِ وَجَنْبَيْهِ فَأَخْبَرْتُهُ بِخَبَرِنَا وَخَبَرَ أَبِي عَامِرٍ وَقَالَ قُلْ لَهُ اسْتَغْفِرْ لِي قَدَعَا بِمَاءٍ فَتَوَضَّأَ ثُمَّ رَفَعَ يَدَيْهِ فَقَالَ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِعَبِيدِ أَبِي عَامِرٍ وَرَأَيْتُ بَيَاضَ إِبْطِئِهِ ثُمَّ قَالَ اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَوْقَ كَثِيرٍ مِنْ خَلْقِكَ مِنَ النَّاسِ فَقُلْتُ وَلِي فَاسْتَغْفِرْ فَقَالَ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ ذَنْبَهُ وَأَدْخِلْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُدْخَلًا كَرِيمًا قَالَ أَبُو بُرْدَةَ إِحْدَاهُمَا لِأَبِي عَامِرٍ وَالْأُخْرَى لِأَبِي مُوسَى 727

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ أَخْبَرَنِي مَخْرَمَةُ يَعْنِي ابْنَ بُكَيْرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ بْنِ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قَالَ لِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ أَسَمِعْتُ أَبَاكَ يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي شَأْنِ الْجُمُعَةِ يَعْنِي السَّاعَةَ قَالَ قُلْتُ نَعَمْ سَمِعْتُهُ يَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ هِيَ مَا بَيْنَ أَنْ يَجْلِسَ الْإِمَامُ إِلَى أَنْ تُقْضَى الصَّلَاةُ قَالَ أَبُو دَاوُدَ يَعْنِي عَلَى الْمُنْبَرِ 728

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ حَكِيمِ بْنِ دَيْلَمٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ كَانَ الْيَهُودُ يَنْعَاطِسُونَ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْجُونَ أَنْ يَقُولَ لَهُمْ يَرْحَمُكُمُ اللَّهُ فَيَقُولُ يَهْدِيكُمُ اللَّهُ وَيُصْلِحَ بِأَلْسِنَتِهِ وَفِي الْبَابِ عَنْ عَلِيٍّ وَأَبِي أَيُّوبَ وَسَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ وَأَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ أَبُو عِيْسَى هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ 729

حدثنا أبو داود قال حدثنا أبو عوانة عن قتادة عن أبي بردة عن أبيه قال لو رأيتنا مع نبينا صلى الله عليه وسلم وقد أصابتنا السماء ما شبهت ريحنا إلا بريح الضان 730

حدثنا أبو داود قال حدثنا المسعودي عن عدي بن ثابت عن أبي بردة عن أبي موسى قال لقي عمر أسماء بنت عميس فقال

725 Mūsneḍ, 19696

726 Mūsneḍ, 19738

727 Buhari, Megâzi 52, h.no: 3979

728 Ebu Davud, Salat 208, h.no: 885

729 Tirmizi, Edeb 3, h.no: 2663

730 Tayâlisî, a.y., (525)

نعم القوم أنتم لولا أنا سبقناكم إلى الهجرة فذكرت ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم فقال بل لكم الهجرة مرتين هجرة إلى أرض الحبشة وهجرة إلى المدينة ⁷³¹

حدثنا أبو داود قال حدثنا زهير عن أبي إسحاق عن أبي بردة عن أبي موسى قال كان رجل يقول قد طلقك قد راجعتك فبلغ ذلك النبي صلى الله عليه وسلم فقال ما بال رجال يلعبون بحدود الله ⁷³²

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ حَدَّثَنَا لَيْثٌ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا مَرَّتْ بِكُمْ جَنَازَةٌ يَهُودِيٍّ أَوْ نَصْرَانِيٍّ أَوْ مُسْلِمٍ فقوموا لها فليسنم لها تقومون إنما تقومون لمن معها من الملائكة ⁷³³

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَزِيدَ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي أَنُوبٍ قَالَ سَمِعْتُ رَجُلًا مِنْ قُرَيْشٍ يُقَالُ لَهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ كَانَ يُجَالِسُ جَعْفَرَ بْنَ رَبِيعَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا بُرْدَةَ الْأَشْعَرِيَّ يُحَدِّثُ عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ أَعْظَمَ الذُّنُوبِ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يَلْقَاهُ عَبْدٌ بِهَا بَعْدَ الْكِبَائِرِ الَّتِي نَهَى عَنْهَا أَنْ يَمُوتَ الرَّجُلُ وَعَلَيْهِ دَيْنٌ لَا يَدْعُ قَضَاءً ⁷³⁴

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنْ أَخِيهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ قَالَ قَدِمَ رَجُلَانِ مَعِيَ مِنْ قَوْمِي قَالَ فَاتَيْنَا إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَخَطَبَا وَتَكَلَّمَا فَجَعَلَا يُعَرِّضَانِ بِالْعَمَلِ فَتَغَيَّرَ وَجْهُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوْ رُئِيَ فِي وَجْهِهِ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ أَخَوْنَكُم عِنْدِي مَنْ يَطْلُبُهُ فَعَلَيْكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَمَا اسْتَعَانَ بِهِمَا عَلَى شَيْءٍ ⁷³⁵

حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ أَسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ جَدِّهِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ الْخَازِنَ الْأَمِينِ الَّذِي يُعْطِي مَا أُمِرَ بِهِ كَامِلًا مُوقِرًا طَيِّبَةً بِهِ نَفْسُهُ حَتَّى يَدْفَعَهُ إِلَى الَّذِي أُمِرَ لَهُ بِهِ أَحَدُ الْمُتَصَدِّقِينَ ⁷³⁶

حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ بُرْقَانَ عَنْ ثَابِتِ بْنِ الْحَجَّاجِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ اخْتَصَمَ رَجُلَانِ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي أَرْضٍ أَحَدُهُمَا مِنْ أَهْلِ حَضْرَمَوْتَ قَالَ فَجَعَلَ يَمِينُ أَحَدِهِمَا قَالَ فَضَجَّ الْآخَرُ وَقَالَ إِنَّهُ إِذَا يَذْهَبُ بِأَرْضِي فَقَالَ إِنَّ هُوَ اقْتَطَعَهَا بِمِيزَانِهِ ظُلْمًا كَانَ مِمَّنْ لَا يَنْظُرُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُرَكِّبُهُ وَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ قَالَ وَوَرَعَ الْآخَرُ فَرَدَّهَا ⁷³⁷

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تُسْتَأْمَرُ الْيَتِيمَةُ فِي نَفْسِهَا فَإِنْ سَكَتَتْ فَقَدْ أَذْنَتْ وَإِنْ أَبَتْ لَمْ تُكْرَهْ ⁷³⁸

⁷³¹ Tayâlisî, a.y., (526)

⁷³² Tayâlisî, a.y., (527)

⁷³³ Müsned, 19491

⁷³⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19495

⁷³⁵ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19508

⁷³⁶ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19512

⁷³⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19514

⁷³⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19516

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ صَالِحِ الثَّوْرِيِّ عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ كَانَتْ لَهُ أُمَةٌ فَعَلَّمَهَا فَأَحْسَنَ تَعْلِيمَهَا وَأَدَّبَهَا فَأَحْسَنَ تَأْدِيبَهَا وَأَعْتَقَهَا فَتَرَوَّجَهَا فَلَهُ أَجْرَانِ وَعَبْدٌ أَدَّى حَقَّ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَحَقَّ مَوَالِيهِ وَرَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِمَا جَاءَ بِهِ عِيسَى وَمَا جَاءَ بِهِ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَهُ أَجْرَانِ⁷³⁹

حدثنا أبو داود قال حدثنا أبو بكر الخياط عن أبي حصين عن أبي بردة عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أعتق الرجل أُمته ثم أمهرها مهرا جديدا كان له أجران⁷⁴⁰

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ صَالِحِ عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّمَا رَجُلٍ كَانَتْ لَهُ جَارِيَةٌ فَادَّبَهَا فَأَحْسَنَ تَأْدِيبَهَا وَأَعْتَقَهَا وَتَرَوَّجَهَا فَلَهُ أَجْرَانِ وَأَيُّمَا عَبْدٍ أَدَّى حَقَّ اللَّهِ وَحَقَّ مَوَالِيهِ فَلَهُ أَجْرَانِ⁷⁴¹

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بَرِيدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْمَمْلُوكُ الَّذِي يُحْسِنُ عِبَادَةَ رَبِّهِ وَيُؤَدِّي إِلَى سَيِّدِهِ الَّذِي لَهُ عَلَيْهِ مِنَ الْحَقِّ وَالنَّصِيحَةِ وَالطَّاعَةِ لَهُ أَجْرَانِ⁷⁴²

حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ حَدَّثَنَا بَرِيدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا أَبُو بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ تَعَاهَدُوا هَذَا الْقُرْآنَ فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَهَوَ أَشَدُّ تَقَلُّبًا مِنْ أَحَدِكُمْ مِنَ الْإِبِلِ مِنْ عُقْلِهِ قَالَ أَبُو أَحْمَدَ قُلْتُ لِبَرِيدٍ هَذِهِ الْأَحَادِيثُ الَّتِي حَدَّثْتَنِي عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ هِيَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَكِنْ لَا أَقُولُ لَكَ⁷⁴³

حَدَّثَنَا مُعْتَمِرُ بْنُ سُلَيْمَانَ النَّيْمِيُّ قَالَ قَرَأْتُ عَلَى الْفَضْلِ بْنِ مَيْسَرَةَ حَدِيثَ أَبِي حَرِيرٍ أَنَّ أَبَا بُرْدَةَ حَدَّثَهُ قَالَ أَوْصَى أَبُو مُوسَى حِينَ حَضَرَهُ الْمَوْتُ فَقَالَ إِذَا انْطَلَقْتُمْ بِجَنَازَتِي فَاسْرِعُوا الْمَسِيَّ وَلَا يَنْبَغِي مُجَمَّرٌ وَلَا تَجْعَلُوا فِي لَحْدِي شَيْئًا يَحُولُ بَيْنِي وَبَيْنَ التُّرَابِ وَلَا تَجْعَلُوا عَلَى قَبْرِي بِنَاءً وَأَشْهَدُكُمْ أَنِّي بَرِيءٌ مِنْ كُلِّ خَالِقَةٍ أَوْ سَالِقَةٍ أَوْ خَارِقَةٍ قَالُوا أَوْسَمِعْتَ فِيهِ شَيْئًا قَالَ نَعَمْ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁷⁴⁴

حَدَّثَنَا عَفَانُ حَدَّثَنَا حَمَادُ يَعْنِي ابْنَ سَلَمَةَ أَخْبَرَنَا عَاصِمٌ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَحْرُسُهُ أَصْحَابُهُ فَقُمْتُ ذَاتَ لَيْلَةٍ فَلَمْ أَرَهُ فِي مَنَامِهِ فَأَخَذَنِي مَا قَدَّمَ وَمَا حَدَّثَ فَذَهَبْتُ أَنْظُرُ فَإِذَا أَنَا بِمُعَازٍ قَدْ لَقِيَ الَّذِي لَقِيتُ فَسَمِعْنَا صَوْتًا مِثْلَ هَزِيرِ الرَّحَا فَوَقَفَا عَلَى مَكَانِهِمَا فَجَاءَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ قِبَلِ الصَّوْتِ فَقَالَ هَلْ تَذَرُونَ أَيْنَ كُنْتُ وَفِيمَ كُنْتُ أَتَانِي أَنْتَ مِنْ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فَخَيْرَنِي بَيْنَ أَنْ يَدْخُلَ نَصْفُ أُمَّتِي الْجَنَّةَ وَبَيْنَ الشَّفَاعَةِ فَاخْتَرْتُ الشَّفَاعَةَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ ادْعُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يَجْعَلَنِي فِي شَفَاعَتِكَ فَقَالَ أَنْتُمْ وَمَنْ مَاتَ لَا يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا فِي شَفَاعَتِي⁷⁴⁵

⁷³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19532

⁷⁴⁰ Tayâlisî, a.y., (501)

⁷⁴¹ Buhari, *I'tk* 16, h.no: 2361

⁷⁴² Buhari, *I'tk* 17, h.no: 2365

⁷⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19546

⁷⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19547

⁷⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19618

حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ وَعَفَّانُ قَالَا ثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ عَاصِمٍ قَالَ عَفَّانُ أَخْبَرَنَا عَاصِمٌ بْنُ بَهْدَلَةَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَحْرُسُهُ أَصْحَابُهُ وَذَكَرَ الْحَدِيثُ⁷⁴⁶

حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ حَدَّثَنَا طَلْحَةُ بْنُ يَحْيَى بْنِ طَلْحَةَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَيْسَ أَذُنٌ أَحَدُكُمْ ثَلَاثًا فَإِنْ أَذِنَ لَهُ وَإِلَّا فَلْيَرْجِعْ⁷⁴⁷

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ الْجُعْفِيُّ عَنْ مُجَمِّعِ بْنِ يَحْيَى بْنِ زَيْدِ بْنِ جَارِيَةَ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ سَمِعْتُهُ يَذْكُرُهُ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ صَلَّيْنَا الْمَغْرِبَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ قُلْنَا لَوْ ائْتَنَّا نَتَرْنَا حَتَّى نُصَلِّيَ مَعَهُ الْعِشَاءَ قَالَ فَاِئْتَنَّا فَخَرَجَ إِلَيْنَا فَقَالَ مَا زِلْتُمْ هَاهُنَا قُلْنَا نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ قُلْنَا نُصَلِّيَ مَعَكَ الْعِشَاءَ قَالَ أَحْسَنْتُمْ أَوْ أَصَبْتُمْ ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ قَالَ وَكَانَ كَثِيرًا مَا يَرْفَعُ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ النُّجُومُ أَمَنَةٌ لِلسَّمَاءِ فَإِذَا ذَهَبَتْ النُّجُومُ أَتَى السَّمَاءُ مَا تَوَعَّدُ وَأَنَا أَمَنَةٌ لِأَصْحَابِي فَإِذَا ذَهَبَتْ أَتَى أَصْحَابِي مَا يُوعَدُونَ وَأَصْحَابِي أَمَنَةٌ لِأُمَّتِي فَإِذَا ذَهَبَتْ أَتَى أُمَّتِي مَا يُوعَدُونَ⁷⁴⁸

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا الْمُعْتَمِرُ بْنُ سُلَيْمَانَ قَالَ قَرَأْتُ عَلَى الْفَضْلِ بْنِ مَيْسَرَةَ عَنْ حَدِيثِ أَبِي حَرِيرٍ أَنَّ أَبَا بُرْدَةَ حَدَّثَهُ عَنْ حَدِيثِ أَبِي مُوسَى أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ ثَلَاثَةٌ لَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ مُدْمِنٌ خَمْرٍ وَقَاطِعٌ رَحِمٍ وَمُصَدِّقٌ بِالسَّحْرِ وَمَنْ مَاتَ مُدْمِنًا لِلْخَمْرِ سَفَاهَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ نَهْرِ الْغُوطَةِ قِيلَ وَمَا نَهْرُ الْغُوطَةِ قَالَ نَهْرٌ يَجْرِي مِنْ فُرُوجِ الْمُؤْمِسَاتِ يُؤْذِي أَهْلَ النَّارِ رِيحُ فُرُوجِهِمْ⁷⁴⁹

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ وَسَمِعْتُهُ أَنَا مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ وَلَدَ لِي غُلَامٌ فَأَتَيْتُ بِهِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَمَاهُ إِبْرَاهِيمَ وَحَنَكُهُ بِتَمْرَةٍ⁷⁵⁰

وَقَالَ احْتَرَقَ بَيْتٌ بِالْمَدِينَةِ عَلَى أَهْلِهِ فَحَدَّثَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِشَأْنِهِمْ فَقَالَ إِنَّمَا هَذِهِ النَّارُ عَذُوبٌ لَكُمْ فَإِذَا نِمْتُمْ فَأَطْفِئُوهَا عَنْكُمْ⁷⁵¹

وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مَثَلًا مَا بَعَثَنِي اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهِ مِنَ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَصَابَ الْأَرْضَ فَكَانَتْ مِنْهُ طَائِفَةٌ قَبِلَتْ فَأَتَيْتَتْ الْكَلَاءَ وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ أَمْسَكَتِ الْمَاءَ فَفَعَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهَا نَاسًا فَشَرِبُوا فَرَعَوْا وَسَقَوْا وَزَرَعُوا وَأَسْقَوْا وَأَصَابَتْ طَائِفَةٌ مِنْهَا أُخْرَى إِنَّمَا هِيَ قِيَعَانٌ لَا تُمْسِكُ مَاءً وَلَا تُنْبِتُ كَلًّا فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ فَقَهُ فِي دِينِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَنَفَعَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِمَا بَعَثَنِي بِهِ وَنَفَعَ بِهِ فَعَلِمَ وَعَلِمَ وَمَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْسًا وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ⁷⁵²

⁷⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19553

⁷⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19556

⁷⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19566

⁷⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19569

⁷⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19570

⁷⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19571

⁷⁵² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19573

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ حَدَّثَنَا بُرَيْدُ بْنُ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ قَالَ كُنَّا جُلُوسًا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَإِنَّهُ سَأَلَهُ سَائِلٌ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اشْفَعُوا تُوجَرُوا وَلَيُفِضَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى لِسَانِ نَبِيِّهِ مَا أَحَبُّ⁷⁵³

حَدَّثَنَا أَبُو الْمُغِيرَةِ وَهُوَ النَّضْرُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ يَعْنِي الْقَاصَّ حَدَّثَنَا بُرَيْدٌ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ لَمْ يَبْقَ مُؤْمِنٌ إِلَّا أَتَى بِهِودِيٌّ أَوْ نَصْرَانِيٌّ حَتَّى يُدْفَعَ إِلَيْهِ يُقَالُ لَهُ هَذَا فِدَاؤُكَ مِنَ النَّارِ قَالَ أَبُو بُرْدَةَ فَاسْتَحْلَفَنِي عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ بِاللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ أَسَمِعْتَ أَبَا مُوسَى يَذْكُرُهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ قُلْتُ نَعَمْ فَسَرَّ بِذَلِكَ عُمَرُ⁷⁵⁴

حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ طَلْحَةَ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ دُفِعَ إِلَى كُلِّ مُؤْمِنٍ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْمَلَأِ فَقَالَ لَهُ هَذَا فِدَاؤُكَ مِنَ النَّارِ⁷⁵⁵

حَدَّثَنَا الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ أَبُو الْيَمَانِ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عِيَّاشٍ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ يُنْفَلُ فِي مَغَازِيهِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ صَالِحٍ أَنَّهُ كَانَ يُنْفَلُ فِي مَغَازِيهِ⁷⁵⁶

حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ الْكُوفِيُّ قَالَ كُنَّا عِنْدَ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى فَقَالَ أَيُّ بَنِي آلَا أَحَدْتُمْ حَدِيثًا حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ أَعْتَقَ رَقَبَةً أَعْتَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِكُلِّ غُضُوٍّ مِنْهَا غُضُوًّا مِنْهُ مِنَ النَّارِ⁷⁵⁷

حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ عِيسَى حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ غِيَاثٍ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قَدِمْتُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي نَاسٍ مِنْ قَوْمِي بَعْدَ مَا فَتَحَ خَيْبَرَ بِثَلَاثِ فَأَسْهَمَ لَنَا وَلَمْ يَقْسِمَ لِأَحَدٍ لَمْ يَشْهَدْ الْفَتْحَ غَيْرَنَا⁷⁵⁸

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا فُرَّةُ بْنُ خَالِدٍ حَدَّثَنَا حُمَيْدُ بْنُ هِلَالٍ حَدَّثَنَا أَبُو بُرْدَةَ قَالَ قَالَ أَبُو مُوسَى الْأَشْعَرِيُّ أَقْبَلْتُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعِيَ رَجُلَانِ مِنَ الْأَشْعَرِيِّينَ أَحَدُهُمَا عَنْ يَمِينِي وَالْآخَرُ عَنْ يَسَارِي فَكَلَاهُمَا سَأَلَ الْعَمَلُ وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَسْتَأْذِنُ قَالَ مَا تَقُولُ يَا أَبَا مُوسَى أَوْ يَا عَبْدَ اللَّهِ بْنُ قَيْسٍ قَالَ قُلْتُ وَالَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ مَا أَطْلَعَانِي عَلَى مَا فِي أَنْفُسِهِمَا وَمَا شَعُرْتُ أَنَّهُمَا يَطْلُبَانِ الْعَمَلَ قَالَ فَكَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى سِوَاكِه تَحْتَ شَفْتَيْهِ قَالَتْ فَالْحَقُّ قَالَ إِنِّي أَوْ لَا نَسْتَعْمِلُ عَلَى عَمَلِنَا مَنْ أَرَادَهُ وَلَكِنْ أَذْهَبَ أَنْتَ يَا أَبَا مُوسَى أَوْ يَا عَبْدَ اللَّهِ بْنُ قَيْسٍ فَبَعَثَهُ عَلَى الْيَمَنِ ثُمَّ أَتْبَعَهُ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ فَلَمَّا قَدِمَ عَلَيْهِ قَالَ أَنْزِلْ وَالْقَى لَهُ وَسَادَةً فَإِذَا رَجُلٌ عِنْدَهُ مُوْتَقٌ فَقَالَ مَا هَذَا قَالَ كَانَ يَهُودِيًّا فَأَسْلَمَ ثُمَّ رَاجَعَ دِينَهُ دِينَ السُّوءِ فَتَهَوَّدَ فَقَالَ لَا أَجْلِسُ حَتَّى يُقْتَلَ قَضَاءُ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ فَأَمَرَ بِهِ فَقُتِلَ ثُمَّ تَذَاكُرْنَا قِيَامَ اللَّيْلِ فَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ أَمَا أَنَا قَاتِمٌ وَأَقُومُ أَوْ أَقُومُ وَأَنَا وَمَا أَرْجُو فِي نَوْمَتِي مَا أَرْجُو فِي قَوْمَتِي⁷⁵⁹

⁷⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19584

⁷⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19600

⁷⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19670

⁷⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19601

⁷⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19623

⁷⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19635

⁷⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19666

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ حَدَّثَنَا مُغِيرَةُ الْكِنْدِيُّ عَنْ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّي لَأَتُوبُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي كُلِّ يَوْمٍ مِائَةَ مَرَّةٍ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ يَعْنِي مُغِيرَةَ بْنُ أَبِي الْحُرِّ⁷⁶⁰

حَدَّثَنَا يَزِيدُ أَنْبَاءُ الْمَسْعُودِيُّ وَهَاشِمٌ يَعْنِي ابْنَ الْقَاسِمِ حَدَّثَنَا الْمَسْعُودِيُّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ أُمَّتِي أُمَّةٌ مَرْحُومَةٌ لَيْسَ عَلَيْهَا فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ إِنَّمَا عَذَابُهُمْ فِي الدُّنْيَا الْقَتْلُ وَالْبَلَابُ وَالزَّلَازِلُ قَالَ أَبُو النَّضْرِ بِالزَّلَازِلِ وَالْقَتْلِ وَالْفِتَنِ⁷⁶¹

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الصَّبَّاحِ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَاسْمُهُ أَنَا مِنْ مُحَمَّدِ بْنِ الصَّبَّاحِ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ زَكْرِيَّا عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلًا يُثْنِي عَلَى رَجُلٍ وَيُطْرِبُهُ فِي الْمَدْحَةِ فَقَالَ لَقَدْ أَهْلَكْتُمْ أَوْ قَطَعْتُمْ ظَهَرَ الرَّجُلِ⁷⁶²

حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ زَائِدَةَ عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ بْنِ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ مَرَضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاسْتَنْدَ مَرَضُهُ فَقَالَ مُرُوا أَبَا بَكْرٍ يُصَلِّ بِالنَّاسِ فَقَالَتْ عَائِشَةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ أَبَا بَكْرٍ رَجُلٌ رَقِيقٌ مَتَّى يَقُومُ مَقَامَكَ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُصَلِّيَ بِالنَّاسِ فَقَالَ مُرُوا أَبَا بَكْرٍ فَلْيُصَلِّ بِالنَّاسِ فَإِنَّكَ صَوَّابٌ يُوسِفُ فَأَتَاهُ الرَّسُولُ فَصَلَّى أَبُو بَكْرٍ بِالنَّاسِ فِي حَيَاةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁷⁶³

حَدَّثَنَا أَبُو عَاصِمٍ قَالَ حَدَّثَنِي يُونُسُ بْنُ الْحَارِثِ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الصَّلَاةُ عَلَى ظَهْرِ الدَّابَّةِ فِي السَّفَرِ هَكَذَا وَهَكَذَا وَهَكَذَا وَهَكَذَا⁷⁶⁴

حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ ثَنَا حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ عَنْ هَارُونَ أَبِي إِسْحَاقَ الْكُوفِيِّ مِنْ هَمْدَانَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ بْنِ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلَّى فِي يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ ثِنْتَيْ عَشَرَ رَكْعَةً سَوَى الْفَرِيضَةِ بَنِي لَهُ بَيْتٌ فِي الْجَنَّةِ⁷⁶⁵

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو دَارٍ صَاحِبُ الْجَوْرِ قَالَ ثَنَا أَبُو بُرْدَةَ بْنُ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِي مُوسَى أَنَّهُ رَأَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي رَكْعَتَيْنِ بَعْدَ الْعَصْرِ⁷⁶⁶

حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أُعْطِيتُ خَمْسًا بُعِثْتُ إِلَى الْأَحْمَرِ وَالْأَسْوَدِ وَجُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ طَهْرًا وَمَسْجِدًا وَأُجِلَّتْ لِي الْعَنَائِمُ وَلَمْ تُحَلَّ لِمَنْ كَانَ قَبْلِي وَنُصِرْتُ بِالرُّعْبِ شَهْرًا وَأُعْطِيتُ الشَّفَاعَةَ وَلَيْسَ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا وَقَدْ سَأَلَ شَفَاعَةً وَإِنِّي أَخْبَأْتُ شَفَاعَتِي ثُمَّ جَعَلْتُهَا لِمَنْ مَاتَ مِنْ أُمَّتِي لَمْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ شَيْئًا⁷⁶⁷

⁷⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19672

⁷⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19678

⁷⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19692

⁷⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19700

⁷⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19702

⁷⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19709

⁷⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19732

⁷⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19735

حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ ثَنَا حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا غِيْلَانُ بْنُ جَرِيرٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ دَخَلْتُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَسْتَاكُ وَهُوَ وَاضِعُ طَرَفِ السَّوَاكِ عَلَى لِسَانِهِ يَسْتَنْثِي إِلَى فَوْقَ فَوَصَفَ حَمَادُ كَأَنَّهُ يَرْفَعُ سِوَاكَهُ قَالَ حَمَادُ وَوَصَفَهُ لَنَا غِيْلَانُ قَالَ كَانَ يَسْتَنْثِي طَوِيلًا⁷⁶⁸

حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ ۖ قَالَ أَخْبَرَنَا الْعَوَامُ وَمُحَمَّدُ بْنُ يَزِيدَ الْمَعْنَى قَالَ ثَنَا الْعَوَامُ قَالَ حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ السَّكْسَكِيُّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا بُرْدَةَ بْنَ أَبِي مُوسَى وَهُوَ يَقُولُ لِيَزِيدَ بْنِ أَبِي كُبَيْشَةَ وَاصْطَحَبَا فِي سَفَرٍ فَكَانَ يَزِيدُ يَصُومُ فِي السَّفَرِ فَقَالَ لَهُ أَبُو بُرْدَةَ سَمِعْتُ أَبَا مُوسَى مَرَارًا يَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّ الْعَبْدَ الْمُسْلِمَ إِذَا مَرَضَ أَوْ سَافَرَ كُتِبَ لَهُ مِنَ الْأَجْرِ كَمَا كَانَ يَعْمَلُ مُقِيمًا صَحِيحًا قَالَ مُحَمَّدٌ يَعْنِي ابْنَ يَزِيدَ كَتَبَ اللَّهُ مِثْلَ مَا كَانَ يَعْمَلُ مُقِيمًا صَحِيحًا⁷⁶⁹

حدثنا أبو بكر قال نا هشيم بن بشير قال نا عبد الرحمن بن إسحاق عن أبي بردة عن أبي موسى قال قال النبي صلى الله عليه وسلم) : أعطيت فواتح الكلم وخواتمه وجوامعه . (قال قلنا علمنا مما علمك الله قال فعلنا التشهد⁷⁷⁰ .

حدثنا أبو بكر قال حدثنا عبيد الله عن إبراهيم بن إسماعيل عن طليق بن عمران عن أبي بردة عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم نهى أن يفرق بين الامة ولدها في البيع⁷⁷¹ .

حدثنا يزيد بن هارون قال أخبرنا الأزهر بن سنان القرشي قال حدثني محمد ابن واسع قال : دخلت على بلال بن أبي بردة فقلت له : يا بلال ! إن أباك حدثني عن أبيه عن النبي) ص (قال) : إن في جهنم واديا يقال له هبته حتم على الله أن يسكنه كل جبار (فإياك يا بلال أن تكون ممن يسكنه⁷⁷² .

عفان قال حدثنا حماد بن سلمة عن ثابت عن بلال عن أبيه قال : من صلة الرجل أباه أن يصل إخوانه الذين كان يصلهم ، قال حماد : أحسبه عن أبي موسى ، قيل لحما : بلال بن أبي بردة ؟ قال : نعم⁷⁷³ .

حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ الْقُرَشِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو بُرْدَةَ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ قَالَ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ⁷⁷⁴

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَشْيَاءَ كَرِهَهَا فَلَمَّا أَكْثَرَ عَلَيْهِ غَضِبَ ثُمَّ قَالَ لِلنَّاسِ سَلُونِي عَمَّا شِئْتُمْ قَالَ رَجُلٌ مِنْ أَبِي قَالَ أَبُوكَ خُذَافَةٌ فَفَافَ أَخْرَجَ فَقَالَ مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَبُوكَ سَالِمٌ مَوْلَى شَيْبَةَ فَلَمَّا رَأَى عُمَرَ مَا فِي وَجْهِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا نَتُوبُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ⁷⁷⁵

حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَثَلُ الْمُسْلِمِينَ وَالْيَهُودِ وَالنَّصَارَى كَمَثَلِ رَجُلٍ اسْتَأْجَرَ قَوْمًا يَعْمَلُونَ لَهُ عَمَلًا إِلَى اللَّيْلِ فَعَمَلُوا إِلَى نِصْفِ النَّهَارِ فَقَالُوا لَا حَاجَةَ لَنَا إِلَى أَجْرِكَ

⁷⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19737

⁷⁶⁹ *Müsned*, 19753

⁷⁷⁰ Ibn Ebi Şeybe, Musannef, I, 327

⁷⁷¹ Ibn Ebi Şeybe, V, 337

⁷⁷² Ibn Ebi Şeybe, VIII, 98

⁷⁷³ Ibn Ebi Şeybe, VI, 220

⁷⁷⁴ Buhari, İman 4, h.no: 10

⁷⁷⁵ Buhari, İlim 26, h.no: 90

فَاسْتَأْجَرَ آخَرِينَ فَقَالَ أَكْمِلُوا بَقِيَّةَ يَوْمِكُمْ وَلَكُمْ الَّذِي شَرَطْتُ فَعَمِلُوا حَتَّى إِذَا كَانَ حِينَ صَلَاةِ الْعَصْرِ قَالُوا لَكَ مَا عَمَلْنَا
فَاسْتَأْجَرَ قَوْمًا فَعَمِلُوا بَقِيَّةَ يَوْمِهِمْ حَتَّى غَابَتِ الشَّمْسُ وَاسْتَكْمَلُوا أَجَرَ الْفَرِيقَيْنِ⁷⁷⁶

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ كُنْتُ أَنَا وَأَصْحَابِي الَّذِينَ قَدِمُوا مَعِيَ
فِي السَّفِينَةِ نَزُولًا فِي بَقِيعِ بَطْحَانَ وَالنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ فَكَانَ يَتَنَاقَبُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْدَ صَلَاةِ
الْعِشَاءِ كُلِّ لَيْلَةٍ نَفَرٌ مِنْهُمْ فَوَافَقْنَا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَا وَأَصْحَابِي وَلَهُ بَعْضُ الشُّغْلِ فِي بَعْضِ أَمْرِهِ فَأَعْتَمَ بِالصَّلَاةِ
حَتَّى انْهَارَ اللَّيْلُ ثُمَّ خَرَجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَصَلَّى بِهِمْ فَلَمَّا قَضَى صَلَاتَهُ قَالَ لِمَنْ حَضَرَهُ عَلَى رِسْلِكُمْ أَبْشِرُوا إِنَّ
مِنْ نِعْمَةِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ أَنَّهُ لَيْسَ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ يُصَلِّي هَذِهِ السَّاعَةَ غَيْرُكُمْ أَوْ قَالَ مَا صَلَّى هَذِهِ السَّاعَةَ أَحَدٌ غَيْرُكُمْ لَا يَدْرِي أَيُّ
الْكَلِمَتَيْنِ قَالَ قَالَ أَبُو مُوسَى فَرَجَعْنَا فَفَرَحْنَا بِمَا سَمِعْنَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁷⁷⁷

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ أَعْظَمَ النَّاسُ أَجْرًا فِي الصَّلَاةِ أَبْعَدُهُمْ فَأَبْعَدُهُمْ مَمْشَى وَالَّذِي يَنْتَظِرُ الصَّلَاةَ حَتَّى يُصَلِّيَهَا مَعَ الْإِمَامِ أَعْظَمَ أَجْرًا مِنَ الَّذِي
يُصَلِّي ثُمَّ يَنَامُ⁷⁷⁸

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ خَسَفَتِ الشَّمْسُ فَقَامَ النَّبِيُّ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرِغًا يَخْشَى أَنْ تَكُونَ السَّاعَةُ فَأَتَى الْمَسْجِدَ فَصَلَّى بِأَطْوَلِ قِيَامٍ وَرُكُوعٍ وَسُجُودٍ رَأَيْتُهُ قَطُّ يَفْعَلُهُ وَقَالَ هَذِهِ
الْآيَاتُ الَّتِي يُرْسِلُ اللَّهُ لَا تَكُونُ لِمَوْتٍ أَحَدٍ وَلَا لِحَيَاتِهِ وَلَكِنْ { يُخَوِّفُ اللَّهُ بِهِ عِبَادَهُ } فَإِذَا رَأَيْتُمْ شَيْئًا مِنْ ذَلِكَ فَافِرُوا إِلَى ذِكْرِهِ
وَدُعَائِهِ وَاسْتَغْفَارِهِ⁷⁷⁹

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
قَالَ لَيَأْتِيَنَّ عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ يَطُوفُ الرَّجُلُ فِيهِ بِالصَّدَقَةِ مِنَ الذَّهَبِ ثُمَّ لَا يَجِدُ أَحَدًا يَأْخُذُهَا مِنْهُ وَيَرَى الرَّجُلَ الْوَاحِدَ يَتَّبِعُهُ
أَرْبَعُونَ امْرَأَةً يَلْذَنُ بِهِ مِنْ قِلَّةِ الرِّجَالِ وَكَثْرَةِ النِّسَاءِ⁷⁸⁰

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ
الْأَشْعَرِيِّينَ إِذَا أَرْمَلُوا فِي الْعَزْوِ أَوْ قَلَّ طَعَامُ عِيَالِهِمْ بِالْمَدِينَةِ جَمَعُوا مَا كَانَ عَنْدهُمْ فِي تَوْبٍ وَاحِدٍ ثُمَّ اقْتَسَمُوهُ بَيْنَهُمْ فِي إِنَاءٍ
وَاحِدٍ بِالسَّوِيَّةِ فَهُمْ مِنِّي وَأَنَا مِنْهُمْ⁷⁸¹

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ جَدِّهِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ
أَرَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ رَأَيْتُ فِي رُؤْيَايَ أَنِّي هَزَزْتُ سَيْفًا فَانْقَطَعَ صَدْرُهُ فَإِذَا هُوَ مَا أُصِيبَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ
يَوْمَ أُحُدٍ ثُمَّ هَزَزْتُهُ أُخْرَى فَعَادَ أَحْسَنَ مَا كَانَ فَإِذَا هُوَ مَا جَاءَ بِهِ اللَّهُ مِنَ الْفَتْحِ وَاجْتِمَاعِ الْمُؤْمِنِينَ وَرَأَيْتُ فِيهَا بَقْرًا وَاللَّهُ خَيْرُ
فَإِذَا هُمْ الْمُؤْمِنُونَ يَوْمَ أُحُدٍ⁷⁸²

⁷⁷⁶ Buhari, Mevâkîtu's-Salât 17, h.no: 525

⁷⁷⁷ Buhari, Mevâkîtu's-Salât 22, h.no: 534

⁷⁷⁸ Buhari, Ezan 31, h.no: 614

⁷⁷⁹ Buhari, Cum'a 120, h.no: 999

⁷⁸⁰ Buhari, Zekat 9, h.no: 1325

⁷⁸¹ Buhari, Şerike 1, h.no: 2306

⁷⁸² Buhari, Megâzi 24, h.no: 3772

حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ جَدِّهِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى أَرَاهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ رَأَيْتُ فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَهَاجِرُ مِنْ مَكَّةَ إِلَى أَرْضٍ بِهَا نَخْلٌ فَذَهَبَ وَهَلِيَ إِلَى أَنَّهَا الْيَمَامَةُ أَوْ هَجَرَ فَإِذَا هِيَ الْمَدِينَةُ يَثْرِبُ وَرَأَيْتُ فِيهَا بَقْرًا وَاللَّهُ خَيْرٌ فَإِذَا هُمْ الْمُؤْمِنُونَ يَوْمَ أُحُدٍ وَإِذَا الْخَيْرُ مَا جَاءَ اللَّهُ مِنَ الْخَيْرِ وَتَوَابَ الصَّدَقِ الَّذِي آتَانَا اللَّهُ بِهِ بَعْدَ يَوْمِ بَدْرٍ 783

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ جَدِّهِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى أَرَاهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ رَأَيْتُ فِي رُؤْيَايَ أَنِّي هَزَزْتُ سَيْفًا فَأَنْقَطَعَ صَدْرُهُ فَإِذَا هُوَ مَا أُصِيبَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ أُحُدٍ ثُمَّ هَزَزْتُهُ أُخْرَى فَعَادَ أَحْسَنَ مَا كَانَ فَإِذَا هُوَ مَا جَاءَ اللَّهُ بِهِ مِنَ الْفَتْحِ وَاجْتِمَاعِ الْمُؤْمِنِينَ 784

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ خَرَجْنَا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَزْوَةٍ وَنَحْنُ سِتَّةُ نَفَرٍ بَيْنَنَا بَعِيرٌ نَعْتَقِبُهُ فَتَقَبَّضْتُ أَقْدَامَنَا وَنَقَبْتُ قَدَمَايَ وَسَقَطَتْ أَطْفَارِي وَكُنَّا نَلْفُ عَلَى أَرْجُلِنَا الْخَرَقَ فَسَمَّيْتُ غَزْوَةَ ذَاتِ الرَّقَاقِ لِمَا كُنَّا نَعَصِبُ مِنَ الْخَرَقِ عَلَى أَرْجُلِنَا وَحَدَّثَ أَبُو مُوسَى بِهِذَا ثُمَّ كَرِهَ ذَلِكَ قَالَ مَا كُنْتُ أَصْنَعُ بَلَّ أَنْذَكُرُهُ كَأَنَّهُ كَرِهَ أَنْ يَكُونَ شَيْءٌ مِنْ عَمَلِهِ أَفْشَاهُ 785

قَالَ أَبُو بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي لَا أَعْرِفُ أَصْوَاتَ رُفَقَةِ الْأَشْعَرِيِّينَ بِالْقُرْآنِ حِينَ يَدْخُلُونَ بِاللَّيْلِ وَأَعْرِفُ مَنَازِلَهُمْ مِنْ أَصْوَاتِهِمْ بِالْقُرْآنِ بِاللَّيْلِ وَإِنْ كُنْتُ لَمْ أَرِ مَنَازِلَهُمْ حِينَ نَزَلُوا بِالنَّهَارِ وَمِنْهُمْ حَكِيمٌ إِذَا لَقِيَ الْحَيَلَ أَوْ قَالَ الْعُدُوَّ قَالَ لَهُمْ إِنَّ أَصْحَابِي يَأْمُرُونَكُمْ أَنْ تَنْظُرُوهُمْ 786

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ كُنْتُ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ نَازِلٌ بِالْجِعْرَانَةِ بَيْنَ مَكَّةَ وَالْمَدِينَةِ وَمَعَهُ بِلَالٌ فَأَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَعْرَابِيٌّ فَقَالَ أَلَا تَنْجِزُ لِي مَا وَعَدْتَنِي فَقَالَ لَهُ أَبَشِّرْ فَقَالَ قَدْ أَكْثَرْتَ عَلَيَّ مِنْ أَبَشِيرٍ فَأَقْبَلَ عَلَى أَبِي مُوسَى وَبِلَالٍ كَهَيْئَةِ الْعُضْبَانِ فَقَالَ رَدِّ الْبَشْرَى فَأَقْبَلَا أَنْتُمَا قَالَا قَبِلْنَا ثُمَّ دَعَا بِقَدَحٍ فِيهِ مَاءٌ فَعَسَلَ بِيَدَيْهِ وَوَجَّهَهُ فِيهِ وَمَجَّ فِيهِ ثُمَّ قَالَ اشْرَبَا مِنْهُ وَأَفْرِغَا عَلَى وُجُوهِكُمَا وَنُحُورِكُمَا وَأَبَشِرَا فَأَخَذَا الْقَدَحَ فَفَعَلَا فَتَادَتْ أُمُّ سَلَمَةَ مِنْ وَرَاءِ السُّنَنِ أَنْ أَفْضِلَا لِأَمْكُمَا فَأَفْضَلَا لَهَا مِنْهُ طَائِفَةٌ 787

حَدَّثَنَا مُوسَى حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ قَالَ بَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَبَا مُوسَى وَمُعَاذَ بْنَ جَبَلٍ إِلَى الْيَمَنِ قَالَ وَبَعَثَ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا عَلَى مِخْلَافٍ قَالَ وَالْيَمَنُ مِخْلَافَانِ ثُمَّ قَالَ يَسْرًا وَلَا تُعَسِّرَا وَبَشْرًا وَلَا تُنْفَرَا فَانْطَلَقَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا إِلَى عَمَلِهِ وَكَانَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا إِذَا سَارَ فِي أَرْضِهِ كَانَ قَرِيبًا مِنْ صَاحِبِهِ أَحَدُهُمَا بِهِ عَهْدًا فَسَلَّمَ عَلَيْهِ فَسَارَ مُعَاذٌ فِي أَرْضِهِ قَرِيبًا مِنْ صَاحِبِهِ أَبِي مُوسَى فَجَاءَ يَسِيرُ عَلَى بَعْضِهِ حَتَّى انْتَهَى إِلَيْهِ وَإِذَا هُوَ جَالِسٌ وَقَدْ اجْتَمَعَ إِلَيْهِ النَّاسُ وَإِذَا رَجُلٌ عِنْدَهُ قَدْ جُمِعَتْ يَدَاهُ إِلَى عُنُقِهِ فَقَالَ لَهُ مُعَاذٌ يَا عَبْدَ اللَّهِ بْنُ قَيْسٍ أَيُّمَ هَذَا قَالَ هَذَا رَجُلٌ كَفَرَ بَعْدَ إِسْلَامِهِ قَالَ لَا أَنْزِلُ حَتَّى يُقْتَلَ قَالَ إِنَّمَا جِيءَ بِهِ لِذَلِكَ فَانْزِلْ قَالَ مَا أَنْزِلُ حَتَّى يُقْتَلَ فَأَمَرَ بِهِ فَقُتِلَ ثُمَّ نَزَلَ فَقَالَ يَا عَبْدَ اللَّهِ كَيْفَ تَقْرَأُ الْقُرْآنَ قَالَ أَتَقَوُّهُ

783 Buhari, Ta'bir 39, h.no: 6514

784 Buhari, Ta'bir 44, h.no: 6519

785 Buhari, Megâzi 29, h.no: 3816

786 Buhari, a.y., h.no: 3906

787 Buhari, Megâzi 53, h.no: 3983

تَفَوْقًا قَالَ فَكَيْفَ تَقْرَأُ أَنْتَ يَا مُعَاذُ قَالَ أَنَا أَوَّلَ اللَّيْلِ فَأَقُومُ وَقَدْ قَضَيْتُ جُزْئِي مِنَ النَّوْمِ فَأَقْرَأُ مَا كَتَبَ اللَّهُ لِي فَأَحْتَسِبُ نَوْمِي كَمَا أَحْتَسِبُ قَوْمِي ⁷⁸⁸

حَدَّثَنَا صَدَقَةُ بْنُ الْفَضْلِ أَخْبَرَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا بُرَيْدُ بْنُ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ اللَّهَ لَيُمْلِي لِلظَّالِمِ حَتَّى إِذَا أَخَذَهُ لَمْ يُفْلِتْهُ قَالَ ثُمَّ قَرَأَ { وَكَذَلِكَ أَخَذُ رَبُّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَى وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخَذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ } ⁷⁸⁹

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَلْفٍ أَبُو بَكْرٍ حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الْهَمَانِيُّ حَدَّثَنَا بُرَيْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ جَدِّهِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَهُ يَا أَبَا مُوسَى لَقَدْ أُوتِيتَ مِزْمَارًا مِنْ مِزَامِيرِ آلِ دَاوُدَ ⁷⁹⁰

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ وَالسَّوِّءِ كَمَثَلِ الْمِسْكِ وَنَافِخِ الْكِيرِ فَحَامِلُ الْمِسْكِ إِمَّا أَنْ يُخَذِّبَكَ وَإِمَّا أَنْ تَبْتَاعَ مِنْهُ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا طَيِّبَةً وَنَافِخُ الْكِيرِ إِمَّا أَنْ يُحْرِقَ ثِيَابَكَ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ رِيحًا خَبِيثَةً ⁷⁹¹

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَثَلُ الَّذِي يَذْكُرُ رَبَّهُ وَالَّذِي لَا يَذْكُرُ رَبَّهُ مَثَلُ الْحَيِّ وَالْمَيِّتِ ⁷⁹²

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَثَلِي وَمَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ كَمَثَلِ رَجُلٍ أَتَى قَوْمًا فَقَالَ رَأَيْتُ الْجَيْشَ بَعِثَنِي وَإِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْعُرْيَانُ فَالْجَاءَ فَطَاعُوهُ طَائِفَةٌ فَأَدْلَجُوا عَلَى مَهْلِهِمْ فَفَجَّوْا وَكَذَّبَتْهُ طَائِفَةٌ فَصَبَحَهُمُ الْجَيْشُ فَاجْتَنَحَهُمْ ⁷⁹³

حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ وَمَنْ كَرِهَ لِقَاءَ اللَّهِ كَرِهَ اللَّهُ لِقَاءَهُ ⁷⁹⁴

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السَّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا ⁷⁹⁵

حَدَّثَنَا الْحَكَمُ بْنُ مُوسَى الْقَنْطَرِيُّ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَمْرَةَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ بْنِ جَابِرٍ أَنَّ الْقَاسِمَ بْنَ مُخَيْمِرَةَ حَدَّثَهُ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو بُرْدَةَ بْنُ أَبِي مُوسَى قَالَ وَجَعَ أَبُو مُوسَى وَجَعًا فَعُشِيَ عَلَيْهِ وَرَأْسُهُ فِي حَجَرِ امْرَأَةٍ مِنْ أَهْلِهِ فَصَاحَتْ امْرَأَةٌ مِنْ أَهْلِهِ فَلَمْ يَسْتَطِعْ أَنْ يَرُدَّ عَلَيْهَا شَيْئًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ أَنَا بَرِيءٌ مِمَّا بَرِئَ مِنْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَرِئَ مِنَ الصَّالِقَةِ وَالْحَالِقَةِ وَالشَّاقِقَةِ ⁷⁹⁶

⁷⁸⁸ Buhari, Megâzi 57, h.no: 3996

⁷⁸⁹ Buhari, Tefsir 169, h.no: 4318

⁷⁹⁰ Buhari, Fedâil'l-Kur'an 31, h.no: 4660

⁷⁹¹ Buhari, ez-Zebâih ve's-Sayd 31, h.no: 5108

⁷⁹² Buhari, Deavât 66, h.no: 5928

⁷⁹³ Buhari, Rikak 26, h.no: 6001

⁷⁹⁴ Buhari, Rikak 41, h.no: 6027

⁷⁹⁵ Buhari, Fiten 7, h.no: 6544

⁷⁹⁶ Muslim, İman 44, h.no: 149

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيُّ حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ حَسَّانٍ حَدَّثَنَا حُمَيْدُ بْنُ هِلَالٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ ح وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى حَدَّثَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى وَهَذَا حَدِيثُهُ حَدَّثَنَا هِشَامُ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ هِلَالٍ قَالَ وَلَا أَعْلَمُهُ إِلَّا عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ اخْتَلَفَ فِي ذَلِكَ رَهْطٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ فَقَالَ الْأَنْصَارِيُّونَ لَا يَجِبُ الْغُسْلُ إِلَّا مِنْ الدَّفْقِ أَوْ مِنَ الْمَاءِ وَقَالَ الْمُهَاجِرُونَ بَلْ إِذَا خَالَطَ فَقَدْ وَجِبَ الْغُسْلُ قَالَ قَالَ أَبُو مُوسَى فَأَنَا أَشْفِيكُمْ مِنْ ذَلِكَ فَقُمْتُ فَاسْتَأْذَنْتُ عَلَى عَائِشَةَ فَأُذِنَ لِي فَقُلْتُ لَهَا يَا أُمَاهُ أَوْ يَا أُمَّ الْمُؤْمِنِينَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَسْأَلَكَ عَنْ شَيْءٍ وَإِنِّي أَسْتَخِيْبُكَ فَقَالَتْ لَا تَسْتَحْيِي أَنْ تَسْأَلَنِي عَمَّا كُنْتُ سَائِلًا عَنْهُ أَمَّا الْتِي وَلَدْتُكَ فَإِنَّمَا أَنَا أُمُّكَ قُلْتُ فَمَا يُوجِبُ الْغُسْلُ قَالَتْ عَلَى الْخَبِيرِ سَقَطَتْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا جَلَسَ بَيْنَ شُعْبَيْهَا الْأَرْبَعِ وَمَسَّ الْخِتَانُ الْخِتَانَ فَقَدْ وَجِبَ الْغُسْلُ⁷⁹⁷

حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ أَخْبَرَنَا شُعَيْبُ بْنُ صَفْوَانَ أَبُو يَحْيَى عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ لَمَّا أُصِيبَ عُمَرُ أَقْبَلَ صُهَيْبٌ مِنْ مَنْزِلِهِ حَتَّى دَخَلَ عَلَى عُمَرَ فَقَامَ بِحِيَالِهِ يَبْكِي فَقَالَ عُمَرُ عَلَامَ تَبْكِي أَعَلَيْ تَبْكِي قَالَ إِي وَاللَّهِ لَعَلَّكَ أَبْكِي يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ وَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ يَبْكِي عَلَيْهِ يُعَذَّبُ قَالَ فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِمُوسَى بْنِ طَلْحَةَ فَقَالَ كَانَتْ عَائِشَةُ تَقُولُ إِنَّمَا كَانَ أُولَئِكَ الْيَهُودَ⁷⁹⁸

حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ حَدَّثَنَا بُرَيْدٌ عَنْ جَدِّهِ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ فِي مَعَى وَاحِدٍ وَالْكَافِرُ يَأْكُلُ فِي سَبْعَةِ أَمْعَاءٍ حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ يَعْنِي ابْنَ مُحَمَّدٍ عَنْ الْعَلَاءِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمِثْلِ حَدِيثِهِمْ⁷⁹⁹

قَالَ مُسْلِمٌ وَحَدَّثْتُ عَنْ أَبِي أُسَامَةَ وَمِمَّنْ رَوَى ذَلِكَ عَنْهُ إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعِيدٍ الْجَوْهَرِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ حَدَّثَنِي بُرَيْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا أَرَادَ رَحْمَةً أُمَّةٍ مِنْ عِبَادِهِ قَبَضَ نَبِيَّهَا فَبَلَّهَا فَجَعَلَهُ لَهَا فَرَطًا وَسَلَفًا بَيْنَ يَدَيْهَا وَإِذَا أَرَادَ هَلَكَةَ أُمَّةٍ عَذَّبَهَا وَنَبِيَّهَا حَيًّا فَأَهْلَكَهَا وَهُوَ يَنْظُرُ فَاقْرَأْ عَيْنَهُ بِهَلَكِهَا حِينَ كَذَبُوهُ وَعَصَوْا أَمْرَهُ⁸⁰⁰

حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ وَكِيعٍ حَدَّثَنَا ابْنُ ثُمَيْرٍ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَاجِرٍ عَنْ عَبَادِ بْنِ يُوسُفَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيَّ أَمَانِينَ لِأُمَّتِي { وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ } فَإِذَا مَضَيْتُ تَرَكْتُ فِيهِمُ الْإِسْتِغْفَارَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ وَإِسْمَاعِيلُ بْنُ مُهَاجِرٍ يُضَعَّفُ فِي الْحَدِيثِ⁸⁰¹

حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَاصِمٍ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ الْوَارِعِ قَالَ حَدَّثَنِي شَيْخٌ مِنْ بَنِي مُرَّةٍ قَالَ قَدِمْتُ الْكُوفَةَ فَأُخْبِرْتُ عَنْ بِلَالِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ فَقُلْتُ إِنَّ فِيهِ لَمُعْتَبَرًا فَأَتَيْتُهُ وَهُوَ مَحْبُوسٌ فِي دَارِهِ الَّتِي قَدْ كَانَ بَنَى قَالَ وَإِذَا كُلُّ شَيْءٍ مِنْهُ قَدْ تَغَيَّرَ مِنَ الْعَذَابِ وَالضَّرْبِ وَإِذَا هُوَ فِي قُشَاشٍ فَقُلْتُ الْحَمْدُ لِلَّهِ يَا بِلَالُ لَقَدْ رَأَيْتُكَ وَأَنْتَ تَمُرُّ بِنَا تُمَسِّكُ بِأَنْفِكَ مِنْ غَيْرِ غُبَارٍ وَأَنْتَ فِي حَالِكَ هَذَا الْيَوْمَ فَقَالَ مِمَّنْ أَنْتَ فَقُلْتُ مِنْ بَنِي مُرَّةٍ بَنَى عَبَادٌ فَقَالَ أَلَا أُحَدِّثُكَ حَدِيثًا عَنِ اللَّهِ أَنْ يَنْفَعَكَ بِهِ قُلْتُ هَاتِ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي أَبُو بُرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ أَبِي مُوسَى أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا يُصِيبُ عَبْدًا نَكْبَةٌ فَمَا فَوْقَهَا أَوْ دُونَهَا إِلَّا بِذَنْبٍ وَمَا

⁷⁹⁷ Muslim, Hayz 22, h.no: 526

⁷⁹⁸ Muslim, Cenâiz 9, h.no: 1541

⁷⁹⁹ Muslim, Eşribe 34, h.no: 3842

⁸⁰⁰ Muslim, Fedâil 8, h.no: 4241

⁸⁰¹ Tirmizi, Tefsir 9, h.no: 3007

يَعْفُو اللَّهُ عَنْهُ أَكْثَرُ قَالَ وَقَرَأَ { وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ } قَالَ أَبُو عِيسَى هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ⁸⁰²

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ ثُمَيْرٍ حَدَّثَنَا أَبُو بَدْرِ شُجَاعُ بْنُ الْوَلِيدِ عَنْ زِيَادِ بْنِ حَيْثَمَةَ عَنْ أَبِي إِسْحَقَ عَنْ دَارِمٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي قَدْ بَدَنْتُ فَإِذَا رَكَعْتُ فَارْكَعُوا وَإِذَا رَفَعْتُ فَارْفَعُوا وَإِذَا سَجَدْتُ فَاسْجُدُوا وَلَا أَلْفَيْنَ رَجُلًا يَسْبِقُونِي إِلَى الرُّكُوعِ وَلَا إِلَى السُّجُودِ⁸⁰³

حدثنا بندار حدثنا سلم بن قتيبة حدثنا يونس سمع أبا بردة سمع أبا موسى سمع النبي صلى الله عليه وسلم يقول إذا أراد الرجل أن يزوج ابنته فليستأذنها⁸⁰⁴

حدثنا سعيد بن يحيى بن سعيد الأموي حدثني أبي حدثنا أبو بردة بن عبد الله بن أبي بردة عن أبي بردة عن أبي موسى قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إن بين يدي الساعة الهرج قلنا وما الهرج قال القتل القتل حتى يقتل الرجل جاره وابن عمه وأباه قال فرأينا من قتل أباه زمان الأزارقة⁸⁰⁵

حدثنا محمد بن الخطاب حدثنا محمد بن عبد الملك حدثنا إسرائيل عن أبي إسحاق عن أبي بردة عن أبي موسى الأشعري قال دخلت امرأة أبي مظعون على نساء النبي صلى الله عليه وسلم فرأيتها سيئة الهيئة فقلن لها ما لك ما في قريش رجل أغنى من بعلك قالت ما كنا منه من شيء أما نهاره فصائم وأما ليله فقائم قال فدخل النبي صلى الله عليه وسلم فذكرن ذلك له قال فلقية النبي صلى الله عليه وسلم فقال يا عثمان أما لك بي أسوة قال وما ذاك يا رسول الله فذاك أبي وأمي قال أما أنت فتقوم بالليل وتصوم بالنهار وأن لأهلك عليك حقا وإن لجسدك حقا فصل ونم وصم وأفطر قال فأتتهم المرأة بعد ذلك عطرة كأنها عروس فقلن لها مه قالت أصابنا ما أصاب الناس⁸⁰⁶

حدثنا إبراهيم بن سعيد حدثنا أبو أسامة حدثنا بريد بن عبد الله عن أبي بردة عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أفرح بتوبة عبده الذي قد أسرف على نفسه من رجل سافر في أرض فلاة معطبة مهلكة فلما توسط أضل راحلته فسعى في بغائها يمينا وشمالا حتى أعيا أو أيس منها وظن أن قد هلك نظر فوجدها في مكان لم يكن يرجو أن يجدها فالحق عز وجل أفرح بتوبة عبده المسرف من ذلك الرجل براحلته حين وجدها⁸⁰⁷

رواية أبي بكر بن أبي موسى الأشعري

⁸⁰² Tirmizi, Tefsir 43, h.no: 3175

⁸⁰³ Ibn Mâce, Ikâmetu's-Salâti ve's-Sünnetu fihâ 41, h.no: 952

⁸⁰⁴ Ebu Ya'lâ, a.g.e., s. 200, h.no: 7229, sira no: 9

⁸⁰⁵ Ebu Ya'lâ, s. 203, h.no: 7234, s.no: 14

⁸⁰⁶ Ebu Ya'lâ, s. 216, h.no: 7242, s.no: 22

⁸⁰⁷ Ebu Ya'lâ, s. 271, h.no: 7285, s.no: 65

حدثنا أبو داود قال حدثنا الحارث بن قدامة عن بن عمران الجوني عن أبي بكر بن أبي موسى عن أبيه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم جنان الفردوس أربع جنتان من ذهب حليتهما وأنيتهما وما فيهما وجنتان من فضة حليتهما وأنيتهما وما فيهما وما بينهما وبين أن يزوروا ربهم عز وجل إلا رداء الكبرياء على وجهه في جنة عدن ثم تصدع في الجنة أنهارا⁸⁰⁸

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ الصَّمَدِ حَدَّثَنَا أَبُو عِمْرَانَ عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ جَنَّاتٍ مِنْ فِضَّةٍ أُنِيَّتُهُمَا وَمَا فِيهِمَا وَجَنَّاتٍ مِنْ ذَهَبٍ أُنِيَّتُهُمَا وَمَا فِيهِمَا وَمَا بَيْنَ الْقَوْمِ وَبَيْنَ أَنْ يَنْظُرُوا إِلَى رَبِّهِمْ تَعَالَى إِلَّا رِداءَ الْكِبَرِيَاءِ عَلَى وَجْهِهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي جَنَاتٍ عَدْنٍ⁸⁰⁹

حدثنا أبو داود قال حدثنا جعفر بن سليمان عن أبي عمران الجوني عن أبي بكر بن أبي موسى عن أبيه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الجنة تحت ظلال السيوف⁸¹⁰

حَدَّثَنَا عَفَّانُ حَدَّثَنَا هَمَّامٌ حَدَّثَنَا رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ حَدَّثَهُ أَنَّ أَبَاهُ حَدَّثَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُكْثِرُ زِيَارَةَ الْأَنْصَارِ خَاصَّةً وَعَامَّةً فَكَانَ إِذَا زَارَ خَاصَّةً أَتَى الرَّجُلَ فِي مَنْزِلِهِ وَإِذَا زَارَ عَامَّةً أَتَى الْمَسْجِدَ⁸¹¹ حَدَّثَنَا عَفَّانُ قَالَ نَنَا هَمَّامٌ حَدَّثَنَا أَبُو عِمْرَانَ الْجَوْنِيُّ عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْخِيَمَةُ دُرَّةٌ مَجُوفَةٌ طُولُهَا فِي السَّمَاءِ سِتُّونَ مِيلًا فِي كُلِّ زَاوِيَةٍ مِنْهَا لِلْمُؤْمِنِ أَهْلٌ لَا يَرَاهُمْ الْآخَرُونَ وَرُبَّمَا قَالَ عَفَّانُ لِكُلِّ زَاوِيَةٍ⁸¹²

حَدَّثَنَا مُؤَمِّلُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ حَدَّثَنَا أَبُو عِمْرَانَ الْجَوْنِيُّ عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِيهِ قَالَ أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعِيَ نَفَرٌ مِنْ قَوْمِي فَقَالَ أَبْشِرُوا وَبَشِّرُوا مَنْ وَرَاءَكُمْ إِنَّهُ مَنْ شَهِدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ صَادِقًا بِهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ فَخَرَجْنَا مِنْ عِنْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُبَشِّرُ النَّاسَ فَاسْتَقْبَلَنَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ فَرَجَعَ بِنَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ عُمَرُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِذْ يُنْكَلُ النَّاسُ قَالَ فَسَكَتَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁸¹³

حَدَّثَنَا مُصْعَبُ بْنُ سَلَامٍ حَدَّثَنَا الْأَجْلُحُ عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِيهِ قَالَ بَعَثَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى الْيَمَنِ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ بِنَا أَشْرَبَةً فَمَا أَشْرَبُ وَمَا أَدْعُ قَالَ وَمَا هِيَ قُلْتُ الْبِتْعُ وَالْمِزْرُ فَلَمْ يَذَرِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا هُوَ فَقَالَ مَا الْبِتْعُ وَمَا الْمِزْرُ قَالَ أَمَا الْبِتْعُ فَنَبِيذُ الذَّرَةِ يُطْبَخُ حَتَّى يَعُودَ بُتْعًا وَأَمَا الْمِزْرُ فَنَبِيذُ الْعَسَلِ قَالَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَشْرَبَنَّ مُسْكِرًا⁸¹⁴

⁸⁰⁸ Tayâlisî, a.g.e., s. 72 (529)

⁸⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19682

⁸¹⁰ Tayâlisî, a.y., (530)

⁸¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19563

⁸¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19576

⁸¹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19597

⁸¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19598

حَدَّثَنَا بَكْرُ بْنُ عَيْسَى قَالَ ثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ أَبِي بَلْجٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَكَرَ الطَّاعُونَ فَقَالَ وَخَزْ مِنْ أَعْدَانِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَهِيَ شَهَادَةُ الْمُسْلِمِ⁸¹⁵

حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ قَالَ ثَنَا بَدْرُ بْنُ عُثْمَانَ مَوْلَى لِأَلِ عُثْمَانَ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِيهِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ وَأَنَّهُ سَأِلَ يُسَالُهُ عَنْ مَوَاقِيتِ الصَّلَاةِ فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ شَيْئًا فَأَمَرَ بِلَالًا فَأَقَامَ بِالْفَجْرِ حِينَ انْشَقَّ الْفَجْرُ وَالنَّاسُ لَا يَكَادُ يَعْرِفُ بَعْضُهُمْ بَعْضًا ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ بِالظُّهْرِ حِينَ زَالَتْ الشَّمْسُ وَالْقَائِلُ يَقُولُ انْتَصَفَ النَّهَارُ أَوْ لَمْ يَنْتَصِفْ وَكَانَ أَعْلَمَ مِنْهُمْ ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ بِالْعَصْرِ وَالشَّمْسُ مُرْتَفِعَةٌ ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ بِالْمَغْرِبِ حِينَ وَقَعَتِ الشَّمْسُ ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ بِالْعِشَاءِ حِينَ غَابَ الشَّفَقُ ثُمَّ آخَرَ الْفَجْرَ مِنَ الْعَدِ حَتَّى انْصَرَفَ مِنْهَا وَالْقَائِلُ يَقُولُ طَلَعَتِ الشَّمْسُ أَوْ كَادَتْ وَآخَرَ الظُّهْرَ حَتَّى كَانَ قَرِيبٌ مِنْ وَقْتِ الْعَصْرِ بِالْأَمْسِ ثُمَّ آخَرَ الْعَصْرَ حَتَّى انْصَرَفَ مِنْهَا وَالْقَائِلُ يَقُولُ احْمَرَّتِ الشَّمْسُ ثُمَّ آخَرَ الْمَغْرِبَ حَتَّى كَانَ عِنْدَ سُقُوطِ الشَّفَقِ وَآخَرَ الْعِشَاءَ حَتَّى كَانَ ثُلُثُ اللَّيْلِ الْأَوَّلِ فَدَعَا السَّائِلَ فَقَالَ الْوَقْتُ فِيمَا بَيْنَ هَذَيْنِ⁸¹⁶

حدثنا قراد بن نوح قال ثنا يونس بن أبي إسحاق عن أبي بكر بن أبي موسى عن أبيه قال : خرج أبو طالب إلى الشام وخرج معه رسول الله صلى الله عليه وسلم وأشياخ من قريش ، فلما أشرفوا على الراهب هبطوا فحلوا رحالهم ، فخرج إليهم الراهب ، وكانوا قبل ذلك يمرون به فلا يخرج إليهم ولا يلتفت إليهم ، قال : فهم يحلون رحالهم فجعل يتخللهم حتى جاء فأخذ بيد رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال : هذا سيد العالمين ، هذا رسول رب العالمين ، هذا يبعثه الله رحمة للعالمين ، فقال له أشياخ من قريش : ما علمك ؟ فقال : إنكم حين أشرفتم من العقبة لم يبق شجر ولا حجر إلا خر ساجدا ولا يسجد إلا للنبي⁸¹⁷ .

حَدَّثَنَا هُذْبَةُ بْنُ خَالِدٍ قَالَ حَدَّثَنَا هَمَامٌ حَدَّثَنِي أَبُو جَمْرَةَ عَنْ أَبِي بَكْرِ بْنِ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ صَلَّى الْبِرْدَيْنِ دَخَلَ الْجَنَّةَ وَقَالَ ابْنُ رَجَاءٍ حَدَّثَنَا هَمَامٌ عَنْ أَبِي جَمْرَةَ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ أَخْبَرَهُ بِهَذَا حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ حَدَّثَنَا حَبَابُ حَدَّثَنَا هَمَامٌ حَدَّثَنَا أَبُو جَمْرَةَ عَنْ أَبِي بَكْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ⁸¹⁸

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْمَجِيدِ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ عَنْ أَبِي بَكْرِ بْنِ أَبِي مُوسَى وَأَبِي بُرْدَةَ أَحْبَبُهُ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ يَدْعُو اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي خَطِيئَتِي وَجَهْلِي وَإِسْرَافِي فِي أَمْرِي وَمَا أَنْتَ أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي هَزْلِي وَجِدِّي وَخَطَايَايَ وَعَمْدِي وَكُلَّ ذَلِكَ عِنْدِي⁸¹⁹

حَدَّثَنَا جُبَارَةُ بْنُ الْمُغَلَّسِ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ النَّهْسَلِيِّ حَدَّثَنِي أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَنْكُحِ الْمَرْأَةَ عَلَى عَمَّتِهَا وَلَا عَلَى خَالَتِهَا⁸²⁰

حدثنا عثمان بن أبي شيبة حدثنا جرير عن عطاء بن السائب عن أبي بكر عن أبيه عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لو أن حجرا قذف به في جهنم لهُوى سبعين خريفا قبل أن يبلغ قعرها⁸²¹

⁸¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Mūsned*, 19708

⁸¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Mūsned*, 19733

⁸¹⁷ Ibn Ebi Şeybe, VII, 430

⁸¹⁸ Buhari, *Mevâkitu's-Salât* 26, h.no: 540

⁸¹⁹ Buhari, *Deavât* 59, h.no: 5920

⁸²⁰ Ibn Mâce, *Nikah* 31, h.no: 1921

⁸²¹ Ebu Ya'lâ, s. 217, h.no: 7243, s.no: 23

روايات موسى بن ابي موسى

حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ قَالَ تَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي أُسَيْدٍ بْنِ أَبِي أُسَيْدٍ عَنْ مُوسَى بْنِ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْمَيِّتُ يُعَذَّبُ بِكُفَاةِ الْحَيِّ عَلَيْهِ إِذَا قَالَتْ النَّائِحَةُ وَاعْضُدَاهُ وَانَاصِرَاهُ وَكَاسِبِيَاهُ جِدَّ الْمَيِّتِ وَقِيلَ لَهُ أَنْتَ عَضُدُهَا أَنْتَ نَاصِرُهَا أَنْتَ كَاسِبُهَا فَقُلْتُ سُبْحَانَ اللَّهِ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ { وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى } فَقَالَ وَبِحَاكْ أَحَدُكَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَقُولُ هَذَا فَأَيْنَا كَذَبَ فَوَاللَّهِ مَا كَذَبْتُ عَلَى أَبِي مُوسَى وَلَا كَذَبَ أَبُو مُوسَى عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁸²²

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمَارٍ حَدَّثَنِي أُسَيْدُ بْنُ أَبِي أُسَيْدٍ أَنَّ مُوسَى بْنَ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ أَخْبَرَهُ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَا مِنْ مَيِّتٍ يَمُوتُ فَيَقُومُ بَاكِيهَ فَيَقُولُ وَاجِبَلَاهُ وَاسِيدَاهُ أَوْ نَحْوَ ذَلِكَ إِلَّا وَكُلَّ بِهِ مَلَكَانِ يَلْهَزَانِهِ أَهَكَذَا كُنْتُ قَالَ أَبُو عِيْسَى هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ⁸²³

حدثنا أبو بكر قال حدثنا عبدة بن سليمان عن سعيد بن أبي عروبة عن قتادة عن سعيد بن أبي بردة عن أبي موسى أن رجلين ادعيا دابة ليس لواحد منهما بينة : ففضى بها رسول الله صلى الله عليه وسلم بينهما⁸²⁴.

رواية إبراهيم بن أبي موسى

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى وَابْنُ بَشَّارٍ قَالَ ابْنُ الْمُثَنَّى حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكَمِ عَنْ عُمَارَةَ بْنِ عُمَيْرٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِي مُوسَى أَنَّهُ كَانَ يُفْتِي بِالْمُنْعَةِ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ رَوَيْدَكَ بِبَعْضِ فُتْيَاكَ فَإِنَّكَ لَا تَذَرِي مَا أَحَدَتْ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي النَّسْلِ بَعْدَ حَتَّى لَقِيَهُ بَعْدَ فَسَالَهُ فَقَالَ عَمْرُ قَدْ عَلِمْتُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ فَعَلَهُ وَأَصْحَابُهُ وَلَكِنْ كَرِهْتُ أَنْ يَظْلُوا مُعْرِسِينَ بِهِمْ فِي الْأَرَاكِ ثُمَّ يَرُوحُونَ فِي الْحَجِّ نَقْطُرُ رُءُوسَهُمْ⁸²⁵

رواية ابن بردة بن أبي موسى

حدثنا أبو القاسم مسلمة بن القاسم حدثنا أبو الحسن يعقوب بن إسحاق بن إبراهيم بن يزيد بن حجر القرشي العسقلاني بعسقلان قال حدثنا أبو الفضل صالح بن أحمد بن محمد بن حنبل حدثنا إبراهيم بن مهدي المصيصي حدثنا أبو حفص عمر بن عبد الرحمن الأبار عن إسماعيل بن عبد الرحمن الأزدي عن ابن بردة بن أبي موسى عن أبي موسى قال : قال رسول الله (ص) : (أول من دخل الحمام وصنعت له النورة سليمان بن داود عليه السلام ، فلما دخله ووجد حره وغمه قال : أوه من عذاب الله قبل أن لا يكون أوه⁸²⁶).

روايات ام عبد الله امرأة أبي موسى

⁸²² Müsned, 19716

⁸²³ Tirmizi, Cenâiz 22, h.no: 924

⁸²⁴ İbn Ebi Şeybe, VII, 9

⁸²⁵ Müslim, Hac 22, h.no: 2145

⁸²⁶ İbn Ebi Şeybe, VIII, 358

أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ قَالَ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَوْسٍ عَنْ أُمِّ عَبْدِ اللَّهِ
امْرَأَةِ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْسَ مِنَّا مَنْ حَلَقَ وَسَلَقَ وَخَرَقَ⁸²⁷

روايات اسيد بن ابي اسيد عن ابن ابي موسى

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ ثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ يَعْنِي ابْنَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ قَالَ حَدَّثَنِي أُسَيْدُ بْنُ أَبِي أُسَيْدٍ عَنْ ابْنِ أَبِي مُوسَى عَنْ أَبِيهِ
أَوْ عَنْ ابْنِ أَبِي قَتَادَةَ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَحْلُقَ حَبِيبَتَهُ حَلَقَةً مِنْ نَارٍ فَلْيَحْلُقْهَا حَلَقَةً مِنْ
ذَهَبٍ وَمَنْ سَرَّهُ أَنْ يُسَوِّرَ حَبِيبَتَهُ سَوَارًا مِنْ نَارٍ فَلْيُسَوِّرْهَا سَوَارًا مِنْ ذَهَبٍ وَلَكِنْ الْفِضَّةُ فَالْعَبُوا بِهَا لَعِبًا⁸²⁸

روايات شقيق بن سلمة ابي وائل

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن الأعمش عن أبي وائل عن أبي موسى أن رجلا قال يا رسول الله الرجل
يقاتل ويرى مكانه ويقاتل للذكر ويقاتل للمغنم فمن في سبيل الله قال من قاتل لتكون كلمة الله هي العليا فهو في سبيل الله⁸²⁹

حدثنا أبو داود قال حدثنا قيس وجريير عن منصور عن أبي وائل عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال أطيعوا
الجبائع وفكوا العاني وعودوا المريض⁸³⁰

عبد الرزاق عن الثوري عن منصور عن أبي وائل عن أبي موسى قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : أجيبوا ،
وعودوا المريض ، وفكوا الغاني⁸³¹ .

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ سُفْيَانَ حَدَّثَنِي مَنْصُورٌ عَنْ أَبِي وَائِلٍ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ
فُكُّوا الْعَانِيَّ وَأَجِيبُوا الدَّاعِيَ⁸³²

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ شَقِيقٍ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ الرَّجُلُ
يُحِبُّ الْقَوْمَ وَلَمَّا يُلْحَقْ بِهِمْ فَقَالَ الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ⁸³³

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ شَقِيقٍ قَالَ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ وَأَبُو مُوسَى جَالِسَيْنِ وَهُمَا يَتَذَكَّرَانِ الْحَدِيثَ فَقَالَ أَبُو مُوسَى
قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ يَدَيِ السَّاعَةِ آيَاتٌ يُرْفَعُ فِيهَا الْعِلْمُ وَيَنْزِلُ فِيهَا الْجَهْلُ وَيَكْثُرُ فِيهَا الْهَرَجُ وَالْهَرْجُ
الْقَتْلُ⁸³⁴

⁸²⁷ Nesâi, Cenâiz 22, h.no: 1843; Ebu Ya'lâ, s. 204, h.no: 7235.

⁸²⁸ Müsned, 19718

⁸²⁹ Ebu Dâvud et-Tayâlisî, Müsned, 66 (486).

⁸³⁰ Tayâlisî, a.y., (489)

⁸³¹ Abdurrezzak, Musannef, III, 592-593 (6763)

⁸³² Buhari, Ahkam 23, h.no: 6638

⁸³³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19496

⁸³⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19497

حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ شَقِيقٍ قَالَ كُنْتُ جَالِسًا مَعَ أَبِي مُوسَى وَعَبْدِ اللَّهِ فَقَالَ أَبُو مُوسَى أَلَمْ تَسْمَعْ لِقَوْلِ عَمَّارٍ بَعَثَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَاجَةٍ فَأَجَنَّبْتُ فَلَمْ أَجِدْ الْمَاءَ فَتَمَرَعْتُ فِي الصَّعِيدِ كَمَا تَمَرَعُ الدَّابَّةُ ثُمَّ أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهُ فَقَالَ إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ أَنْ تَقُولَ وَضَرَبَ بِيَدِهِ عَلَى الْأَرْضِ ثُمَّ مَسَحَ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا بِصَاحِبَتِهَا ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ لَمْ يُجِزْ الْأَعْمَشُ الْكَفَّينِ⁸³⁵

حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ مُؤَمِّلٌ قَالَ ثَنَا حَمَّادٌ يَعْنِي ابْنَ سَلَمَةَ حَدَّثَنَا عَاصِمٌ عَنْ أَبِي وَائِلٍ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ اجْعَلْ عُيَيْدًا أَبَا عَامِرٍ فَوْقَ أَكْثَرِ النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ قَالَ فَقُتِلَ عُيَيْدٌ يَوْمَ أُوطَاسٍ وَقَتَلَ أَبُو مُوسَى قَاتِلَ عُيَيْدٍ قَالَ قَالَ أَبُو وَائِلٍ وَإِنِّي لَأَرْجُو أَنْ لَا يَجْمَعَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بَيْنَ قَاتِلِ عُيَيْدٍ وَبَيْنَ أَبِي مُوسَى فِي النَّارِ⁸³⁶

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهْبٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حَسَنَةَ قَالَ انْطَلَقْتُ أَنَا وَعَمْرُو بْنُ الْعَاصِ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَخَرَجَ وَمَعَهُ دَرَقَةٌ ثُمَّ اسْتَنَّتْ بِهَا ثُمَّ بَالَ فَقُلْنَا انْظُرُوا إِلَيْهِ يَبُولُ كَمَا تَبُولُ الْمَرْأَةُ فَسَمِعَ ذَلِكَ فَقَالَ أَلَمْ تَعْلَمُوا مَا لَقِيَ صَاحِبُ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَانُوا إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَوْلُ قَطَعُوا مَا أَصَابَهُ الْبَوْلُ مِنْهُمْ فَتَهَاكُمُ فَغَضِبَ فِي قَبْرِهِ قَالَ أَبُو دَاوُدَ قَالَ مَنْصُورٌ عَنْ أَبِي وَائِلٍ عَنْ أَبِي مُوسَى فِي هَذَا الْحَدِيثِ قَالَ جُلِدَ أَحَدُهُمْ وَقَالَ عَاصِمٌ عَنْ أَبِي وَائِلٍ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ جَسَدٌ أَحَدِهِمْ⁸³⁷

روايات حطان بن عبد الله الرقاشي

حدثنا أبو داود قال حدثنا هشام عن قتادة عن يونس بن جببر عن حطان بن عبد الله الرقاشي أن الأشعري صلى بأصحابه صلاة فلما جلس في صلاته قال رجل من القوم خلفه اقرب الصلاة بالبر والزكوة فلما قضى الأشعري صلاته أقبل على القوم فقال أيكم القائل كلمة كذا وكذا فأرم القوم فقال يا حطان لعلك قلتها قلت ما قلتها ولقد رهبت أن تبعكني بها فقال الأشعري أما تعلمون ما تقولون في صلاتكم إن رسول الله صلى الله عليه وسلم خطبنا فعلمنا بسنتنا وبين لنا صلاتنا فقال أقيموا صفوفكم ثم ليؤمكم أقرؤكم فإذا كبر الإمام فكبروا وإذا قال ولا الضالين فقولوا آمين يحبك الله وإذا ركع فاركعوا فإن الإمام يركع قبلكم ويرفع قبلكم قال النبي صلى الله عليه وسلم فتلك بتلك وإذا قال سمع الله لمن حمده فقولوا اللهم ربنا لك الحمد يسمع الله لكم فإن الله عز وجل قال على لسان نبيه صلى الله عليه وسلم سمع الله لمن حمده وإذا كبر وسجد فكبروا واسجدوا فإن الإمام يسجد قبلكم ويرفع قبلكم قال النبي صلى الله عليه وسلم فتلك بتلك فإذا كان عند القعدة فليكن من أول قول أحدكم أن يقول التحيات الطيبات الصلوات لله السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله⁸³⁸

⁸³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 19542

⁸³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 19693

⁸³⁷ Ahmed b. Hanbel, Ebu Davud, Tahâret 11, h.no: 20

⁸³⁸ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 70 (517)

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ يُونُسَ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ حِطَّانِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقَاشِيِّ أَنَّ أَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ صَلَّى بِأَصْحَابِهِ صَلَاةً فَذَكَرَ الْحَدِيثَ فَقَالَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَطَبَنَا فَبَيَّنَ لَنَا سُنَّتَنَا وَعَلَّمَنَا صَلَاتَنَا فَقَالَ إِذَا صَلَّيْتُمْ فَأَقِيمُوا صُفُوفَكُمْ ثُمَّ لِيُؤْمَكُمْ أَحَدُكُمْ فَذَكَرَ الْحَدِيثَ⁸³⁹

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ حَدَّثَنَا سَعِيدٌ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ يُونُسَ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ حِطَّانِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقَاشِيِّ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ قَالَ عَلَّمَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاتَنَا وَسُنَّتَنَا فَقَالَ إِنَّمَا الْإِمَامُ لِيُؤْتَمَّ بِهِ فَإِذَا كَبَّرَ فَكَبِّرُوا وَإِذَا قَالَ { غَيْرِ الْمُغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ } فَقُولُوا آمِينَ يُجِبْكُمْ اللَّهُ تَعَالَى وَإِذَا رَكَعَ فَارْكَعُوا وَإِذَا رَفَعَ فَارْفَعُوا وَإِذَا قَالَ سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ فَقُولُوا رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ يَسْمَعُ اللَّهُ لَكُمْ وَإِذَا سَجَدَ فَاسْجُدُوا وَإِذَا رَفَعَ فَارْفَعُوا فَإِنَّ الْإِمَامَ يَسْجُدُ قَبْلَكُمْ وَيَرْفَعُ قَبْلَكُمْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَبَيْنَ ذَلِكَ⁸⁴⁰

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ تَنَا جَرِيرٌ عَنْ سُلَيْمَانَ النَّيْمِيِّ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَبِي غَلَّابٍ عَنْ حِطَّانِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقَاشِيِّ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ عَلَّمَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فْلْيُؤْمَكُمْ أَحَدُكُمْ وَإِذَا قَرَأَ الْإِمَامُ فَأَنْصِتُوا⁸⁴¹

حدثنا أبو أسامة عن سعيد قال حدثني قتادة عن يونس بن جبیر عن حطان بن عبد الله عن أبي موسى عن النبي صلى الله عليه وسلم قال إذا كان عند القعدة فليقل من قول أحدكم: التحيات لله الطيبات الصلوات لله السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله⁸⁴².

حدثنا أبو أسامة قال حدثنا ابن أبي عروبة قال حدثنا قتادة عن يونس بن جبیر عن حطان بن عبد الله قال صلى بنا أبو موسى فلما انفتل قال إن نبي الله صلى الله عليه وسلم خطبنا فبين لنا سنتنا وعلمنا صلاتنا فقال: إذا كبر الإمام فكبروا وإذا ركع فاركعوا فإن الإمام يركع قبلكم ويرفع قبلكم⁸⁴³.

حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُوسَى الْقَطَّانُ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ سُلَيْمَانَ النَّيْمِيِّ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَبِي غَلَّابٍ عَنْ حِطَّانِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقَاشِيِّ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا قَرَأَ الْإِمَامُ فَأَنْصِتُوا فَإِذَا كَانَ عِنْدَ الْقُعْدَةِ فَلْيَكُنْ أَوَّلَ ذِكْرِ أَحَدِكُمْ النَّشْهُدُ⁸⁴⁴

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ وَعَفَّانُ قَالَا حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ زَيْدٍ عَنْ حِطَّانِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقَاشِيِّ عَنْ الْأَشْعَرِيَّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ بَيْنَ يَدَيِ السَّاعَةِ الْهَرَجَ قَالُوا وَمَا الْهَرَجُ قَالَ الْقَتْلُ قَالُوا أَكْثَرُ مِمَّا نَقْتُلُ إِنَّا لَنَقْتُلُ كُلَّ عَامٍ أَكْثَرَ مِنْ سَبْعِينَ أَلْفًا قَالَ إِنَّهُ لَيْسَ بِقَتْلِكُمُ الْمُشْرِكِينَ وَلَكِنْ قَتْلُ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَالُوا وَمَعَنَا عَقُولُنَا يَوْمَئِذٍ قَالَ إِنَّهُ لَنَنْزَعُ عُقُولَ أَهْلِ ذَلِكَ الزَّمَانِ وَيُخَلِّفُ لَهُ هَبَاءً مِنَ النَّاسِ يَحْسِبُ أَكْثَرُهُمْ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ وَلَيْسُوا عَلَى شَيْءٍ قَالَ عَفَّانُ فِي حَدِيثِهِ قَالَ أَبُو مُوسَى وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا أَجِدُ لِي وَلَكُمْ مِنْهَا مَخْرَجًا إِنْ أَدْرَكْتَنِي وَإِيَّاكُمْ إِلَّا أَنْ نَخْرُجَ مِنْهَا كَمَا دَخَلْنَا فِيهَا لَمْ نُصِبْ مِنْهَا دَمًا وَلَا مَالًا⁸⁴⁵

⁸³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19504

⁸⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19595

⁸⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19723

⁸⁴² Ibn Ebi Şeybe, I, 326

⁸⁴³ Ibn Ebi Şeybe, II, 227

⁸⁴⁴ Ibn Mâce, *İkâmetu's-Salâti ve's-Sünnetu fiha* 13, h.no: 838

⁸⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19492

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ يُونُسَ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ حِطَّانَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقَّاشِيِّ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا قَالَ الْإِمَامُ سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ فَقُولُوا رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ يَسْمَعُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَكُمْ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَضَى عَلَى لِسَانِ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ⁸⁴⁶

حَدَّثَنَا يَزِيدُ قَالَ أَخْبَرَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ ثَابِتِ بْنِ الْأَنْبَازِيِّ قَالَ حَدَّثَنِي مَنْ سَمِعَ حِطَّانَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ يُحَدِّثُ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قُلْتُ لِرَجُلٍ هَلُمَّ فَلَنَجْعَلَ يَوْمَنَا هَذَا لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَوَاللَّهِ لَكَأَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَاهِدَ هَذَا الْيَوْمِ فَخَطَبَ فَقَالَ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ هَلُمَّ فَلَنَجْعَلَ يَوْمَنَا هَذَا لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَمَا زَالَ يَقُولُهَا حَتَّى تَمَنَّيْتُ أَنَّ الْأَرْضَ سَاخَتْ بِي⁸⁴⁷

عبد الرزاق عن معمر عن قتادة عن يونس بن جبيرة عن حطان بن عبد الله الرقاشي عن أبي موسى الأشعري قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : إذا قال الامام غير المغضوب عليهم ولا الضالين (فقولوا : آمين يجبكم الله⁸⁴⁸ .

حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مَنْصُورٍ حَدَّثَنَا جَرِيرُ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ أَبِي عِيَّاشٍ الزُّرَقِيِّ قَالَ كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعُسْفَانَ وَعَلَى الْمُشْرِكِينَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ فَصَلَّيْنَا الظُّهْرَ فَقَالَ الْمُشْرِكُونَ لَقَدْ أَصَبْنَا غُرَّةً لَقَدْ أَصَبْنَا غَفْلَةً لَوْ كُنَّا حَمَلْنَا عَلَيْهِمْ وَهُمْ فِي الصَّلَاةِ فَتَزَلَّتْ آيَةُ الْقَصْرِ بَيْنَ الظُّهْرِ وَالْعَصْرِ فَلَمَّا حَضَرَتِ الْعَصْرُ قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةِ وَالْمُشْرِكُونَ أَمَامَهُ فَصَفَّ خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَفٌّ وَصَفَّ بَعْدَ ذَلِكَ الصَّفِّ صَفٌّ آخَرُ فَرَكَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَكَعُوا جَمِيعًا ثُمَّ سَجَدَ وَسَجَدَ الصَّفُّ الَّذِي يَلُونَهُ وَقَامَ الْآخَرُونَ يَحْرُسُونَهُمْ فَلَمَّا صَلَّى هَؤُلَاءِ السَّجْدَتَيْنِ وَقَامُوا سَجَدَ الْآخَرُونَ الَّذِينَ كَانُوا خَلْفَهُمْ ثُمَّ تَأَخَّرَ الصَّفُّ الَّذِي يَلِيهِ إِلَى مَقَامِ الْآخَرِينَ وَتَقَدَّمَ الصَّفُّ الْآخِرُ إِلَى مَقَامِ الصَّفِّ الْأَوَّلِ ثُمَّ رَكَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَكَعُوا جَمِيعًا ثُمَّ سَجَدَ وَسَجَدَ الصَّفُّ الَّذِي يَلِيهِ وَقَامَ الْآخَرُونَ يَحْرُسُونَهُمْ فَلَمَّا جَلَسَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالصَّفُّ الَّذِي يَلِيهِ سَجَدَ الْآخَرُونَ ثُمَّ جَلَسُوا جَمِيعًا فَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ جَمِيعًا فَصَلَّاهَا بِعُسْفَانَ وَصَلَّاهَا يَوْمَ بَنِي سُلَيْمٍ

قَالَ أَبُو دَاوُدَ رَوَى أَيُّوبُ وَهَشَامٌ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ عَنْ جَابِرٍ هَذَا الْمَعْنَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَذَلِكَ رَوَاهُ دَاوُدُ بْنُ حُصَيْنٍ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَكَذَلِكَ عَبْدُ الْمَلِكِ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ جَابِرٍ وَكَذَلِكَ قَتَادَةُ عَنْ الْحَسَنِ عَنْ حِطَّانَ عَنْ أَبِي مُوسَى فَعَلَهُ وَكَذَلِكَ عِكْرِمَةُ بْنُ خَالِدٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَذَلِكَ هَشَامُ بْنُ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ قَوْلُ الثَّوْرِيِّ⁸⁴⁹

روايات حسن البصري

حدثنا أبو داود قال حدثنا هشام عن قتادة عن الحسن عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال والذي نفسي بيده إن المعروف والمنكر خليقتان ينصبان للناس يوم القيامة فأما المعروف فيبشر أصحابه ويعددهم الخير وأما المنكر فيقول إليكم

إليكم وما يستطيعون له إلا لزوما⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 19511

⁸⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 19756

⁸⁴⁸ Abdurrezzak, *a.g.e.*, II, 98 (2647)

⁸⁴⁹ Ebu Davud, *Salat* 281, h.no: 1047

⁸⁵⁰ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 72 (535)

حَدَّثَنَا هَاشِمُ بْنُ الْقَاسِمِ حَدَّثَنَا الْمُبَارَكُ عَنْ الْحَسَنِ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ تَوَضُّؤُوا مِمَّا غَيَّرَتِ النَّارُ لَوْنَهُ⁸⁵¹

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ عَنْ يُونُسَ عَنْ الْحَسَنِ أَنَّ أَخَا لِأَبِي مُوسَى كَانَ يَتَسَرَّعُ فِي الْفِتْنَةِ فَجَعَلَ يَنْهَاهُ وَلَا يَنْتَهِي فَقَالَ إِنْ كُنْتُ أَرَى أَنَّهُ سَيَكْفِيكَ مِنِّي الْيَسِيرُ أَوْ قَالَ مِنْ الْمَوْعِظَةِ دُونَ مَا أَرَى وَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَاجَهَ الْمُسْلِمَانِ بِسَيْفَيْهِمَا فَقَتَلَ أَحَدُهُمَا الْآخَرَ فَأَلْقَا تِلْكَ وَالْمَقْتُولُ فِي النَّارِ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا الْقَاتِلُ فَمَا بَالُ الْمَقْتُولِ قَالَ إِنَّهُ أَرَادَ قَتْلَ صَاحِبِهِ⁸⁵²

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ قَالَ تَنَا عَلِيُّ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ رِفَاعَةَ عَنْ الْحَسَنِ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعْرَضُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثَلَاثَ عَرَضَاتٍ فَأَمَّا عَرَضَتَانِ فَجِدَالٌ وَمَعَاذِيرُ وَأَمَّا الثَّالِثَةُ فَعِنْدَ ذَلِكَ تَطِيرُ الصُّحُفُ فِي الْأَيْدِي فَأَخَذُ بِيَمِينِهِ وَأَخَذُ بِشِمَالِهِ⁸⁵³

حدثنا عبد الواحد بن غياث حدثنا أبو عوانة عن قتادة عن الحسن قال حدث أبو موسى وهو بالدير من أصبهان قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أن بين يدي الساعة الهرج قال فقلنا وما الهرج قال فقال القتل قال فقلنا والله إنا لنقتل في العام الواحد أكثر من سبعين ألفاً من المشركين قال فقال والله ما هو بقتلكم المشركين ولكنه قتل بعضكم بعضاً قال فقلنا وفيها كتاب الله عز وجل ومعنا عقولنا قال وفيكم كتاب الله قال إنكم لترون أن معكم عقولكم غير أنه تتزع عقول أكثر أهل ذلك الزمان ويرون أنهم على شيء وليسوا على شيء ويخلف له هباء من الناس يرون أنهم في شيء وليسوا في شيء قال فقلنا ما المنجي من ذلك قال ما أجد لي ولكم منها منجى أن هي أدركتنا فيما عهد إلينا نبينا عليه السلام إلا أن نخرج منها كيوم دخلناها⁸⁵⁴

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ سَالِمٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى بِإِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ رَكْعَةً وَالطَّائِفَةُ الْأُخْرَى مُوَاجِهَةً الْعَدُوِّ ثُمَّ انْصَرَفُوا فَقَامُوا فِي مَقَامِ أُولَئِكَ وَجَاءَ أُولَئِكَ فَصَلَّى بِهِمْ رَكْعَةً أُخْرَى ثُمَّ سَلَّمَ عَلَيْهِمْ ثُمَّ قَامَ هَؤُلَاءِ فَقَضَوْا رَكْعَتَهُمْ وَقَامَ هَؤُلَاءِ فَقَضَوْا رَكْعَتَهُمْ قَالَ أَبُو دَاوُدَ وَكَذَلِكَ رَوَاهُ نَافِعٌ وَخَالِدُ بْنُ مَعْدَانَ عَنْ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَذَلِكَ قَوْلُ مَسْرُوقٍ وَيُوسُفُ بْنُ مِهْرَانَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَكَذَلِكَ رَوَى يُونُسُ عَنْ الْحَسَنِ عَنْ أَبِي مُوسَى أَنَّهُ فَعَلَهُ⁸⁵⁵

روايات ابي عثمان النهدي

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة وثابت أبو زيد عن عاصم عن أبي عثمان النهدي عن أبي موسى قال كنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في سفر فصعدنا وادياً فلما هبطوا فيه رفعوا أصواتهم بالتكبير والتهليل ورسول الله صلى

⁸⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19552

⁸⁵² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19590

⁸⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19715

⁸⁵⁴ Ebu Ya'lâ, s. 222, h.no: 7247, s.no: 27

⁸⁵⁵ Ebu Davud, Salat 285, h.no: 1053

الله عليه وسلم على بغلة أو بغل فقال يا أيها الناس اربغوا على أنفسكم فإنكم لا تدعون أصم ولا غائبا إنما تدعون سميعا

بصيرا⁸⁵⁶

حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ النَّيْمِيِّ عَنْ أَبِي عُثْمَانَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ أَخَذَ الْقَوْمُ فِي عُقْبَةٍ أَوْ ثَنِيَّةٍ فُكِّلَمَا عَلَا رَجُلٌ عَلَيْهَا نَادَى لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى بَغْلَةٍ يَعْرِضُهَا فِي الْخَبْلِ فَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ لَا تَدْعُونَ أَصَمَّ وَلَا غَائِبًا ثُمَّ قَالَ يَا أَبَا مُوسَى أَوْ يَا عَبْدَ اللَّهِ بْنَ قَيْسٍ أَلَا أَدُلُّكَ عَلَى كَنْزٍ مِنْ كُنُوزِ الْجَنَّةِ قَالَ قُلْتُ بَلَى قَالَ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ⁸⁵⁷

حَدَّثَنَا عَفَّانُ حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ ثَابِتِ بْنِ أَنَسٍ عَنْ أَبِي عُثْمَانَ النَّهْدِيِّ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَهُ أَلَا أَدُلُّكَ عَلَى كَنْزٍ مِنْ كُنُوزِ الْجَنَّةِ قَالَ وَمَا هُوَ قَالَ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ⁸⁵⁸

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَبِي عُثْمَانَ النَّهْدِيِّ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ كُنْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَسْبُهُ قَالَ فِي حَائِطٍ فَجَاءَ رَجُلٌ فَسَلَّمَ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَذْهَبَ فَأَذِنَ لَهُ وَبَشَّرَهُ بِالْجَنَّةِ فَذَهَبَ فَإِذَا هُوَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فَقُلْتُ ادْخُلْ وَأَبَشِّرْ بِالْجَنَّةِ فَمَا زَالَ يَحْمَدُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ حَتَّى جَلَسَ ثُمَّ جَاءَ آخَرُ فَسَلَّمَ فَقَالَ أَذِنَ لَهُ وَبَشَّرَهُ بِالْجَنَّةِ فَانْطَلَقْتُ فَإِذَا هُوَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فَقُلْتُ ادْخُلْ وَأَبَشِّرْ بِالْجَنَّةِ فَمَا زَالَ يَحْمَدُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ حَتَّى جَلَسَ ثُمَّ جَاءَ آخَرُ فَسَلَّمَ فَقَالَ أَذْهَبَ فَأَذِنَ لَهُ وَبَشَّرَهُ بِالْجَنَّةِ عَلَى بُلُوَى شَدِيدَةٍ قَالَ فَانْطَلَقْتُ فَإِذَا هُوَ عُثْمَانُ فَقُلْتُ ادْخُلْ وَأَبَشِّرْ بِالْجَنَّةِ عَلَى بُلُوَى شَدِيدَةٍ قَالَ فَجَعَلَ يَقُولُ اللَّهُمَّ صَبْرًا حَتَّى جَلَسَ⁸⁵⁹

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ غِيَاثٍ حَدَّثَنَا أَبُو عُثْمَانَ عَنْ أَبِي مُوسَى أَنَّهُ كَانَ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَائِطٍ وَبَيَدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عُودٌ يَضْرِبُ بِهِ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطِّينِ فَجَاءَ رَجُلٌ يَسْتَفْتِي فَقَالَ افْتَحْ لَهُ وَبَشَّرَهُ بِالْجَنَّةِ فَإِذَا هُوَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ فَفَتَحْتُ لَهُ وَبَشَّرْتُهُ بِالْجَنَّةِ ثُمَّ جَاءَ رَجُلٌ يَسْتَفْتِي فَقَالَ افْتَحْ لَهُ وَبَشَّرَهُ بِالْجَنَّةِ فَإِذَا هُوَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فَفَتَحْتُ لَهُ وَبَشَّرْتُهُ بِالْجَنَّةِ ثُمَّ جَاءَ رَجُلٌ فَاسْتَفْتِي فَقَالَ افْتَحْ لَهُ وَبَشَّرَهُ بِالْجَنَّةِ عَلَى بُلُوَى تُصِيبُهُ أَوْ بُلُوَى تَكُونُ قَالَ فَإِذَا هُوَ عُثْمَانُ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فَفَتَحْتُ لَهُ وَبَشَّرْتُهُ بِالْجَنَّةِ وَأَخْبَرْتُهُ فَقَالَ اللَّهُ الْمُسْتَعَانُ⁸⁶⁰

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا عُثْمَانُ يَعْنِي ابْنَ غِيَاثٍ عَنْ أَبِي عُثْمَانَ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ كُنْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَائِطٍ مِنْ حَيْطَانِ الْمَدِينَةِ فَذَكَرَ مَعْنَى حَدِيثِ يَحْيَى إِلَّا أَنَّهُ قَالَ فِي قَوْلِ عُثْمَانَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ اللَّهُ الْمُسْتَعَانُ اللَّهُمَّ صَبْرًا وَعَلَى اللَّهِ التَّكْلَانُ⁸⁶¹

روايات أبي عبيدة

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن عمرو بن مرة سمع أبا عبيدة يحدث عن أبي موسى الأشعري قال قال

رسول الله صلى الله عليه وسلم إن الله عز وجل يبسط يده بالليل ليتوب مسيء النهار وبالنهار ليتوب مسيء الليل حتى تطلع

⁸⁵⁶ Tayālisī, s.67 (493)

⁸⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Mūsneḍ*, 19648

⁸⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Mūsneḍ*, 19575

⁸⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Mūsneḍ*, 19509

⁸⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Mūsneḍ*, 19643

⁸⁶¹ Ahmed b. Hanbel *Mūsneḍ*, 19644

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة والمسعودي عن عمرو بن مرة سمع أبا عبيدة يحدث عن أبي موسى الأشعري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إن الله عز وجل لا ينام ولا ينبغي له أن ينام يخفض القسط ويرفعه يرفع إليه عمل الليل بالنهار وعمل النهار بالليل زاد المسعودي حجاب النار لو كشفها لأحرقت سبحات وجهه كل شيء أدركه بصره ثم قرأ أبو عبيدة نودي أن بورك من في النار ومن حولها وسبحان الله رب العالمين⁸⁶³

حدثنا أبو داود قال حدثنا المسعودي عن عمرو بن مرة عن أبي عبيد عن أبي موسى قال سمى لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم نفسه أسماء منها ما حفظنا فقال أنا محمد وأحمد والمقفي والهاشمي ونبي التوبة ونبي الملحمة⁸⁶⁴

حدثنا عثمان بن أبي شيبة حدثنا جرير عن الأعمش عن عمرو بن مرة عن أبي عبيدة عن أبي موسى قال كان النبي صلى الله عليه وسلم يسمي لنا نفسه أسماء فقال أنا محمد وأحمد والمقفي والهاشمي ونبي الرحمة ونبي الملحمة⁸⁶⁵

حدثنا وهب بن بقية الواسطي أخبرنا خالد عن إسماعيل بن حماد بن أبي سليمان عن أبي إسحاق عن أبي عبيدة عن عبد الله قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يعلمنا خطبة الحاجة فيقول إن الحمد لله نحمده ونستعينه ونعوذ بالله من شرور أنفسنا ومن سيئات أعمالنا من يهده الله فلا مضل له ومن يضل فلا هادي له وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأشهد أن محمد عبده ورسوله قال أبو عبيدة وسمعت من أبي موسى يقول كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول فإن شئت أن تصل خطبتك بأي من القرآن تقول اتقوا الله حق تقاته ولا تموتن إلا وأنتم مسلمون اتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام إن الله كان عليكم رقيبا اتقوا الله وقولوا قولا سديدا يصلح لكم أعمالكم ويغفر لكم ذنوبكم ومن يطع الله ورسوله فقد فاز فوزا عظيما أما بعد ثم تكلم حاجتك⁸⁶⁶

روايات ضحاك بن عبد الرحمن بن عازب

⁸⁶² Tayâlisî, *Müsne'd*, s. 66 (490)

⁸⁶³ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 67 (491)

⁸⁶⁴ Tayâlisî, *a.y.*, (492)

⁸⁶⁵ Ebu Ya'lâ, s. 218, h.no: 7244

⁸⁶⁶ Ebu Ya'lâ, s. 185, h.no: 7221, s.no: 1

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود قال ثنا حماد بن سلمة عن سنان قال دفنت ابني سنانا وأبو طلحة الخولاني جالس على شفير القبر فقال حدثني الضحاك بن عبد الرحمن عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا قبض الله عز وجل ابنا لعبد قال ملائكة ما قال عبدي قالوا حمدك واسترجع قال ابنوا له بيتا وسموه بيت الحمد⁸⁶⁷

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْأَرْدُنِيُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نَعِيمٍ الْقَيْسِيِّ قَالَ حَدَّثَنِي الضَّحَّاكُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَرْزَبٍ الْأَشْعَرِيُّ أَنَّ أَبَا مُوسَى حَدَّثَهُمْ قَالَ لَمَّا هَزَمَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ هَوَازِنَ بَحْنَيْنِ عَقَدَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَبِي عَامِرٍ الْأَشْعَرِيِّ عَلَى خَيْلِ الطَّلَبِ فَطَلَبَ فَكُنْتُ فِيهِمْ طَلَبُهُمْ فَأَسْرَعَ بِهِ فَرَسُهُ فَأَدْرَكَ ابْنَ دُرَيْدٍ بِنِ الصَّمَةِ فَقَتَلَ أَبَا عَامِرٍ وَأَخَذَ اللِّوَاءَ وَشَدَّدْتُ عَلَى ابْنِ دُرَيْدٍ فَفَتَلْتُهُ وَأَخَذْتُ اللِّوَاءَ وَانْصَرَفْتُ بِالنَّاسِ فَلَمَّا رَأَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْمَلَ اللِّوَاءَ قَالَ يَا أَبَا مُوسَى قَتَلَ أَبُو عَامِرٍ قَالَ قُلْتُ نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ فَرَأَيْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَفَعَ يَدَيْهِ يَدْعُو يَقُولُ اللَّهُمَّ عُنَيْدَكَ عُنَيْدًا أَبَا عَامِرٍ اجْعَلْهُ مِنَ الْأَكْثَرِينَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ⁸⁶⁸

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا مُعَلَّى بْنُ مُنْصُورٍ وَبِشْرُ بْنُ آدَمَ قَالَا حَدَّثَنَا عَيْسَى بْنُ يُونُسَ عَنْ عَيْسَى بْنِ سِنَانٍ عَنْ الضَّحَّاكِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَرْزَبٍ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ وَمَسَحَ عَلَى الْجَوْرَيْنِ وَالنَّعْلَيْنِ قَالَ الْمُعَلَّى فِي حَدِيثِهِ لَا أَعْلَمُهُ إِلَّا قَالَ وَالنَّعْلَيْنِ⁸⁶⁹

حَدَّثَنَا رَاشِدُ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ رَاشِدٍ الرَّمْلِيُّ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ عَنْ ابْنِ لَهْيَعَةَ عَنْ الضَّحَّاكِ بْنِ أَيْمَنَ عَنْ الضَّحَّاكِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَرْزَبٍ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ اللَّهَ لَيَطَّلِعُ فِي لَيْلَةِ النُّصْفِ مِنْ شَعْبَانَ فَيَغْفِرُ لَجَمِيعِ خَلْقِهِ إِلَّا لِمُشْرِكٍ أَوْ مُشَاحِنٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا أَبُو الْأَسْوَدِ النَّضْرُ بْنُ عَبْدِ الْجَبَّارِ حَدَّثَنَا ابْنُ لَهْيَعَةَ عَنْ الزُّبَيْرِ بْنِ سُلَيْمٍ عَنْ الضَّحَّاكِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِيهِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ⁸⁷⁰

روايات غنيم بن قيس

حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُعَاوِيَةَ الْفَزَارِيُّ أَخْبَرَنَا ثَابِتُ بْنُ عُمَارَةَ الْحَنْفِيُّ عَنْ غُنَيْمِ بْنِ قَيْسٍ عَنِ الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُلُّ عَيْنٍ زَانِيَةٌ⁸⁷¹

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ ثَابِتِ بْنِ عُمَارَةَ عَنْ غُنَيْمِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا اسْتَعْطَرَتِ الْمَرْأَةُ فَخَرَجَتْ عَلَى الْقَوْمِ لِيَجِدُوا رِيحَهَا فَهِيَ كَذَا وَكَذَا⁸⁷²

حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُعَاوِيَةَ قَالَ ثَنَا ثَابِتُ بْنُ عُمَارَةَ عَنْ غُنَيْمِ بْنِ قَيْسٍ عَنِ الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّمَا امْرَأَةٍ اسْتَعْطَرَتْ فَمَرَّتْ بِقَوْمٍ لِيَجِدُوا رِيحَهَا فَهِيَ زَانِيَةٌ⁸⁷³

⁸⁶⁷ Tayâlisî, a.g.e., s. 69 (508)

⁸⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19567

⁸⁶⁹ Ibn Mâce, *Tahâret ve Sünenuhâ* 88, h.no: 553

⁸⁷⁰ Ibn Mâce, *Îkâmetu's-Salâti ve's-Sünnetu fîha* 191, h.no: 1380

⁸⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19513

⁸⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19578

⁸⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19711

حَدَّثَنَا يَزِيدُ قَالَ أَخْبَرَنَا الْجُرَيْرِيُّ عَنْ غُنَيْمِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ هَذَا الْقَلْبَ كَرِيشَةٍ بِفَلَاةٍ مِنَ الْأَرْضِ يُقِيمُهَا الرِّيحُ ظَهْرًا لِبَطْنٍ قَالَ أَبِي وَلَمْ يَرْفَعْهُ إِسْمَاعِيلُ عَنِ الْجُرَيْرِيِّ⁸⁷⁴

روايات ابي كبشة

حَدَّثَنَا عَفَّانُ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ حَدَّثَنَا عَاصِمُ الْأَحْوَلُ عَنْ أَبِي كَبْشَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا مُوسَى يَقُولُ عَلَى الْمُنْبَرِ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ كَمَثَلِ الْعُطَّارِ إِنْ لَا يُحْذِيكَ يَعْبُقُ بِكَ مِنْ رِيحِهِ وَمَثَلُ الْجَلِيسِ السَّوِّءِ كَمَثَلِ صَاحِبِ الْكِبْرِ⁸⁷⁵

قَالَ وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّمَا سُمِّيَ الْقَلْبُ مِنْ تَقْلِبِهِ إِنَّمَا مَثَلُ الْقَلْبِ كَمَثَلِ رِيشَةٍ مُعَلَّقَةٍ فِي أَصْلِ شَجَرَةٍ يُقْلِبُهَا الرِّيحُ ظَهْرًا لِبَطْنٍ⁸⁷⁶

قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنْ بَيَّنَّ أَيْدِيكُمْ فَنَتْنَا كَقَطْعِ اللَّيْلِ الْمُظْلِمِ يُصْبِحُ الرَّجُلُ فِيهَا مُؤْمِنًا وَيُمْسِي كَافِرًا وَيُمْسِي مُؤْمِنًا وَيُصْبِحُ كَافِرًا الْقَاعِدُ فِيهَا خَيْرٌ مِنَ الْقَائِمِ وَالْقَائِمُ فِيهَا خَيْرٌ مِنَ الْمَاشِي وَالْمَاشِي فِيهَا خَيْرٌ مِنَ السَّاعِي قَالُوا فَمَا تَأْمُرُنَا قَالَ كُونُوا أَحْلَاسَ بَيُوتِكُمْ⁸⁷⁷

روايات هزيل بن شرحبيل

حَدَّثَنَا عَفَّانُ حَدَّثَنَا هَمَّامٌ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَحَادَةَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ ثَرْوَانَ عَنِ الْهَزِيلِ بْنِ شَرْحَبِيلَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَسَرُوا قَسِيَكُمْ وَقَطَعُوا أَوْتَارَكُمْ يَعْنِي فِي الْفِتْنَةِ وَالزَّمُوا أَجَوَافَ النَّبُوتِ وَكُونُوا فِيهَا كَالْخَيْرِ مِنْ بَنِي آدَمَ⁸⁷⁸

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ ثنا أَبِي قَالَ ثنا مُحَمَّدُ بْنُ جَحَادَةَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ ثَرْوَانَ عَنِ الْهَزِيلِ بْنِ شَرْحَبِيلَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنْ بَيَّنَّ يَدَايِ السَّاعَةِ فَنَتْنَا كَقَطْعِ اللَّيْلِ الْمُظْلِمِ يُصْبِحُ الرَّجُلُ فِيهَا مُؤْمِنًا وَيُمْسِي كَافِرًا وَيُمْسِي مُؤْمِنًا وَيُصْبِحُ كَافِرًا الْقَاعِدُ فِيهَا خَيْرٌ مِنَ الْقَائِمِ وَالْقَائِمُ فِيهَا خَيْرٌ مِنَ الْمَاشِي وَالْمَاشِي فِيهَا خَيْرٌ مِنَ السَّاعِي فَكَسَرُوا قَسِيَكُمْ وَقَطَعُوا أَوْتَارَكُمْ وَاضْرِبُوا بِسُيُوفِكُمُ الْحِجَارَةَ فَإِنْ دَخَلَ عَلَى أَحَدِكُمْ بَيِّنَةٌ فَلْيَكُنْ كَخَيْرِ ابْنِي آدَمَ⁸⁷⁹

حَدَّثَنَا آدَمُ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ حَدَّثَنَا أَبُو قَيْسٍ سَمِعْتُ هَزِيلَ بْنَ شَرْحَبِيلَ قَالَ سَأَلَ أَبُو مُوسَى عَنْ بِنْتٍ وَابْنَةٍ ابْنٍ وَأَخْتٍ فَقَالَ لِلْبِنْتِ النَّصْفُ وَلِلْأَخْتِ النَّصْفُ وَأَتِ ابْنٌ مَسْعُودٍ فَسَيِّئًا بَعْنِي فَسَأَلَ ابْنٌ مَسْعُودٍ وَأَخْبَرَ يَقُولُ أَبِي مُوسَى فَقَالَ لَقَدْ ضَلَلْتُ إِذَا مَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ أَقْضِي فِيهَا بِمَا قَضَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلابْنَةِ النَّصْفُ وَلِلابْنَةِ ابْنِ السُّدُسِ تَكْمِلَةُ الثَّلَاثِينَ وَمَا بَقِيَ فَلِلْأَخْتِ فَأَتَيْنَا أَبَا مُوسَى فَأَخْبَرْنَاهُ يَقُولُ ابْنٌ مَسْعُودٍ فَقَالَ لَا تَسْأَلُونِي مَا دَامَ هَذَا الْحَبْرُ فِيكُمْ⁸⁸⁰

⁸⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19757

⁸⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19660

⁸⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19661

⁸⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19662

⁸⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19663

⁸⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19730

⁸⁸⁰ Buhari, *Ferâiz* 8, h.no: 6239

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَامِرٍ بْنُ زُرَّارَةَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُسْهِرٍ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي قَيْسٍ الْأَوْدِيِّ عَنْ هُزَيْلِ بْنِ شُرْحَبِيلٍ الْأَوْدِيِّ قَالَ جَاءَ رَجُلٌ إِلَى أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ وَسَلَمَانَ بْنِ رَبِيعَةَ فَسَأَلَهُمَا عَنْ ابْنَةٍ وَابْنَةٍ ابْنٍ وَأَخْتٍ لِأَبٍ وَأُمٍّ فَقَالَا لِابْنَتِهِ النَّصْفُ وَلِلْأَخْتِ مِنَ الْأَبِ وَالْأُمِّ النَّصْفُ وَلَمْ يُوَرَّثَا ابْنَةَ الْإِبْنِ شَيْئًا وَأَتَى ابْنٌ مَسْعُودٍ فَإِنَّهُ سَيَتَابِعُنَا فَأَتَاهُ الرَّجُلُ فَسَأَلَهُ وَأَخْبَرَهُ بِقَوْلِهِمَا فَقَالَ لَقَدْ ضَلَلْتُ إِذَا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ وَلَكِنِّي سَأَفْضِي فِيهَا بِقَضَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِابْنَتِهِ النَّصْفُ وَلِلْأَبْنِ سَهْمٌ تَكْمِلُهُ التُّلُثَيْنِ وَمَا بَقِيَ فَلِلْأَخْتِ مِنَ الْأَبِ وَالْأُمِّ⁸⁸¹

روايات ابي كنانة

أبو بكر قال حدثنا أبو أسامة عن عوف عن زياد بن مخراق عن أبي كنانة عن أبي موسى قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم) : ابن أخت القوم من أنفسهم⁸⁸².

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا عَوْفٌ وَحَمَّادُ بْنُ أَسَامَةَ حَدَّثَنِي عَوْفٌ عَنْ زِيَادِ بْنِ مَخْرَاقٍ عَنْ أَبِي كِنَانَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى بَابِ بَيْتٍ فِيهِ نَفَرٌ مِنْ قُرَيْشٍ فَقَالَ وَأَخَذَ بَعْضَانِي الْبَابِ ثُمَّ قَالَ هَلْ فِي الْبَيْتِ إِلَّا قُرَشِيٌّ قَالَ فَقِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ غَيْرُ فَلَانِ ابْنِ أَخْتِنَا فَقَالَ ابْنُ أَخْتِ الْقَوْمِ مِنْهُمْ قَالَ ثُمَّ قَالَ إِنَّ هَذَا الْأَمْرَ فِي قُرَيْشٍ مَا دَامُوا إِذَا اسْتُرْجِمُوا رَحِمُوا وَإِذَا حَكَمُوا عَدَلُوا وَإِذَا قَسَمُوا أَقْسَمُوا فَمَنْ لَمْ يَفْعَلْ ذَلِكَ مِنْهُمْ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ لَا يُقْبَلُ مِنْهُ صَرْفٌ وَلَا عَدْلٌ⁸⁸³

حدثنا أبو أسامة عن عوف عن زياد بن مخراق عن أبي كنانة عن أبي موسى قال : قام رسول الله صلى الله عليه وسلم على باب بيت فيه نفر من قريش فقال " : إن هذا الامر في قريش⁸⁸⁴ .

حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الصَّوَّافِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُمَرَانَ أَخْبَرَنَا عَوْفُ بْنُ أَبِي جَمِيلَةَ عَنْ زِيَادِ بْنِ مَخْرَاقٍ عَنْ أَبِي كِنَانَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ إِجْلَالِ اللَّهِ إِكْرَامَ ذِي الشَّيْبَةِ الْمُسْلِمِ وَحَامِلِ الْقُرْآنِ غَيْرِ الْعَالِي فِيهِ وَالْجَافِي عَنْهُ وَإِكْرَامَ ذِي السُّلْطَانِ الْمُقْسِطِ⁸⁸⁵

روايات الشعبي

حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ مُجَالِدٍ عَنِ الشَّعْبِيِّ قَالَ كَتَبَ عُمَرُ فِي وَصِيَّتِهِ أَنْ لَا يَقَرَّ لِي عَامِلٌ أَكْثَرَ مِنْ سَنَةٍ وَأَقْرُوا الْأَشْعَرِيَّ بِعَنِي أَبَا مُوسَى أَرْبَعِ سِنِينَ⁸⁸⁶

حدثنا أبو خالد الأحمر عن داود عن الشعبي قال قلت له : إن أبا موسى نهى حين فتح تستر : لا توطأ الحبالى ، ولا تشارك المشركين في أولادهم فإن الماء يزيد في الولد ، أشئ قاله برأيه ؟ أو شئ رواه عن النبي ؟ فقال : نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم أوطاس أن توطأ حامل حتى تضع أو حابل حتى تستبرئ⁸⁸⁷ .

⁸⁸¹ Ebu Davud, Ferâiz 4, h.no: 2504

⁸⁸² Ibn Ebi Şeybe, VI, 235

⁸⁸³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19541

⁸⁸⁴ Ibn Ebi Şeybe, VII, 546

⁸⁸⁵ Ebu Davud, Edeb 23, h.no: 4203

⁸⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19490

⁸⁸⁷ Ibn Ebi Şeybe, III, 436

حَدَّثَنَا زِيَادُ بْنُ أَيُّوبَ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ أَخْبَرَنَا زَكَرِيَّا عَنْ الشَّعْبِيِّ أَنَّ رَجُلًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ حَضَرَتْهُ الْوَفَاءُ بِدُقُوعَاءِ هَذِهِ وَلَمْ يَجِدْ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ يُشْهِدُهُ عَلَى وَصِيَّتِهِ فَأَشْهَدَ رَجُلَيْنِ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ فَقَدِمَا الْكُوفَةَ فَأَتَيَا أَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ فَأَخْبَرَاهُ وَقَدِمَا بِتَرْكِتِهِ وَوَصِيَّتِهِ فَقَالَ الْأَشْعَرِيُّ هَذَا أَمْرٌ لَمْ يَكُنْ بَعْدَ الَّذِي كَانَ فِي عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْلَفَهُمَا بَعْدَ الْعَصْرِ بِإِثْمِهِ مَا خَانَ وَلَا كَذَبًا وَلَا بَدَلًا وَلَا كَتَمًا وَلَا غَيْرًا وَإِنَّهَا لَوْصِيَّةُ الرَّجُلِ وَتَرَكْنَاهُ فَأَمَضَى شَهَادَتَهُمَا⁸⁸⁸

روايات طارق بن شهاب

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن قيس بن مسلم قال سمعت طارق بن شهاب يحدث عن أبي موسى قال قدمت على النبي صلى الله عليه وسلم وهو منيخ بالبطحاء فقال لي كيف أهملت قال قلت لبيك بإهلال إيهلال النبي صلى الله عليه وسلم قال أحسنت طف بالبيت وبين الصفا والمروة ثم أحل ففعلت وأتيت امرأة من بني قيس فقلت رأسي فجعلت أفتي به الناس فقال لي رجل يا عبد الله بن قيس رويدا ببعض فتياك فإنك لا تدري ما أحدث أمير المؤمنين في شأن النسك بعدك قلت من أفتيته بشيء فليتنده فإن أمير المؤمنين قادم عليكم فبه فأتوا قال فقدم عمر فأفتيته فذكرت ذلك له فقال أن نأخذ بكتاب الله فإن كتاب الله يأمرنا بالتمام وأن نأخذ بسنة رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم يحل حتى يبلغ الهدي محله⁸⁸⁹

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ قَيْسِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ طَارِقِ بْنِ شَهَابٍ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَدِمْتُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ بِالْبُطْحَاءِ فَقَالَ بِمَ أَهَلَّلتَ فَقُلْتُ بِإِهْلَالِ إِيهَالِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ هَلْ سَقَتْ مِنْ هَذِي قُلْتُ لَا قَالَ طُفْ بِالْبَيْتِ وَبِالصَّفَا وَالْمَرْوَةِ ثُمَّ حَلَّ⁸⁹⁰

حدثنا أبو أسامة عن أبي العيميس عن قيس بن مسلم عن طارق بن شهاب عن أبي موسى قال يوم عاشوراء يوم تعظمه اليهود تتخذة عيداً فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم " : صوموه⁸⁹¹ . "

روايات سعيد بن أبي هند

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود حدثنا عبد الله بن نافع عن أبيه عن سعيد بن أبي هند عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال أحل الحرير والذهب لإناث أمتي وحرمت على ذكورها⁸⁹²

حدثنا أبو داود قال حدثنا حماد بن زيد عن أيوب عن نافع عن سعيد بن أبي هند عن أبي موسى قال من لعب بالنرد فقد عصى الله ورسوله⁸⁹³

⁸⁸⁸ Ebu Davud, Ekdıye 19, h.no: 3128

⁸⁸⁹ Tayâlisî, a.g.e., s. 70 (516)

⁸⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsne'd, 19548

⁸⁹¹ İbn Ebi Şeybe, II, 470

⁸⁹² Tayâlisî, a.g.e., s. 69 (506)

⁸⁹³ Tayâlisî, a.y. (510)

روايات عبد الله بن سعيد بن ابي هند

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن عبد الله ابن سعيد بن أبي هند عن أبي موسى ، قال : رفع النبي حريرا بيمينه وذهبا بشماله ، وقال : أحل لاناث إمتي ، وحرّم على ذكورهم⁸⁹⁴ .

روايات سعيد بن ابي هند عن رجل

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَعِيدٍ بْنَ أَبِي هِنْدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ لَعِبَ بِالْكَعَابِ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ وَرَسُولَهُ⁸⁹⁵

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ أَبِي هِنْدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ رَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَرِيرًا بِيَمِينِهِ وَذَهَبًا بِشِمَالِهِ فَقَالَ أَجَلٌ لِإِنَاثِ أُمَّتِي وَحُرْمٌ عَلَى ذُكُورِهَا⁸⁹⁶

روايات انس بن مالك

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود قال حدثنا همام عن قتادة عن أنس بن مالك عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم مثل المؤمن الذي يقرأ القرآن كمثل الاترجة ريحها طيب وطعمها طيب ومثل المؤمن الذي لا يقرأ القرآن كمثل النمرة طعمها طيب ولا ريح لها ومثل الفاجر الذي يقرأ القرآن كمثل الريحانة ريحها طيب وطعمها مر ومثل الفاجر الذي لا يقرأ القرآن كمثل الحنظلة طعمها خبيث وريحها خبيث⁸⁹⁷

حدثنا أبو داود قال حدثنا حماد بن سلمة عن ثابت عن أنس عن أبي موسى قال مثل الجليس الصالح كمثل العطار إن لم يجزك من عطره أصابك من ريحه ومثل الجليس السوء كصاحب الكير إن لم يصبك من ناره أصابك من دخانه لم يرفعه أبو داود⁸⁹⁸

حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا أَبَانُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ مَثَلُ الْأُتْرَجَةِ رِيحُهَا طَيِّبٌ وَطَعْمُهَا طَيِّبٌ وَمَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كَمَثَلِ الثَّمَرَةِ طَعْمُهَا طَيِّبٌ وَلَا رِيحَ لَهَا وَمَثَلُ الْفَاجِرِ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كَمَثَلِ الرَّيْحَانَةِ رِيحُهَا طَيِّبٌ وَطَعْمُهَا مُرٌّ وَمَثَلُ الْفَاجِرِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كَمَثَلِ الْحَنْظَلَةِ طَعْمُهَا مُرٌّ وَلَا رِيحَ لَهَا وَمَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ كَمَثَلِ صَاحِبِ الْمِسْكِ إِنْ لَمْ يُصْبِكْ مِنْهُ شَيْءٌ أَصَابَكَ مِنْ رِيحِهِ وَمَثَلُ الْجَلِيسِ السَّوِّءِ كَمَثَلِ صَاحِبِ الْكِيرِ إِنْ لَمْ يُصْبِكْ مِنْ سَوَادِهِ أَصَابَكَ مِنْ دُخَانِهِ حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ حَدَّثَنَا يَحْيَى ح وَ حَدَّثَنَا ابْنُ مُعَاذٍ حَدَّثَنَا أَبِي حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا الْكَلَامِ الْأَوَّلِ إِلَى قَوْلِهِ وَطَعْمُهَا مُرٌّ وَزَادَ ابْنُ مُعَاذٍ قَالَ

⁸⁹⁴ Abdurrezzak, a.g.e., XI, 69 (19931)

⁸⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19501

⁸⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19502

⁸⁹⁷ Tayâlisî, s. 67 (494)

⁸⁹⁸ Tayâlisî, s. 70 (515)

قَالَ أَنَسٌ وَكُنَّا نَتَحَدَّثُ أَنَّ مَثَلَ جَلِيسِ الصَّالِحِ وَسَاقَ بَقِيَّةِ الْحَدِيثِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الصَّبَّاحِ الْعَطَّارُ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَامِرٍ عَنْ شُبَيْلِ بْنِ عَزْرَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَثَلَ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ فَذَكَرَ نَحْوَهُ⁸⁹⁹

روايات اسود بن يزيد

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنِ الْأَسْوَدِ قَالَ قَالَ أَبُو مُوسَى لَقَدْ ذَكَرْنَا عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ صَلَاةَ كُنَّا نُصَلِّيْهَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِمَّا نَسِيْنَاهَا وَإِمَّا تَرَكْنَاهَا عَمْدًا يُكَبِّرُ كُلَّمَا رَكَعَ وَكُلَّمَا رَفَعَ وَكُلَّمَا سَجَدَ⁹⁰⁰

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنِ الْأَسْوَدِ قَالَ قَالَ أَبُو مُوسَى أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا أَرَى أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ مِنْ أَهْلِ الْبَيْتِ أَوْ مَا ذَكَرَ مِنْ هَذَا⁹⁰¹

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ وَإِسْحَاقُ بْنُ نَصْرِ قَالََا حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي زَائِدَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنِ الْأَسْوَدِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَدِمْتُ أَنَا وَأَخِي مِنَ الْيَمَنِ فَمَكَّنْتَا حِينًا مَا نَرَى ابْنَ مَسْعُودٍ وَأُمَّهُ إِلَّا مِنْ أَهْلِ الْبَيْتِ مِنْ كَثْرَةِ دُخُولِهِمْ وَلُزُومِهِمْ لَهُ⁹⁰²

روايات مطلب بن عبد الله

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ يَعْنِي ابْنِ أَبِي عَمْرٍو عَنِ الْمُطَّلِبِ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ مَنْ عَمِلَ حَسَنَةً فَسَرَّ بِهَا وَعَمِلَ سَيِّئَةً فَسَاءَتْهُ فَهُوَ مُؤْمِنٌ⁹⁰³

حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ الْهَاشِمِيُّ قَالَ تَنَا إِسْمَاعِيلُ يَعْنِي ابْنَ جَعْفَرٍ قَالَ أَخْبَرَنِي عَمْرُو عَنْ الْمُطَّلِبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ أَحَبَّ دُنْيَاهُ أَضَرَّ بِأَخْرَجَتِهِ وَمَنْ أَحَبَّ آخِرَتَهُ أَضَرَّ بِدُنْيَاهُ فَأَثَرُوا مَا يَبْقَى عَلَى مَا يَفْقَى⁹⁰⁴

روايات صفوان بن محرز

حدثنا أبو داود قال حدثنا يحيى بن كثير وأبو عبيدة كلاهما عن علي بن زيد عن صفوان بن محرز المازني قال خطبنا الأشعري على منبر البصرة فقال إن الخمر التي حرمت بالمدينة خليط البسر والتمر⁹⁰⁵

حَدَّثَنَا عَفَّانُ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَوْفٍ عَنْ خَالِدِ الْأَحْدَبِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ مُحْرِزٍ قَالَ أَعْمِيَ عَلَى أَبِي مُوسَى فَبَكَوْا عَلَيْهِ فَأَفَاقَ فَقَالَ إِنِّي أَبْرَأُ إِلَيْكُمْ مِمَّنْ بَرِئَ مِنْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِمَّنْ خَلَقَ أَوْ خَرَقَ أَوْ سَلَقَ⁹⁰⁶

⁸⁹⁹ Ebu Davud, Edeb 19, h.no: 4191

⁹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19494

⁹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19588

⁹⁰² Buhari, Megâzi 71, h.no: 4033

⁹⁰³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19565

⁹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19697

⁹⁰⁵ Tayâlisî, a.g.e., s. 72 (533)

⁹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19540

روايات ابي مجلز

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود قال حدثنا ثابت أبو زيد عن عاصم عن أبي مجلز قال صلى الأشعري وهو فيما بين مكة والمدينة بأصحابه العشاء ثم صلى ركعة قرأ فيها بمائة من النساء والبقرة فقبل له ما هذا قال ما آوت أن أضع قدمي حيث وضع رسول الله صلى الله عليه وسلم قدمه وأن أصنع ما صنع⁹⁰⁷

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ وَسَمِعْتُهُ أَنَا مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا مُعْتَمِرُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ عَبْدِ بْنِ عَبَّادٍ عَنْ أَبِي مَجْلَزٍ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِوَضُوءٍ فَتَوَضَّأَ وَصَلَّى وَقَالَ اللَّهُمَّ أَصْلِحْ لِي دِينِي وَوَسِّعْ عَلَيَّ فِي ذَاتِي وَبَارِكْ لِي فِي رِزْقِي⁹⁰⁸

روايات زهدم الجرمي

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن أيوب عن أبي قلابة عن زهدم الجرمي قال : كنت عند أبي موسى الأشعري ، ف قرب إليه طعام فيه دجاج ، فقام رجل من بني عابس فاعتزل ، فقال له أبو موسى : ادن ! فقد رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يأكلها ، فقال : إني رأيتها تأكل شيئا قدرته ، فحلفت أن لا أكلها ، قال : فادن ! حتى أخبرك عن يمينك أيضا ، إني أتيت النبي صلى الله عليه وسلم في نفر من قومي ، فقلنا : يا رسول الله ! احملنا ، فحلف أن لا يحملنا ، ثم أتاه نهب من إبل ، فأمر لنا بخمس ذود ، فقلنا : تغفلنا يمين رسول الله صلى الله عليه وسلم ، والله لئن ذهبنا بها على هذا لا نفلح ، قال : فرجعنا إليه ، فقلنا : يا نبي الله ! إنك حلفت أن لا تحملنا ، ثم حملتنا ، فقال : إن الله تبارك وتعالى هو الذي حملكم ، وإني لن أحلف على أمر فأرى الذي هو خير منه ، إلا أتيت الذي هو خير ، وتحللت⁹⁰⁹ .

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ أَبِي قِلَابَةَ عَنْ زَهْدِمِ الْجَرْمِيِّ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْكُلُ دَجَاجًا⁹¹⁰

روايات مسروق بن اوس او اوس بن مسروق

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن غالب التمار قال حدثنا بن مسروق أو مسروق بن أوس عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الأصابع سواء قلت في كل أصبع عشرة من الإبل قال نعم⁹¹¹

روايات ابي سعيد الخدري

حدثنا أبو داود قال حدثنا وهب بن خالد عن داود عن أبي نضرة عن أبي سعيد الخدري أن الأشعري استأذن على عمر ثلاثا

⁹⁰⁷ Tayâlisî, a.g.e., s. 69 (512)

⁹⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19574

⁹⁰⁹ Abdurrezzak, a.g.e., VIII, 495-496 (16035)

⁹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19519

⁹¹¹ Tayâlisî, a.g.e., s. 69 (511)

فلم يؤذن له فرجع فأرسل إليه فقال إني استأذنت ثلاثا فلم يؤذن لي سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول إذا استأذن المستأذن فلم يؤذن له فليرجع فقال لتأتينني بمن يعلم هذا أو لأفعلن بك ولأفعلن قال أبو سعيد جاءني الأشعري يردد قد اصفر لون وجهه فقام على حلقة من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم فقال أنشد الله رجلا علم من هذا علما إلا قام به فإني قد خفت هذا الرجل على نفسي فقلت أنا معك فقال آخر وأنا معك فسرني عنه ⁹¹²

روايات ربيعة بن أبي عبد الرحمن عن غير واحد من علمائهم

حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ رَبِيعَةَ بْنِ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ غَيْرِ وَاحِدٍ مِنْ عُلَمَائِهِمْ أَنَّ أَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ جَاءَ يَسْتَأْذِنُ عَلَى عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ فَاسْتَأْذَنَ ثَلَاثًا ثُمَّ رَجَعَ فَأَرْسَلَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ فِي أَتْرِهِ فَقَالَ مَا لَكَ لَمْ تَدْخُلْ فَقَالَ أَبُو مُوسَى سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ الْأَسْتِئْذَانُ ثَلَاثٌ فَإِنْ أُذِنَ لَكَ فَادْخُلْ وَإِلَّا فَارْجِعْ فَقَالَ عُمَرُ وَمَنْ يَعْلَمُ هَذَا لَيْسَ لَمْ تَأْتِنِي بِمَنْ يَعْلَمُ ذَلِكَ لِأَفْعَلَنَّ بِكَ كَذَا وَكَذَا فَخَرَجَ أَبُو مُوسَى حَتَّى جَاءَ مَجْلِسًا فِي الْمَسْجِدِ يُقَالُ لَهُ مَجْلِسُ الْأَنْصَارِ فَقَالَ إِنِّي أَخْبَرْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ أَنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ الْأَسْتِئْذَانُ ثَلَاثٌ فَإِنْ أُذِنَ لَكَ فَادْخُلْ وَإِلَّا فَارْجِعْ فَقَالَ لَيْسَ لَمْ تَأْتِنِي بِمَنْ يَعْلَمُ هَذَا لِأَفْعَلَنَّ بِكَ كَذَا وَكَذَا فَإِنْ كَانَ سَمِعَ ذَلِكَ أَحَدٌ مِنْكُمْ فَلْيَقُمْ مَعِيَ فَقَالُوا لِأَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ فَمَعَ مَعَهُ وَكَانَ أَبُو سَعِيدٍ أَصْغَرَهُمْ فَقَامَ مَعَهُ فَأَخْبَرَ بِذَلِكَ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ لِأَبِي مُوسَى أَمَا إِنِّي لَمْ أَتْهِمْكَ وَلَكِنْ خَشِيتُ أَنْ يَنْقُولَ النَّاسُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ⁹¹³

روايات ابي عبد الرحمن السلمي

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا أَحَدٌ أَصْبَرَ عَلَى أَدَى يَسْمَعُهُ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ إِنَّهُ يُشْرِكُ بِهِ وَهُوَ يَرُفُّهُمْ ⁹¹⁴

روايات يزيد بن اوس

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن منصور عن إبراهيم عن يزيد بن أوس أن الأشعري لما ثقل بكت عليه امرأته فقال أما علمتم ما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قال فسألت المرأة بعدما قال فقالت قال أنا بريء ممن حلق وسيق وخرق ⁹¹⁵

روايات قسامة بن زهير

⁹¹² Tayâlisî, a.g.e., s. 70 (518)

⁹¹³ Malik b. Enes, a.g.e., VI, 50

⁹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, Mûsne'd, 19527

⁹¹⁵ Tayâlisî, a.g.e., s. 69 (507)

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ قَالَا حَدَّثَنَا عَوْفٌ قَالَ حَدَّثَنِي قَسَامَةُ بْنُ زُهَيْرٍ قَالَ ابْنُ جَعْفَرٍ عَنْ قَسَامَةَ بْنِ زُهَيْرٍ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ آدَمَ مِنْ قَبْضَةِ قَبْضَتِهَا مِنْ جَمِيعِ الْأَرْضِ فَجَاءَ بَنُو آدَمَ عَلَى قَدْرِ الْأَرْضِ جَاءَ مِنْهُمْ الْأَبْيَضُ وَالْأَحْمَرُ وَالْأَسْوَدُ وَبَيْنَ ذَلِكَ وَالْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَالسَّهْلُ وَالْحَزْنُ وَبَيْنَ ذَلِكَ⁹¹⁶

روايات سعيد بن جبير

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن أبي بشر قال سمعت سعيد بن جبير يحدث عن أبي موسى أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا يسمع بي أحد من هذه الأمة ولا يهودي ولا نصراني فلا يؤمن بي إلا كان من أهل النار⁹¹⁷

روايات مرة الهمداني

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ وَابْنُ جَعْفَرٍ قَالَا تَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَمْرِو عَنْ مُرَّةَ الْهَمْدَانِيِّ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَلُ مِنَ الرِّجَالِ كَثِيرٌ وَلَمْ يَكْمُلْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا أَسِيَّةُ امْرَأَةِ فِرْعَوْنَ وَمَرْيَمُ بِنْتُ عِمْرَانَ وَإِنَّ فَضْلَ عَائِشَةَ عَلَى النِّسَاءِ كَفَضْلِ الثَّرِيدِ عَلَى سَائِرِ الطَّعَامِ⁹¹⁸

روايات مرة الجهني

أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مَسْعُودٍ قَالَ حَدَّثَنَا بِشْرٌ يَعْنِي ابْنَ الْمُفَضَّلِ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ عَنْ مُرَّةَ الْجُهَنِيِّ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ فَضْلُ عَائِشَةَ عَلَى النِّسَاءِ كَفَضْلِ الثَّرِيدِ عَلَى سَائِرِ الطَّعَامِ⁹¹⁹

روايات عمرو بن مرة

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة قال حدثنا عمرو بن مرة سمع من يحدث عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كمل من الرجال كثير ولم يكمل من النساء إلا مريم بنت عمران وآسية امرأة فرعون وفضل عائشة على النساء كفضل الثريد على سائر الطعام⁹²⁰

روايات زياد بن نافع

قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَقَالَ لِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَجَاءٍ أَخْبَرَنَا عِمْرَانُ الْقُطَّانُ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى بِأَصْحَابِهِ فِي الْخَوْفِ فِي غَزْوَةِ السَّابِغَةِ غَزْوَةِ ذَاتِ الرِّقَاعِ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ صَلَّى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْخَوْفَ بِذِي قَرْدٍ وَقَالَ بَكْرُ بْنُ سَوَادَةَ حَدَّثَنِي زِيَادُ بْنُ نَافِعٍ عَنْ أَبِي مُوسَى أَنَّ جَابِرًا حَدَّثَهُمْ صَلَّى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهِمْ يَوْمَ مُحَارِبِ وَثْعَلْبَةَ وَقَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ سَمِعْتُ وَهْبَ بْنَ كَيْسَانَ سَمِعْتُ جَابِرًا خَرَجَ

⁹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19582

⁹¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Tayâlisî*, a.g.e., s. 69 (509)

⁹¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19523

⁹¹⁹ Nesâî, *Aşeretu'n-Nisâ* 3, h.no: 3885

⁹²⁰ Tayâlisî, a.g.e., s. 67 (504)

النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى ذَاتِ الرَّقَاعِ مِنْ نَخْلٍ فَلَقِيَ جَمْعًا مِنْ غَطَفَانَ فَلَمْ يَكُنْ قِتَالًا وَأَخَافَ النَّاسُ بَعْضُهُمْ بَعْضًا فَصَلَّى
النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رُكْعَتَيِ الْخَوْفِ وَقَالَ يَزِيدُ عَنْ سَلَمَةَ غَزَوْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ الْقَرَدِ⁹²¹

روايات رجل اسود طويل انه قدم مع ابن عباس البصرة

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن أبي التياح قال سمعت رجلاً أسود كان يقدم مع بن عباس البصرة قال لما قدم بن عباس
البصرة حدثت بأحاديث عن أبي موسى عن النبي صلى الله عليه وسلم فكتب إليه بن عباس يسأله عنها فكتب إليه الأشعري
أنك رجل من أهل زمانك وإنني لم أحدث عن النبي صلى الله عليه وسلم منها بشيء إلا أنني كنت مع رسول الله صلى الله
عليه وسلم فأراد أن يبول فمال إلى دمت في جنب حائط فبال وقال إن بني إسرائيل كانوا إذا أصابهم البول قرضوه بالمقاريض
قال أبو سعيد فإذا أراد أحدكم أن يبول فليرتد لبوله⁹²²

روايات ابن بريدة

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ حَدَّثَنِي أَبِي حَدَّثَنَا حُسَيْنٌ عَنْ ابْنِ بُرَيْدَةَ قَالَ حَدَّثْتُ عَنِ الْأَشْعَرِيِّ أَنَّهُ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ يَقُولُ اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَغْفِرُكَ لِمَا قَدَّمْتُ وَمَا أَخَّرْتُ وَمَا أَسْرَرْتُ وَمَا أَعْلَنْتُ إِنَّكَ أَنْتَ الْمُقَدِّمُ وَأَنْتَ الْمُؤَخِّرُ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ
شَيْءٍ قَدِيرٌ⁹²³

رواية ابي مرة مولي عقيل

حَدَّثَنَا عَنَابُ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ أَخْبَرَنَا أَسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ أَبِي هِنْدٍ عَنْ أَبِي مُرَّةٍ مَوْلَى عَقِيلٍ فِيمَا أَعْلَمُ عَنْ أَبِي مُوسَى
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ لَعِبَ بِالنَّرْدِ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ وَرَسُولَهُ⁹²⁴

رواية عقيل مولى بن عباس

حدثنا أبو بكر حدثنا معلى بن منصور عن موسى بن أعين عن عبد الله بن محمد بن عقيل عن سليمان بن يسار عن عقيل
مولى بن عباس عن أبي موسى قال كنت أنا وأبو الدرداء عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال من حفظ ما بين فقميه
ورجليه دخل الجنة⁹²⁵

رواية زياد بن علاقة عن رجل

⁹²¹ Buhari, Megâzi 29, h.no: 3815

⁹²² Tayâlisi, a.g.e., s. 71 (519)

⁹²³ Ahmed b. Hanbel, Mûsned, 19489

⁹²⁴ Ahmed b. Hanbel, Mûsned, 19522

⁹²⁵ Ebu Ya'lâ, s. 258-259, h.no: 7275, s.no: 55

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن زياد بن علاقة عن رجل عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال فناء أمتي بالطعن والطاعون قالوا يا رسول الله هذا الطعن قد عرفنا فما الطاعون قال طعن أعدائكم من الجن وفي كل شهادة وأبو عوانة يرويه عن بن بلح عن أبي بكر بن أبي موسى عن أبيه عن النبي صلى الله عليه وسلم⁹²⁶

رواية زياد بن علاقة عن رجل من قومه

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ قَالَ تَنَا شُعْبَةُ عَنْ زِيَادِ بْنِ عِلَاقَةَ قَالَ حَدَّثَنِي رَجُلٌ مِنْ قَوْمِي قَالَ شُعْبَةُ قَدْ كُنْتُ أَحْفَظُ اسْمَهُ قَالَ كُنَّا عَلَى بَابِ عُثْمَانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ نَنْتَظِرُ الْإِدْنَ عَلَيْهِ فَسَمِعْتُ أَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَنَاءُ أَمْتِي بِالطَّعْنِ وَالطَّاعُونِ قَالَ فَقُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا الطَّعْنُ قَدْ عَرَفْنَاهُ فَمَا الطَّاعُونُ قَالَ طَعْنُ أَعْدَائِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَفِي كُلِّ شَهَادَةٍ قَالَ زِيَادٌ فَلَمْ أَرْضَ بِقَوْلِهِ فَسَأَلْتُ سَيِّدَ الْحَيِّ وَكَانَ مَعَهُمْ فَقَالَ صَدَقَ حَدَّثَنَاهُ أَبُو مُوسَى⁹²⁷

رواية زياد بن علاقة عن اسامة بن شريك

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ أَبِي بُكَيْرٍ قَالَ تَنَا أَبُو بَكْرِ النَّهْشَلِيُّ قَالَ تَنَا زِيَادُ بْنُ عِلَاقَةَ عَنْ أُسَامَةَ بْنِ شَرِيكَ قَالَ خَرَجْنَا فِي بَضْعَ عَشْرَةٍ مِنْ بَنِي ثَعْلَبَةَ فَإِذَا نَحْنُ بِأَبِي مُوسَى فَإِذَا هُوَ يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اللَّهُمَّ اجْعَلْ فَنَاءَ أَمْتِي فِي الطَّاعُونِ فَذَكَرَهُ⁹²⁸

رواية عبد الله بن محمد بن عقيل عن رجل

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أَغْيَيْنَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَقِيلٍ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ حَفِظَ مَا بَيْنَ قُفْمَيْهِ وَفَرَجِهِ دَخَلَ الْجَنَّةَ⁹²⁹

رواية ابي التياح عن شيخ لهم

حَدَّثَنَا بِهِزُ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ حَدَّثَنَا أَبُو النَّبَّاحِ عَنْ شَيْخٍ لَهُمْ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ مَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى دَمْثٍ إِلَى جَنْبِ حَائِطٍ فَبَالَ قَالَ شُعْبَةُ فَقُلْتُ لِأَبِي النَّبَّاحِ جَالِسًا قَالَ لَا أَدْرِي قَالَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَانُوا إِذَا أَصَابَهُمُ الْبُؤْسُ قَرَضُوهُ بِالْمَقَارِيطِ فَإِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلْيَرْتُدْ لِبَوْلِهِ⁹³⁰

رواية عبيد بن عمير

حَدَّثَنَا يَحْيَى هُوَ ابْنُ سَعِيدٍ عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ أَنَّ أَبَا مُوسَى اسْتَأْذَنَ عَلَى عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ فَلَمْ يُؤْذَنْ لَهُ فَرَجَعَ فَقَالَ أَلَمْ أَسْمَعْ صَوْتَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ أَنْفًا قَالُوا بَلَى قَالَ فَاطْلُبُوهُ قَالَ فَاطْلَبُوهُ فَدَعَا فَقَالَ مَا حَمَلَكَ عَلَى مَا صَنَعْتَ قَالَ اسْتَأْذَنْتُ ثَلَاثًا فَلَمْ يُؤْذَنْ لِي فَرَجَعْتُ كُنَّا نُوَمِّرُ بِهِذَا فَقَالَ لَتَأْتِيَنَّ عَلَيْهِ بِالْبَيِّنَةِ أَوْ لَا فَعَلَنَ قَالَ فَأَتَى

⁹²⁶ Tayâlisî, a.g.e., s. 72 (534)

⁹²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19743

⁹²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19744

⁹²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19559

⁹³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19568

مَسْجِدًا أَوْ مَجْلِسًا لِلْأَنْصَارِ فَقَالُوا لَا يَشْهَدُ لَكَ إِلَّا أَصْغَرُنَا فَقَامَ أَبُو سَعِيدٍ الْخُدْرِيُّ فَشَهِدَ لَهُ فَقَالَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ خَفِيَ هَذَا عَلَيَّ مِنْ أَمْرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَلْهَانِي عَنْهُ الصَّفْقُ بِالْأَسْوَاقِ⁹³¹

رواية ابي علي رجل من بني كاهل

حدثنا عبد الله بن نمير حدثنا عبد الملك بن أبي سليمان عن أبي علي رجل من بني كاهل قال : خطبنا أبو موسى الأشعري فقال : خطبنا رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم فقال " : أيها الناس ! اتقوا هذا الشرك ، فإنه أخفى من دببت النمل " ، فقال له من شاء أن يقول : وكيف نتقيه وهو أخفى من دبب النمل يا رسول الله ؟ قال " قولوا : اللهم إنا نعوذ بك من أن نشرك بك شيئا نعلمه ونستغفر لك لما لا نعلم⁹³² . "

رواية محمد بن ابي ايوب

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ عَنْ حَرَمَةَ بْنِ قَيْسٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي أَيُّوبَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ أَمَانٌ كَانَا عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رُفِعَ أَحَدُهُمَا وَبَقِيَ الْآخَرُ { وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ }⁹³³

رواية من سمع حطان بن عبد الله الرقاشي

حَدَّثَنَا عَفَّانٌ حَدَّثَنَا حَمَّادٌ يَعْنِي ابْنَ سَلَمَةَ أَخْبَرَنَا ثَابِتٌ عَمَّنْ سَمِعَ حِطَّانَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقَاشِيِّ قَالَ قَالَ أَبُو مُوسَى قُلْتُ لِصَاحِبِ لِي تَعَالَي فَلْنَجْعَلَ يَوْمَنَا هَذَا لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَلَكُنَّا مَا شَهِدَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ تَعَالَي فَلْنَجْعَلَ يَوْمَنَا هَذَا لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَمَا زَالَ يُرَدُّهَا حَتَّى تَمَنَّيْتُ أَنْ أَسْبِيحَ فِي الْأَرْضِ⁹³⁴

رواية الربيع بن انس عن جده

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الزُّبَيْرِ حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ الرَّازِيُّ عَنِ الرَّبِيعِ بْنِ أَنَسٍ عَنْ جَدِّهِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا مُوسَى يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ صَلَاةَ رَجُلٍ فِي جَسَدِهِ شَيْءٌ مِنَ الْخَلْقِ⁹³⁵

رواية القرئع

حدثنا أبو معاوية عن الاعمش عن إبراهيم عن سهم بن منجاب عن القرئع الضبي قال لما ثقل أبو موسى صاحته عليه امرأته فقال لها ما علمت ما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قالت بلى ثم سكنت فقيل لها بعد أي شيء قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قال فقالت : إن رسول الله صلى الله عليه وسلم لعن من حلق وخرق وسيق⁹³⁶ .

رواية اسيد بن المتشمس

⁹³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19581

⁹³² Ibn Ebi Şeybe, VII, 88

⁹³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19506

⁹³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19608

⁹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19613

⁹³⁶ Ibn Ebi Şeybe, III, 174

حدثنا هوزة بن خليفة قال حدثنا عوف عن الحسن عن أسيد بن المتشمس قال : كنا عند أبي موسى فقال : ألا أحدتكم حديثاً كان رسول الله (ص) (يحدثناه ، قلنا : بلى قال : قال رسول الله (ص) : (لا تقوم الساعة حتى يكتر الهرج ، فقلنا : يا رسول الله ! وما الهرج ؟ قال : القتل القتل ، قلنا : أكثر مما نقتل اليوم ، قال : ليس بقتلكم الكفار ، ولكن يقتل الرجل جاره وأخاه وابن عمه ، قال : فأبلسنا حتى ما يبيدي أحد منا عن واضحة : قال : قلنا : ومعنا عقولنا يومئذ ؟ قال تنزع عقول أكثر أهل ذلك الزمان ، ويخلف هنات من الناس يحسب أكثرهم أنهم على شيء ، وليسوا على شيء ، والذي نفسي بيده ! لقد خشيت أن يدركني وإياكم الامور ، ولئن أدركتنا ما لي ولكم منها مخرج إلا أن نخرج منها كما دخلناه⁹³⁷.

رواية مُحَمَّدِ بْنِ كَعْبٍ

حَدَّثَنَا مَكِّيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا الْجُعَيْدُ عَنْ يَزِيدَ بْنِ خُصَيْفَةَ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ بَشِيرٍ عَنِ الْمُحَرَّرِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ كَعْبٍ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا يُقَلَّبُ كَعْبَاتُهَا أَحَدٌ يَنْتَظِرُ مَا تَأْتِي بِهِ إِلَّا عَصَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ⁹³⁸

روايات عبد الرحمن بن نافع بن عبد الحارث الخزاعي

حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ صَالِحٍ قَالَ حَدَّثَ أَبُو الزِّنَادِ أَنَّ أَبَا سَلَمَةَ أَخْبَرَهُ أَنَّ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ نَافِعٍ بْنَ عَبْدِ الْحَارِثِ الْخَزَاعِيَّ أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَا مُوسَى أَخْبَرَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ فِي حَائِطٍ بِالْمَدِينَةِ عَلَى فُفِّ الْبَيْرِ مُدَلِّيًا رِجْلَيْهِ فَقَالَ الْبَابُ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ائْذَنْ لَهُ وَبَشِّرْهُ بِالْجَنَّةِ فَفَعَلَ فَدَخَلَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فَدَلَّى رِجْلَيْهِ ثُمَّ دَقَّ الْبَابَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ائْذَنْ لَهُ وَبَشِّرْهُ بِالْجَنَّةِ فَفَعَلَ ثُمَّ دَقَّ الْبَابَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَانَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ائْذَنْ لَهُ وَبَشِّرْهُ بِالْجَنَّةِ وَسَيَلَّمِي بَلَاءً فَفَعَلَ⁹³⁹

روايات حميد بن عبد الرحمن الحميري

حدثنا يونس قال حدثنا أبو داود قال حدثنا أبو عوانة عن داود بن عبد الله الأودي عن حميد بن عبد الرحمن الحميري أن حممة رجل من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم غزا أصفهان مع الأشعري وفتحت أصفهان في زمن عمر رضي الله تعالى عنه قال فقال اللهم إن حممة يزعم أنه يحب لقاءك اللهم إن كان صادقاً فاعزم له صدقه وإن كان كاذباً فاحمله عليه وإن كره اللهم لا ترجع حممة من سفره هذا فمات بأصفهان فقام الأشعري فقال يا أيها الناس إنا والله ما سمعنا فيما سمعنا من نبيكم صلى الله عليه وسلم وما بلغ علمنا إلا أن حممة شهيد⁹⁴⁰

⁹³⁷ Ibn Ebi Şeybe, VIII, 636

⁹³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19649

⁹³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19653

⁹⁴⁰ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 68 (505)

حدثنا أبو بكر قال نا عبد السلام بن حرب عن يزيد الدالاني عن أبي العلاء عن حميد بن عبد الرحمن الحميري قال : بلغ أبا موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم وجد عليهم فأتاه فذكر ذلك له فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : " يقول أحدكم : قد زوجت قد طلقت وليس كذا عدة المسلمين ، طلقوا المرأة في قبل عدتها⁹⁴¹ ."

روايات عبد الرحمن بن أبي ليلى

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ حَدَّثَنَا شَرِيكٌ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي زِيَادٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي لَيْلَى عَنْ أَبِي مُوسَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَيْسَ مِنْهُ مَنْ حَلَّقَ وَخَرَّقَ وَسَلَّقَ⁹⁴²

روايات أبي تميم

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ قَالَ ثَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَبِي تَمِيمَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى ح قَالَ وَكِيعٌ وَحَدَّثَنِي الضَّحَّاكُ أَبُو الْعَلَاءِ أَنَّهُ سَمِعَهُ مِنْ أَبِي تَمِيمَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ صَامَ الدَّهْرَ ضَيِّقَتْ عَلَيْهِ جَهَنَّمُ هَكَذَا وَقَبَضَ كَفَّهُ⁹⁴³

رواية رجل من بني تميم

حَدَّثَنَا حَسَنٌ حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ بَرِيدِ بْنِ أَبِي مَرْيَمَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ بَنِي تَمِيمٍ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ لَقَدْ صَلَّى بِنَا عَلِيٍّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ صَلَاةً دَكَّرْنَا بِهَا صَلَاةً كُنَّا نُصَلِّيْهَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَإِذَا أَنْ نَكُونَ نَسِيْنَاهَا وَإِذَا أَنْ نَكُونَ تَرَكْنَاهَا عَمْدًا يُكَبِّرُ فِي كُلِّ رَفْعٍ وَوَضَعَ وَقِيَامٍ وَقُعُودٍ⁹⁴⁴

رواية يزيد بن ابي مريم

حَدَّثَنَا يَحْيَى يَعْنِي ابْنَ آدَمَ حَدَّثَنَا عَمَارُ بْنُ رُزَيْقٍ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي مَرْيَمَ عَنِ الْأَشْعَرِيِّ قَالَ لَقَدْ دَكَّرْنَا ابْنَ أَبِي طَالِبٍ وَنَحْنُ بِالْبَصْرَةِ صَلَاةً كُنَّا نُصَلِّيْهَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُكَبِّرُ إِذَا سَجَدَ وَإِذَا قَامَ فَلَا أَدْرِي أَنْسَيْنَاهَا أَمْ تَرَكْنَاهَا عَمْدًا⁹⁴⁵

رواية ام مزينة بن جابر

حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ ثَنَا أَبُو لَيْلَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَيْسَرَةَ عَنْ مَرْيَدَةَ بْنِ جَابِرٍ قَالَ قَالَتْ أُمِّي كُنْتُ فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ فِي خِلَافَةِ عُثْمَانَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ وَعَلَيْنَا أَبُو مُوسَى الْأَشْعَرِيُّ قَالَ فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَ بِصَوْمِ عَاشُورَاءَ فَصُومُوا⁹⁴⁶

رواية ابي عائشة

⁹⁴¹ İbni Ebi Şeybe, IV, 3.

⁹⁴² Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19690

⁹⁴³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19713

⁹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19722

⁹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19498

⁹⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 19721

حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ الْحُبَابِ قَالَ ثَنَا ابْنُ ثَوْبَانَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مَكْحُولٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو عَائِشَةَ وَكَانَ جَلِيسًا لِأَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ سَعِيدَ بْنَ الْعَاصِ دَعَا أَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ وَحَدِثَهُ بِنِ الْيَمَانِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمَا فَقَالَ كَيْفَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُكَبِّرُ فِي الْفِطْرِ وَالْأَضْحَى فَقَالَ أَبُو مُوسَى كَانَ يُكَبِّرُ أَرْبَعَ تَكْبِيرَاتٍ تَكْبِيرُهُ عَلَى الْجَنَائِزِ وَصَدَقَهُ حَدِيثُهُ

فَقَالَ أَبُو عَائِشَةَ فَمَا نَسِيتُ بَعْدَ قَوْلِهِ تَكْبِيرُهُ عَلَى الْجَنَائِزِ وَأَبُو عَائِشَةَ حَاضِرٌ سَعِيدَ بْنَ الْعَاصِ⁹⁴⁷

رواية قتادة

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ وَعَفَّانُ قَالَا ثَنَا هَمَّامٌ قَالَ ثَنَا أَبُو عَمْرٍانَ الْجَوْنِيُّ قَالَ إِنَّ أَبَا بَكْرٍ وَقَالَ عَفَّانُ عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ الْأَشْعَرِيَّ أَخْبَرَهُ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْحَيْمَةُ دُرَّةٌ مُجَوَّفَةٌ طُولُهَا فِي السَّمَاءِ سِتُّونَ مِيلًا فِي كُلِّ رَاوِيَةٍ أَهْلٌ لِلْمُؤْمِنِ لَا يَرَاهُمْ الْآخَرُونَ

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ ثَنَا هَمَّامٌ قَالَ ثَنَا قَتَادَةُ وَذَكَرَ نَحْوَهُ⁹⁴⁸

رواية عمرو بن شعيب

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا محمد بن راشد قال : سمعت عمرو بن شعيب يحدث أن أبا موسى الأشعري حين بعثه النبي صلى الله عليه وسلم إلى اليمن سألته ، فقال : إن قومي يصنعون شرابا من الذرة يقال له المزر فقال له النبي صلى الله عليه وسلم : أيسكر ؟ قال : نعم ، قال : فانهم عنه ، قال : ثم رجع فسألته ، فقال : انهم عنه ، ثم سأله الثالثة فقال : قد نهيتهم عنه فلم ينتهوا ، فقال النبي صلى الله عليه وسلم من لم ينته فاقطعه⁹⁴⁹ .

رواية عبد الله ابن سخرية

حدثنا أبو داود قال حدثنا زائدة عن ليث بن سليم عن مجاهد عن عبد الله بن سخرية قال ثنا أبو موسى أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال إذا مرت بكم جنازة رجل مسلم أو يهودي أو نصراني فقوموا لها فإننا لسنا نقوم لها ولكن نقوم لمن معها من الملائكة⁹⁵⁰

رواية الربيع بن بدر عن أبيه عن جده

حدثنا يزيد بن هارون عن الربيع بن بدر عن أبيه عن جده عن أبي موسى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال " : لا تثنان فما فوقهما جماعة⁹⁵¹ " .

رواية سعيد بن أبي نضرة

⁹⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19734

⁹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19762

⁹⁴⁹ Abdurrezzak, *a.g.e.*, VII, 381-382 (13555)

⁹⁵⁰ Tayâlisî, *a.g.e.*, s. 71 (528)

⁹⁵¹ İbn Ebi Şeybe, II, 412

حدثنا أبو بكر قال حدثنا عبد الرحيم عن عبيد الله عن نافع عن سعيد بن أبي نضرة عن أبي موسى قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في الحرير والذهب : (حرام على ذكور أمتي حل لانائهم⁹⁵²).

رواية ابي غيمة

حدثنا أبو داود قال حدثنا الضحاك بن يسار عن أبي غيمة عن أبي موسى عن النبي صلى الله عليه وسلم قال من صام الدهر ضيقته عليه جهنم هكذا وعقد تسعين⁹⁵³

رواية حميد بن هلال

حدثنا أبو داود قال حدثنا سليمان بن المغيرة عن حميد بن هلال قال قال أبو موسى الأشعري أتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم ومعى رجلان من قومي فانتهينا إليه ومعه مسواك يستاك به فسألاه العمل فقال يا أبا موسى ألهذا جئتم قال قلت يا رسول الله والله ما هذا جئت ولا اطلعاني على ما في أنفسهما قال فرأيته رفع يده العليا بسواكه وقال والله لا نعطيها من طلبها منكم فبعثني وتركها وروى هذا الحديث يحيى بن سعيد عن قرة عن حميد بن هلال عن أبي بردة عن أبي موسى⁹⁵⁴

رواية ابي اسحاق

حدثنا أبو داود قال حدثنا شعبة عن أبي إسحاق قال الأشعري لقد أتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم وما أرى بن مسعود إلا من أهله من لطفه به⁹⁵⁵

رواية أبي حرب بن أبي الأسود عن أبيه

حَدَّثَنِي سُوَيْدُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُسْهِرٍ عَنْ دَاوُدَ عَنْ أَبِي حَرْبٍ بْنِ أَبِي الْأَسْوَدِ عَنْ أَبِيهِ قَالَ بَعَثَ أَبُو مُوسَى الْأَشْعَرِيُّ إِلَى قُرَاءِ أَهْلِ الْبَصْرَةِ فَدَخَلَ عَلَيْهِ ثَلَاثُ مِائَةِ رَجُلٍ قَدْ قَرَأُوا الْقُرْآنَ فَقَالَ أَنْتُمْ خِيَارُ أَهْلِ الْبَصْرَةِ وَقَرَأُوهُمْ قَاتِلُوهُ وَلَا يَطْوُلَنَّ عَلَيْكُمْ الْأَمَدُ فَتَقْسَوْ قُلُوبُكُمْ كَمَا قَسَتْ قُلُوبُ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ وَإِنَّا كُنَّا نَقْرَأُ سُورَةَ كُنَّا نُشَبِّهُهَا فِي الطُّولِ وَالشَّدَّةِ بِبِرَاءَةِ فَأُنْسِيْنَهَا غَيْرَ أَنِّي قَدْ حَفِظْتُ مِنْهَا لَوْ كَانَ لِابْنِ آدَمَ وَادِيَانِ مِنْ مَالٍ لَا يَبْتَعَى وَادِيَا ثَالِثًا وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التَّرَابُ وَكُنَّا نَقْرَأُ سُورَةَ كُنَّا نُشَبِّهُهَا بِإِحْدَى الْمُسَبَّحَاتِ فَأُنْسِيْنَهَا غَيْرَ أَنِّي حَفِظْتُ مِنْهَا يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ فَتُكْتَبُ شَهَادَةٌ فِي أَغْنَاكُمْ فَتُسْأَلُونَ عَنْهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ⁹⁵⁶

رواية سعيد بن المسيب

⁹⁵² Ibn Ebi Şeybe, VI, 23

⁹⁵³ Tayâlisî, a.y., (514)

⁹⁵⁴ Tayâlisî, a.g.e., s. 72 (531)

⁹⁵⁵ Tayâlisî, a.y. (532)

⁹⁵⁶ Müslim, Zekat 40, h.no: 1740

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَسْكِينٍ الْبَيْهَقِيُّ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَسَّانٍ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ وَهُوَ ابْنُ بِلَالٍ عَنْ شَرِيكَ بْنِ أَبِي نَمِرٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ أَخْبَرَنِي أَبُو مُوسَى الْأَشْعَرِيُّ أَنَّهُ تَوَضَّأَ فِي بَيْتِهِ ثُمَّ خَرَجَ فَقَالَ لِأَزْوَاجِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَا تُكُونَنَّ مَعَهُ يَوْمِي هَذَا قَالَ فَجَاءَ الْمَسْجِدَ فَسَأَلَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا خَرَجَ وَجَّهَ هَاهُنَا قَالَ فَخَرَجْتُ عَلَى أَثَرِهِ أَسْأَلُ عَنْهُ حَتَّى دَخَلَ بَيْتَ أَرِيْسٍ قَالَ فَجَلَسْتُ عِنْدَ الْبَابِ وَبَابُهَا مِنْ حَرِيدٍ حَتَّى قَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَاجَتَهُ وَتَوَضَّأَ فَفُتْتُ إِلَيْهِ فَإِذَا هُوَ قَدْ جَلَسَ عَلَى بَيْتِ أَرِيْسٍ وَتَوَسَّطَ فُفَّهَا وَكَشَفَ عَنْ سَاقَيْهِ وَدَلَّاهُمَا فِي الْبَيْتِ قَالَ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ ثُمَّ انصَرَفْتُ فَجَلَسْتُ عِنْدَ الْبَابِ فَقُلْتُ لِأَكُونَنَّ بَوَّابَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْيَوْمَ فَجَاءَ أَبُو بَكْرٍ فَدَفَعَ الْبَابَ فَقُلْتُ مَنْ هَذَا فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ فَقُلْتُ عَلَى رِسْلِكَ قَالَ ثُمَّ دَهَبْتُ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا أَبُو بَكْرٍ يَسْتَأْذِنُ فَقَالَ انْذَنْ لَهُ وَبَشِّرْهُ بِالْجَنَّةِ قَالَ فَأَقْبَلْتُ حَتَّى قُلْتُ لِأَبِي بَكْرٍ ادْخُلْ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُبَشِّرُكَ بِالْجَنَّةِ قَالَ فَدَخَلَ أَبُو بَكْرٍ فَجَلَسَ عَنْ يَمِينِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَعَهُ فِي الْفُفِّ وَدَلَّى رِجْلَيْهِ فِي الْبَيْتِ كَمَا صَنَعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَشَفَ عَنْ سَاقَيْهِ ثُمَّ رَجَعْتُ فَجَلَسْتُ وَقَدْ تَرَكْتُ أَخِي يَتَوَضَّأُ وَيَلْحَقْنِي فَقُلْتُ إِنْ يُرِدُ اللَّهُ بِفُلَانٍ يُرِيدُ أَخَاهُ خَيْرًا يَأْتِ بِهِ فَإِذَا إِنْسَانٌ يُحَرِّكُ الْبَابَ فَقُلْتُ مَنْ هَذَا فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ فَقُلْتُ عَلَى رِسْلِكَ ثُمَّ جِئْتُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ وَقُلْتُ هَذَا عُمَرُ يَسْتَأْذِنُ فَقَالَ انْذَنْ لَهُ وَبَشِّرْهُ بِالْجَنَّةِ فَجِئْتُ عُمَرَ فَقُلْتُ أَذِنَ وَيُبَشِّرُكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْجَنَّةِ قَالَ فَدَخَلَ فَجَلَسَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْفُفِّ عَنْ يَسَارِهِ وَدَلَّى رِجْلَيْهِ فِي الْبَيْتِ ثُمَّ رَجَعْتُ فَجَلَسْتُ فَقُلْتُ إِنْ يُرِدُ اللَّهُ بِفُلَانٍ خَيْرًا يَعْنِي أَخَاهُ يَأْتِ بِهِ فَجَاءَ إِنْسَانٌ فَحَرَّكَ الْبَابَ فَقُلْتُ مَنْ هَذَا فَقَالَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانٍ فَقُلْتُ عَلَى رِسْلِكَ قَالَ وَجِئْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرْتُهُ فَقَالَ انْذَنْ لَهُ وَبَشِّرْهُ بِالْجَنَّةِ مَعَ بِلَوَى تُصِيبُهُ قَالَ فَجِئْتُ فَقُلْتُ ادْخُلْ وَيُبَشِّرُكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْجَنَّةِ مَعَ بِلَوَى تُصِيبُكَ قَالَ فَدَخَلَ فَوَجَدَ الْفُفَّ قَدْ مَلَأَ فَجَلَسَ وَجَاهَهُمْ مِنَ الشَّقِّ الْآخِرِ

قَالَ شَرِيكَ فَقَالَ سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ فَأَوَّلُتُهَا فُبُورَهُمْ وَحَدَّثَنِي أَبُو بَكْرٍ بْنُ إِسْحَقَ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عُفَيْرٍ حَدَّثَنِي سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ حَدَّثَنِي شَرِيكَ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي نَمِرٍ سَمِعْتُ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ يَقُولُ حَدَّثَنِي أَبُو مُوسَى الْأَشْعَرِيُّ هَاهُنَا وَأَشَارَ لِي سُلَيْمَانُ إِلَى مَجْلِسِ سَعِيدِ نَاحِيَةِ الْمُفْصُورَةِ قَالَ أَبُو مُوسَى خَرَجْتُ أُرِيدُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَوَجَدْتُهُ قَدْ سَلَكَ فِي الْأَمْوَالِ فَتَبِعْتُهُ فَوَجَدْتُهُ قَدْ دَخَلَ مَالًا فَجَلَسَ فِي الْفُفِّ وَكَشَفَ عَنْ سَاقَيْهِ وَدَلَّاهُمَا فِي الْبَيْتِ وَسَاقَ الْحَدِيثَ بِمَعْنَى حَدِيثِ يَحْيَى بْنِ حَسَّانٍ وَلَمْ يَذْكُرْ قَوْلَ سَعِيدٍ فَأَوَّلُتُهَا فُبُورَهُمْ حَدَّثَنَا حَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الْحُلَوَانِيُّ وَأَبُو بَكْرٍ بْنُ إِسْحَقَ قَالَا حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مَرْيَمَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ بْنُ أَبِي كَثِيرٍ أَخْبَرَنِي شَرِيكَ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي نَمِرٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ خَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا إِلَى حَائِطٍ بِالْمَدِينَةِ لِحَاجَتِهِ فَخَرَجْتُ فِي إِثَرِهِ وَاقْتَصَصَ الْحَدِيثَ بِمَعْنَى حَدِيثِ سُلَيْمَانِ بْنِ بِلَالٍ وَذَكَرَ فِي الْحَدِيثِ قَالَ ابْنُ الْمُسَيَّبِ فَتَأَوَّلْتُ ذَلِكَ فُبُورَهُمْ اجْتَمَعَتْ هَاهُنَا وَانْفَرَدَ عُثْمَانُ⁹⁵⁷

⁹⁵⁷ Muslim, Fedâilu's-Sahâbe 3, h.no: 4417

رواية ابي الاحوص

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى وَابْنُ بَشَّارٍ وَاللَّفْظُ لِابْنِ الْمُثَنَّى قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي إِسْحَقَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا الْأَحْوَصِ قَالَ شَهِدْتُ أَبَا مُوسَى وَأَبَا مَسْعُودٍ حِينَ مَاتَ ابْنُ مَسْعُودٍ فَقَالَ أَحَدُهُمَا لِصَاحِبِهِ أَتَرَاهُ تَرَكَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ فَقَالَ إِنْ قُلْتَ ذَلِكَ إِنْ كَانَ لَيُؤْذَنُ لَهُ إِذَا حُجِبْنَا وَيَشْهَدُ إِذَا غِبْنَا⁹⁵⁸

رواية ربيع بن حراش

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَسَدٍ حَدَّثَنَا أَبُو بَدْرٍ حَدَّثَنَا زِيَادُ بْنُ خَيْثَمَةَ عَنْ نُعَيْمِ بْنِ أَبِي هِنْدٍ عَنْ رَبِيعِ بْنِ حِرَاشٍ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَيْرُتُ بَيْنَ الشَّقَاعَةِ وَبَيْنَ أَنْ يَدْخَلَ نِصْفُ أُمَّتِي الْجَنَّةَ فَاخْتَرْتُ الشَّقَاعَةَ لِأَنَّهَا أَعْمُ وَأَكْفَى أَثَرُونَهَا لِلْمُتَّقِينَ لَا وَلَكِنَّهَا لِلْمُذْنِبِينَ الْخَطَائِينَ الْمُتَلَوِّثِينَ⁹⁵⁹

رواية قرظة بن حسان

حدثنا عقبة بن مكرم حدثنا يونس قال حدثنا عبد الغفار بن القاسم عن إياد بن لقيط عن قرظة بن حسان قال سمعت أبا موسى في يوم الجمعة على منبر البصرة يقول سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الساعة وأنا شاهد فقال لا يعلمها إلا الله لا يجليها لوقتها إلا هو ولكن سأحدثكم بمشاريطها وما بين أيديها ردما من الفتن وهرجا فقبل وما الهرج يا رسول الله قال هو بلسان الحبشة القتل وأن تخف قلوب الناس وأن يلقى بينهم التناكر فلا يكاد أحد يعرف أحدا ويرفع ذورا الحجى وتبقى رجرة من الناس لا تعرف معروفا ولا تنكر منكرا⁹⁶⁰

رواية يزيد الرقاشي عن ابيه

حدثنا عقبة بن مكرم حدثنا يونس حدثنا إبراهيم بن إسماعيل عن يزيد الرقاشي عن أبيه عن أبي موسى قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لقد مر بالصخرة من الروحاء سبعون نبيا منهم موسى نبي الله حفاة عليهم العباء يؤمنون بيت الله العتيق⁹⁶¹

رواية انس بن جندل

حدثنا عاصم بن النضر الأحول حدثنا المعتمر بن سليمان قال سمعت أبي حدثنا أبو عثمان عن أنس بن جندل يحدثه أنس

⁹⁵⁸ Muslim, Fedâilu's-Sahâbe 22, h.no: 4500

⁹⁵⁹ Ibn Mâce, Zühd 37, h.no: 4301

⁹⁶⁰ Ebu Ya'lâ, s. 198, h.no: 7228

⁹⁶¹ Ebu Ya'lâ, s. 201, h.no: 7231

أنه سمع من أبي موسى يقول إن النبي صلى الله عليه وسلم حدث بفتنة النائم فيها خير من الجالس والجالس فيها خير من القائم والقائم فيها خير من الساعي أو كما قال ⁹⁶²

رواية القاسم بن مخيمرة

حدثنا مجاهد بن موسى حدثنا الوليد بن مسلم عن الأوزاعي عن موسى بن سليمان عن القاسم بن مخيمرة عن أبي موسى قال تحينت فطر النبي صلى الله عليه وسلم فأنتيته بنبيذ جر فلما أدناه إلى فيه إذا هو ينش فقال اضرب بهذا الحائط فأن هذا شراب من لا يؤمن بالله ولا باليوم الآخر ⁹⁶³

⁹⁶² Ebu Ya'lâ, s. 312, h.no: 7329

⁹⁶³ Ebu Ya'lâ, s. 242, h.no: 7259